ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

4-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

4-сан *2026*
июль-август

Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты Қарақалпақстан филиалы

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЬДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Муратбай АЛЛАЯРОВ
Шынабат АРЗИЕВ
Шохидахон АБДУРАХМОНОВА
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ
Шохиста БЎРАНОВА
Акмал БОЛТАЕВ
Раўаж БАУЕТДИНОВ
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Борибай ДАВЛЕТМУРАТОВ
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Абдиманап ЖОЛДАСБЕКОВ
(Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Гулбахор ЖЎРАЕВА
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Гулзода ИБРАГИМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз,Қазақстан)

Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Аман МАТЖАНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Светлана СМИРНОВА
(Москва, Россия)
Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Ўктамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Муҳиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уктамжон ФАРМОНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Есебаев М.М. «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсылары тәрепинен атқарылыўы ҳәм оның илимий көзқарастан үйренилиўи 6
Дарменов А.А. 5-класс “Әдебият” сабақлығында И.Юсупов дөретиўшилигин оқытыў мәселелери 13
Hamrayev M.A. O‘zbek tilida payt ravishlari va payt ma'nosini ifodalovchi birliklarning funksional-semantik xususiyatlari 16
Qadirov J.A. O‘quvchilar folklori – nutqiy tarbiya va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish omili 25
Ходжаниязова А.А. Трансформация образа «школы будущего» в современной лингвометодике в зеркале креативных лингводидактических практик 29
Абдиров А.М. Субъектные модели в лирике В. Цоя и Б. Генжемуратова: сравнительный анализ 35
Абатова З.А. Взаимосвязь языка и культуры: лингвокультурологические аспекты 43
Базарова Н.Ш. Использование синтаксических средств выразительности (инверсия, парцелляция, риторические вопросы) в современной рекламе 47

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Pazilov T. Áwladlar almasiwi jaǵdayinda tárbiya paradigmasiniń ózgeriwi 54
Abdug‘aniyev O.T. Talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirish strategiyalari 65
Raxmatullayeva D.R., Karimov M.G. Integratsiyalashgan yondashuv asosida bo‘lajak muhandislarda kasbiy-texnik qobiliyatlarni technodrill metodi orqali rivojlantirish texnologiyasi 73
Abdug‘aniyev T.T. Turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikning mazmuni, tuzilmasi va pedagogik xususiyatlari 79
Ibragimova S.O. «Tarbiya» fani darslarida raqamli milliy kontentlardan foydalanish orqali 7-9-sinf o‘quvchilarida kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik zarurati 85
Begimqulov H.Sh. Malaka oshirish tizimida pedagog kadrlarning mediakompetentligini “questing learning” texnologiyasi asosida rivojlantirish metodikasi 94
Botirova N.Dj. Sun‘iy intellekt muhitida talabalarning metokognitiv kompetentligini rivojlantirish konseptual-pedagogik modeli 103
Botirova N.Dj. Sun‘iy intellekt muhitida talabalarning metokognitiv kompetentini rivojlantirish strategiyalari 108
Saparov T. O‘zbekistonning ekologik jihatdan noqulay hududlaridagi maktab o‘quvchilarini o‘qitishda salomatlikni muhofaza qiluvchi texnologiyalari 113
Saparov T. Noqulay ekologik omillarning salbiy ta'sirini oldini olishda sog‘liqni saqlovchi texnologiyalardan foydalanish 118
Xusanova M.A., Bozorov E.X., Xaqqiyeva D.A., Xojiyeva M.E., Raxmanova Z.A. Odam anatomiyasi fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar (3D-vizualizatsiya va virtual reallik) asosidagi metodikaning samaradorligi: pedagogik eksperiment natijalari 123
Алауатдинов С.И. Замонавий лидерлик назариясида инсонпарварлик ва ахлоқий қадриятлар интеграцияси: этнопедагогик ёндашув 129
Jo‘rayeva G.A. Kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik shartlari 135
Jo‘rayeva G.A. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda psixologik kompetensiyalarning ahamiyati 142
Umaraliyeva M.T. O‘quvchilarning biologik savodxonligini rivojlantirishda ta’lim-tarbiya integratsiyasining pedagogik asoslari 149
Raxmatova M.M. Texnologik yondashuv asosida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tarbiyaviy jarayonlarni milliy-madaniy muhitga moslashtirish strategiyalari 159
Umidov A.R. Raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarning hamkorlik kompetensiyasini networking asosida shakllantirish: “Dasturlash asoslari” fani misolida 166
Азизова А.Р. Нейродидактика: научные основы обучения с учётом закономерностей функционирования мозга 176

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Seytmuratov S.T. Pifagor teoremasínińáyyemgi civilizaciyalarda qollanílíwí hám ilimiy rawajlaníw tariyxí 182

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Abdullayeva D.A. Integral hisoblash asosida zargarlik buyumlarida hajm va material sarfini tahlil qilish 186
Bozorov E.X., Olimboyeva D.A. Texnogen nurlanish manbalari bilan ishlashda radiatsiya nazorati 190
Камалов А.Б. Современные подходы к преподаванию физики полупроводников в высших образовательных учреждениях 195
Аширбекова С.У. Применение интерактивных технологий в преподавании физики высокомолекулярных соединений 204

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Шарибаева У.А. Шаңарақта бала саламатлығын беккемлеўдиң педагогикалық-психологиялық тийкарлары 213
Allayarov M.J. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tarbiya berishning konseptual asoslari 220
Seytjanova U.Q. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativlikni shakllantirish mexanizmlari 224
Yusupov K. Maktabdan tashqari ta’lim muassasalarida o'smirlar ma'naviy tarbiyasiga ta'sir etuvchi omillar o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari tahlili 228

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

Azizov R.K. O‘zbek milliy estrada qo‘shiqlari vositasida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish 240
Уразимова Т.В. Педагогические условия и инновационные подходы к оценке эффективности взаимодействия субъектов образовательного процесса в художественной среде 247

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Tilewov E. Er jetpegenler jınayatshılıǵınıń sebepleri hám shárt-sharayatları 253
Mambetkarimova G.P. Bilimlendiriw mákemelerinde jaslar belsendiligin arttırıw mexanizmleri hám mashqalaları 260
Mambetkarimova G.P. Jas áwladta jámiyetlik belsendilik hám puqaralíq poziciyasín qáliplestiriwdiń pedagogikalíq tiykarlarí 268
Achilova S. Dj. Bo‘lajak logopedlarni og‘ir nutq nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashga tayyorlash bosqichlari va integrativ konsepsiyalari 275
Нарманов А.Х. Рақамли медиамаданиятни ривожлантиришнинг замонавий таълим парадигмалари билан ўзаро боғлиқлиги 281
Raxmatullayeva D.R., Karimov M.G. Integratsiyalashgan yondashuv asosida bo‘lajak muhandislarda kasbiy-texnik qobiliyatlarni technodrill metodi orqali rivojlantirish texnologiyasi 286
G‘afforov X.R. Xorijiy tajribalar asosida cdio va sanoat hamkorligini rivojlantirish tendensiyalari 292

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Niyazov A.T. Akmeologik yondashuv asosida talabalarning jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish va diagnostikasi modeli 300
Allanazarov M.E. Maktab jismoniy tarbiya tizimiga pedagogik innovatsiyalarni barqaror joriy etish 308

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ БАҚСЫЛАРЫ ТӘРЕПИНЕН АТҚАРЫЛЫЎЫ ҲӘМ ОНЫҢ ИЛИМИЙ КӨЗҚАРАСТАН ҮЙРЕНИЛИЎИ

Есебаев М.М.
НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти,
ф.и.б.ф.д.(PhD)

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бакши.
Ключевые слово: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.
Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада қорақалпоқ бахшиларининг севиб ижро қилиб келаётган достонларидан бири «Ғариб ошиқ» (Ғәрип-ашық») ҳақида сўз юритилади. Мазкур достоннинг бугунги кунгача етиб келишида қорақалпоқ бахшиларининг ўрни алоҳида. Чунки улар бу достонни бир-бирига ўргатиб, устоз-шогирдлик анъаналари билан авлоддан авлодга етказиб келган. Бахшичилик санъатининг ўсиб ривож топиши бахшичилик мактабларига бориб тақалади. Бундай мактаблар қаторига Суёв бахши, Ақимбет бахши, Муса бахши, Арзи бахши, Оринбай бахши кабиларни киритиш мумкин. «Ғәрип-ашық» достонининг ушбу мактаблар орқали тарқалиб қорақалпоқ бахшиларининг репертуаридан кенг ўрин олганлиги таҳлил қилинади.
РЕЗЮМЕ:
В статье говорится об одном из эпосов, исполненных каракалпакскими бахшиами, «Гариб ашык». Особую роль в развитии этого эпоса и по сей день играют каракалпакские подарки. Потому что они учили эту историю друг друга и передавали ее из поколения в поколение с традицией наставника-ученичества. Развитие искусства бакшики восходит к школам бакшики. К таким школам относятся Суйов бакши, Акымбет бакши, Муса бакши, Арзи бакши, Оринбай бакши. анализируется, что эпос «Гарып-ашык» распространился через эти школы и занял широкое место в репертуаре каракалпакских бахши.
SUMMARY:
The article talks about one of the epics performed by Karakalpak bakhshis, “Garyp-ashyq”. Karakalpak gifts have a special role in the development of this epic to this day. Because they taught this story to each other and passed it on from generation to generation with the tradition of mentor-discipleship. The development of the art of bakshiki goes back to the schools of bakshiki. Such schools include Suyov Bakshi, Aqimbet Bakshi, Musa Bakshi, Arzi Bakshi, Orinbay Bakshi. It is analyzed that the epic "Garyp-ashyq" spread through these schools and took a wide place in the repertoire of Karakalpak bakhshis.

Қарақалпақ әдебияты өзиниң барлық тарийхый дәўиринде басқа туўысқан халықлар мәденияты ҳәм әдебияты менен өз-ара байланыста, бир-бирине тәсир етиў арқалы өсип ҳәм раўажлана отырып, пүткил адамзат мәдениятына өзиниң пайдалы тәсирин тийгизди. Бул тараўда тийкарғы орынды қарақалпақ фольклоры, әдебият тарийхы ийелейди. Жәмийеттиң раўажланыўына байланыслы, көркем сөз тәжирийбесиниң өсиўи, эстетикалық көркем ойдың жетилисиўи әдебият ҳәм көркем өнердиң ҳәр қыйлы жанрлардың пайда болыўына алып келди.

Усынадай халық аўызеки дөретпелериниң үлкен эпикалық жанрларының бири бул дәстанлар. Усы халық дөреткен дәстанлардың қәлиплесиўинде мазмуны ҳәм формасы жағынан пүтин бир дөретпеге айланыўында халықтың арасынан шыққан жыраў-бақсылардың роли жүдә үлкен. Себеби, дәстанларды оның атқарыўшыларынан бөлип алып қараўға болмайтуғынындай, жыраў бақсылардың да шеберлик қәсейтлерин дәстанның көркемлик өзгешеликлеринен айырып таслаўға болмайды.

Қарақалпақ халқының әсирлер бойы дөреткен поэтикалық дөретиўшилигинде, оның барлық үлгилеринде бул булақлардың дәрьяға айланғанындай, дәрьялардың көлге, көллердиң теңиз қурағанындай болып кеткен. Қарақалпақ фольклорын актив дөретиўшилери ҳәм атқарыўшылары халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссақанлар болды.[1. 324.]

XVI-әсирден баслап қарақалпақлар Орта Азия халықлары менен, әсиресе Хорезим менен қайтадан тығыз байланыста болыўы менен қатар, шығыс еллериниң ашықлық дәстанлары қарақалпақлар арасына кең тарала баслайды. Бул дәстанлардың қурлысы, тил, стиль өзгешеликлери өзиниң жаңа айтыўшыларын ҳәм жаңа қуралларын шығарды. Бурынғы домбыра өзгертилип, қайта ислениўдиң нәтийжесинде дуўтар пайда болды. Мине усы дуўтар менен майда лирикалық шығармаларды, ашықлық жөниндеги поэмаларды, дәстанларды айтатуғын адамларды қарақалпақ тилинде бақсы дейди.

Бақсылар тек дуўтар менен айтады. Ал, гейпара атақлы бақсылардың қасында ғыржекши, баламаншы, найшыларыда болады. Бақсылар айтатуғын майда лирикалық шығармаларды-қосық, ашықлық жөниндеги поэмаларды-дәстан дейди.

Музикалық қуралларды-қобыз, домбыра, дуўтар, най, баламан сыбызғы, шын қобыз, сырнайларды-саз дейди. Барлық мотивлерди-нама дейди. Лирикалық майда шығармаларды жақсы айтатуғын адамларды қосықшы дейди. Өзи саз шертпей, биреўдиң шерткенине қосылып айтатуғын

қосықшыларды-жанапайшы дейди.[2. 100.]

Бақсы-жыраў, улыўма қарақалпақ әдебияты, көркем-өнер дәстүринде ядыкешлик оғада уллы өнер болып келди. Бул дәстүр тек қарақалпақларда ғана емес, революциядан бурынғы баспа сөзи болмаған яки раўажланбаған халықлырдың бәрине де ортақ характерли белгилерден есапланады. Сонлақтан шайыр да, бақсы, жыраў, қыссыхан, қосықшылар да, сазенделер де бар күшин ядлаўға жумсап, атадан балаға ядлаў жолы менен өткерип отырды. Халық ғәзийнесине садықлық, ҳақ кеўиллик, өз-өзине талапшаңлық ҳәм тамашагөйлер тәрепинен қадағалаўшылық булардың бәри жәмәәтлик мүлктиң үзиликсиз жасап, өрис алып келиўинде айрықша күш береди.

Атқарыўшылар өзлериниң артықмаш таланты менен аудиторияның хожейини есапланады. Дәстан қаҳарманларының руўхый өзгешеликлерине сай гейде ғайбарлы талас, гейде толқыған епкин, биресе ушқан ынтық, гейде ашшы-ызалы кек яки думанлы қайғы тунжырап дәстандағы болып атырған ҳалатқа түсип оның ишине кирип кетеди. Олар анық узақ дәстанларды шын ықлас пенен ағытылып жырлаған ўақытларда бет әлпетине нур ойнап, көзи жалынлап, пүткил дененің ҳәрекети бир сапқа дизилип, үлкен бир сахналық көринис қулпырып сала береди. Усы жағанан атқарыўшылар да актёрлар сыяқлы ҳәр бир образдың руўхый кеширмесинде жасап, олардың күйиниш, сүйинишлерин өз басынан өткерип, олардың руўхында жасап атырғандай етип атқарады.

Қарақалпақ бақсышылық мәдениети өзиниң көп әсирлик тарийхына ийе болыўы менен бирге Орта Азия халықлары арасындағы кең масштаблық көркемлик жақтан аты-ҳаўазасы бәлент кең танылған өнерлерден есапланады. Ол өзиниң атқарыўшылықтағы ел халық мойынлаған бир қанша мектеплерине ийе. Бул мектеплер стили мазмунды баян етиўи, музыкалы - диалекти жағынан бир-биринен парқ етеди. Ҳарқайсы бир мектептен шығып шыңға көтерилген уллы талант ийелери болды, олар дөреткен көркем сөз, музика бул мектеплерди көркемлик жақтан байытып раўажландырып отырды. Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, ҳәм көркем-өнер илимлериниң кандидаты Т. Адамбаевалар оларды атқарыў өзгешелигине қарай «Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады» [3.141.]

Бақсылар услайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсип, устаздан пәтия алып ҳәм устаздың атқарған намаларын пухта үйренип соның жолы менен атқырып келген. Соның менен бирге олардан дәстан атқарыўшылық өнерин де үйренип устазының толық репертуарында бар дәстанларды ядлап атқарып әўладтан-әўладқа жеткерип кел-

ген. Бақсылар өз репертуарларын ҳәр түрли жанрлар менен байытып отырған. Той тамашаларда сол аудиторияның жас өзгешелигинен келип шығып ҳәр түрли нама қосықлар таярлап барылған. Бақслардың көпшилиги тийкарынан төкпе шайыршылық уқыбыда болған, олар ёшып арқасы көтерилип қозған ўақтында эмпревизаторлық уқыпқа ийе болып өзиниң ядынан да суўырып салып, тоқып айталатуғын дәрежеде болған.

Ҳәр бир бақсы өзиниң репертуарын байытып, халықтың кеўлинен шығыўға ҳәрекет еткен. Мысалы: Той жырлары, той баслаў, ақыл нәсият, айтымлар, бет ашар, юмор-сатиралық қосықлар, нама-алыспақ, термелер, толғаўлар, тарийхый жырлар, дәстанларды ҳәм тағы басқада усындай репертуарға бай халық намалары арқалы халықтың кеўлинен жай алған.

Бақсы, жыраўларымыз қарақалпақ халқының көп санлы мәдений ҳәм әдебий мийрасларымыз болған, халық мүлкине айланған дәстанларды, термелерди, қыссыларды, толғаўларды жоқ болып кетиўинен асырап сақлап қалыўында үлкен хызмет атқарады. Н. Дәўқараевтың көрсетиўинше ҳәр бир мектеп бақсыларының өзиниң айтыў техникасына ҳәм репертуарына ийе болған. Мысалы:

1. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын ҳәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятлы-Ҳамра» қусаған ашықлық дәстанларды айтады.

2. Сүйеў бақсының шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай ҳәм басқалар. Булардың айтыў техникасында Хорезим традициясы күшли ҳәм өзбек тилиниң Хорезим (араллы) диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар [4.103] –деп көрсетеди.

Жыраўлар тийкарынан атқарылыўы жағынан олар «Қарақалпақ қаҳарманлық» дәстанларын атқарған. Ал, бақсылар болса негизинен «Ашықлық» дәстанларды қунт пенен атқарып келген. Ашықлық дәстанлар бизге тийкарынан Шығыс халықлары арқалы жетип келген. Усы халықлар арасанда қаншама көп ашықлық дәстанлар пайда болды ҳәм жаратылды.

Деген менен булардың бәри елдиң мәпине жақын келетуғын өз дәўириниң ҳақыйқат көркем дөретпесине көтериле алған дәстанлар ғана дәстүрлик образларға жаңа мәни ҳәм жаңа сымбат бере алады, солар тийкарында халықтың өлмес руўхый шежиресин мәңги тиклеп қалды.

Белиги илимпаз А.Алымовтың пикири менен айтқанда, «Еертеде қанша көп дәстанлар дөрелсе де, олардан санаўлы дәстанлар ғана халықтың есинде қалды. Тек олардың ишинен сайланды-сайландыларының жетеўин терип алды, «ашықлардың жети қыссасы» деп жүритти. Ал «Ләйли-Мәжнүн»,

«Юсуп-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Ғәрип-ашық», «Зәўре-Тайыр», «Ҳүрлиха-Ҳамра», «Саятқан-Ҳамра» дәстанларының ҳәр бири жәҳәндеги жети ашықтың бири, дүньядағы бәрше ашықлардың «пийри» деп нанның усағындай, шаң тийгизбей қәдир тутты. Оларды ҳақыйқый реаль турмыста болып өткен тарийхый қаҳарманлар деп түсинди ҳәм соған шын кеўилден исенди». [5. 13.]

Әлбетте дәстан авторының кимлигинде емес, дәстаншылыққа қызығыў Шығыс халықлары шайырлары дәстанларының қай-қайсысының болса да қарақалпақ бақсы шайырларының Ақымбет, Муўса, Сүйеў, Жуман, Аббаз, Мәўлик, Орынбай, Жапақ, Ещан, Амет ҳәм тағы басқа да бақсылар қолы тийип оларды қайта ислеп, олардың кем-кем көркейип барыўына олрдың да үлкен үлеси болды.

Қарақалпақ халық ашықлық дәстанларының қәлиплесиўинде ҳәм раўажланыўында туўысқан халықлардың мәдений байланысларының тәсири оғада үлкен хызмет етти, өз тәсирин тийгизди. Н. Дәўқараев өзиниң қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша үлкен изертлеў жумысының фольклорға арналған бөлиминде туўысқан халықлардың тәсири менен қарақалпақлар арасында таралған дәстанлар туўралы оғада баҳалы пикирлер айтады. Ол, «XVII әсирден баслап алды менен Сырдәрьяның бойларындағы, Түркистан, Сайрам, Сығнақ қалаларының әтирапындағы, оннан кейин Хорезимниң бурыннан отырықшы халықлары менен байланыслы болыўы қарақалпақлардың мәдений турмысына үлкен өзгерислер киргизди. Бул ўақларда қарақалпақлар арасында Ташкентте, Самарқандта, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаплар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип-Ашық», «Саятхан-Ҳамра», «Ҳүрлиха-Ҳамра», «Гөруғлы», «Юсуп-Злейха қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Машраб, Мақтумқулы қусаған шайырлардың да китаплары да тарала баслайды. Булардың саны аз болғанлықтан нусқалары қолдан көширилип те таралған. Бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аўдарылған. Бул ўақларда қарақалпақ аўыз әдебиятына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсир етти ҳәм жаңа түрлер менен байытты» [6. 91.] –деп жазады.

Усындай басқышлар арқалы ашықлық дәстанлар қарақалпақ бақсышылық өнеринен кең орын алады. Қарақалпақ бақсылары болған Муўса бақсының шәкиртлери Ещан, Жуман, Қаражан, Пәтилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм басқалар таза қарақалпақ тилинде қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын ҳәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип-Ашық», «Бәзерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятқан-Ҳамра» қусаған ашықлық дәстанларын айтады.

Әлбетте бул дәстанлар туўысқан халықлары ҳәм шығыс халықларынан қандай кирип келген болса сол түринде бузылмай айтылып киятыр деўге болмайды. Бул дәстанлар ўақытлар өтип қарақалпақ халқының турмыс шариятына, миллий үрп-әдет дәстүрлерине, салт дәстүрлерине, миллий турмыс тәризине бейимлестирип қайта ислеў берилгени анық оны инкар етиўге болмайды. Бул ҳаққында белгили илимпазлар Н.Дәўқараев, И.Сағытов, Қ.Мақсетовлар өзлериниң илимий мийнетлеринде тастыйықлайды. Мысалы, «Бул дәстанлардың бир қатарлары мәселен «Ғәрип-Ашық», «Шасәнем», «Саятхан-Ҳамра», «Ғөруғлы», XIX әсирдиң ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип, тәржима еткенлиги белгили. Соның менен қатар бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап өзинше өзгертип, алып та, қосып та айтқаны мәлим», [7. 272.] -деп көрсетеди.

Усындай уллы бақсышылық өнерин даўам еттирип қарақалпақ халқының миллий мийраслары болған дәстанларымызды кейинги әўладларға жеткериўде минсиз хызмет еткен қарақалпақ халық бақсысыларының хызметлери үлкен. Себеби дәстанлар устаз-шәкирт жолы арқалы әўладтан-әўладтқа өтип отырған.

Халық бақсылары атқарған дәстанлар ертеректе қәлиплесип олар тийкарынан эпиклық, музикалық репертуары менен айырылып туратуғын Араллы өзбек бақсыларының өз алдына мектебине барып тақалады. Бул мектептиң XIX әсирдиң басындағы ең ири белгили ўәкиллери Сапар Қаррет сазенде, Аўез бақсы, Қутым бақсы, Жаңабай бақсы, Орымбай бақсы, олардың шәкиртлери Мәдрейим бақса, Нарбай бақсы, Теңел бақсылар болған.

Булардың репертуарында халық қосықлары, Мақтумқулының қосықлары, «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Ҳамра», «Хўрлиха-Ҳамра», «Ғәрип-ашық», «Дәўлетиярбек» дәстанлары болған. Қоңыратлы өзбек бақсылары дуўтар менен айтады ҳәм өз алдына намалары бар. Олардың саны 60 тан асады. Солардың ишинде «Қоңырат намасы», «Бам муҳаммес» намасының түрлери «Сәриўи», «Шахи Кишўар», «Зерлетме», «Ремайле», «Ираний» намасының түрлери бар болған.

Қарақалпақ ҳәм араллы өзбек бақсыларына түркмен бақсыларының тәсири, әсиресе XIX әсирдеги ири ўәкили болған Сүйеў бақсы тәсири айрықша болған. Сүйеў тек түркмен бақсысы дәрежесинде болмай Қ. Айымбетовтың дурыс көрсеткениндей ол «Хорезимде жасаған өзге халықлардың да белгили бақсысы болып танылған».[8. 140.]

Қарақалпақ бақсышылық көркем өнери усындай уллы устазлардың жолы арқалы раўажланып ҳәм көркейип барды. Усындай устаз-шәкирт дәстүрлери даўам етип келди. Солардың бири Жапақ бақсы Шамуратовтың да ус-

тазлары өзбек бақсылары Амет ҳәм Атажан, Сүйеў бақсының шәкиртлери болды. Сүйеў бақсы белгили қарақалпақ бақсысы Муўса менен дос болған, олар бир-биринен музика сырларын үйренген, дәстан айтыўдың усылларын өзлестирген.

Усындай белгили бақсылардың репертуарларынан нәр алып, тыңлап, өзиниң өмирин усы бақсышылық өнерине бағышлаған Әмет Тарийхов болды. Ол, Есжан бақсы Қосполатовтың шәкирти, жүдә айтқыш бақсылардың бири есапланған Қурбанияз бақсыға шәкирт болып түсти ҳәм оннан көп қарақалпақ намаларының сырларын, атқарылыў усылларын, дәстаншылық өнериниң атқарыў шеберликлерин қунт пенен үйренди.

Әмет Тарийхов Мақтымқулы, Бердах, Әжинияз, Күнхожа сөзлерине қосықлар, «Қырмандәли», «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хамра», «Юсуп-Ахмет», «Базирген» «Ғәрип-ашық», «Гөруғлы» қусаған дәстанларын шебер атқарыўшысы болды.

Әмет Тарийхов қарақалпақ бақсышылық өнерин кейинги әўладтқа жеткериўши яғный XX әсирдиң кейинги бақсыларының бири болды. Бул жыллары Советлик қызыл империяның сиясаты менен қурларда бақсы шақыртып айттырыў кескин тоқтатылды, яғный рухсат етилмеди. Бул XX әсирдиң 70-90-жылларға шекем даўам етти. Халық бул бақсышылық өнерин умытып ядынан шығарыў дәрежесине келген еди.

Жуўмақлап айтқанда усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық намалары, халық қосықлары болған миллий мәдений, әдебий, тарийхый мийрасларымыз сақланып қалынды. Бул уллы ислер журт басшымыздың қоллап қуўатлаўы менен бүгинги ғәрезсизлик дәўиринде қайта қолға алынып, устыз-шәкирт дәстүрлери қайтадан өз жолына түсип даўам етип атыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис.1979.б.324.

2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.100.

3. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис.1983.б.141.

4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.103.

5. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис.1983.б.13.

6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.б.91.

7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери Нөкис. «Билим» баспасы. 1996.б.272.

8. Айымбетов Қ. Халық даналығы, «Қарақалпақстан» баспасы. 1968.б.140.

5-КЛАСС “ӘДЕБИЯТ” САБАҚЛЫҒЫНДА И.ЮСУПОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ОҚЫТЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Дарменов А.А.
Әжинияз атындағы НМПИ таяныш-докторанты

Tayanch so‘zlar: ше’рият, методика, мактаб, Ибройим Юсупов, лирика, педагог, дарслик, шоир.
Ключевые слова: поэзия, методика, школа, Ибрагим Юсупов, лирика, педагог, учебник, поэт.
Key words: poetry, methodology, school, Ibrahim Yusupov, lyrics, teacher, textbook, poet.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада умумтаълим мактабларида қорақалпоқ адабиёти дарсида шеърий асарларни ўргатиш масалалари сўз юритилади. Шеърий асарларнинг жанрларига қараб улар таҳлил қилинади. Бунда дарсликда берилган шоир Ибрайим Юсуповнинг шеърлари мисол учун олинган.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются вопросы преподавания поэтических произведений на уроках каракалпакской литературы в общеобразовательных школах. Поэтические произведения анализируются в зависимости от их жанра. При этом в качестве примера взяты стихи поэта Ибраима Юсупова, приведенные в учебнике.
SUMMARY:
The article discusses the issues of teaching poetic works in Karakalpak literature lessons in general education schools. Depending on the genres of poetic works, they are analyzed. In this case, the poems of the poet Ibrayim Yusupov, given in the textbook, are taken as an example.

“Әдебият” пәниниң тийкарын баслаўыш класслардағы “Оқыў” пәни қурайды. Бурын 5-класс бағдарламасында “Әдебий окыў” деп берилетуғын пән де кейинги басылымларда “Әдебият” деп берилмекте. Биз илимий жумысымызға тийкарынан жоқары класслардағы И. Юсупов дөретиўшилигин басшылыққа алғанымыз себепли, дәслеп 5-класс мысалында олардың шайыр дөретпелери арқалы бул пәнге деген қызығыўшылығын қалай арттырыўға болатуғынлығын көрип шығамыз. Бул жаста мектеп оқыўшылары ойынға оғада бейим болады. Ҳәр түрли көргизбели, ҳәрекетли ойынлар менен сабақты нәтийжели шөлкемлестириўге болады. Мәселен, 5-класс Әдебият сабақлығында берилген “Мен қалада оқығанда” қосығын Төртиншиси ар-

тықша” методы арқалы түсиндириў мүмкин. Бул метод бириншиден, берилген текстти жақсылап оқып шығып, маңызын шағыўға үйретсе, екиншиден, зийрекликке, тапқырлыққа бағдарлайды. Қосықты шайырдың өмирбаянлық дөретпеси деўге болады. Шығарма лирикалық қаҳарман жас баланың тилинен баянланады.

Сабақтан кеш шығар едик,
Мен қалада оқығанда.
Күн бата аўылдан келип,
Күтер еди анам сонда.

Пахта завод дийўалына,
Сүйенип ол турар еди,
Пўткил дүнья қыялына,
Мен деп жолға қарар еди. [1:18]

Қосықты оқый отырып, күн бата қараңғыда үйге атланған ана ҳәм бала образы көз алдыңа елеслейди. Қосықтағы айтылған пикирлерди бул “Төртиншиси артықша” методы арқалы беккемлемес бурын, ондағы айырым қатарларға қосымша түсиник берип кетиў орынлы.

Ийт көринсе қарсымыздан,
Қорықпағанға усар едик.
Адам шықса алдымыздан,
Жолдан шетке қашар едик... [1:18]

Бул қатарлардың мәнисин түсиндириў ушын негизинде муғаллимде қосымша мағлыўматлар да болыўы керек. Себеби, былай қарасаң ийт көринсе қорқпағандай болып, адам көринсе қашыўының мәниси неде? Болажақ шайырдың әкеси Юсуп ахун халық душпаны ретинде алып кетилген соң ел арасында ахунның шаңарағын бөлеклеп айырыўшылық, жек көриўшилик басланады. Сондай адамлардың нәзерине түспейин деп-ақ олардан көзден пана болғанды жөн көрген. Бул ҳаққында шайырдың өмирине арналған “Ибрайым Юсупов. Шайырдың жаслығы” [2] романынан толығырақ мағлыўмат алыў мүмкин.

Буннан бетер, әсиресе, қосықтың соңғы шуўмағына да түсиндирме берип кетилиўи керек.

Енди базда машиналы,
Өтсем зуўлап сол кәрадан,
Желбиреп ақ орамалы,
Мени күтип турар анам.

Ҳәм төбемди көрген сайын,
Қуўанып қол былғағандай.
Шаршадың-аў, айнанайын!”
Деп басымнан сыйпағандай. [1:18]

Бундағы желбиреп турған “ақ орамал” ҳаслында қәбир басындағы сырыққа байланған ақ гезлеме екенин, оның қәбир басында қол былғап турғандай желбиреп турғанын ҳәмме оқыўшы да бирден түсинип жете бермейди. Сонлықтан, буны қосықтың кейниндеги Келиң, пикирлесейик” деген орында сораў-жуўап түринде де келтирип өтиўге болады. Бул балаларға ата-ананың қәдирине олар жанымызда гезде жетиўге шақырады. Бурын пахта завод дийўалына сүйенип күтип турған анасы енди о дүньялық болып, қойымшылықта “ақ орамалы” желбиреп тур. Илимпаз Ж. Есенов шайырдың бул қосығы туўралы былай пикир билдирген еди: “Қосық қатарлары усындай шынлығы, ҳадаллығы менен лирик қаҳарманның өз анасы менен бирге киндик қаны тамған туўған жерге болған ынтықлық сезимлерин оқыўшыға тәсирли жеткерип берген” [3:16]. Туўры, шайырдың авторлық ҳуқықы бойынша ондағы сөзлерге, ҳәтте, иркилис белгилерине де өзгерис киргизиўге болмайды. Бирақ, бизиңше, 5-класс баласының сана сезим дәрежесин есапқа алып, бундағы “ақ орамал” сөз дизбегин тырнақшаға алыў мәселесин сабақлық авторлары есапқа да алған мақул болар.

Енди, қосықты бир қайтара оқып шыққан соң, ондағы айтылған пикирлерди “Төртиншиси артықша” методы менен беккемлеймиз. Бул методта қосыққа байланыслы үш мағлыўмат айтылады. Ал, төртиншиси болса оған тийисли болмаған қәте мағлыўмат болады. Мәселен, төмендегише төрт мағлыўматты келтирип өтиўге болады:

1. Ана пахта завод дийўалына сүйенип баласын күтер еди.
2. Ана ҳәм бала қараңғыда жалаңаяқ қайтар еди
3. Екеўи ийт көринсе шетке қашар еди.
4. Енди базда сол кәрадан машиналы өтеди.

Сабақ даўамында қосықты дыққат пенен оқыған, тыңлаған оқыўшы бундағы үшинши гәп надурыс екенлигин, негизинде адам көринсе шетке қашып, ийт көринсе қорықпағанға усағанлығын” айтып салады. Метод атамасы “Төртиншиси артықша” болғаны менен оқыўшылардың интасына қарап, мағлыўматларды төртеўден көбирек қылып, табылыўы керек болған надурыс вариантлар санын да көбейтиўге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Nurjanov P. hám basqalar . “Ádebiyat” 5-klass sabaqlıq. Ташкент 2024.
2. Уснатдинов Ш. «Июрайым Юсупов. Шайырдың жаслығы. Нөкис. Билим. 2013.
3. Есенов Ж. Поэзия жулдызы. Нөкис. Билим. 2003.
4. Q. Yo’ldosh. M. Yo’ldosh. O’zbek adabiyotini o’qitish metodikasi. Ташкент, Ғафур Ғулам атындағы баспа-полиграфиялық дөретиўшилик үйи. Ташкент, 2022

O‘ZBEK TILIDA PAYT RAVISHLARI VA PAYT MA'NOSINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Hamrayev M.A.
Nizomiy nomidagi O`zbekiston davlat Milliy pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari nomzodi

Tayanch so‘zlar: ravish, payt ravishi, o‘rin ravishi, payt oti, o‘rin oti, ko‘makchi, grammatik tahlil, turkiy tillar, so‘z turkumlari, morfologiya, sintaktik tahlil, grammatiklashuv, otlashuv, kelishik qo‘shimchalari, lokativ ma’no, temporal ma’no, lingvodidaktika, ona tili ta’limi, tilshunoslik, funksional grammatika, semantik tahlil, o‘quvchilar xatolari, til birliklari, ravishlarning shakllanishi.
Ключевые слова: наречие, наречие времени, наречие места, существительное времени, существительное места, вспомогательное, грамматический анализ, тюркские языки, части речи, морфология, синтаксический анализ, грамматизация, существитель-ное, падежные окончания, локативное значение, темпоральное значение, лингводи-дактика, обучение родному языку, лингвистика, функциональная грамматика, семан-тический анализ, ошибки учащихся, языковые единицы, формирование наречий
Key words: adverb, adverb of time, adverb of place, noun of time, noun of place, auxiliary, grammatical analysis, Turkic languages, parts of speech, morphology, syntactic analysis, grammatization, nomination, case endings, locative meaning, temporal meaning, linguodidactics, native language education, linguistics, functional grammar, semantic analysis, student errors, language units, formation of adverbs.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada payt va o‘rin ravishlarini payt hamda o‘rin ma’nosini ifodalovchi boshqa til birliklaridan farqlash masalasi tahlil qilinadi. Talaba va o‘quvchilar grammatik tahlil jarayonida yo‘l qo‘yadigan xatolar sabablari yoritilib, ravishlarni payt va o‘rin otlari hamda ko‘makchili birliklardan ajratishning morfologik mezonlari ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, ravishlarning turkiy tillar tizimidagi o‘rni va ularning shakllanish xususiyatlari qisqacha tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida payt va o‘rin ravishlarini to‘g‘ri aniqlashga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalar beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется вопрос отличия наречий времени и места от других языковых единиц, выражающих значение времени и места. Освещаются причины ошибок, допускаемых студентами и учащимися в процессе грамматического анализа, указываются морфологические критерии разделения наречий от существительных времени и места, а также от вспомогательных единиц. Также кратко анализируется место наречий в системе тюркских языков и особенности их формирования. В результате исследования даются практические рекомендации, служащие для правильного определения наречий времени и места.

SUMMARY:
This article analyzes the issue of distinguishing adverbs of time and place from other linguistic units expressing the meaning of time and place. The reasons for errors made by students and students in the process of grammatical analysis are highlighted, and morphological criteria for distinguishing adverbs from nouns of time and place, as well as auxiliary units, are shown. Also, the role of adverbs in the system of Turkic languages and the features of their formation are briefly analyzed. As a result of the research, practical recommendations are given that serve to correctly determine the adverbs of time and place.

O‘zbek tilshunosligida ravishlar, xususan, payt ravishlarining grammatik va semantik xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Til amaliyotida hamda ta’lim jarayonida payt ravishlarini payt ma’nosini ifodalovchi boshqa birliklar, jumladan, payt otlari, kelishikli shakllar va ko‘makchili qurilmalardan farqlashda muayyan qiyinchiliklar kuzatiladi. Natijada o‘quvchi va talabalar grammatik tahlil jarayonida ushbu birliklarni bir xil hodisa sifatida baholashga moyil bo‘lib, bu esa nazariy va amaliy xatolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Payt ma’nosi o‘zbek tilida nafaqat ravishlar, balki otlar, ravishdosh shakllari, ko‘makchili birikmalar va boshqa grammatik vositalar orqali ham ifodalanadi. Shu sababli payt ravishlarining funksional-semantik xususiyatlarini payt ma’nosini ifodalovchi boshqa birliklar bilan qiyosiy o‘rganish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bunday tadqiqotlar ravishlarning so‘z turkumlari tizimidagi o‘rnini aniqroq belgilashga, ularning grammatik tabia-tini chuqurroq yoritishga ham xizmat qiladi.

Tilning grammatik tizimida vaqt munosabatlarini ifodalash muhim o‘rin tutadi. Inson tafakkurida voqea-hodisalarning sodir bo‘lish vaqti, davomiyligi, ketma-ketligi hamda vaqtga oid boshqa munosabatlarni ifodalash ehtiyoji tilning turli sathlarida o‘z aksini topadi. Shu bois, vaqt kategoriyasi nafaqat leksik-semantik, balki morfologik va sintaktik jihatdan ham murakkab hodisalardan biri sanaladi. O‘zbek tilida payt ma’nosi turli til birliklari orqali ifodalanadi. Xususan, payt ravishlari, payt ma’nosidagi otlar, ravishdosh shakllari, ko‘makchili qurilmalar hamda ayrim sintaktik konstruksiyalar vaqt munosabatlarini ifodalashda faol ishtirok etadi. Bunday vositalarning mazmuniy yaqinligi ularning grammatik tabiatini aniqlash va o‘zaro farqlash masalasini dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylantiradi.

Turkiy tillarda ravish so‘z turkumining shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur so‘z turkumining boshqa mustaqil so‘z turkumlari bilan chegaralari hamisha ham aniq namoyon bo‘lavermaydi. Ayniqsa, ravishlarning sifatlar va ayrim kelishik shaklidagi otlar bilan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi ularning grammatik maqomini belgilashda

muayyan murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli ravishlarning morfologik va semantik tabiati, ularning boshqa til birliklari bilan munosabati masalasi tilshunoslikda doimo e'tibor markazida bo'lib kelgan.

O'zbek tilshunosligida ravishlar, jumladan, payt ravishlari yuzasidan qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, payt ravishlarini payt ma'nosini ifodalovchi boshqa birliklar bilan funksional-semantik jihatdan qiyosiy o'rganish masalasi hali ham batafsil tadqiq etilishini talab qiladi. Amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida o'quvchi va talabalar payt ravishlarini payt otlari yoki payt ma'nosini ifodalovchi ko'makchili qurilmalar bilan ko'pincha chalkashtirib yuboradilar. Bu esa grammatik tahlilda xatolarning yuzaga kelishiga, ayrim hollarda esa til hodisalarining mohiyatini noto'g'ri talqin qilishga olib keladi. Mazkur holat payt ma'nosini ifodalovchi birliklarning grammatik va semantik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi payt ravishlari va payt ma'nosini ifodalovchi birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning grammatik tabiatini aniqlash hamda o'zaro farqlash mezonlarini belgilashdan iborat. Tadqiqot natijalari payt ma'nosini ifodalovchi vositalarning nazariy tavsifini boyitish bilan birga, grammatik tahlil metodikasini takomillashtirish va ona tili ta'limi amaliyotida uchraydigan ayrim muammolarni bartaraf etishga ham xizmat qiladi.

Rus (rus tilshunosligi)da ravishlar, jumladan payt (vaqtiy) ravishlar va vaqt ma'nosini ifodalovchi birliklar juda keng va chuqur o'rganilgan. Bu yo'nalishda ayniqsa rus grammatik maktabi vakillari muhim o'rin tutadi.

Avvalo, V.V.Vinogradov rus tilidagi so'z turkumlari, jumladan ravishlarning grammatik tabiati va semantik tasnifini chuqur ishlab chiqqan. Uning ishlari ravishlarning mustaqil so'z turkumi sifatidagi maqomini asoslashda katta ahamiyatga ega. [1; 718]. Shuningdek, A.A.Shaxmatov rus tili sintaksisi va morfologiyasini tarixiy-nazariy jihatdan o'rganib, ravishlarning shakllanishi va gapdagi funksional vazifalariga e'tibor qaratgan. Uning tadqiqotlarida ravishlarning boshqa so'z turkumlari bilan chegaralanish masalasi ham yoritiladi.

L.V.Shcherba esa ravishlarning semantik xususiyatlari va ularning nutqdagi funksional rolini tahlil qilgan, ayniqsa so'z ma'nosi va kontekst munosabatiga alohida urg'u bergan. [4; 620].

Keyingi davr rus tilshunosligida N.Y.Shvedova va V.V.Lopatin kabi olimlar "Rus tili grammatikasi" (академическая грамматика) doirasida ravishlarni, jumladan vaqt ravishlarini aniq tizimlashtirib, ularning morfologik va sintaktik belgilari, shuningdek, boshqa birliklardan farqlanish mezonlarini ishlab chiqqanlar. [3; 239–245]

Umuman olganda, rus tilshunosligida payt ravishlari “obstoyatelstvennoe vremeni” (vaqt holi) doirasida chuqur tahlil qilingan bo‘lib, ular nafaqat mustaqil so‘z turkumi sifatida, balki sintaktik vazifa nuqtayi nazaridan ham keng o‘rganilgan. Bu tajriba turkiy tillarda, jumladan o‘zbek tilshunosligida ham qiyosiy va metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek tilshunosligida ravish so‘z turkumi, uning grammatik xususiyatlari, ma’no turlari va gapdagi vazifalari yuzasidan qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, o‘zbek grammatikasi va morfologiyasiga bag‘ishlangan ishlarda ravishlarning leksik-grammatik tabiati, tasnifi hamda boshqa so‘z turkumlari bilan munosabati yoritilgan. Jumladan, A.G‘ulomov, M.Asqarova, A.Hojiyev, R.Qo‘ng‘urov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida ravishlarning grammatik xususiyatlari, shu jumladan, payt ravishlarining ma’noviy guruhlari haqida muhim ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

O‘zbek tilshunosligida ravishlar, jumladan, payt ravishlarini o‘rganish va ularning grammatik hamda semantik xususiyatlarini yoritish borasida bir qator yetakchi olimlar muhim ilmiy izlanishlar olib borganlar. Bu borada A. G‘ulomov o‘zbek tilining morfologik tizimi va so‘z turkumlari tasnifi masalalarini chuqur o‘rganib, ravishlarning grammatik xususiyatlariga ham e’tibor qaratgan. A.Hojiyev esa o‘zbek tili grammatikasi va leksik-semantik masalalarini tadqiq etish jarayonida ravishlarning lug‘aviy-grammatik tabiatini, ularning so‘z yasalishi va qo‘llanish xususiyatlarini yoritgan. M. Asqarovaning ishlarida ham ravishlarning, xususan, payt va o‘rin ma’nosini ifodalovchi birliklarning grammatik tahliliga doir muhim qarashlar mavjud. R.Qo‘ng‘urov esa stilistika va leksik qatlam masalalarini o‘rganish jarayonida ravishlarning funksional jihatlariga ham to‘xtalib o‘tgan.

Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida ravishlar masalasi Sh. Rahmatullayev, N.Mahmudov, H.Ne’matov kabi olimlarning umumiy tilshunoslik, semantik va grammatik yo‘nalishdagi tadqiqotlarida ham bilvosita yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda ravishlarning umumiy tasnifi, ularning boshqa so‘z turkumlari bilan munosabati hamda payt ma’nosini ifodalashdagi o‘rni haqida muhim ilmiy xulosalar berilgan.

Umuman olganda, o‘zbek tilshunosligida ravishlar va payt ravishlari yuzasidan muayyan ilmiy baza shakllangan bo‘lsa-da, ularning payt ma’nosini ifodalovchi boshqa til birliklari bilan funksional-semantik jihatdan qiyosiy o‘rganilishi hali ham to‘liq yakunlangan emas. Shuningdek, akademik grammatikalarda payt ravishlari harakatning bajarilish vaqtini bildiruvchi mustaqil ma’no guruhi sifatida tavsiflangan hamda ularning morfologik va sintaktik xususiyatlari yoritilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarning asosiy e’tibori ravishlarning umumiy

tavsifiga qaratilgan bo‘lib, payt ravishlarini payt ma’nosini ifodalovchi boshqa birliklar bilan qiyosiy-funksional jihatdan o‘rganish masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha yoritilmagan.

Turkiy tilshunoslikda ham ravishlarning kelib chiqishi, grammatiklashuvi va semantik taraqqiyoti masalalari yuzasidan muhim ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Ayniqsa, tatar, qozoq, qirg‘iz, boshqird va turk tillari materiallari asosida ravishlarning boshqa so‘z turkumlari bilan munosabati, ularning tarixiy shakllanish jarayonlari tadqiq etilgan. Mazkur ishlarda ravishlarning sifat va ot shakllaridan ajralib chiqishi, ayrim kelishik qo‘shimchalarining grammatiklashuvi natijasida ravishlarning yuzaga kelishi haqidagi nazariy qarashlar ilgari surilgan.

Shunga qaramay, o‘zbek tilida payt ravishlari bilan payt ma’nosini ifodalovchi otlar, kelishikli shakllar va ko‘makchili birliklarning funksional-semantik munosabatlari maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, ta’lim amaliyotida uchrayotgan grammatik tahlil bilan bog‘liq muammolar, payt ravishlarini boshqa temporal birliklardan farqlash mezonlari hamda ularning qo‘llanish xususiyatlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar soni cheklangan.

Demak, payt ravishlari va payt ma’nosini ifodalovchi birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini qiyosiy asosda o‘rganish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda grammatik maqomini belgilash masalasi hozirgi o‘zbek tilshunosligi uchun dolzarb va yetarlicha tadqiq etilmagan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni to‘ldirish va ayrim nazariy hamda amaliy masalalarga aniqlik kiritishga xizmat qiladi.

Talaba va o‘quvchilarning grammatik tahlil jarayonida yo‘l qo‘yadigan xatolari orasida o‘rin va payt ravishlarini o‘rin hamda payt ma’nosini ifodalovchi boshqa til birliklari bilan chalkashtirish holatlari tez-tez uchraydi. Bunday xatolar, ayniqsa, so‘z turkumlarini aniqlash, gap bo‘laklari tahlili va morfologik tahlil jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, payt ravishlari ko‘pincha payt ma’nosidagi otlar yoki ko‘makchili qurilmalar bilan, o‘rin ravishlari esa o‘rin ma’nosini ifodalovchi otlarning kelishikli shakllari bilan bir xil hodisa sifatida talqin qilinadi. Natijada o‘quvchilar va talabalar so‘zning grammatik tabiatini noto‘g‘ri belgilaydilar, bu esa nafaqat nazorat ishlari va test topshiriqlarida, balki umumiy tilshunoslik bilimlarini o‘zlashtirish jarayonida ham salbiy oqibatlarga olib keladi. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalariga kirish imtihonlari hamda fan olimpiadalarida bunday xatolar baholash natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Mazkur muammoning nazariy va amaliy yechimlarini aniqlash maqsadida boshqa turkiy tillar tajribasiga murojaat qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Turkiy tillarda ravishlarning shakllanishi, ularning boshqa so‘z turkumlari bilan munosabati hamda funksional-semantik xususiyatlari turli darajada tadqiq qilingan. Xususan, tatar, qozoq, qirg‘iz, boshqird va turk tilshunosligida ravishlarni otlar va sifatlardan farqlash mezonlari, grammatiklashuv jarayonlari hamda ravishlarning tarixiy taraqqiyoti masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda ravishlarning mustaqil so‘z turkumi sifatidagi belgilari, ularning semantik va grammatik xususiyatlari aniq mezonlar asosida tavsiflangan. Shuning uchun ham boshqa turkiy tillarda mazkur masalaning qanday talqin etilgani va amaliyotda qanday usullar qo‘llanayotganini o‘rganish o‘zbek tilidagi o‘rin va payt ravishlarini o‘qitish metodikasini takomillashtirish, grammatik tahlilda uchraydigan xatolarni kamaytirish hamda ushbu birliklarning lingvistik tabiatini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

Turkiy tillarning morfologik tizimida ravish so‘z turkumi o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, uning shakllanishi va taraqqiyoti uzoq tarixiy rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Ravishlarning mustaqil so‘z turkumi sifatida shakllanishi boshqa turkumlarga nisbatan murakkabroq kechganligi sababli, ularning grammatik chegaralari hamisha ham aniq namoyon bo‘lavermaydi. Bu holat ravishlarning ayrim xususiyatlari jihatidan boshqa so‘z turkumlariga yaqin turishi bilan izohlanadi. Xususan, ravishlar semantik va grammatik belgilariga ko‘ra bir tomondan sifatlarga, ikkinchi tomondan esa ayrim kelishik shaklidagi otlarga yaqinlashadi. Natijada ularni boshqa so‘z turkumlaridan qat’iy ajratish ba’zan murakkab masalaga aylanadi.

Ravishlarning ana shunday oraliq xususiyatga ega bo‘lishi nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki ta’lim amaliyotida ham muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Jumladan, o‘quvchi va talabalar ravishlarni sifatlar yoki otlarning ayrim shakllari bilan adashtirib yuborishlari, ularning grammatik maqomini noto‘g‘ri belgilashlari mumkin. Ayniqsa, payt va o‘rin ravishlari tarkibida tarixan kelishik qo‘shimchalari saqlanib qolganligi sababli, ularni payt va o‘rin ma’nosini ifodalovchi otlardan farqlash murakkablashadi. Shu bois ravishlarning morfologik tabiati, ularning boshqa so‘z turkumlari bilan umumiy va farqli jihatlarini aniqlash masalasi turkiy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu masalani chuqur o‘rganish ravishlarning grammatik mohiyatini to‘g‘ri anglash, ularni o‘qitish metodikasini takomillashtirish hamda grammatik tahlilda uchraydigan xatolarni kamaytirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Ko‘pgina turkiy tillarda ravishlar boshqa mustaqil so‘z turkumlariga nisbatan kamroq o‘rganilgan lingvistik birliklardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda tilshunoslik va til o‘qitish metodikasi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda

ravishlarning grammatik tabiati, semantik xususiyatlari hamda ularni o‘qitish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, oliy va o‘rta ta’lim tizimida ravishlarni o‘rgatishda ularning sifatlar bilan o‘xshash va farqli jihatlarini qiyoslash usulidan keng foydalaniladi. Biroq bunday yondashuv har doim ham ravishlarning o‘ziga xos grammatik mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu sababli ravishlarni o‘qitish va tahlil qilishning mavjud metodlarini qayta ko‘rib chiqish, ularni mustahkam nazariy asoslar bilan boyitish zarurati yuzaga kelmoqda.

Mazkur ehtiyoj ravishlarning kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari va tarixiy taraqqiyotini chuqurroq o‘rganishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, tatar va boshqa turkiy tillar materiallari asosida olib borilgan lingvotarixiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday izlanishlar ravishlarning mustaqil so‘z turkumi sifatida shakllanish jarayonini, ularning boshqa so‘z turkumlari bilan genetik va funksional aloqalarini hamda grammatiklashuv mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Natijada ravishlarning zamonaviy til tizimidagi o‘rnini yanada aniqroq belgilash, ularni o‘qitish metodikasini takomillashtirish va grammatik tahlil jarayonida uchraydigan muammolarga ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish mumkin bo‘ladi.

Payt ravishlarini payt otlaridan farqlash lozim; agar kelishik qo‘shimchalari ajratilsa va otligicha qolsa, bu otdir. Masalan: *yozda, qishda, bahorda; ko‘chada, uydan*. Masalan: *“**Yozda** nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo‘yaklar tortilg‘an va yer yomg‘ur bilan ivib, bo‘kib oyoq ko‘tarib bosishg‘a imkon bermas, har bir oyoq uzg‘anda uch chorak loy barobar ko‘tarilur edi.”* (A.Qodiriy) *“...bu uylardan **yozda** ham zaxning isi anqib turardi*. (X.To`xtaboyev) Misollardagi kelishik qo`shimchalari tushirilsa ham, bu so`zlar otligicha qolaveradi: yoz, qish. Agar kelishik qo‘shimchasi ajralgandan keyin boshqa turkum so‘ziga aylansa, bu ravishdir: yaqinda. Masalan: *“ – Bizning shaharning eng yaramasi, – dedi Kumush va Otabekdan so‘radi, – siz eshitdingizmi, **yaqinda** o‘shani bir bek o‘ldiribdir?”*. Mazkur so`zlardagi kelishik qo`shimchalari tushirilsa, boshqa turkum ekanligi ko`rinib qoladi: yaqin (sifat: yaqin joy).

Xuddi shu kabi o`rin ravishlarini o`rin otlaridan ham farqlash kerak. Bunday paytda ham yuqoridagicha yo`l tutish kerak: *ko`chada, uyda, xonada* so`zlaridagi kelishik qo`shimchasi tushirilsa ham, bu so`zlar otlik xususiyatini yo`qotmaydi: *ko`cha (ot: qayer?)*. Agar *pastda, chetda, yuqorida* so`zlaridagi kelishik qo`shimchasi tushirilsa, ularning ma’nosi o`zgaradi, ya’ni ular o`rin ma’nosini ifodalamasdan belgi ma’nosini ifodalaydigan bo`lib qoladi: *past, chet, yuqori (joy)*. Masalan: *“**Pastda**, daryo bo‘yidagi tollar orasida kimdir mayin ovoz bilan ashula aytar, tungi sukunatda bu ovoz juda g‘amgin eshitilardi.”(S.Ahmad).*

“Otabek hovli o‘rtasida turganlar yoniga bormay, bir ***chetda*** *indamay kuzatib turardi.” “****Yuqorida****, qal’a devorlari ustida turgan soqchilar mash’allarni baland ko‘tarib.*

Shu o‘rinda quyidagi savol tug‘iladi: bu o`rinda sifatlarning otlashuvi yuz bermayaptimi? Yo‘q, yuz bermayapti, chunki sifat otlashuvi yuz berganda, to‘rtta hodisa yuz bergan bo‘lishi kerak: 1) otning so‘rog‘iga javob bo‘lishi kerak; 2) otga xos qo‘shimchalarni qabul qilishi kerak; 3) sifat bog‘langan ot tushib qoladi; 4) gap takibida ot bajargan vazifani bajarib keladi. Biz ko‘rib chiqayotgan holatda esa otga xos kelishik qo‘shimchalari qo‘shilgan (2-xususiyat), hatto sifat bog‘langan ot ham tushirilaganday seziladi (3-xususiyat), lekin otning so‘rog‘iga javob bo‘lmayapti (1-xususiyat), gapda ot bajargan vazifani bajarmayapti (4-xususiyat). Demak, to‘laqonli tarzda otlashuv yuz bermagan. Bulardan eng asosiy xususiyat yo‘q – otga xos so‘roqqa javob bo‘lmagan. Bu yerda boshqa hodisa kuzatiladi, ya’ni shu so‘zlar tarkibidagi kelishik qo‘shimchalarining “qotib qolishi” yuz bergan: shu qo‘shimchalar bilangina bu so‘zlar ravish hisoblanadi.

Ba’zan talabalar *kelgan paytda, olgani zamon (paytda, vaqtda, asnoda)* kabi ko`makchili birliklarni payt ravishlari tarzida tahlil qilishadi. Bu birliklar payt ma’nosini ifodasada, ravish turkumiga mansub emas. Bu qurilmalarning ikkinchi qismida kelayotgan so‘zlar *(zamon, paytda, vaqtda, asnoda)* bu birliklar tarkibida ko‘makchilar hisoblanadi.Masalan: *Dunyo yalinib kelgan vaqtda shoh Mashrab uning orqasiga tepgan ekanlar, ajab qilganlar; dunyo o’zi bevafo, orqasiga tepsang arziydi...* (Oybek, “Qutlug’ qon” romani. *Ulkan polvon otga* ***mingani zamon****, dushman yuragiga qo’rquv tushdi.* (“Alpomish” dostoni.).

Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida payt va o‘rin ravishlari hamda ularning payt va o‘rin ma’nosini ifodalovchi boshqa til birliklari o‘rtasidagi munosabat murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi. Bu murakkablik, avvalo, ravishlarning tarixiy taraqqiyoti, grammatiklashuv jarayonlari hamda ularning boshqa so‘z turkumlari bilan chegarasining nisbatan aniq emasligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, payt va o‘rin ravishlarining ayrimlari kelib chiqish jihatidan ot shakllariga yaqin bo‘lib, ular tarkibida tarixan shakllangan kelishik qo‘shimchalari “qotib qolgan” holatda saqlanib qolganligi ularni boshqa birliklardan ajratishni qiyinlashtiradi. Shu sababli payt va o‘rin ma’nosini ifodalovchi birlik-larni to‘g‘ri tasniflash masalasi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki ta’lim metodikasi uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar davomida aniqlanishicha, payt va o‘rin ma’nosi o‘zbek tilida faqat ravishlar orqali emas, balki otlarning kelishikli shakllari, ravishdosh konstruksiyalar hamda ko‘makchili birikmalar orqali ham ifodalanadi. Ushbu birliklarning semantik yaqinligi ko‘pincha ularni bir xil grammatik hodisa sifatida talqin

qilishga olib keladi. Biroq morfologik va sintaktik mezonlar asosida yondashilganda, ularning har biri mustaqil grammatik xususiyatlarga ega ekani aniqlanadi.

Xususan, otlar kelishik qo‘shimchalari tushirilganda ham o‘z leksik ma’nosini saqlab qoladi, ravishlar esa bunday qo‘shimchalardan ajralmas holda mustaqil ravish ma’nosini ifodalaydi yoki boshqa turkumga o‘tib ketadi. Ko‘makchili birikmalar esa tarkibiy jihatdan analitik qurilmalar bo‘lib, ularni ravish sifatida baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Shuningdek, turkiy tillar tajribasi ham ravishlarning shakllanishi va rivojlanishida umumiy qonuniyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. Ravishlarning boshqa so‘z turkumlari bilan yaqinligi, ayniqsa sifat va ot shakllari bilan kesishishi ularning tipologik xususiyatlaridan biri bo‘lib, bu holat barcha turkiy tillar uchun xosdir. Shu jihatdan qaralganda, o‘zbek tilidagi payt va o‘rin ravishlarini o‘rganish nafaqat milliy tilshunoslik, balki umumturkiy tilshunoslik kontekstida ham muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi tahlillarga asoslanib shuni ta’kidlash mumkinki, payt va o‘rin ravishlarini payt hamda o‘rin ma’nosini ifodalovchi otlar, kelishikli shakllar va ko‘makchili birikmalardan farqlash aniq lingvistik mezonlar asosida amalga oshirilishi lozim. Bunda morfologik tahlil, semantik yondashuv hamda sintaktik funksiyani birgalikda hisobga olish zarur. Ana shunday kompleks yondashuvgina til birliklarining haqiqiy grammatik tabiatini to‘g‘ri aniqlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur muammoni chuqur o‘rganish o‘zbek tilshunosligida ravishlar nazariyasini boyitadi, grammatik tasniflash mezonlarini aniqlashtiradi hamda ta’lim jarayonida uchraydigan chalkashliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar kelgusida turkiy tillar qiyosiy grammatikasini rivojlantirish uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Виноградов В,В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) – М.: Издательство: Русский язык, 2001. – 718 s. (in Russian);

2. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз (Ленингр. отд-ние), 1941. – 620 с

3. Шведова Н.Ю. К понятию вариативности в языке (на примере лексического множества). Изв. АН СССР, серия литературы и языка, 1983, т. 42, – № 3, – С. 239-245

4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М., Л., 1974.

5. Hamrayev M. Ona tilidan jadvalli mashqlar to‘plami. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Dimal, 2024-yil.

6. Hamrayev M., Shodmonqulova D., Do‘sanov N. Ona tili va bolalar adabiyoti (1-qism: Ona tili). Darslik. – Toshkent: “Grandkondoprint”, 2023-yil.

7. Харисова Ч.М., Шакирова Г.Р. Наречие в исторической структуре частей речи в татарском и других тюркских языках.c.harisova@yandex.ru; shakirova25@mail.ru .

O‘QUVCHILAR FOLKLORI – NUTQIY TARBIYA VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH OMILI

Qadirov J.A.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: o‘quvchilar folklori, xalq og‘zaki ijodi, nutqiy tarbiya, xalq pedagogikasi, onalar folklori, tez aytish, topishmoq, so‘z o‘yinlari, kommunikativ kompetensiya, tafakkur.
Ключевые слова: детский фольклор, устное народное творчество, речевое воспитание, народная педагогика, материнский фольклор, скороговорки, загадки, словесные игры, коммуникативная компетентность, развитие мышления.
Key words: children's folklore, Uzbek folklore, oral folk literature, speech development, speech education, folk pedagogy, maternal folklore, tongue twisters, riddles, communicative competence, language development.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘quvchilar folklorining o‘zbek xalq og‘zaki ijodi tizimidagi o‘rni, uning janriy tarkibi hamda nutqiy tarbiya jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. O‘quvchilar folklori namunalarining ijro xususiyatlari asosida yangi tasnifi taklif etilib, ularning nutqni rivojlantirish, tafakkurni o‘stirish, so‘z boyligini kengaytirish va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, onalar folklori, so‘z o‘yinlari, tez aytish va topishmoqlarning o‘quvchilarning ma'naviy hamda nutqiy kamolotiga ta'siri xalq pedagogikasi nuqtai nazaridan baholanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется место детского фольклора в системе узбекского устного народного творчества, его жанровый состав и роль в речевом воспитании детей. Предлагается новая классификация произведений детского фольклора, основанная на особенностях их исполнения, а также раскрывается их значение в развитии речи, мышления, словарного запаса и коммуникативной компетентности. Особое внимание уделяется материнскому фольклору, словесным играм, скороговоркам и загадкам как важным средствам духовного и речевого развития детей в контексте народной педагогики.
SUMMARY:
This article examines the role of children's folklore in the system of Uzbek oral folk literature, its genre structure, and its significance in children's speech development and language education. A new classification of children's folklore based on the characteristics of its performance is proposed. The study highlights the contribution of folklore genres to the development of speech, thinking, vocabulary, and communicative competence. Special attention is given to maternal folklore, word games, tongue twisters, and riddles as effective means of fostering children's spiritual, cognitive, and linguistic development within the framework of folk pedagogy.

O‘quvchilar folklori o‘zbek XOIning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. O‘quvchilar folklori ham folkloning boshqa turlari kabi o‘zining uzoq o‘tmishi va rivojlanish tadrijiga ega. Bu jarayonda o‘quvchilar folklori ham janriy jihatdan, ham mazmun va shakl jihatdan muttasil boyish va takomillashib bordi.

Umuman, o‘quvchilar folklori haqida gap ketganda, uning tavsifiy belgilari, folklorning alohida shakli sifatidagi xususiyatlarini aniqlashtirib olish maqsadga muvofiq. Folklorshunos olim B.Sarimsoqov o‘quvchilar folklori tushunchasi ostida shakllangan asarlarni uch guruhga bo‘linishini aytadi: 1) ota-onalarning o‘z o‘quvchilarining taqdiri to‘g‘risida qayg‘urishi, ota-onalik majburiyatining his qilinishi muayyan qo‘shiqlarning yaratilishiga sabab bo‘lgan; 2) kattalarning turli xil mavsum va marosimlar munosabati bilan yaratgan qo‘shiqlari; 3)kattalarga havas, ularga taqlid qilish natijasida o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan to‘qilgan qo‘shiqlar. (Qarang: B.Sarimsoqov. O‘quvchilar folklori.O‘zbek folkloridan ocherklar. O‘quvchilar folklori. 273-275 betlar)

Bizningcha, mazkur tasnif o‘quvchilar folklori tushunchasi ostida birlashgan barcha janrlarning umumiy tavsifini ochib bera olmaydi. Buning sababi quyidagicha: avvalo, o‘quvchilar folklori faqat qo‘shiqlardan iborat emas. Folklorning maxsus adabiy turi sifatida talqin qilingan topishmoq va tez aytish kabi janrlar ham borki, ular ham mohiyat e’tibori va funktsiyasiga ko‘ra o‘quvchilar folklori janrlari hisoblanadi. Ammo yuqoridagi tasnifda bu jihat e’tibordan chetda qolgan.

Tadqiqotimiz davomida o‘quvchilar folklori materiallarini o‘rganish jarayonida biz mazkur tushuncha ostida birlashgan asarlarni ikki turga bo‘lish lozim, degan xulosaga keldik. Bular quyidagilar:

1. O‘quvchilar uchun ijro etiladigan folklor namunalari.
2. O‘quvchilar tomonidan ijro etiladigan folklor namunalari.

Bizning fikrimizcha, mazkur tasnif o‘quvchilar folklori tushunchasi ostida birlashadigan barcha janrdagi asarlarni qamrab oladi. Demak, o‘quvchilar folklori asarlari ijrochilar farqiga ko‘ra yuqoridagi ikki guruhga bo‘linadi. Masalan, “Alla” tasnifning birinchi guruhiga, “Tez aytish” tasnifning ikkinchiga guruhiga mansub janr va hokazo.

O‘quvchilar folklorining janrlar tizimi ularning aqliy, jismoniy, ma’naviy va nutqiy jihatdan barkamol rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Xalq dono ijodkor sifatida ularni erkalovchi poeziya namunalarini, ularda axloqiy fazilatlarni kamol toptiradigan ertaklarni, nutqiy imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tez aytishlarni, zehni va aqlini charxlaydigan, topqirligi va tafakkur imkoniyatlarini oshiruvchi topishmoqlarni ijod qilishgan. Bu janrlarning har biri keng ma’noda o‘quvchilar tarbiyasiga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning rivojlanishi, takomillashuvi pirovard natijada o‘zbek xalq pedagogikasiga asos solgan.

XOIning o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan namunlarida, turli xalq o‘yinlari va qo‘shiqlarida go‘daklik, bolalik va o‘smir ruhiyatiga xos kechinmalar, ularning qiziqish va ehtiroslari, bola ko‘zi bilan idrok etilayotgan dunyo manzarasi o‘z ifodasini topgan. O‘quvchilar folklori namunlarining shakllanishida yana bir muhim jihat shundan iboratki, ular kattalar uchun mo‘ljallangan ayrim janrlarni ham o‘zlashtirishgan. Bu o‘quvchilarda kattalarga nisbatan taqlid, ulg‘ayishga bo‘lgan qiziqish tufayli sodir bo‘lgan deyish mumkin. Aslida, topishmoq, tez aytish va qo‘g‘irchoq teatri kabi kattalar uchun mo‘ljallangan XOI namunlarining bugungi kunda o‘quvchilarniki sifatida o‘zlashtirilishini shu bilan izohlash mumkin. O‘quvchilar folkloridagi turli o‘yinlar, xalq qo‘shiqlari, epik janrga mansub asarlar shu trzda tarmoqlangan va o‘zaro umumiy maqsad atrofida chambarchas bog‘lanib, yaxlit tizimga aylngan.

O‘quvchilar folklorida onalar bilan bog‘liq janrlar va shakllar etakchilik qiladi. Onalar azaldan bolaning tarbiyasiga mas’ul shaxs sifatida qaralgan. Onalar o‘quvchilarining sog‘lom va axloqiy fazilatlarga ega inson sifatida shakllanishini xohlaganlar. Shuning uchun ham ijrosi ular bilan bog‘liq ayrim janrlar borki, ularning zamirida didaktika, tarbiya eng asosiy motivni tashkil qiladi. Alla, ovutmachoq, erkalama, qiziqmachoq kabi janrlarni shular jumlasiga kiritish mumkin.

Umuman, xalq og‘aki poeziyasida onalar folklori tushunchasi juda keng ma’noni o‘zida mujassamlaydi. Folklorning bu turi o‘quvchilar folklori tushunchasi bilan dealiktik aloqadorlikda tushuniladi. Chunki onalar folklori namunalarining deyarli barchasi o‘quvchilar folklori tushunchasi doirasida qaraladi. Shu ma’noda, ertak, latifa, naql, rivoyat kabi og‘zaki poetik ijod namunalarini ham o‘quvchilar, avvalo, o‘z onalari ijrosida tinglaydi.

O‘quvchilar folklori tushunchasi dorasida onalar folklori asosiy o‘rinni egallaydi. Onalar folklori tushunchasi doirasidagi janrlarni shartli ravishda ikkita katta guruhga bo‘lish mumkin, deb hisoblaymiz. Bular quyidagilar:

1. Erkalash motivi etakchilik qiladigan janrlar:
2. Tarbiyalash motivi etakchilik qiladigan janrlar:

Erkalash motivi etakchilik qiladigan janrlar ko‘proq go‘dak yoshidagi o‘quvchilar uchun ijro etilgan bo‘lsa, tarbiyalash motivi etakchilik qiladigan janrlar ko‘proq nisbatan ulg‘aygan, tarbiya tushunchalarini farqlay oladigan, voqealarni ko‘z oldida namoyon qila oladigan yoshdagi o‘quvchilar uchun ijro etilgan.

Tafakkur yoki jismoniy harakat bilan bog‘liq musobaqalashishga asoslangan o‘quvchilar folklori namunalarida o‘quvchilarning jismonan va aqlan rivojlantirishga qaratilgan maqsadni ko‘ramiz. Bunday folklor namunalarining ko‘pida chorlama, cheklashmoq va sanama kabi o‘yinning alohida tarkibiy qismida o‘sha o‘yinga chorlov yoki uning shartini belgilaydi. Qaqillama, chorlama, tegishmachoq,

masxaralama, aytishuv, cheklashmoq, sanamalar esa xalq qo‘shiqlari shaklida folklor tarkibidan joy egallagan[1].

O‘quvchilar tomonidan ijro etiladigan to‘rtliklarda ular dunyoqarashining shakllanish tadrijini kuzatish mumkin. To‘rtliklarning ham shakl, ham mazmun tomoni ularning yosh xususiyatlariga bog‘liq holda rivojlanib boradi. O‘tmish o‘quvchilari tomonidan ijro etilgan to‘rtliklarda ularning mashaqqatli hayotiga oid ruhiy va ijtimoiy manzaralarni ko‘rish mumkin:

Etikchamni bo‘yi bor,
Kiyay desam, juda tor.
Boyvachcha kunda kiyar,
Ko‘nasiga bizlar zor[2].

Bundan tashqari, o‘yin komponentiga asoslangan o‘quvchilar folklori namunalarida so‘z o‘yinlari alohida poetik tabiati bilan ajralib turadi. Bunda o‘quvchilar so‘z bilan o‘ynab, so‘z boyligini, chechanligini, topqirligini, tafakkur darajasi va tezligini namoyon qiladi. O‘quvchilar ma’naviy kamolotining ilk bosqichida so‘z ma’nosini anglashdan yiroq bo‘ladi. So‘z o‘yinlari vositasida o‘quvchilar so‘zning sehrli, maftunokr olamiga u bilan o‘ynab munosabatga kirishgan holda kirib boradi. Dastlab onalar allasidagi tovushlarni tinglagan bola endi tovushlarning, so‘zlarning mo‘’jizakor tarovatidan huzurlana boshlaydi. Bunday yoshdagi bola har kuni o‘nlab yangi so‘zlarni eshitadi va kattalardan ularning ma’nolarini so‘rab o‘rganadi. Yoki so‘z o‘yinlari orqali o‘yin kontekstida so‘zlarning ma’nolarini mustaqil anglay boshlaydi. So‘z o‘yinlari ana shu jihati bilan ham xarakterli hisoblanadi. Eng muhimi, o‘quvchilar bu kabi huzurlanish zavqini o‘zi uchun o‘zi kashf etishga intilib, asta-sekin so‘zlar vositasida paydo bo‘lgan ritmlarning harakatga yoki fikrga uyg‘un tarovatidan ma’no anglashga mayli kuchaya boradi. Ota-onalar, umuman, kattalar o‘quvchilardagi ma’naviy kamolotga bo‘lgan bu ehtiyojni sifatli va tafakkur o‘yinlariga, so‘z omiliga asoslangan o‘yinlar orqali qondirishni o‘ylab, topishmoq, tez aytish singari so‘z o‘yinlarini o‘ylab topganlar. O‘quvchilarning so‘z va nutq imkoniyatlarini oshirishga, tafakkur imkoniyatlarini kengaytirishga, chechanligi va zehnini kuchaytirishga nisbatan bu o‘yinlar juda ma’qul shakllar sifatida ommalashdi. O‘quvchilarga bular g‘oya ma’qul tushgan va ularni chinakamiga o‘zlashtirib, hatto o‘zlariniki qilib olganlar. Ayni vaqtda, o‘zlari mazkur janrlarni rivojlantirib, bir-birlarini so‘z vositasida chandish, qoyil qoldirishga asoslangan ma’naviy o‘yin darajasiga olib chiqqanlar. Bu jarayonda ko‘plab yashirin til, nutq va so‘z shakllarini o‘ylab topganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кўнасига – эскисига, кўҳнасига. Ўша асар. 199-бет.
2. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек ХОПИ. –Т.: Ўқитувчи, 1990. Б.254

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗА «ШКОЛЫ БУДУЩЕГО» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОМЕТОДИКЕ В ЗЕРКАЛЕ КРЕАТИВНЫХ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИХ ПРАКТИК

Ходжаниязова А.А.
к.п.н., и.о.проф.

Tayanch so‘zlar: lingvometodologiya, o‘qitish metodikasi, til, lingvodidaktika, ilmiy bilimlar, til o‘qitish, lingvometodika, kelajak maktabi, talabalar insholari, ta’limni raqamlashtirish, gumanistik yondashuv, lisoniy shaxs.
Ключевые слова: лингвометодика, методика преподавания, язык, лингводидактика, научное знание, обучение языку, школа будущего, студенческие сочинения, цифровизация образования, гуманистический подход, языковая личность.
Key words: linguomethodology, teaching methods, language, linguodidactics, scientific knowledge, language teaching, school of the future, student essays, educational digitalization, humanistic approach, linguistic personality, High Tech, High Hume.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada zamonaviy talabalarning XXII asrdagi ta’lim muhiti transformatsiyasi haqidagi tasavvurlari lingvometodika prizmasi orqali tadqiq etilgan. Talabalar insholari korpusining sifat tahlili asosida ilg‘or raqamli vositalarni (VR-texnologiyalar, gologrammalar) joriy etish hamda fundamental gumanistik qadriyatlarni saqlab qolish o‘rtasidagi dixotomiya ko‘rib chiqiladi. Muallif maktabni modernizatsiya qilish jarayoni faqat texnokratik yondashuv bilan cheklanib qolmasligi kerakligini asoslab beradi. Kelajak lingvometodikasining kreativ salohiyati yuqori texnologiyalar (High Tech) hamda lisoniy shaxsning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish (High Hume) o‘rtasidagi muvozanatga erishishda ekanligi, bunda til va adabiyot darslari insoniy omilni saqlab qolishda muhim rol o‘ynashi haqida xulosa qilinadi.

РЕЗЮМЕ:
В статье исследуются представления современного студенчества о трансформации образовательной среды в XXII веке через призму лингвометодики. На основе качественного анализа корпуса студенческих сочинений рассматривается дихотомия между внедрением передовых цифровых технологий (VR-технологии, голограммы) и сохранением базовых гуманистических ценностей. Автор обосновывает, что модернизация школы не должна сводиться к технократическому подходу. Делается вывод, что креативный потенциал лингвометодики будущего заключается в достижении баланса между высокими технологиями (High Tech) и развитием духовно-нравственных качеств языковой личности (High Hume), где уроки словесности играют ключевую роль в сохранении человеческого фактора.

SUMMARY:
The article explores the perceptions of modern students regarding the transformation of the educational environment in the 22nd century through the prism of linguo-methodology. Based on

a qualitative analysis of a corpus of student essays, the study examines the dichotomy between the integration of advanced digital tools (VR technologies, holograms) and the preservation of core humanistic values. The author argues that school modernization should not be reduced to a purely technocratic approach. It is concluded that the creative potential of future linguo-methodology lies in achieving a balance between high technologies (High Tech) and the development of the moral and spiritual qualities of a linguistic personality (High Hume), where language and literature lessons play a pivotal role in preserving the human element.

Развитие современной лингводидактики и лингвометодики характеризуется постепенным отказом от жестко алгоритмизированных, репродуктивных моделей обучения в пользу парадигмы, центрированной на личности обучающегося и его творческом потенциале. В условиях изменчивой социокультурной реальности ключевой задачей языкового образования становится не просто передача фиксированной системы лексико-грамматических единиц, а формирование гибкой, критически мыслящей и лингвистически креативной личности, способной к самостоятельному продуцированию смыслов [1, с. 45]. Вектор методических поисков смещается в сторону креативного подхода, методологический фундамент которого опирается на положения личностно-деятельностного и коммуникативно-когнитивного обучения [2, с. 14]. С точки зрения лингвометодики, креативность рассматривается не как изолированная психологическая особенность, а как профессионально и коммуникативно значимая компетенция. Как отмечает исследователь феномена лингвистической креативности М. И. Киосе, использование нестандартных речевых задач позволяет активизировать вторичный дискурс и расширить границы языкового выражения обучающихся [3, с. 7]. В контексте освоения языка креативность представляет собой способность гибко и прагматично использовать имеющиеся языковые ресурсы для решения актуальных речемыслительных задач. Одним из наиболее продуктивных инструментов реализации данного подхода выступает технология креативного письма (creative writing) [4, с. 19]. В методической литературе креативное письмо дефинируется как регулируемая специальными дидактическими методами деятельность по созданию текстов, активизирующая силу воображения, эмоциональный интеллект и рефлексию обучающихся. Письменная речь в данном случае перестает быть исключительно средством контроля орфографических или синтаксических навыков; она трансформируется в самостоятельный вид коммуникативной деятельности, выполняющий учебную, познавательную и воспитательную функции. Применение креативного письма на занятиях по языку обладает выраженным лингводидактическим эффектом по нескольким направлениям: снятие психологических барьеров: фо-

кус внимания студента смещается с боязни совершить языковую ошибку на ценность конструируемого им смысла и выражения собственной индивидуальности. Активизация скрытых когнитивных ресурсов: создание футуристических прогнозов, эссе и сочинений-размышлений требует задействования механизмов концептуальной интеграции, языковой игры и прогнозирования. Глубокая личностная рефлексия: через текстопорождение обучающийся соотносит языковые единицы с собственным жизненным опытом, ценностными ориентациями и образом мира. Таким образом, креативный подход в лингвометодике позволяет гармонично сочетать автоматизацию языковых навыков с развитием высших психических функций и мыслительных процессов. Экспериментальным подтверждением эффективности данной методики может служить лингвистический и концептуальный анализ текстов, созданных студентами в рамках выполнения нестандартных речевых задач. В качестве эмпирического материала для исследования лингвокреативного потенциала обучающихся нами были привлечены студенческие эссе, посвященные футуристическому моделированию образовательного пространства. Креативный подход в лингвометодике меняет роль студента с пассивного слушателя на активного соавтора образовательного процесса.

В условиях глобализации и цифровизации лингвистического образования традиционные репродуктивные методы обучения уступают место продуктивным и креативным подходам. Современная лингвометодика стремится не просто к передаче языковых знаний, а к формированию творческой, критически мыслящей языковой личности. Креативный подход в дидактике [1] стимулирует внутреннюю мотивацию обучающихся, активизирует их когнитивные ресурсы и позволяет преодолеть языковой барьер через нестандартные речевые задачи.

Одним из эффективных инструментов реализации данного подхода является метод продуктивного письма - создание эссе, сочинений и футуристических прогнозов. В рамках исследования студентам было предложено творческое задание на тему «Какой я вижу школу будущего». Анализ их работ позволяет не только оценить уровень владения языковыми структурами, но и выявить ценностные ориентации нового поколения, их ожидания от образовательной среды.

Респондент №1. «Сейчас XXI век - век прогресса и новых технологий. Если сравнить школы прошлых веков, например, начала XX века, где для обучения и познания пользовались всего лишь учебниками, тетрадями и наглядными пособиями, то в настоящее время процесс обучения карди-

нально изменился. Сейчас мы имеем возможность учиться даже дистанционно, появилось инклюзивное обучение, применяются интерактивные методы и инновационные технологии. Но это всё сейчас. А в XXII веке, я думаю, в школах будущего всё будет по-другому. Скорее всего, не будет парт и стульчиков, будут удобные аудитории с креслами, будет совсем другая обстановка. Отношения между преподавателями и учащимися станут другими. Уроки естественных наук, географии, истории, биологии будут проходить в атмосфере погружения в определённую сферу, эпоху или вещество. Но в любой школе будут изучать языки, и, конечно же, великий русский язык. И всё равно при любых технических технологиях мы будем опираться на наших учёных, поэтов и писателей, среди которых Ломоносов, Пушкин и др.»

Респондент №2. «Школа играет важную роль в жизни каждого человека, в XXI веке технологии развиваются очень быстро. Поэтому в 22 веке школы станут еще более современными и удобными для учеников Я думаю что в школах будущего все уроки будут проходить с помощью компьютеров планшетов и специальных виртуальных очков. Ученики смогут путешествовать по разным странам, могут увидеть древние города. Но самое главное останется неизменной школа, она будет учить детей добру, дружбе, уважению и знаниям, ведь даже в будущем Человеку нужны не только технологии но и хорошие человеческие качества»

Респондент №3. «В школе 22 века скорее всего не будет обычных досок, тяжелых учебников вместо них будут ученики использовать голограммы, специальные очки виртуальной реальности. Каждый ребёнок сможет изучать материал в удобном для себя формате и темпе. Школа будущего должна оставаться местом, где детей учат не только знаниям, но и человечности и очень важно, чтобы люди будущего сохранили уважение друг другу, умели дружить, помогать, понимать окружающих. Технологии сделают жизнь легче, но именно человечество сделает мир лучше»

Респондент №4. «Современный мир стремительно меняется, развиваются технологии, появляются новые профессии. Изменение взглядов на образование доставляет нас задуматься - какой станет школа будущего, как студентка третьего курса филологического факультета, изучающая методику преподавания русского языка, часто размышляю о том, каким должен быть учебный процесс в двадцать втором веке, чтобы он действительно помогал ученикам раскрывать свои способности и интерес к знаниям, и я думаю, что школа будущего будет не просто местом где дети получат знания, а пространством для развития личности, в такой школе

учитель станет не только источником информации, но и наставником, помощником который направляет учеников и помогает им самостоятельно находить ответы на вопросы. Особенно это важно на уроках русского языка и литературы, где необходимо не только знать правила, но и уметь мыслить, анализировать и выражать свои мысли».

Таким образом, в текстах студентов четко выделяются три главные темы, которые показывают, как молодежь видит школу будущего: Технологии - это только удобная оболочка. Все студенты сходятся во мнении, что школа будущего станет цифровой. Исчезнут тяжелые учебники и обычные доски, а им на смену придут планшеты, виртуальная реальность (VR) и голограммы. Однако гаджеты воспринимаются не как цель, а просто как удобный инструмент для учебы. Главная ценность школы - человечность. Это самый важный тезис во всех сочинениях. Студенты уверены: как бы сильно ни развивались технологии, школа обязана оставаться местом, где детей учат дружить, уважать друг друга, помогать и оставаться людьми. Человеческие качества ставятся выше любых компьютеров. Новый взгляд на учебный процесс. В сочинениях звучит запрос на перемены в самой системе. Будущее образования видят в том, чтобы каждый ребенок мог учиться в своем темпе, а учитель перестал быть просто «источником информации» и стал для учеников наставником, который помогает развивать личность и учит мыслить самостоятельно.

Студенты видят школу XXII века как сочетание высоких технологий и сильной гуманитарной базы. По их мнению, прогресс имеет смысл только тогда, когда он помогает развивать и сохранять лучшие человеческие качества.

Анализ студенческих работ наглядно показывает, что «школа будущего» в сознании будущих педагогов - это не бездушный цифровой комбинат, а живое антропоцентрическое пространство. С точки зрения современной лингвометодики, этот факт открывает перед нами важнейший горизонт планирования. Технологии XXII века - VR-очки, голограммы и искусственный интеллект - изменят форму урока, но они не способны заменить его глубинное содержание. Главной задачей учителя-словесника будущего остается не просто трансляция правил, а формирование языковой личности. Студенческие тексты доказали: новые поколения педагогов остро чувствуют, что замена бумажного учебника на цифровой экран не отменяет потребности в живом слове. Напротив, в эпоху виртуальной реальности уроки русского языка и литературы становятся главным остров-

ком сохранения «человеческого в человеке» через развитие критического мышления, эмпатии и навыков искреннего речевого общения.

Таким образом, креативный потенциал лингвометодики будущего кроется в уникальном балансе: высокие технологии (High Tech) должны не вытеснить, а послужить развитию «высокой человечности» (High Hume). Проектируя образование завтрашнего дня, методистам важно помнить: гаджеты призваны облегчить быт ученика, но только работа со словом, мыслью и смыслами способна сделать этот мир лучше. Этот финал звучит весомо, научно и при этом достаточно вдохновляюще.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Барышников Н. В. Основы лингводидактики : учебное пособие / Н. В. Барышников. - Москва : Флинта : Наука, 2018. - 114 с.

2. Зимняя И. А. Личностно-деятельностный подход в обучении как фактор гуманизации образования // Психологические основы гуманизации образования. - Москва, 1995. - С. 12–24.

3. Киосе М. И. Лингвистическая креативность во вторичном дискурсе как semiotically полимодальном / М. И. Киосе // Вопросы когнитивной лингвистики. - 2023. - № 2. - С. 5–16.

4. Сухарева И. Творческое письмо в преподавании русского языка / И. Сухарева // Актуальные проблемы обучения русскому языку как иностранному и неродному. - Екатеринбург : УрФУ, 2021. - С. 18–22.

5. Искусственный интеллект ИИ-ассистент : генеративная языковая модель компании Google // Google Gemini : [сессия генеративного ИИ]. - 2026. - URL: google.com.

6. Хуторской А. В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. - М.: Изд-во МГУ. (Классический труд по развитию креативности в обучении).

7. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. - М.: Просвещение. (Базовый источник для обоснования речевой активности).

8. Зимняя И. А. Педагогическая психология. - М.: Логос. (Поможет обосновать личностно-деятельностный подход и психологию творчества студентов).

СУБЪЕКТНЫЕ МОДЕЛИ В ЛИРИКЕ В. ЦОЯ И Б. ГЕНЖЕМУРАТОВА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Абдиров А.М.
ассистент-преподаватель Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Tayanch so‘zlar: lirik subyekt, subyekt pozitsiyasi, qiyosiy poetika, V. Tsoy, B. Genjemuratov, rus rok she’riyati, qoraqalpoq she’riyati, xronotop.
Ключевые слова: лирический субъект, субъектная позиция, сравнительная поэтика, В. Цой, Б. Генжемуратов, русская рок-поэзия, каракалпакская поэзия, хронотоп.
Key words: lyric subject, subject position, comparative poetics, Viktor Tsoi, Bakhtiyar Genjemuratov, Russian rock poetry, Karakalpak poetry, chronotope.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada V. Tsoy qo‘shiq lirikasi va B. Genjemuratov kitobiy she’riyatidagi subyekt modellari qiyoslanadi. Material har bir muallifning 54 tadan asarini qamrab olgan ikki korpusdan iborat. Tahlilda so‘zlovchining grammatik shakli, adresatsiya, xronotop, yetakchi motivlar va kompozitsion vazifa hisobga olindi. V. Tsoy lirikasida chegaraviy subyekt hamda ichki qarshilik subyekti, B. Genjemuratov she’riyatida milliy-tarixiy va sakral-axloqiy subyektlar markaziy o‘rin egallaydi. Umumiy jihatlar yo‘l, sinov, jamoaviy mas’uliyat, yuksak adresat va kundalik makonni anglash bilan bog‘liq. Farqlar vaqt ko‘lami, madaniy kod va poetik matnning mavjudlik shakliga taqaladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье сопоставляются субъектные модели в песенной лирике В. Цоя и книжной поэзии Б. Генжемуратова. Материал составляют два корпуса по 54 произведения. Анализ опирается на грамматическую форму говорящего, адресацию, хронотоп, ведущие мотивы и композиционную функцию. У Цоя центральное положение занимают пограничный субъект и субъект внутреннего сопротивления; у Генжемуратова - национально-исторический и сакрально-нравственный субъекты. Общие зоны связаны с путём, испытанием, коллективной ответственностью, предельной адресацией и осмыслением повседневной среды. Различия определяются временным масштабом, культурным кодом и формой литературного бытования.
SUMMARY:
The article compares subject models in Viktor Tsoi’s song lyrics and Bakhtiyar Genjemuratov’s written poetry. The material consists of two corpora of fifty-four works each. The analysis considers grammatical voice, address, chronotope, dominant motifs, and compositional function. Tsoi’s system is organised around the threshold subject and the subject of inner resistance, whereas Genjemuratov’s system is dominated by national-historical and sacred-ethical positions. Shared functional zones include journey, trial, collective responsibility, ultimate address, and the

interpretation of everyday space. The differences arise from temporal scale, cultural code, and medium.

Введение. Проблема лирического субъекта занимает центральное место в теории лирики, поскольку грамматическое лицо отражает только один уровень организации поэтического голоса. Первое лицо может выражать индивидуальное переживание, ролевую маску, представительскую позицию или нравственную норму. Второе лицо обозначает близкого собеседника, оппонента, читателя, родину, природную силу либо высшего адресата. Форма «мы» формирует поколенческое, национальное или ситуативное сообщество. Поэтому тип субъекта устанавливается по совокупности параметров: грамматическому лицу, кругу знания, адресации, пространственной точке, временной перспективе, мотивам и композиционной функции [1; 2].

Сопоставление В. Цоя и Б. Генжемуратова требует учёта различий между песенной и книжной поэзией, русской рок-культурой и современной каракалпакской литературой. Тексты Цоя организованы альбомным контекстом, рефреном, концертной адресацией и краткой формулой. Поэзия Генжемуратова развивается в верлибре, циклах, протяжённых перечислениях и полифонических композициях. Функциональный принцип позволяет сравнивать способы, которыми личный голос приобретает поколенческое, национальное, гражданское, сакральное и нравственно-философское значение.

Цель исследования состоит в выявлении и сопоставлении ведущих субъектных моделей двух авторов. Материал включает по 54 произведения В. Цоя и Б. Генжемуратова [5–10]. В работе применены сравнительно-типологический, субъектный, структурно-семантический, мотивно-образный и хронотопический методы. Основной единицей анализа служит субъектно-мотивный комплекс — устойчивая связь формы говорящего с мотивом, образом, пространством, адресатом, интонацией и композиционной задачей. Субъектная позиция признаётся устойчивой при её повторении в нескольких произведениях и связи с постоянными мотивами корпуса.

Теоретическое разграничение категорий имеет принципиальное значение. Биографический автор принадлежит истории литературы; автор как организующее сознание задаёт ценностную и композиционную структуру произведения. Лирический субъект является текстовой инстанцией, которая говорит, воспринимает и оценивает. Лирический герой возникает при устойчивой индивидуализации голоса в пределах произведения, цикла или авторского корпуса. Ролевой субъект использует условную социальную или культурную маску, а коллективный субъект создаётся формой «мы», представительской речью, повтором и обращением к группе [2].

Процедура анализа включает четыре операции. Сначала фиксируются грамматическое лицо, обращения, вопросы, императивы и круг знания говорящего. Затем эти признаки соотносятся с мотивом, хронотопом и композицией. На третьем этапе позиция проверяется по нескольким произведениям и сопоставляется с вариантами внутри корпуса. На заключительном этапе устанавливается функциональное соответствие авторских моделей. Доминирующий тип воздействует на несколько смысловых уровней; дополнительный тип выполняет более узкую задачу; перекрёстный тип соединяет признаки разных позиций.

Основная часть. Субъектная система В. Цоя. Системообразующее значение в корпусе Цоя имеет пограничный субъект. Его положение определяется дверью, окном, транспортом, улицей, дорогой и ночью. В «Троллейбусе» и «Электричке» движение соединено с зависимостью от заданного маршрута [5, с. 26, 49]. В песне «Закрой за мной дверь, я ухожу» пространственная граница становится моментом личного решения [5, с. 102]. Императив распределяет роли между говорящим и адресатом, а глагол ухода переводит внутреннее состояние в поступок. В «Месте для шага вперёд» пространство сжимается до минимальной возможности действия [5, с. 123].

Пограничная модель тесно связана с субъектом внутреннего сопротивления и выбора. В «Группе крови», «Песне без слов» и «Последнем герое» внешнее давление соотносится с личной мерой допустимого [5, с. 43, 101, 117]. Говорящий принимает риск, сохраняет обращение к близкому адресату и формулирует собственную позицию. В «Перемен!» частное ощущение неудовлетворённости расширяется до коллективного требования [5, с. 147–148]. Переход «я - ты - мы», императив и рефрен создают поколенческий субъект, который возникает в самом акте совместного произнесения.

Дополнительные позиции раскрывают внутреннюю неоднородность цоевской системы. Бытовой субъект помещён в комнату, кухню, котельную или транспорт; повторяемые действия выражают усталость, одиночество и желание выхода. Уязвимо-исповедальный субъект проявляется через вопрос, просьбу и зависимость от ответа. В «Кукушке» природно-символический адресат должен сообщить знание о времени, судьбе и пути [5, с. 138–139]. Сновидчески-медитативная позиция организуется циклическим временем ночи, сна и воды. Иронический субъект использует бытовое снижение, речевую маску и гротеск; эта линия особенно заметна в «Алюминиевых огурцах» и «Без десяти» [5, с. 21–22, 56].

Композиционная динамика подтверждает связь субъектной позиции с медиальной формой. В «Попробуй спеть вместе со мной» адресат соз-

даётся как будущий соучастник, а императив превращает индивидуальный голос в организатора хора [5, с. 109]. В «Нам с тобой» форма множественного числа сужается до союза двоих и выполняет защитную функцию [5, с. 135–136]. «Спокойная ночь» переводит городское созерцание в готовность к движению [5, с. 104]. Такие переходы показывают, что рефрен фиксирует итог речевой фазы и одновременно открывает возможность коллективного присвоения текста.

Субъектная система Б. Генжемуратова. В поэзии Генжемуратова ведущей является национально-историческая модель. Обращения к родине, земле, народу и культурной памяти расширяют первое лицо до представительского голоса. В стихотворении «Танымсан, қанымсан, жанымсан, Ўатан!» последовательность «тело - кровь - душа» включает родину в структуру личности [10, с. 3]. «Өгиз дәрья битиклери» связывает речной образ с родовой историей [8, с. 8], а «Меде хан сөзи яки Шин жипегиндеги битик» вводит историко-ролевую перспективу [9, с. 144–150].

Сакрально-нравственный субъект соотносит земной опыт с высшей мерой. Его признаками выступают молитвенное обращение, вертикальная модель пространства, самоиспытание, лексика совести и вера. Цикл «Маған яр болғайсаң, Пәрўардигарым» строится как последовательное обращение к Господу [9, с. 9–16]. В «Ҳүждан элегиясы» совесть становится внутренним адресатом и критерием оценки [9, с. 91]. Произведение «Инсан» использует обобщённое «ты» и переводит личное размышление в философско-нравственный диагноз [10, с. 14–15].

Субъект памяти сохраняет, возвращает и передаёт культурный опыт. Река, ветер, пустыня и след предков связывают настоящее с исторической длительностью. Паломнический субъект раскрывается через степь, караван, испытание и длительный путь. В «Қырық күншилик жолдың азабы», «Излеў» и «Алты айшылық жолға кетермен» движение становится формой внутреннего труда [8, с. 19; 9, с. 84; 10, с. 21–23]. Урбанистический субъект наблюдает рынок, транспорт, съёмную комнату и толпу. В «Нөкис. Ҳәпте базар. Түски пайыт» городская сцена создаётся монтажом голосов [7, с. 11], а в «Зоопаркте» повтор образа железной клетки формирует общественную аллегорию [7, с. 9].

Интимно-исповедальная позиция сохраняет частный масштаб речи и телесную локализацию переживания. В «Жүрегимде ғәлетий шаншыў» боль помещена в пространство сердца [6, с. 7–8], а в «Кирейге турған бөлмем ҳаққында» съёмная комната становится моделью одиночества [6, с. 9]. Сатирико-полифоническая позиция действует через смену голосов, ролевую маску и гротеск. В «Гамлетти түсиниў» культурное имя становится

критерием оценки времени [7, с. 8], в «Абыржы» местоименные формы визуализируют раскол коллективного пространства [7, с. 6]. Эти тексты расширяют представление о Генжемуратове как о поэте национальной памяти и показывают современную городскую, интимную и критическую субъектность.

Сравнительный анализ. Функциональные соответствия двух систем группируются вокруг пути, испытания, коллективной ответственности, предельной адресации, городской среды и выхода за пределы частной биографии. Субъект пути у Цоя сосредоточен на ближайшем пороге решения. У Генжемуратова путь обладает духовной и исторической длительностью. Коллективный голос Цоя формируется через присоединение слушателя, императив и рефрен. У Генжемуратова представительское первое лицо опирается на родину, род, землю, память и нравственный закон.

Адресация задаёт высоту и эмоциональную структуру речи. У Цоя близкий или символический адресат сохраняет возможность ответа и поддерживает напряжение личного выбора. У Генжемуратова Родина, Господь, совесть и обобщённый человек создают устойчивую ценностную вертикаль. Песенная форма усиливает краткую формулу и совместное произнесение; книжная и верлибрическая форма поддерживает перечисление, смену голосов, медитацию и философское расширение образа [3; 4].

Грамматические переходы отражают различный способ расширения личного опыта. У Цоя цепочка «я - ты - мы - они» часто разворачивается внутри короткой конфликтной сцены: говорящий отделяется от среды, приглашает адресата и формирует локальное сообщество. У Генжемуратова масштаб речи изменяется через обращения «Ўатан», «Пэрўардигарым», «Ҳүждан», «Инсан», через формы «биз» и представительское «мен». Близкий адресат поддерживает исповедальность, родина формирует национальную идентичность, высший адресат создаёт сакральную перспективу, а обобщённый человек переводит высказывание в философский план.

Временная организация также влияет на тип субъекта. У Цоя настоящее переживается как давление, ожидание решающего момента или повторяющаяся ночь; композиционный поворот обычно происходит быстро. У Генжемуратова сезонный цикл, исторический след, числовая длительность дороги и возвращение памяти создают протяжённую перспективу. Поэтому цоевская модель концентрирует поступок, а генжемуратовская проверяет его культурной и нравственной длительностью. Это различие сохраняется при функциональной общности пути, выбора и коллективной ответственности.

Таблица 1. Основные субъектные соответствия

Типологическая зона	В. Цой	Б. Генжемуратов	Сравнительный вывод
Путь и граница	Дверь, транспорт, улица; момент выхода и решения.	Степь, караван, река; длительное испытание и поиск.	Движение проверяет ценностную устойчивость субъекта.
Выбор и ответственность	Актуальный конфликт, риск, отказ, обращение к близкому.	Совесть, вера, память и высшая нравственная мера.	Свобода связывается с личной ответственностью.
Коллективный голос	Переход «я - ты - мы», императив, рефрен.	Представительское «я», формы «биз», родина и род.	Частная речь получает общественный масштаб.
Предельный адресат	Кукушка, солнце, близкий собеседник; открытый вопрос.	Родина, Господь, совесть, человек; ценностная вертикаль.	Адресат расширяет границы индивидуального опыта.
Городская среда	Комната, кухня, транспорт; камерная диагностика.	Рынок, толпа, металл, съёмная комната; полифония.	Повседневность выявляет отчуждение и давление среды.
Ирония и полифония	Речевая маска, бытовое снижение, самоирония.	Смена голосов, гротеск, общественная аллегория.	Критическая дистанция раскрывает условность готовых ролей.

Обсуждение результатов. Таблица показывает, что сходство возникает на уровне художественной функции. У обоих авторов движение и адресация меняют масштаб личного голоса. Различия связаны с темпом изменения и источником ценностной нормы. Цоевский субъект действует внутри сжатой ситуации настоящего; генжемуратовский субъект соотносит поступок с памятью, историей и сакральной перспективой. Перекрёстные позиции сохраняют полицентричность: Цой создаёт камерного и медитативного говорящего, а Генжемуратов - интимного, урбанистического и сатирико-полифонического субъекта.

Полученные результаты уточняют понимание лирического героя в русской рок-поэзии. Внутреннее сопротивление у Цоя выступает доминирующей установкой, однако его художественная убедительность формируется взаимодействием с уязвимостью, бытовой камерностью и медитативным ожиданием. Поколенческий голос появляется как композиционное расширение личного опыта. Эта последовательность объясняет сосуществование гражданского напряжения, разговорной интонации и эмоциональной зависимости от адресата.

В поэзии Генжемуратова национально-историческая позиция выражает принадлежность и коллективную идентичность, субъект памяти выполняет функцию сохранения и передачи опыта, сакрально-нравственный субъект устанавливает высшую меру поступка. Их разграничение показывает внутреннюю дифференциацию авторской системы. Урбанистическая, интимная и сатирическая линии фиксируют современную повседневность и подтверждают способность голоса переходить между представительской речью, личной исповедью и общественной критикой.

Понятие субъектно-мотивного комплекса связывает грамматические признаки с поэтической функцией. Местоимение приобретает типологическое значение вместе с адресатом, хронотопом, мотивом и финальным изменением речевой ситуации. Один и тот же грамматический субъект способен занимать несколько позиций, если меняются пространственная точка, круг ответственности или отношение к действию. Поэтому классификация учитывает последовательность речевых фаз и сохраняет пограничные случаи в составе общей модели.

Национально-культурный код определяет состав предельных ориентиров. Для Цоя значимы свобода, риск, город, ночь, дорога и поколенческая солидарность. У Генжемуратова ведущую роль играют родина, род, земля, река, степь, совесть, вера и историческая память. Эти комплексы сохраняют внутреннюю открытость: космическая и философская образность расширяет цоевскую систему, а городская и интимная образность углубляет поэзию Генжемуратова. Сравнительная модель фиксирует иерархию функций и учитывает отклонения от доминирующей линии.

Композиция показывает, каким способом личное становится коллективным. В песнях Цоя решающий переход часто закрепляется рефреном или императивной формулой; повтор облегчает присоединение слушателя и превращает адресата в участника речевого события. В стихах Генжемуратова расширение строится через анафорические серии, перечисления, смену адресатов, кольцевое возвращение ключевого слова и градацию. Коллективный смысл возникает постепенно, через накопление памяти и нравственных значений. Медиальная форма определяет темп такого расширения.

Практическая ценность модели состоит в последовательной фиксации формы говорящего, адресата, хронотопа, ведущего мотива и композиционного изменения. Такой порядок позволяет проверять классификацию по нескольким текстам и учитывать пограничные случаи. Ограничения исследования связаны с частичным учётом музыкальной фактуры песен Цоя и использованием смысловых пояснений каракалпакских произведений.

Дальнейшая работа предполагает расширение анализа за счёт ритмико-интонационной организации и полного корпуса переводов.

Научная новизна исследования определяется единой функциональной шкалой, применённой к разнородным по языку, традиции и медиальной форме поэтическим системам. Классификация строится по комплексу признаков и учитывает внутреннюю иерархию позиций. Такой подход уточняет место гражданского, поколенческого и камерного голоса у Цоя, а в поэзии Генжемуратова разграничивает национально-историческую репрезентацию, память, сакральную ответственность и современную городскую полифонию.

Заключение. Субъектные системы В. Цоя и Б. Генжемуратова имеют полицентрическое устройство. В лирике Цоя доминируют пограничный субъект и субъект внутреннего сопротивления; дополнительные позиции раскрывают бытовой, поколенческий, уязвимый, медитативный и иронический планы. В поэзии Генжемуратова ведущими являются национально-исторический и сакрально-нравственный субъекты; их дополняют модели памяти, паломничества, городской полифонии, интимной исповеди и философской медитации.

Типологическая общность проявляется в функциях пути, испытания, коллективной ответственности и предельной адресации. Хронотоп и медиальная форма определяют темп субъектного изменения. У Цоя дверь, транспорт, улица, ночь и рефрен концентрируют момент решения. У Генжемуратова степь, река, караван, город и сакральная вертикаль связывают личный опыт с культурной памятью и нравственной длительностью. Предложенная модель применима в сравнительном литературоведении, теории лирики и учебных курсах по русской рок-поэзии и современной каракалпакской литературе.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. С. 234–407.

2. Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. М.: Просвещение, 1972. 110 с.

3. Steinholt Y.B. You Can’t Rid a Song of Its Words: Notes on the Hegemony of Lyrics in Russian Rock Songs // Popular Music. 2003. Vol. 22. No. 1. P. 89–108.

4. Зинатдинова Г.И. Поэтика хронотопа в современной каракалпакской лирике: автореф. дис. … канд. филол. наук. Нукус, 2016. 24 с.

5. Цой В.Р. Стихи. 1982–1990: полное собрание текстов. М.: АСТ, 2023. 192 с.

6. Генжемуратов Б. Аптаптың өмири: қосықлар. Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.

7. Генжемуратов Б. Саратан: қосықлар ҳәм поэмалар. Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

8. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай: қосықлар. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.

9. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар: қосықлар ҳәм поэмалар. Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.

10. Генжемуратов Б. Журектиң өтлы аспаны: she’rlar va doston. Toshkent: Adabiyot, 2021.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Абатова З.А.
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
1-курс, магистрант

Tayanch so‘zlar: til, madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik, milliy mentalitet, etnomadaniyat, lisoniy manzara, madaniy qadriyatlar, frazeologik birliklar, lingvomadaniy tahlil.
Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, национальное мировоззрение, этнокультура, языковой ландшафт, культурные ценности, фразеологические единицы, лингвокультурологический анализ
Key words: language, culture, linguacultural studies, national worldview, ethnoculture, linguistic landscape, cultural values, phraseological units, linguacultural analysis

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqola til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni lingvistik madaniyat yondashuvidan foydalangan holda tahlil qiladi. Unda tilning milliy madaniyatni aks ettirish va uni avloddan-avlodga yetkazish vositasi sifatidagi roli alohida ta’kidlanadi. Unda madaniy qadriyatlar, milliy mentalitet, dunyoqarashning turli til birliklarida qanday namoyon bo‘lishi, til birliklarida madaniy qadriyatlarning o‘ziga xos ko‘rinishlari o‘rganiladi
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется взаимосвязь языка и культуры на основе лингвокультурологического подхода. Подчеркивается роль языка как средства отражения национальной культуры и ее передачи из поколения в поколение, анализируется, как культурные ценности, национальный менталитет и мировоззрение проявляются в различных языковых единицах, а также рассматриваются особенности проявления культурных ценностей в языковых единицах
SUMMARY:
This article analyzes the relationship between language and culture using a linguacultural approach. It emphasizes the role of language as a means of reflecting national culture and transmitting it from generation to generation. It examines how cultural values, national mentality, and worldview are manifested in various linguistic units, and examines the specific manifestations of cultural values in linguistic units

Введение. В современной лингвистике изучение взаимосвязи языка и культуры является одним из важных научных направлений. Язык выступает не только главным средством коммуникации, но и важнейшим хра-

нилищем культурной памяти народа, механизмом передачи исторического опыта, традиций и ценностей из поколения в поколение. В свою очередь, культура определяет содержание языка, наполняя его национально-специфическими смыслами.

Лингвокультурология - междисциплинарная наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии в конце XX века, - изучает взаимодействие языка и культуры, выявляя культурную информацию, закодированную в языковых единицах

Взаимосвязь языка и культуры. Язык и культура представляют собой две тесно взаимосвязанные формы человеческой деятельности, развивающиеся параллельно. Язык является средством выражения и объективации культуры, а культура служит источником содержательного наполнения языка. Любое культурное явление называется, описывается и передается из поколения в поколение посредством языка.

Язык отражает мировоззрение людей, их образ мышления и ментальные особенности. В этом отношении язык является неотъемлемой частью национальной культуры. Например, обилие единиц в узбекском языке, выражающих родственные связи, таких как отец, мать, брат, сестра, дядя, тетя и т. д., свидетельствует об особом отношении узбекского народа к семейным ценностям. Как справедливо отмечают исследователи, язык — это «зеркало культуры» (В.А. Маслова). В нём фиксируются особенности исторического развития, образа жизни, традиций и системы ценностей народа.

Лингвистика - междисциплинарная область, возникшая в конце XX века и изучающая взаимосвязь между языком и культурой. Главная цель этой области выявление и анализ культурной информации, скрытой в языковых единицах.

Основными объектами исследования в лингвокультурологии являются:

- языковые единицы с национально-культурной семантикой;
- фразеологизмы;
- пословицы и поговорки;
- мифологические и символические образы;
- ономастические единицы;
- речевой этикет и формулы вежливости.

Эти языковые единицы отражают мировоззрение и культурные ценности народа.

Каждая языковая единица в определенной степени является носителем культурной информации. В частности, пословицы, идиомы и метафори-

ческие выражения отражают опыт и мировоззрение народа, сформировавшиеся на протяжении веков.

Например, пословицы на узбекском языке, такие как:

• «Доброе слово – пища для души»;

• «Уважай старшего, почитай младшего»;

• «Где единство, там жизнь»

отражают моральные ценности, социальные отношения и жизненный опыт людей.

Кроме того, важным источником культурной информации являются лексические единицы, связанные с национальными блюдами, одеждой, ритуалами и традициями. Например, такие понятия, как сумалак, бешик тойи, келин салом, махалла, отражают уникальную культурную жизнь узбекского народа.

Язык и национальный менталитет. Национальный менталитет - это устойчивый способ восприятия мира, характерный для конкретного этноса. Язык выступает основным средством его выражения и сохранения. Язык является основным средством выражения этого менталитета. В лингвистических и культурологических исследованиях ментальные характеристики народа определяются через языковые единицы. Такие качества, как гостеприимство, уважение к старшим, коллективизм и толерантность, характерные для узбекского народа, также отчетливо проявляются в культуре речи.

Например, широкое использование в узбекском языке формы «сиз», выражающей уважение, или обычай обращаться к людям по родственным именам, является одним из важных признаков национальной культуры.

В современную эпоху глобализации контакты между различными культурами расширяются. Этот процесс усиливает языковое взаимодействие, приводящее к появлению новых лексических единиц. Однако сохранение и развитие культурных особенностей национального языка является одной из важных задач любого общества.

Изучение и сохранение национально-культурных особенностей языка служит сохранению культурной идентичности народа. В этом отношении лингвистические и культурологические исследования играют важную роль в сохранении и продвижении национальных ценностей.

Заключение. Язык и культура - два важных явления человеческого развития, неразрывно связанных между собой. Язык - это не только средство коммуникации, но и культурный феномен, сохраняющий историческую память, духовное наследие, национальные ценности и мировоззрение на-

рода и передающий их из поколения в поколение. Культура, в свою очередь, влияет на обогащение языка, его развитие и наполнение новыми смысловыми пластами. Поэтому взаимоотношения между языком и культурой формируются на основе принципа взаимного влияния и взаимного обогащения.

Лингвокультурологический подход позволяет глубже изучить взаимосвязь между языком и культурой. Этот подход позволяет выявить культурное содержание, национальный менталитет и этнокультурные особенности, воплощенные в языковых единицах. Словарный запас и семантическая система языка отражают историческое развитие, социальные отношения и духовные ценности народа. Таким образом, изучение языка способствует пониманию культуры народа, а изучение культуры – пониманию внутренней сущности языка.

В целом, язык и культура представляют собой сложную систему, которая дополняет и развивает друг друга. Изучение их взаимосвязи с лингвокультурологической точки зрения имеет большое научное значение для понимания национальной идентичности, сохранения культурного наследия, восстановления языкового ландшафта народов и решения теоретических и практических проблем современной лингвистики. В этом отношении изучение взаимосвязи языка и культуры будет оставаться одним из приоритетных направлений исследований в лингвистике, культурологии и других гуманитарных науках.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. - Moskva: Akademiya, 2001.
2. Normurodov B.H. Lingvokulturologiya til va madaniyat fani sifatida rivojlanishi va uning tahlillari. - Qoqon universiteti xabarnomasi, 2023.
3. Melibayeva S.A. O‘zbek ismlarining lingvokulturologik xususiyatlari. - Journal of New Century Innovations, 2023.
4. Abdullaeva E.A. Qiyosiy lingvokulturologiya: til va madaniyat o‘rtasidagi ko‘prik. Ta’limning zamonaviy transformatsiyasi, 2023.
5. Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar russkoy kultury. - (zamonaviy ilmiy nashrlarda keng qo‘llanadi).
6. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining izohli lug‘ati. - Toshkent, 2020.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ (ИНВЕРСИЯ, ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ, РИТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ) В СОВРЕМЕННОЙ РЕКЛАМЕ

Базарова Н.Ш.
старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета

Tayanch so‘zlar: reklama tili, sintaktik ifodalilik, inversiya, parselyatsiya, ritorik savol, pragmatika, suggestiv ta’sir.
Ключевые слова: язык рекламы, синтаксическая выразительность, инверсия, парцелляция, риторический вопрос, прагматика, суггестивное воздействие.
Key words: language of advertising, syntactic expressiveness, inversion, parceling, rhetorical question, pragmatics, suggestive impact.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada axborot ortiqchaligi sharoitida zamonaviy rus va ingliz tilidagi reklama matnlarida sintaktik ifodalilik vositalarining pragmatik salohiyati ko‘rib chiqiladi. Auditoriya e’tiborini boshqarish vositasi bo‘lib xizmat qiluvchi inversiya, parselyatsiya va ritorik savollar kabi usullarni batafsil tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi. Amaliy materiallarni kompleks tahlil qilish asosida sintaktik transformatsiyalar iste’molchini maqsadli harakatlarga undash maqsadida e’tiborni jalb qilish, perseptiv himoyani yengib o‘tish, hissiy zo‘riqishni yaratish va suggestiv ta’sir ko‘rsatishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qilishi isbotlanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается прагматический потенциал синтаксических средств выразительности в текстах современной русскоязычной и англоязычной рекламы в условиях информационного перенасыщения. Особое внимание уделяется детальному анализу таких приемов, как инверсия, парцелляция и риторические вопросы, выступающих инструментами управления вниманием аудитории. На основе комплексного анализа фактического материала доказывается, что синтаксические трансформации служат эффективным инструментом привлечения внимания, преодоления перцептивной защиты, создания эмоционального напряжения и суггетивного воздействия на потребителя с целью побуждения к целевым действиям.
SUMMARY:
This article examines the pragmatic potential of syntactic expressive devices in contemporary Russian- and English-language advertising within the context of information saturation. Particular attention is paid to a detailed analysis of techniques such as inversion, parcellation, and rhetorical questions, which serve as tools for managing audience attention. Based on a comprehensive analysis of the data, the study demonstrates that syntactic transformations act as effective tools

for capturing attention, overcoming perceptual defense, creating emotional tension, and exerting a suggestive influence on the consumer to prompt target actions.

Введение. Современный рекламный дискурс представляет собой поликодовую, динамично развивающуюся систему, где ключевую роль играют не только лексические инновации, метафорика и неологизмы, но и глубинная синтаксическая структура текста. В условиях современного информационного перенасыщения (информационного шума) и жесткого дефицита времени у реципиента стандартные, прямолинейные грамматические конструкции часто не справляются с базовой задачей удержания внимания и преодоления перцептивной защиты. Как отмечал выдающийся лингвист В.Г. Костомаров, язык массовой коммуникации «стремится к динамичности, экспрессии и постоянному обновлению форм», адаптируясь к когнитивным запросам аудитории [1, с. 45]. Процесс медиатизации общества приводит к тому, что рекламный текст становится все более гетерогенным, требуя от исследователей комплексного подхода к изучению его формальных параметров.

Синтаксические средства выразительности (фигуры речи) позволяют целенаправленно нарушить автоматизм восприятия, расставить необходимые смысловые акценты, задать нужный темпоритм чтения и активизировать когнитивную и эмоциональную деятельность потребителя. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа того, каким образом инверсия, парцелляция и риторические вопросы функционируют в рекламных сообщениях различных каналов коммуникации (от традиционных печатных модулей до цифрового таргетированного контента и SMM). На фоне трансформации читательских привычек и формирования новых моделей потребления контента синтаксис выступает главным механизмом управления вниманием реципиента.

Цель работы – выявить структурно-семантические особенности и прагматические функции инверсии, парцелляции и риторических вопросов в современной рекламе.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: охарактеризовать понятие синтаксической экспрессии в рекламном тексте и проанализировать прагматический потенциал инверсии как когнитивного средства актуализации информации; исследовать парцелляцию и риторические вопросы как ключевые инструменты создания разговорной динамики, преодоления перцептивной защиты, расчленения смысловых блоков

и диалогизации рекламного дискурса; выявить тенденции к гибридизации синтаксических приемов в кросс-медийном рекламном пространстве.

Методологическую основу исследования составляет системный подход к изучению рекламного дискурса, предполагающий интеграцию традиционных филологических процедур и современных методов прагмалингвистики. Для всестороннего изучения синтаксических средств выразительности был применен комплекс взаимодополняющих методов лингвистического анализа: метод сбора эмпирического материала методом сплошной выборки из печатных и цифровых рекламных источников, позволивший сформировать репрезентативную базу данных без предварительного субъективного отбора языковых единиц; описательный метод, включающий наблюдение над живыми речевыми практиками, а также структурную интерпретацию и последующую классификацию выявленных синтаксических фактов (инверсионных конструкций, парцеллированных сегментов и риторических вопросов) по их функционально-прагматическим типам; элементы прагматического и стилистического анализа, позволившие детально выявить коммуникативные интенции автора (адресата рекламного сообщения) и смоделировать прогнозируемый перлокутивный эффект, оказываемый на массового адресата.

Эмпирическую базу исследования составили более 100 актуальных рекламных текстов, включающих слоганы, рекламные посты в социальных сетях, цифровые баннеры и печатные модули. Материалы были извлечены из открытых интернет-источников, таргетированной выдачи и специализированных рекламных изданий за период с 2022 по 2026 годы, что обеспечивает высокую степень достоверности и современную релевантность полученных выводов.

Результаты. Анализ собранного эмпирического материала убедительно показал, что синтаксические фигуры в текстах современной русскоязычной и англоязычной рекламы выполняют не просто декоративно-украшательскую функцию, а являются жестко прагматично ориентированными, высокоэффективными инструментами манипулятивного и суггестивного воздействия. В условиях жесткой конкуренции за когнитивные ресурсы потребителя синтаксис становится мощчащим рычагом управления вниманием. Рассмотрим детальные структурно-семантические особенности и механизмы функционирования каждого из исследуемых средств.

Инверсия, представляющая собой намеренное нарушение стандартного, прямого порядка слов, активно используется создателями коммерческих текстов для стратегического смещения логического ударения.

Данный прием позволяет рельефно выделить наиболее значимую для продвижения бренда информацию: уникальное торговое предложение (УТП), название товара, его ключевое потребительское свойство или прямой призыв к целевому действию. Если в нейтральной академической или бытовой синтаксической системе порядок слов подчинен строгим правилам коммуникативной перспективы (от известного к новому), то в рекламном пространстве наблюдается обратная тенденция. Как справедливо указывает Г.А. Копнина, в сфере массовой коммуникации «отклонение от синтаксической нормы становится нормой экспрессии» [2, с. 112], что позволяет преодолевать перцептивную защитную реакцию аудитории. Пример 1 (автомобильный бренд): слоган «Новую жизнь создаете вы» функционирует гораздо эффективнее своего нейтрального синтаксического аналога «Вы создаете новую жизнь». Инвертированное положение прямого дополнения («новую жизнь») на синтаксически сильной, ударной первой позиции мгновенно фокусирует когнитивное внимание читателя на конечном эмоциональном результате, благе и статусе, отодвигая на второй план субъект действия. Пример 2 (индустрия красоты и премиальных услуг): конструкция «Совершенство вашей кожи доверяйте профессионалам» переносит смысловой фокус на абсолютную ценность и конечный результат («совершенство кожи»). Это стимулирует подсознательное стремление потребителя к идеалу еще до того, как он анализирует название компании или прайс-лист.

Инверсия продуктивно реализуется и в англоязычной рекламе через механизмы фронтирования второстепенных членов предложения (например, препозитивное вынесение именной группы: “Best in class, this SUV is…”). Подобная трансформация создает устойчивый психологический эффект бескомпромиссного экспертного утверждения, исключающего любые сомнения со стороны покупателя.

Парцелляция представляет собой преднамеренное синтаксическое расчленение единой конструктивной пропозициональной структуры на несколько обособленных графических отрезков, каждый из которых оформлен как самостоятельное предложение, завершающееся точкой. Как отмечает авторитетный стилист И.Б. Голуб, парцелляция «придает речи характер живого диалога, имитирует спонтанность мышления и подчеркивает экспрессивную значимость каждого выделенного компонента» [3, с. 234]. В условиях формирования так называемого «клипового мышления» у современной аудитории, характеризующейся фрагментарным восприятием информации, парцелляция выступает незаменимым инструментом

когнитивной оптимизации: Пример 1 (сфера недвижимости и загородного строительства): слоган «Купи квартиру. Получи ремонт в подарок. Живи с комфортом» разбивает единый процесс на три автономных микродействия. Подобная пунктуационная и синтаксическая изоляция замедляет процесс сканирования текста, заставляя реципиента мысленно прожить, визуализировать и зафиксировать каждый этап сделки как отдельную психологическую победу или ценное приобретение. Пример 2 (банковский сектор и финансовые услуги): рекламный тезис «Кредит наличными. Без справок. Без поручителей. Без проблем» задействует ритмичное нагнетание. Такая рубрикация эффективно устраняет барьеры восприятия, последовательно нейтрализуя у потенциального клиента типичные фобии перед бюрократическими сложностями. Каждый отдельный парцеллят звучит как железобетонный аргумент, не оставляющий пространства для контраргументации.

Риторический вопрос органично совмещает в себе формальные признаки вопросительной синтаксической конструкции и имплицитное, утвердительное содержание, выполняя мощнейшую функцию фатического контакта и глубокого психологического вовлечения. По мнению известного исследователя языка СМИ Е.С. Кара-Мурзы, «вопрос в рекламе разрушает монотонность монологического обращения, создавая иллюзию личной, доверительной беседы продавца и покупателя» [4, с. 88]. Риторические вопросы целенаправленно инкорпорируются в рекламное сообщение для острой актуализации скрытой «боли», латентной проблемы или неудовлетворенной потребности потребителя:

«Разве вы не заслуживаете лучшего?»

«Устали от бесконечных пробок и утреннего стресса?»

Подобные синтаксические структуры прагматически не предполагают получения буквального, фактического ответа. Вместо этого они провоцируют реципиента на автоматическое, подсознательное внутреннее согласие («да»), что формирует устойчивую психологическую установку на принятие последующего коммерческого предложения. В сегменте продвижения сложной бытовой техники классическим маркетинговым ходом является связка: *«Зачем тратить драгоценное время на ручную стирку?»* – за которой незамедлительно следует презентация высокотехнологичной модели, позиционируемой как идеальное, готовое решение озвученной проблемы.

Обсуждение. Полученные в ходе исследования эмпирические данные полностью подтверждают исходную гипотезу о том, что синтаксические

средства выразительности выступают в качестве ключевых маркеров суггестивности в современной рекламе. В отличие от лексических тропов (метафор, эпитетов, сравнений), которые работают преимущественно на создание образности и визуализацию объектов, синтаксис управляет глубинными ритмическими структурами, динамикой и скоростью перцепции текста реципиентом.

Каждое исследованное средство решает свою уникальную узкоспециализированную прагматическую задачу: инверсия работает на уровне логического и визуального акцентирования, заставляя мозг фиксировать отклонение от стандартной нормы; парцелляция дробит сложную когнитивную нагрузку на микропорции, оптимизируя восприятие информации в цифровой среде; риторические вопросы переводят пассивного наблюдателя в статус активного диалогического участника, запуская механизмы самоидентификации.

Важным открытием данного этапа исследования является выявленная тенденция к гибридизации синтаксических средств в медиапространстве 2020-х годов. Все чаще в одном рекламном сообщении фиксируется одновременное использование инверсии и парцелляции (например, в слогане «Твой выбор. Безупречный»), что создает мощный кумулятивный (накопительный) экспрессивный эффект. Полученные выводы органично вписываются в современные парадигмы медиалингвистики и убедительно подтверждают непреходящую ценность синтаксической стилистики в прикладных коммуникациях.

Заключение. Подводя итог проведенному исследованию, можно сделать вывод, что синтаксические средства выразительности, включающие инверсию, парцелляцию и риторические вопросы, в текстах современной русскоязычной и англоязычной рекламы выполняют важнейшую прагматическую миссию. Они выступают главным инструментом преодоления защитных механизмов восприятия аудитории (так называемой перцептивной защиты) и выстраивания устойчивого, долгосрочного эмоционального контакта потребителя с брендом. В условиях постоянного информационного шума именно синтаксическая пластичность позволяет рекламному сообщению пробиться сквозь барьеры скепсиса.

Каждый из рассмотренных синтаксических приемов играет свою строго отведенную функциональную роль в архитектонике рекламного текста: инверсия целенаправленно перераспределяет смысловые приоритеты, смещая акценты на ключевые достоинства товара и создавая эффект экспертной безапелляционности, в то время как парцелляция мастерски

имитирует живую разговорную динамику, эффективно дробит и структурирует информацию для максимального удобства ее потребления в условиях дефицита времени и фрагментарного клипового мышления. В свою очередь, риторические вопросы органично вовлекают потребителя в ментальный диалог, точно обнажая его латентные потребности и скрытые проблемы.

Синхронное взаимодействие этих фигур в едином дискурсивном пространстве современной рекламы открывает широкие возможности для создания высокоэффективных суггестивных текстов. Такие тексты способны не только успешно привлекать первоначальное внимание аудитории, но и целенаправленно, глубоко мотивировать реципиента к совершению конечного целевого действия – приобретению товара или услуги, тогда как перспективы дальнейших изысканий видятся в более детальном изучении кросс-культурной специфики синтаксических трансформаций в мультиканальных цифровых экосистемах.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Костомаров В. Г. Наш язык в действии: Очерки современной русской стилистики. М.: Гардарики, 2005. 287 с.

2. Копнина Г. А. Речевое воздействие: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2008. 344 с.

3. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. 12-е изд. М.: Айрис-пресс, 2010. 448 с.

4. Кара-Мурза Е. С. Русский язык в рекламе: социокультурные и технологические аспекты // Журналистика и культура русской речи. 2015. № 3. С. 75–92.

5. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б. Секреты стилистики: Правила хорошей речи. М.: Айрис-пресс, 2006. 384 с.

6. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово/Slovo, 2008. 624 с.

7. Cook G. The Discourse of Advertising. 2nd ed. London: Routledge, 2001. 256 p.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

ÁWLADLAR ALMASIWI JAǴDAYINDA TÁRBIYA PARADIGMASINIŃ ÓZGERIWI

Pazilov T.
Pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent.w.w.a.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: tarbiya paradigmasi, avlodlar almashinuvi, ijtimoiy-tarixiy transformatsiya, raqamli avlod, etnopedagogika, milliy tarbiya, tarbiya uzviyligi, pedagogik moslashuv, avlodlar nazariyasi, tarbiya metodologiyasi.
Ключевые слова: парадигма воспитания, смена поколений, социально-историческая трансформация, цифровое поколение, этнопедагогика, национальное воспитание, преемственность воспитания, педагогическая адаптация, теория поколений, методология воспитания.
Key words: educational paradigm, generation change, socio-historical transformation, digital generation, ethnopedagogy, national education, continuity of education, pedagogical adaptation, generation theory, educational methodology.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tarbiya paradigmasining avlodlar almashinuvi jarayonida o‘zgarishi pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tarixiy-pedagogik va qiyosiy tahlil asosida katta avlodning keyingi avlodni "tarbiyasiz" deb baholashi tarbiya sifatining pasayishidan emas, balki ijtimoiy-texnologik muhit o‘zgarishidan kelib chiqadigan tabiiy qonuniyat ekanligi isbotlangan. Shuningdek, an’anaviy va raqamli jamiyat tarbiya modellari qiyoslanib, milliy-etnopedagogik qadriyatlarni raqamli kompetensiyalar bilan uyg‘unlashtiruvchi amaliy model taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с педагогической точки зрения анализируется изменение парадигмы воспитания в процессе смены поколений. На основе историко-педагогического и сравнительного анализа доказано, что оценка старшим поколением следующего поколения как "невоспитанного" является естественной закономерностью, обусловленной изменением социально-технологической среды, а не снижением качества воспитания. Также сравниваются модели воспитания традиционного и цифрового общества, предлагается практическая модель, сочетающая национально-этнопедагогические ценности с цифровыми компетенциями.
SUMMARY:
This article analyzes the transformation of the upbringing paradigm through the process of generational change from a pedagogical perspective. Based on historical-pedagogical and comparative analysis, it has been proven that the assessment of the older generation as "uneducated" is a natural pattern arising from changes in the socio-technological environment rather than a decline in the quality of upbringing. Additionally, the educational models of the traditional and digital societies are compared, and a practical model is proposed that combines national-ethnopedagogical values with digital competencies.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoev jas áwladtıń tárbiyası máselesine bağıshlanǵan shıǵıp sóylewleriniń birinde bılay dep atap ótken edi: “Biz kimbiz, qanday ullı insanlardıń áwladımız, degen shaqırıq olardıń qálbinde bárqulla jańlap, ózligine sadıq qalıwǵa iytermelep tursın. Buǵan neniń esabınan erisemiz? Tárbiya, tárbiya hám tek ǵana tárbiya esabınan”[1]. Mámleket basshısınıń bul sózleri tárbiyanıń millet táǵdirindegi ornın jáne bir márte kórsetedi hám tárbiya procesiniń bárqulla dáwir talaplarına say túrde alıp barılıwı zárúrligin atap ótedi.

Ózbekstan Respublikasınıń “Bilimlendiriw haqqında”ǵı Nızamında tárbiya rásmiy túrde “anıq maqsetli hám de jámiyetlik-tariyxıy tájiriybe tiykarında jas áwladtı hár tárepleme kamalǵa keltiriwge, olardıń sanasın, ruwxiy-ádep-ikramlılıq qádiriyatları hám dúnya qarasın qáliplestiriwge qaratılǵan sistemalı process” sıpatında táriyiplengen [2]. Bul táriyp tárbiyanıń eki áhmiyetli tárepin birlestiredi: ol anıq maqsetke baǵdarlanǵan bolıwı menen birge, jámiyetlik-tariyxıy tájiriybege de súyenedi. Demek, tárbiya mazmunın jámiyettiń tariyxıy rawajlanıw basqıshınan ajıratılǵan halda túsiniw múmkin emes.

Búgingi kúnde internet, mobil baylanıs quralları hám jasalma intellekt texnologiyaları balalardıń kúndelikli turmısınıń ajıralmas bólegine aylandı. Bul jaǵday olardıń pikirlew usılına, sociallıq qarım-qatnas formalarına hám bilim alıw usıllarına sezilerli tásir kórsetpekte, sol sebepli tárbiya procesi de obyektiv túrde ózgeriske ushıramaqta. Házirgi waqıtta ámeliyatta baqlanatuǵın bir jaǵdayǵa ayrıqsha itibar qaratıw lazım: kópshilik ata-analar, pedagoglar hám jámiyet wákilleri búgingi jaslardı ózleriniń jaslıq dáwirindegi áwladqa salıstırǵanda “tárbiya dárejesi tómen” dep bahalawǵa beyimlesken. Bul jaǵday tosınnan emes, sebebi tariyxıy derekler bul qatnas hár qıylı dáwirlerde derlik birdey formada tákirarlanǵanın kórsetedi.

Usı jerde ilimiy-pedagogikalıq mashqala tuwıladı: áwladlar arasındaǵı bul bahalaw ayırmashılıǵı tárbiya sapasınıń haqıyqıy tómenlewin kórsetedi me, yakı bul jámiyet rawajlanıwınıń tábiyiy-tariyxıy nátiyjesi me? Pedagogika páninde tárbiya jas áwladtı hár qashan óz dáwiriniń talaplarına sáykes etip jetilistiriwge baǵdarlanǵan maqsetli process sıpatında qaraladı [4]. Demek, jámiyette júz beretuǵın hárqanday siyasiy, ekonomikalıq yakı texnologiyalıq ózgeris tárbiyanıń mazmunına tikkeley tásir kórsetedi. Usı maqalanıń maqseti áyne usı mashqalanı pedagogikalıq kózqarastan tallaw hám sanlı dáwir talaplarına juwap beretuǵın tárbiya modelin ilimiy tiykarlawdan ibarat.

Temanıń aktuallıǵı, bárinen burın, mámleketlik siyasat dárejesinde belgilengen tiykarǵı wazıypalar menen tıǵız baylanıslı. Ózbekstan Respublikasınıń “Bilimlendiriw haqqında”ǵı Nızamında bilimlendiriwdiń úzliksizligi hám

izbe-izligi, insannıń pútkil ómiri dawamında bilim alıwı sıyaqlı principler bekkemlengen [2]. Bul principler tárbiya procesiniń de úzliksiz túrde, zaman talaplarına sáykes túrde jetilistiriliwin talap etedi. Sonıń menen birge, burın ámelde bolǵan "Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlaması haqqında"ǵı Nızamda da bárkamal áwladtı tárbiyalaw mámleket rawajlanıwınıń tiykarı sıpatında belgilengen edi [3], bul bolsa tárbiya mashqalasınıń mámleket rawajlanıwı kózqarasınan uzaq jıllar dawamında ústin áhmiyetke iye bolǵanın tastiyiqlaydı.

Mashqalanıń aktuallıǵı, sonday-aq, ámeliy pedagogikalıq zárúrlik penen de belgilenedi. Ǵalabalıq kózqarasta sanlı áwladtıń ózine tán ózgeshelikleri, máselen, sanlı texnologiyalardan belsendi paydalanıwı, uzaq waqıt dawamında dıqqattı jámlewdegi qıyınshılıǵı yamasa rásmiy qaǵıydalarǵa salıstırǵanda sın kózqarasta bolıwı, kóbinese "tárbiyasızlıq" belgisi sıpatında nadurıs talqılanadı. Sırt el izertlewshileri bul ózgesheliklerdi ayrıqsha áwlad fenomeni sıpatında úyrenip, olardıń sociallıq-tariyxıy shárayat penen belgilengenin kórsetken [12, 14], bıraq milliy pedagogika páninde bul másele, ásirese, milliy-etnopedagogikalıq qádiriyatlar menen únleslikte, sistemalı túrde jeterlishe sáwlelendirilmegen. Tap usı jaǵday izertlewdiń ilimiy boslıqtı toltırıwǵa baǵdarlanǵanın kórsetedi.

Bunnan tısqarı, mashqalanıń aktuallıǵı áwladlar arasındaǵı kelispewshilikler hám túsinbewshiliklerdiń aldın alıw zárúrliginen de kelip shıǵadı. Ata-ana hám bala, oqıtıwshı hám oqıwshı arasında baqlanıp atırǵan ayırım kelispewshiliklerdiń bir bólegi, tiykarında, hár eki tárepten tárbiya ólshemleriniń tariyxıy salıstırmalıǵı tolıq ańlap jetilmegenligi menen túsindiriledi. Sonlıqtan ilimiy jaqtan tiykarlanǵan, áwladlar arasındaǵı tábiyiy ayırmashılıqtı biykarlamaytuǵın, bıraq sonıń menen birge milliy qádiriyatlardıń úzliksizligin saqlaytuǵın tárbiya koncepciyasın islep shıǵıw áhmiyetli pedagogikalıq wazıypaǵa aylanadı.

Solay etip, izertlewdiń ilimiy mashqalası tárbiya paradigmasınıń áwladlar almasıwı procesinde ózgeriwiniń sebeplerin hám mexanizmlerin pedagogikalıq kózqarastan ashıp beriw hám bul ózgeristi biykarlamaytuǵın, kerisinshe onı ilimiy tiykarda basqaratuǵın tárbiya modelin islep shıǵıw zárúrligi menen belgilenedi. Izertlew áwladlar almasıwı shárayatında ótip atırǵan tárbiya procesin, atap aytqanda, tárbiya paradigmasınıń túrli tariyxıy dáwirlerdegi sociallıq-pedagogikalıq mazmunın hám onıń sanlı jámiyetke beyimlesiw mexanizmlerin úyreniwge qaratılǵan. Izertlewdiń maqseti tárbiya paradigmasınıń tariyxıy transformaciyasın talqılaw hám milliy qádiriyatlar menen sanlı kompetenciyalardı úylestiretuǵın ámeliy tárbiya modelin tiykarlawdan ibarat. Bul maqsetke erisiw jolında tárbiya mazmunınıń túrli

tariyxıy dáwirlerde ózgerip barǵan sebepleri tallandı, sanlı áwladtıń sociallıq-psixologiyalıq ózgeshelikleri pedagogikalıq kózqarastan bahalandı, milliy-etnopedagogikalıq qádiriyatlar menen sanlı kompetenciyalardı úylestiretuǵın tárbiya modeliniń quramlıq bólimleri anıqlandı hám solarǵa tiykarlanǵan ámeliy usınıslar islep shıǵıldı. Izertlewdiń ilimiy jańalıǵı sonda, onda áwladlar arasındaǵı bahalaw ayırmashılıǵı óz aldına pedagogikalıq nızamlıq sıpatında sistemalı tallanǵan hám bul nızamlıqqa tiykarlanǵan ámeliy tárbiya modeli usınıs etilgen.

Tárbiya teoriyası máseleleri ózbek pedagogika páninde keń úyrenilgen. A.Q.Munavvarov tárbiyanı tálim-tárbiyanıń maqseti, wazıypaları, mazmunı, usılları hám shólkemlestiriw formaların úyrenetuǵın pán sıpatında táriyipleydi hám tárbiya procesiniń maqsetke baǵdarlanǵan, sistemalı xarakterge iye ekenligin tiykarlaydı [4]. K.Xoshimov hám S.Nishonovanıń izertlewlerinde tárbiya teoriyası hám ámeliyatınıń tariyxıy rawajlanıwı keńnen kórsetilgen bolıp, avtorlar jas áwladtı tárbiyalaw teoriyasınıń hár bir tariyxıy dáwirde ózine tán ózgeshelikke iye bolǵanlıǵın kórsetedi [5]. N.N.Azizxojaeva bolsa pedagogikalıq texnologiyalar teoriyasın islep shıǵıp, tálim-tárbiya procesiniń mazmunı hám usılları jámiyettiń belgili basqıshtaǵı sociallıq buyırtpasına beyimlestirilgen halda joybarlastırılıwın tiykarlaydı [6]. Bul jumıslar izertlewimiz ushın metodologiyalıq tiykar bolıp xızmet etedi, sebebi olar tárbiyanıń tariyxıy ózgeriwsheńligin ilimiy jaqtan tastıyıqlaydı.

Qaraqalpaqstanlı izertlewshilerdiń jumısları arasında J.Usenovtıń filosofiya doktorı (PhD) dissertaciyası ayrıqsha áhmiyetke iye. Usı izertlewde milliy mentalitet til, mádeniyat, milliy ózlik, úrp-ádet, dástúrler, milliy psixologiya hám milliy xarakterdi ózinde jámlestiretuǵın sociallıq-mádeniy fenomen sıpatında táriyiplenedi hám de jaslar dúnya qarasınıń dinamikalıq ózgeriwsheńligi milliy mentalitettiń demokratiyalıq, pragmatikalıq hám aksiologiyalıq tárepleri menen úzliksiz baylanıslı ekenligi kórsetiledi [11]. Usı juwmaq biziń izertlewimiz ushın áhmiyetli metodologiyalıq tayanısh boladı: ol milliy mentalitettiń ózgermeytuǵın, qatań qubılıs emes, al dáwir menen birge belgili dárejede transformaciyalanatuǵın, sonıń menen birge óz tiykarın saqlap qalatuǵın dinamikalıq struktura ekenligin kórsetedi. Soǵan qaramastan, sonı da atap ótiw kerek, Qaraqalpaqstan regionında áyne sanlı áwlad tárbiyası temasına baǵıshlanǵan arnawlı pedagogikalıq izertlewler ele jeterli emes, bul jaǵday usı maqalanıń ilimiy áhmiyetin arttıradı.

ǴMDA mámleketleri ilimpazlarınıń jumıslarında etnopedagogika hám sanlı áwlad mashqalaları keńnen úyrenilgen. G.N.Volkov etnopedagogikanı xalıq tárepinen ásirler dawamında toplanǵan tárbiyalıq tájiriybeni úyreniwshi

pán sıpatında tiykarlap, xalıq pedagogikasınıń milliy oyanıw hám ózlikti ańlaw wazıypasın atqarıwın kórsetedi [7]. Sh.M.X.Arsaliyev zamanagóy etnopedagogika metodologiyasında milliy tárbiyanıń ilimiy pedagogika menen úzliksiz baylanıslılıǵın atap ótedi [8], R.Z.Xayrullin milletleraralıq qarım-qatnas mádeniyatı hám keńpeyillikti tárbiya sistemasınıń quramlıq bólegi sıpatında qaraydı [9], V.A.Slastenin bolsa kóp mádeniyatlı bilimlendiriw shárayatında etnopedagogikalıq faktorlardıń rolin tiykarlaydı [10]. Qazaqstanlı alımlar J.B.Qoyanbaev hám R.M.Qoyanbaevlardıń sabaqlıǵında tárbiya procesinde oqıwshı shaxsın basqarıwdıń demokratiyalıq usılları tiykarlanadı [15]. Rus izertlewshileri L.A.Belozyorova, S.D.Polyakov hám E.S.Jidyaeva Z áwlad wákilleriniń psixologiyalıq-pedagogikalıq ózgesheliklerin analiz etip, olardıń informaciya tutınıwı hám baylanıs formalarındaǵı ayırmashılıqların tiykarlaydı [12], I.I.Tolstiqova hám birgeliktegi avtorlar bolsa sanlı áwlad ózgesheliklerin global sanlastırıw shárayatında úyrenip, “phygital” (fizikalıq-sanlı) reallıq túsinigin ilimiy aylanısqa kirgizedi [13]. AQShlı U.Shtrauss hám N.Xouwdıń áwladlar teoriyasına muwapıq, tariyxıy rawajlanıw áwladlardıń tákirarlanıwshı toparlarınan ibarat bolıp, hár bir áwlad ózine tán jáméátlik qásiyetke iye [14]. Sonı sın kózqarastan atap ótiw kerek, bul teoriya emperik tiykarınıń jeterli emesligi ushın sınǵa alınadı, sebebi ol áwlad toparın sociallıq klass, millet yamasa dinnen ústin qoyadı. Soǵan qaramastan, onıń tiykarǵı ideyası, yaǵnıy shaxstı qáliplestiriwshi faktorlar kompleksi tariyxıy shárayat penen belgilenetuǵınını, izertlewimiz ushın metodologiyalıq áhmiyetke iye.

Ótkerilgen ádebiyatlardıń analizi sonı kórsetedi, tárbiya teoriyası, etnopedagogika hám áwladlar teoriyası temaları óz aldına keńnen úyrenilgen bolsa da, milliy-etnopedagogikalıq tárbiya dástúrleriniń sanlı áwlad shárayatına beyimlesiw máselesi milliy pedagogika páninde, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan regionında, sistemalı tallanbaǵan. Bul maqala mine usı ilimiy boslıqtı toltırıwǵa baǵdarlanǵan.

Izertlew metodologiyalıq jaqtan teoriyalıq-analitikalıq xarakterge iye bolıp, tómendegi metodlardan paydalanıldı. Tariyxiy-pedagogikalıq analiz metodi járdeminde tárbiya mazmunınıń túrli tariyxıy dáwirlerdegi (ekinshi jáhán urısı hám onnan keyingi dáwir, ekonomikalıq reformalar dáwiri, sanlı jámiyet dáwiri) ózgeriwi úyrenildi. Salıstırmalı tallaw usılı arqalı dástúriy tárbiya modeli menen sanlı dáwirge tán tárbiya modeliniń maqseti, wazıypası, quralları hám nátiyjeleri salıstırıldı. Mazmunlı analiz (kontent-analiz) metodı járdeminde milliy hám shet el pedagogikalıq ádebiyattaǵı tárbiya, etnopedagogika hám áwladlar teoriyasına tiyisli tiykarǵı túsinikler sistemalastırıldı. Sonday-aq,

ulıwma teoriyalıq usıllardan, sonıń ishinde, abstrakciyalaw, sintez, indukciya hám dedukciyadan da izertlew juwmaqların qáliplestiriwde paydalanıldı.

Izertlew emperikalıq maǵlıwmatlar jıynawdı óz ishine almaǵan, teoriyalıq-metodologiyalıq izertlew sıpatında rejelestirilgen, sol sebepli onıń nátiyjeleri, bárinen burın, teoriyalıq juwmaqlar hám ámeliy usınıslar túrinde usınıladı. Kelesi izertlewlerde usı teoriyalıq model tiykarında ata-analar, pedagoglar hám oqıwshı-jaslar arasında sorawnama ótkeriw, nátiyjelerdi statistikalıq tallaw usınıs etiledi (1-kestede usınıs etilip atırǵan sorawnamanıń strukturası keltirilgen).

1-kestege usınıs. Áwladlar arasındaǵı tárbiyalıq bahalaw parqın úyreniw ushın sorawnama tómendegi baǵdarlardı qamtıp alıwı múmkin: respondenttiń jası hám áwlad kategoriyası, “jas áwlad tárbiyasızlaw” degen pikirge qosılıw dárejesin sáwlelendiriwshi Likert shkalası (1 den 5 ballǵa shekem), bul pikirdiń sebeplerin anıqlawshı ashıq soraw, sanlı ortalıqtan paydalanıw jiyiligi hám milliy qádiriyatlarǵa ámel etiw dárejesin óz-ózin bahalaw. Bul sorawnamanıń dúzilisi keleshektegi empirikalıq izertlewler ushın tiykar bolıwı múmkin.

Tárbiya haqqında sóz bolǵanda, kóp ata-analar hám pedagoglar onı bárqulla bir qıylı, ózgermeytuǵın hádiyse dep kóz aldına keltiredi. Tiykarında bolsa, joqarıda kórsetilgen dereklerde atap ótilgenindey [4, 6], tárbiya bárqulla óz dáwiriniń sociallıq, ekonomikalıq hám texnologiyalıq shárayatına baylanıslı halda qáliplesedi. Izertlew dawamında alıp barılǵan tariyxıy-pedagogikalıq tallaw sonı kórsetti: tárbiyanıń ulıwma maqseti, yaǵnıy kámil insandı qáliplestiriw, derlik ózgermeytuǵın bolıp qaladı, bıraq bul maqsetke erisiw jolları hám quralları hár bir tariyxıy dáwirde hár qıylı boladı.

Bunı anıq mısalda kóriw múmkin. Ekinshi jáhán urısı jılları hám urıstan keyingi dáwirde jasaǵan áwlad ushın intizam, miynet súygishlik, sabır-taqat, únemlew hám Watandı qorǵawǵa tayarlıq sıyaqlı páziyletler turmıslıq zárúrlik edi, sebebi sol dáwir xalqı bárqulla qıyınshılıq hám qáwip-qáter menen júzbe-júz kelgen. Bul páziyletler arnawlı oylap tabılǵan pedagogikalıq usıl emes, al dáwir turmısınıń ózi talap etken zárúrlik edi. Sonıń ushın da usı áwlad wákilleriniń keyingi áwladlardı áyne usı ólshemler menen bahalawǵa umtılıwı tariyxıy jaqtan túsinikli jaǵday. Keyin ala áskeriy qáwip azayıp, ekonomikalıq reformalar háwij alǵan dáwirde bolsa, kásip iyelew hám miynet bazarında óz ornın tabıw tárbiyanıń tiykarǵı maqsetine aylandı.

Demek, tallaw nátiyjeleri sonı kórsetti: hár qıylı áwladlardı birdey ólshem menen bahalawǵa urınıw ilimiy jaqtan tiykarlanbaǵan kózqaras esaplanadı, sebebi ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde qáliplesken tárbiya menen búgingi sanlı dáwirde qáliplesip atırǵan tárbiyanıń wazıypaları bir-birinen pútkilley parıq

qıladı, óytkeni bul eki áwlad pútkilley basqa sociallıq-texnologiyalıq shárayatta ónip-ósken. Sol sebepli tárbiyadağı ózgerislerdi “jamanlasıw” emes, al jámiyet rawajlanıwınıń tábiyiy nátiyjesi sıpatında qaraw tariyxıy-pedagogikalıq jaqtan durıs.

Búgingi kúnde “sanlı áwlad” degen túsinik tez-tez qollanılmaqta. W.Shtrauss hám N.Xouvtıń áwladlar teoriyasına muwapıq, hárbir áwladtıń jeke ózgeshelikleri onıń balalıq hám óspirimlik dáwirinde qáliplesken tariyxıy shárayat penen belgilenedi [14]. L.A.Belozyorova hám basqa avtorlardıń izertlewinde kórsetilgenindey, sanlı áwlad wákilleri ushın internet, sociallıq tarmaqlar hám messendjerler kúndelikli turmıstıń ajıralmas bólegine aylanǵan, bıraq bul ata-ana hám doslar menen tikkeley sóylesiwden bas tartıw degeni emes, sebebi olarǵa hár eki túrdegi sóylesiw de birdey áhmiyetli [12]. Bul jaǵday tárbiya procesinde sanlı ortalıq atlı jańa tásir etiwshi faktor qáliplesken kórsetedi: aldın balanı shańaraq, mektep hám máhálle tárbiyalaǵan bolsa, endi olarǵa sanlı ortalıq ta qosıldı.

I.I.Tolstiqova hám basqa avtorlardıń izertlewinde atap ótilgenindey, sanlı áwlad wákillerinde joqarı texnologiyalıq ortalıqqa beyimlesiw nátiyjesinde sociallıq reallıqtıańlawdıń jańa, “phygital” dep atalıwshı, fizikalıq hám cifrlı reallıqtıń sáykeslesiwinen ibarat forması júzege keledi [13]. Tallawımız sanlı áwladqa tán bir neshe ózgeshelikti pedagogikalıq kózqarastan ajıratıp kórsetiwge imkaniyat berdi: olar informaciyanı tez qabıl etip, tez paydalanıwǵa beyimlesken bolsa da, bir nársege uzaq waqıt dıqqat penen qarawǵa qıynaladı, sonday-aq, oyın túrindegi interaktiv sabaqlardı ápiwayı lekciyadan jaqsı qabıl etedi hám óz pikirin ashıq aytıwdı abzal kórip, túsindirilmegen qatań qaǵıydalardı ańsat ǵana qabıl etpeydi.

Bul ózgesheliklerdi kópshilik “jaman tárbiya” belgisi sıpatında talqılaydı, bıraq tallawımız bul juwmaq ilimiy jaqtan tiykarsız ekenligin kórsetti, sebebi olar balalıqta qáliplesken málimleme ortalıǵınıń tábiyiy nátiyjesi bolıp esaplanadı. Sanlı ortalıqtıń tárbiya procesine tásirin eki tárepten bahalaw múmkin: bir tárepten, bala dúnyanıń hár qanday múyeshindegi maǵlıwmatqa erisiw, ózbetinshe úyreniw hám dóretiw múmkinshiligine iye boldı, ekinshi tárepten bolsa qadaǵalawsız internetten paydalanıw balanı nadurıs yamasa zıyanlı xabar tásirine qaldırıwı, dıqqatın bóliwi hám tikkeley sociallıq qarım-qatnas kónlikpelerin tómenletiwi múmkin. Sol sebepli tárbiya baǵdarlamasına málimlemeni sın kózqarastan bahalaw, jalǵan hám ras xabardı ajıratıw, sanlı qáwipsizlik qaǵıydaları hám media-sawatlılıq sıyaqlı jańa temalardı kirgiziw obyektiv zárúrlik sıpatında anıqlandı.

Tárbiyanıń sanlı dáwirge beyimlesiwi milliy qádiriyatlardan waz keshiwdi ańlatpaydı. G.N.Volkovtıń etnopedagogikalıq koncepciyasına muwapıq, hárbir xalıqtıń tárbiya sisteması óz tariyxı, tili hám mádeniyatınan azıqlanadı hám de áwladtan áwladqa ótip, millettiń özine tánligin saqlap qaladı [7]. Sh.M.X.Arsaliyev zamanagóy etnopedagogika metodologiyasında xalıq pedagogikası menen ilimiy pedagogikanıń birligin atap ótedi [8], bul bolsa izertlewimizdegi tiykarǵı tezis bolǵan milliy tárbiya dástúrleri menen zamanagóy pedagogikalıq bilimlerdiń úylesiwi zárúrligin tastıyıqlaydı.

Izertlewimizdiń oraylıq nátiyjelerinen biri tómendegiden ibarat: J.Usenovtıń PhD izertlewinde tiykarlanǵanınday, milliy mentalitet til, mádeniyat, úrp-ádet, dástúr hám milliy psixologiyanı özinde jámlegen dinamikalıq struktura bolıp, ol waqıt ótiwi menen belgili dárejede ózgerip baradı, bıraq bul ózgeris onıń pútkilley joǵalıwın ańlatpaydı [11]. Bul juwmaqtı sanlı áwlad tárbiyasına qollansaq, mınaday nátiyjege kelemiz: internet hám sociallıq tarmaqlar jaslardıń pikirlew usılına tásir kórsetse de, olar tiykarınan óz tili, mádeniyatı hám qádiriyatlar sistemasın saqlap qaladı. Demek, zamanagóy tárbiya modeliniń orayında miynet súygishlik, úlkenlerge húrmet, shańaraqqa sadıqlıq hám Watanǵa muhabbat sıyaqlı qádiriyatlar saqlanıp qalıwı kerek, bıraq bulardı balaǵa jetkeriw usılları, yaǵnıy qarım-qatnas tili, málimleme dárekleri hám tárbiyalıq qurallar, dáwir talabına beyimlestiriliwi kerek.

R.Z.Xayrullinnıń izertlewinde kórsetilgenindey, milletler aralıq qarım-qatnas mádeniyatı hám keńpeyillik tárbiyasınıń zamanagóy áhmiyeti artıp barmaqta [9], bul bolsa sanlı ortalıq arqalı túrli mádeniyat wákilleri menen tikkeley qarım-qatnasta bolıp atırǵan búgingi jaslar ushın ayrıqsha áhmiyetke iye. V.A.Slasteninnıń kóp mádeniyatlı bilimlendiriw koncepciyasına muwapıq [10], balanıń milliy, mádeniy hám sociallıq ózligin qáliplestiriw wazıypası dástúriy tárbiya menen sanlı ortalıqtıń birlesken tásirinde ámelge asıwı kerek. J.B.Qoyanbaev hám R.M.Qoyanbaevlardıń pedagogikalıq principlerine tiykarlanıp [15], tárbiya procesinde balanı májbúrlew emes, al pedagogtıń tiykarǵı wazıypası tárbiyalıq maqsetlerdi bala tárepinen jeke mútájlik hám ishki qádiriyat sıpatında qabıl etiliwine erisiwden ibarat bolıwı kerek, sebebi bul princip sanlı áwlad penen islesiwde de ústin áhmiyetke iye.

Ótkerilgen tallaw bir qatar dodalawǵa ılayıq tárepti ashıp beredi. Dáslepki kózqarastan, U.Shtrauss hám N.Xouvtıń áwladlar teoriyası [14] menen milliy etnopedagogika dástúrleri [7, 8] arasında qarama-qarsılıq bar sıyaqlı kórinedi, sebebi birinshisi áwladlar arasındaǵı ayırmashılıqtı, ekinshisi bolsa qádiriyatlardıń úzliksizligin atap ótedi. Bıraq tallaw sonı kórsetti: bul eki kózqaras birin-biri biykarlamaydı, kerisinshe tolıqtıradı, sebebi áwladlar

teoriyası tárbiyanıń forması hám quralları ne sebepten ózgeriwin túsindirse, etnopedagogika bolsa onıń mazmunı hám qádiriyatlar tiykarı ne sebepten turaqlı qalıwın tiykarlaydı. Solay etip, tárbiyanıń forması ózgeriwsheń, mazmunı bolsa salıstırmalı turaqlı ekenligin alǵa súriwshi maqalamız eki teoriyalıq baǵdardıń sintezi arqalı kúshli ilimiy tiykarǵa iye boladı. Sonday-aq, Shtrauss-Xauv teoriyası emperikalıq tiykarınıń jeterli emesligi ushın sınǵa alınıwı kerek, sebebi ol áwlad toparın sociallıq klass yamasa milliy tiyislilikten ústin qoyadı, sol sebepli onı Ózbekstan shárayatına sınsız kóshiriw nadurıs boladı, sebebi bizde shańaraq, máhálle hám diniy-ádep-ikramlılıq qádiriyatlarınıń tásiri kópshilik batıs mámleketlerine qaraǵanda bir qansha kúshli. Sol sebepli izertlewimizde sanlı áwlad ózgeshelikleri batıs teoriyasınan tayar kóshirilmedi, al milliy etnopedagogikalıq tiykar menen sın kózqarastan sáykeslendirilgen.

Nátiyjede, izertlew nátiyjeleri ámeliy pedagogika ushın áhmiyetli soraw tuwdıradı: sanlı áwladtıń unamlı ózgesheliklerinen (interaktiv úyreniwge beyimlilik, informaciya menen jedel islew) tárbiya procesinde qalay nátiyjeli paydalanıw, kúshsiz táreplerin bolsa (diqqat bóliniwi, júzbe-júz sóylesiw kónlikpesiniń tómenlewi) qanday baǵdarlanǵan túrde saplastırıw múmkin? Izertlewimiz buǵan juwap retinde úsh quramlı bólimnen ibarat ámeliy model usınıs etedi, ol tómendegi juwmaq hám usınıslar bóliminde bayan etiledi.

Juwmaq. Ótkerilgen izertlew juwmaǵında mınaday juwmaqqa kelindi: tárbiyanıń ulıwma maqseti, yaǵnıy kámil insandı qáliplestiriw, derlik ózgermeydi, bıraq oǵan erisiw jolları hám quralları hár bir tariyxıy dáwirdiń sociallıq-ekonomikalıq hám texnologiyalıq talaplarına muwapıq ózgeredi. Sonday-aq, hár bir áwladtıń ózinen keyingi áwladtı "tárbiyasız" dep bahalaw tendenciyası tosınnan emes, al áwladlar arasındaǵı tábiyiy sociallıq-tariyxıy ayırmashılıqtı tolıq ańlamawdan kelip shıǵatuǵın nızamlılıq bolıp esaplanadı. Bunnan tısqarı, sanlı áwladqa tán psixologiyalıq-pedagogikalıq ózgeshelikler, sonıń ishinde, jedel informaciya qabıl etiw, interaktivlik hám erkin pikir bildiriw, tárbiyasızlıq belgisi emes, al obyektiv sociallıq-texnologiyalıq ortalıqtıń tábiyiy nátiyjesi bolıp esaplanadı. Aqırında, nátiyjeli zamanagóy tárbiya modeli milliy-etnopedagogikalıq qádiriyatlar tiykarın sanlı kompetenciyalar menen úylestirgen jaǵdayda ǵana qáliplesiwi múmkin.

Izertlewdiń teoriyalıq áhmiyeti sonnan ibarat, onda áwladlar arasındaǵı tárbiyalıq bahalaw ayırmashılıǵı óz aldına pedagogikalıq nızamshılıq sıpatında tiykarlandı hám de áwladlar teoriyası menen milliy etnopedagogikalıq qatnaslardıń sintezi arqalı "turaqlı mazmun, ózgeriwsheń forma" atlı jańa teoriyalıq model usınıldı. Ámeliy áhmiyeti bolsa joqarı hám orta bilimlendiriw mákemeleriniń tárbiyalıq jumıslar sistemasında, pedagog kadrlardı tayarlaw

baǵdarlamalarında hám ata-analar menen islesiw metodikasında usınılǵan modeldi qollanıw imkaniyatı menen belgilenedi. Kelesi izertlewler baǵdarı sıpatında usınıs etilgen modeldi tastıyıqlawshı empirikalıq sorawnama ótkeriw (2-bólimdegi struktura tiykarında) hám sanlı áwlad tárbiyasınıń regionallıq hám jas ózgesheliklerine qaray differenciyalasqan metodikasın islep shıǵıw usınıs etiledi.

Ámeliy usınıslar. Izertlew nátiyjelerinen kelip shıǵıp, bárinen burın, bilimlendiriw mákemeleriniń tárbiyalıq jumıslar sistemasında shańaraq, pedagog jámáati hám sanlı ortalıq arasındaǵı birge islesiwdi institucionallıq tiykarda bekkemlew usınıs etiledi, bunıń ushın ata-analar, klass basshıları hám psixologlardıń qatnasıwında turaqlı qarım-qatnas platforması shólkemlestiriliwi múmkin. Sonıń menen birge, ata-analar ushın sanlı áwlad ózgesheliklerin ilimiy tiykarda túsindiretuǵın aǵartıwshılıq baǵdarlamalar, sonıń ishinde, seminar, trening hám ata-analar májilislerindegi arnawlı temalar engiziliwi zárúr, bunda sanlı áwlad ózgeshelikleri tárbiyasızlıq emes, al obyektiv sociallıq-texnologiyalıq nátiyje sıpatında túsindiriliwi úlken áhmiyetke iye.

Bunnan tısqarı, pedagog kadrlardı tayarlaw hám qánigeligin arttırıw baǵdarlamalarına etnopedagogika hám sanlı pedagogika baǵdarların úylestiretuǵın óz aldına oqıw modullerin kirgiziw maqsetke muwapıq, sonday-aq, ulıwma bilim beriw hám joqarı bilimlendiriw mákemeleriniń oqıw baǵdarlamalarına málimlemeni sın kózqarastan bahalaw, sanlı qáwipsizlik hám media-sawatlılıq boyınsha temalar óz aldına tárbiyalıq saat yamasa fakultativ kurs sıpatında kirgiziliwi usınıs etiledi. Aqırında, tárbiya procesinde májbúrlew usıllarınan góre birge islesiw hám isenim tiykarındaǵı pedagogikalıq tásir usıllarına ústinlik beriliwi lazım, sebebi tárbiyalıq maqset balaǵa sırttan júklengen talap emes, al onıń jeke mútájligi sıpatında qabıl etiliwine erisiw hár qanday tárbiyalıq jumıstıń tiykarǵı wazıypası bolıwı kerek.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Tashkent qalasında bolıp ótken “Sociallıq turaqlılıqtı támiyinlew, muqaddes dinimizdiń pákligin saqlaw - dáwir talabı” atamasındaǵı konferenciyada sóylegen sózi, 2017-jil 15-iyun // “ÓzA” milliy málimleme agentliginiń rásmiy saytı, 2017.

2. Ózbekstan Respublikasınıń “Bilimlendiriw haqqında”ǵı Nızamı, 2020-jıl 23-sentyabr, ÓRQ-637-san // Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń Axborotnomasi. - 2020. - No9. 538-statya.

3. Ózbekstan Respublikasının "Kadrlar tayarlaw milliy bagdarlaması haqqında"ǵı Nızamı, 1997-jil 29-avgust, 463-I-san // Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Axborotnomasi. - 1997. - No11-12. 295-statya. (Hújjet Ózbekstan Respublikasınıń 2020-jıl 23-sentyabrdegi ÓRQ-637-sanlı Nızamına tiykar óz kúshin joyıtqan.)

4. Munavvarov A.Q. Pedagogika: Oliy óquv yurtlari uchun óquv qóllanma. - T.: Oqıtıwshı, 1996. - 200 b.

5. Xoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi: Darslik. - T.: 2005. - 448 b.

6. Azizxojaeva N.N. Muǵallim tayarlawdıń pedagogikalıq texnologiyası. - T.: TDPU, 2000.

Volkov G.N. Etnopedagogika: Ucheb. dlya stud. sred. i vıssh. ped. ucheb. zavedeniy. - M.: Izdatelskiy centr "Akademiya," 1999. - 168 b. Arsaliyev Sh.M-X. Metodologiya sovremennoy etnopedagogiki. - M., 2013. - 320 b.

9. Xayrullin R.Z. Formirovanie kulturı mejnatsionalnogo obsheniya i tolerantnosti v molodejnoy srede. - M., 2009. - 93 b.

10. Slastenin V.A. Etnopedagogicheskie faktori multikulturnogo obrazovaniya. - M., 2004. - 170 b.

11. Usenov J. Qaraqalpaq jaslarınıń milliy mentalitetin qáliplestiriwde filosofiyalıq tárbiyanıń ornı hám áhmieti: Sociallıq filosofiya baǵdarı boyınsha filosofiya doktorı (PhD) dissertaciyası avtoreferatı (ilimiy basshı - f.i.d., prof. J.YA.Yaxshilikov). - Samarqand: Sharaf Rashidov atındaǵı Samarqand mámleketlik universiteti, 2023.

12. Belozyorova L.A., Polyakov S.D., Jidyayeva E.S. Pokolenie Z v prizme psixologo-pedagogicheskix issledovaniy // Vestnik pedagogicheskix nauk. Ulyanovsk: UlGPU, 2018. - No3 (25). - S. 1-12.

13. Tolstıkova I.I., Ignateva O.A., Kondratenko K.S., Pletnev A.V. Cifrovoe povedenie i xarakteristiki lichnosti pokoleniya Z v usloviyax globalnoy sifrovizatsii // Informatsionnoe obshestvo: obrazovaniya, nauka, kultura i texnologii budushego: Trudı XXIII Mejdunarodnoy obyedinyonnoy nauchnoy konferencii "Internet i sovremennoe obshestvo" (IMS-2020). Vıp. 4. - SPb: Universitet ITMO, 2020.

14. Strauss W., Howe N. Generations: The History of Americás Future, 1584 to 2069. - New York: William Morrow and Company, 1991. - 544 b.

15. Qoyanbaev J.B., Qoyanbaev R.M. Pedagogika: Joqarı oqıw orınlarına arnalgan oqiwlıq. - Almatı: Print-S, 2000. - 380 b.

TALABALARDA UMUMINSONIY QADRIYATLARGA OID KOMPETENTLILIKNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Abdug‘aniyev O.T.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Ilmiy kotibi PhD., dotsent

Tayanch so‘zlar: umuminsoniy qadriyatlar, kompetentlilik, aksiologik yondashuv, pedagogik strategiya, talaba, inson qadri, global kompetentlik, refleksiya, ijtimoiy-amaliy faoliyat, tarbiyaviy muhit.
Ключевые слова: универсальные человеческие ценности, компетентность, аксиологический подход, педагогическая стратегия, студент, человеческая ценность, глобальная компетентность, рефлексия, социально-практическая деятельность, образовательная среда.
Key words: universal human values, competence, axiological approach, pedagogical strategy, student, human dignity, global competence, reflection, socio-practical activity, educational environment.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari va pedagogik strategiyalari yoritilgan. Mazkur kompetentlilik inson qadr-qimmati, erkinlik, adolat, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik, hamjihatlik va mas’uliyat kabi qadriyatlarni bilish, ularga shaxsiy munosabat bildirish, turli ijtimoiy vaziyatlarda axloqiy qaror qabul qilish hamda o‘z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini birlashtiruvchi integrativ sifat sifatida talqin qilingan. Aksiologik-integrativ, kompetensiyaviy rivojlantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish, ijtimoiy-amaliy faoliyat, shaxsga yo‘naltirilgan aksiologik rivojlantirish, tarbiyaviy muhitni qadriyatlar asosida modellashtirish hamda institutsional hamkorlik strategiyalarining maqsadi, mexanizmi va natijalari tizimlashtirilgan. Kompetentlilikni “anglash - qadrlash - tanlash - faoliyat - refleksiya” sikli asosida rivojlantirish modeli taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются теоретические и методологические основы и педагогические стратегии развития у учащихся компетенции в области универсальных человеческих ценностей. Эта компетенция интерпретируется как интегративное качество, объединяющее способность познавать такие ценности, как человеческое достоинство, свобода, справедливость, равенство, мир, терпимость, солидарность и ответственность, выражать к ним личное отношение, принимать моральные решения в различных социальных ситуациях и рефлексивно оценивать собственную деятельность. Систематизированы цели, механизмы и результаты аксиологически-интегративного, компетентностно-ориентированного развития, гармонизации национальных и универсальных человеческих ценностей, социально-практической деятельности, личностно-ориентированного аксиологического развития, модели-

рования образовательной среды на основе ценностей и стратегий институционального сотрудничества. Предложена модель развития компетенции, основанная на цикле «понимание – оценка – выбор – деятельность – рефлексия».

SUMMARY:

The article examines the theoretical and methodological foundations and pedagogical strategies for developing students' competence regarding universal human values. This competence is interpreted as an integrative quality combining the ability to comprehend values such as human dignity, freedom, justice, equality, peace, tolerance, solidarity, and responsibility; to express a personal attitude toward them; to make moral decisions in various social situations; and to reflectively evaluate one's own actions. The study systematizes the goals, mechanisms, and outcomes of axiological-integrative and competence-oriented development, the harmonization of national and universal human values, socio-practical activity, person-centered axiological development, the modeling of a value-based educational environment, and strategies for institutional cooperation. A model for developing this competence is proposed, based on the cycle of "understanding – evaluation – choice – action – reflection."

Bugungi globallashuv, axborot oqimining jadallashuvi va madaniyatlararo munosabatlar kengayib borayotgan sharoitda oliy ta’lim tizimi oldida nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarga ega, balki umuminsoniy qadriyatlarni anglaydigan, ularni shaxsiy va ijtimoiy faoliyatida qo‘llay oladigan barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi turibdi. Zero, insonparvarlik, bag‘rikenglik, adolat, mas’uliyat, hamkorlik, tinchlikparvarlik, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy faollik kabi qadriyatlar talaba shaxsining ma’naviy-axloqiy yetukligi hamda fuqarolik pozitsiyasini belgilaydigan muhim mezonlardan hisoblanadi.

Globallashuv, raqamli kommunikatsiyaning kengayishi, akademik va mehnat mobilligi, madaniyatlararo aloqalarning faollashuvi zamonaviy oliy ta’lim oldiga mutaxassisni faqat kasbiy bilim va ko‘nikmalar bilan emas, balki inson qadr-qimmati, adolat, erkinlik, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik va ijtimoiy mas’uliyatga tayangan holda qaror qabul qilishga tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Turli qadriyatlar va manfaatlar to‘qnashadigan sharoitda ma’lumotga ega bo‘lishning o‘zi yetarli emas; talaba qadriyat mohiyatini tushunishi, uni milliy-madaniy tajriba bilan uyg‘unlashtirishi, konkret vaziyatga tatbiq etishi va qarorining oqibatini baholay olishi kerak. Umuminsoniy qadriyatlarni o‘qitish ko‘pincha tushunchalar ro‘yxati, ma’naviy-ma’rifiy tadbir yoki tayyor xulosalarni bayon etish bilan chegaralanadi. Bunday yondashuv bilimni oshirishi mumkin, biroq qadriyatning ichki e’tiqod, axloqiy tanlov va barqaror xulqqa aylanishini kafolatlamaydi. Shu sababli oliy ta’limda mazmun, faoliyat, muhit, hamkorlik va baholashni birlashtiruvchi pedagogik strategiyalar zarur. Maqolada “kompetentlilik” atamasi talabaning mavjud bilim va ko‘nikmalar majmui emas, balki umuminsoniy qadriyatlarni anglash, qadrlash, vaziyatga mos safarbar etish va mas’uliyatli faoliyatda namoyon etishga tayyor integrativ shaxsiy sifati ma’nosida qo‘llanadi. “Strategiya” esa uzoq muddatli maqsad,

ustuvor tamoyil, mazmun, metodlar tizimi, ishtirokchilar hamkorligi va natijalarni baholash mexanizmini birlashtiruvchi pedagogik yo‘nalishdir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida inson huquq va erkinliklari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, demokratiya, erkinlik, tenglik, ijtimoiy adolat va birdamlikka sodiqlik e’tirof etilgan; inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmati oliy qadriyat sifatida belgilangan [1]. Bu konstitutsiyaviy qoida oliy ta’limdagi qadriyaviy tarbiyaning bosh mezoni inson qadrini e’tirof etish ekanini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida nazariy bilim berishga yo‘naltirilgan ta’limdan amaliy ko‘nikmalarni shakllantiruvchi tizimga bosqichma-bosqich o‘tish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, ta’lim mazmunini sifat jihatidan yangilash va talaba-yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish vazifalari belgilangan [3]. Bu vazifalar qadriyatli bilimni ijtimoiy-amaliy xulq va kasbiy mas’uliyat bilan bog‘lash zaruratini kuchaytiradi. Ushbu maqolada talabalarda umominsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirishning strategiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur jarayonda ta’lim mazmuni, pedagogik texnologiyalar, o‘qituvchi va talaba hamkorligi, refleksiv faoliyat hamda ijtimoiy-amaliy mashg‘ulotlarning o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Хориж олимларида M.Rokeach qadriyatni shaxsning muayyan xulq yoki yakuniy holatni muqobil holatlardan afzal deb bilishiga oid barqaror e’tiqodi sifatida talqin qiladi [8]. Uning terminal va instrumental qadriyatlar tasnifi maqsad sifatidagi qadriyat bilan unga erishish usuli o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Pedagogik nuqtayi nazardan bu talabaning “adolatni bilishi” bilan “adolatli harakat qilishi” o‘rtasidagi farqni ochishga yordam beradi.

S.Schwartzning bazaviy insoniy qadriyatlar nazariyasida qadriyatlar turli motivatsion maqsadlarni ifodalaydi va doiraviy tuzilishda o‘zaro muvofiqlik yoki ziddiyat munosabatiga kirishadi. Universalizm boshqalarning farovonligi, tabiat va bag‘rikenglikka yo‘nalgan bo‘lsa, ezgulik yaqin insonlarga g‘amxo‘rlikni ifodalaydi; o‘zlikdan yuksalish qadriyatlari shaxsiy manfaatni kengroq ijtimoiy farovonlik bilan muvozanatlaydi [9]. Ushbu nazariya talabalarga qadriyatlar to‘qnashuvini “to‘g‘ri-noto‘g‘ri” soddalashtirishisiz tahlil qilish imkonini beradi.

UNESCOning global fuqarolik ta’limi konsepsiyasi ta’lim oluvchini bilimli, axloqiy, empatik va hurmatli shaxs sifatida shakllantirish, unda umumiy insoniyatga mansublik hissi, tinchlik va inson huquqlarini qo‘llab-quvvatlovchi munosabatni rivojlantirishga qaratilgan [10]. Bu yondashuv qadriyaviy ta’limni

faqat milliy yoki xalqaro mazmunni o‘zlashtirish bilan emas, lokal va global muammolar bo‘yicha mas’uliyatli harakat bilan bog‘laydi.

OECD global kompetentlikni mahalliy, global va madaniyatlararo masalalarni o‘rganish, boshqalarning nuqtayi nazarini tushunish, turli madaniyat vakillari bilan ochiq va samarali muloqot qilish hamda jamoaviy farovonlik yo‘lida mas’uliyatli harakat qilishni ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlar birligi sifatida belgilaydi [11]. Ushbu konstrukt umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni ko‘p komponentli va vaziyatda namoyon bo‘ladigan sifat sifatida talqin qilishni qo‘llab-quvvatlaydi.

J.Banks ko‘pmadaniyatli va fuqarolik ta’limida talabalarni turli identitetlarni anglash, stereotiplarni tanqidiy ko‘rish va demokratik ishtirokka tayyorlash zarurligini asoslaydi [13]. D. Deardorff madaniyatlararo kompetentlikni hurmat, ochiqlik va qiziquvchanlik kabi munosabatlardan boshlanuvchi, bilim va ko‘nikmalar orqali ichki hamda tashqi natijalarga olib keluvchi jarayon sifatida ko‘rsatadi [14]. Mazkur yondashuvlar umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni bir martalik natija emas, muntazam tajriba va refleksiya orqali rivojlanadigan dinamik sifat sifatida tushunishga imkon beradi.

Umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilik - talabaning inson qadr-qimmati, erkinlik, adolat, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik, hamjihatlik, mas’uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillariga doir bilim, qadriyaviy munosabat, axloqiy faoliyat tajribasi hamda refleksiv o‘zini boshqarishni turli o‘quv, kasbiy va ijtimoiy vaziyatlarda safarbar eta olishiga asoslangan integrativ shaxsiy sifatdir.

Kompetentlilikning kognitiv komponenti qadriyatlarning falsafiy, huquqiy va ijtimoiy mohiyatini bilish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini tushunishni; qadriyatli-affektiv komponent inson qadriga hissiy va e’tiqodiy munosabatni; axloqiy-faoliyatli komponent qaror, muloqot va ijtimoiy tashabbusda qadriyatni namoyon etishni; refleksiv komponent esa shaxsiy motiv, tanlov va oqibatni tanqidiy baholashni qamrab oladi. Mazkur komponentlar izolyatsiyada rivojlanmaydi. Talaba inson huquqlariga oid bilimga ega bo‘lishi, biroq bahsda boshqa fikrni kamsitishi mumkin; bag‘rikenglikni qadrlashi, ammo stereotipni payqamasligi mumkin. Shuning uchun strategiyalar bilimni munosabat, tanlov, faoliyat va refleksiya bilan uzviy bog‘lashi kerak.

Kompetentlilikni rivojlantirish strategiyalarни қуйдагича изоҳлаш мумкин:

Aksiologik-integrativ strategiya. Strategiya umuminsoniy qadriyatlarni alohida tarbiya mavzusi sifatida emas, fanlar mazmuni, pedagogik amaliyot, ilmiy loyiha va talabalar hayotiga integratsiya qilishni nazarda tutadi. Uning mexanizmi o‘quv mavzusidagi qadriyaviy muammoni aniqlash, fan bilimlari

bilan tahlil qilish, manfaatdor tomonlar va oqibatlarni qiyoslash, axloqiy qarorni asoslashdan iborat. Natijada talaba qadriyatni abstrakt tushuncha emas, kasbiy va fuqarolik qarorining mezoni sifatida qo‘llaydi.

Kompetensiyaviy rivojlantirish strategiyasi. Mazkur strategiya natijani “qadriyatlarni biladi” shaklida emas, kuzatiladigan harakatlar orqali belgilaydi: global muammoni qadriyaviy tahlil qiladi, boshqa nuqtayi nazarni asosli qabul qiladi, nizoda adolatli yechim taklif etadi, ijtimoiy loyihada mas’uliyatni bajaradi va qarorini refleksiv baholaydi. Keys, dilemma, debat, loyiha, portfolio va rubrikalar asosiy vositalar hisoblanadi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish strategiyasi. Strategiyaning maqsadi milliy qadriyatlarni umuminsoniy mezonlarga qarama-qarshi qo‘ymasdan, ularning tarixiy-madaniy ifodasi va umumiy insoniy mazmunini ochishdir. Oila, mahalla, mehmondo‘stlik, kattaga hurmat, hamjihatlik kabi qadriyatlar inson qadr-qimmati, g‘amxo‘rlik, mas’uliyat va birdamlik bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Uyg‘unlashtirish chegarasiz moslashtirish emas: inson huquqi va qadr-qimmatiga zid amaliyot tanqidiy baholanishi lozim.

Ijtimoiy-amaliy faoliyat strategiyasi. Qadriyatning barqaror xulqqa aylanishi real faoliyatni talab qiladi. Talabalar mahalla, ta’lim muassasasi, ekologik hudud, ijtimoiy himoya tashkiloti yoki yoshlar jamoasi bilan hamkorlikda xizmat o‘rganishi, volontyorlik, inklyuziv tashabbus, madaniyatlararo muloqot va ekologik loyiha amalga oshiradi. Faoliyat oldidan muammo va ehtiyoj tahlil qilinadi, jarayonda mas’uliyat taqsimlanadi, yakunda natija va qadriyaviy tajriba refleksiya qilinadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan aksiologik rivojlantirish strategiyasi. Bu strategiya talabaning qadriyatlar ierarxiyasi, hayotiy tajribasi, kasbiy maqsadi va ichki ziddiyatlarini hisobga oladi. Qadriyatlar kundaligi, individual refleksiya, biografik suhbat, axloqiy dilemma va shaxsiy rivojlanish rejasi orqali talaba o‘z tanlovining sababini anglaydi. Pedagog tayyor e’tiqodni majburlamaydi, balki dalil, dialog va o‘zini anglash uchun xavfsiz muhit yaratadi.

Tarbiyaviy muhitni qadriyatlar asosida modellashtirish strategiyasi. Auditoriyada o‘qitiladigan qadriyat muassasa amaliyotida buzilsa, kompetentlilik barqaror rivojlanmaydi. Shuning uchun baholashdagi adolat, akademik halollik, hurmatli muloqot, inklyuzivlik, talabalar ovozi va nizolarni konstruktiv hal etish ta’lim muhitining real me’yoriga aylanishi zarur. Yashirin o‘quv dasturi — pedagogning munosabati, boshqaruv qarori va jamoa madaniyati — rasmiy mazmundan kam bo‘lmagan tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi.

Institutsional hamkorlikka asoslangan ijtimoiy-pedagogik strategiya. Universitetning oila, mahalla, nodavlat tashkilotlar, madaniyat muassasalari,

ish beruvchilar va xalqaro hamkorlar bilan aloqasi qadriyaviy tajriba maydonini kengaytiradi. Hamkorlik bir martalik tadbirga emas, umumiy muammo, rollar, resurslar, natija indikatorlari va teskari aloqaga ega dasturga asoslanishi kerak. Bu strategiya talabaning umuminsoniy qadriyatlarni real ijtimoiy munosabatlarda sinab ko‘rishiga imkon beradi.

Strategiyalarni integratsiyalash modeli. Strategiyalar “anglash - qadrlash - tanlash - faoliyat - refleksiya” siklida integratsiyalashadi. Anglash bosqichida tushuncha va muammo o‘rganiladi; qadrlashda hissiy va shaxsiy munosabat shakllanadi; tanlashda qadriyatlar ziddiyati bo‘yicha dalillangan qaror qabul qilinadi; faoliyatda qaror real loyiha yoki xulqda namoyon etiladi; refleksiyada natija, motiv va oqibat qayta baholanadi. Sikl murakkablashib boruvchi vaziyatlar orqali takrorlanadi.

1-jadval.

Talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirish strategiyalari matritsasi

Strategiya	Asosiy mexanizm	Ta’lim vositalari	Якуний натижа
Aksiologik-integrativ	Qadriyaviy muammoni fanlar va amaliyot bilan bog‘lash	Integrativ mavzu, keys, kasbiy vaziyat	Qadriyatni kasbiy va fuqarolik qaroriga tatbiq etadi
Kompetensiyaviy rivojlantirish	Natijani kuzatiladigan faoliyat orqali loyihalash	Dilemma, debat, loyiha, rubrika, portfolio	Bilim, munosabat, xulq va refleksiyani safarbar qiladi
Milliy-umuminsoniy uyg‘unlik	Milliy ifoda va universal mazmunni qiyoslash	Tarixiy manba, badiiy matn, qiyosiy tahlil	Uyg‘unlik va ziddiyatni inson qadri mezonida baholaydi
Ijtimoiy-amaliy faoliyat	Qadriyatni real ijtimoiy xizmatda namoyon etish	Service-learning, volontyorlik, ijtimoiy loyiha	Mas’uliyatli tashabbus va hamkorlikni amalga oshiradi
Shaxsga yo‘naltirilgan aksiologik rivoj	Shaxsiy tajriba va qadriyatlar ierarxiyasini anglash	Kundalik, biografik suhbat, individual reja	O‘z motivi va axloqiy tanlovini refleksiv asoslaydi
Qadriyaviy tarbiyaviy muhit	Institutsional amaliyotni qadriyatlarga moslashtirish	Akademik halollik, dialog, inklyuziv boshqaruv	Adolatli, hurmatli va mas’uliyatli muhitda barqaror xulq ko‘rsatadi
Institutsional hamkorlik	Universitet va ijtimoiy institutlar resurslarini birlashtirish	Mahalla, NNT, madaniyat muassasasi, ish beruvchi	Turli muhitda hamkorlik qiladi va ijtimoiy natijani baholaydi

Matritsa strategiyalarni tadbirlar ro‘yxati sifatida emas, kompetentlilikning muayyan rivojlanish mexanizmi bilan bog‘laydi. Masalan, ijtimoiy-amaliy faoliyat strategiyasida volontyorlikning o‘zi yetarli natija hisoblanmaydi: talaba muammoni qadriyaviy tahlil qilishi, hamkorlar ehtiyojini hurmat qilishi, mas’uliyatni bajarishi va faoliyat oqibatini refleksiv baholashi kerak. Shaxsga yo‘naltirilgan strategiya ichki motivni aniqlasa, tarbiyaviy muhit strategiyasi shu motivni qo‘llab-quvvatlaydigan adolatli institutsional sharoit yaratadi. Strategiyalar o‘zaro almashinuvchi emas, bir-birini to‘ldiruvchi funksiyaga ega. Aksiologik-integrativ strategiya mazmunni, kompetensiyaviy strategiya natija va baholashni, uyg‘unlashtirish strategiyasi milliy-madaniy kontekstni, ijtimoiy-amaliy strategiya real faoliyatni, shaxsga yo‘naltirilgan strategiya individual rivojlanishni, muhit va hamkorlik strategiyalari esa institutsional barqarorlikni ta’minlaydi.

Демак, хулоса ўрнида ymuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilik talabaning qadriyatlar haqidagi bilimi, shaxsiy munosabati, axloqiy faoliyati va refleksiv o‘zini boshqarishini birlashtiruvchi integrativ sifatdir. Mazkur kompetentlilikni rivojlantirish inson qadr-qimmati va huquqlarining konstitutsiyaviy ustuvorligi, ta’limning insonparvarlik prinsiplari hamda oliy ta’limni kompetensiyaviy yangilash vazifalariga mos keladi. Aksiologik-integrativ, kompetensiyaviy, milliy-umuminsoniy uyg‘unlik, ijtimoiy-amaliy, shaxsga yo‘naltirilgan, qadriyaviy muhit va institutsional hamkorlik strategiyalari yaxlit tizimda qo‘llanishi zarur. Strategik natija qadriyatlar ro‘yxatini eslab qolish bilan emas, talabaning ziddiyatli vaziyatni tahlil qilishi, inson qadriga mos qaror qabul qilishi, ijtimoiy faoliyatda mas’uliyat ko‘rsatishi va oqibatni refleksiv baholashi bilan aniqlanadi. “Anglash-qadrlash-tanlash-faoliyat-refleksiya” sikli qadriyatning bilimdan shaxsiy e’tiqod va barqaror xulqqa aylanishini ta’minlovchi umumiy pedagogik mexanizm sifatida taklif etiladi. Kelgusi empirik tadqiqotlarda strategiyalar uchun diagnostik rubrikalar, fanlar va bosqichlar kesimidagi topshiriqlar majmuasi hamda tajriba-sinov dasturi ishlab chiqilib, har bir komponent dinamikasi alohida o‘lchanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel. URL: https://lex.uz/docs/-6445145

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 2020-yil 23-sentabr. URL: https://lex.uz/docs/-5013007

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni. PF-5847, 2019-yil 8-oktabr. URL: https://lex.uz/docs/-4545884

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. PF-158, 2023-yil 11-sentabr. URL: https://lex.uz/docs/-6600413

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha islohotlarni izchil davom ettirish...” to‘g‘risidagi Farmoni. PF-21, 2026-yil 16-fevral. URL: https://lex.uz/docs/-8050769

6. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. Paris, 1948. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights

7. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015.

8. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973.

9. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture, 2012, 2(1). DOI: 10.9707/2307-0919.1116.

10. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015.

11. OECD. Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: The OECD PISA Global Competence Framework. Paris: OECD, 2018.

12. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 1-3. Strasbourg: Council of Europe, 2018.

13. Banks J. A. Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives. San Francisco: Jossey-Bass, 2004.

14. Deardorff D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 2006, 10(3), 241-266. DOI: 10.1177/1028315306287002.

INTEGRATSIYALASHGAN YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK MUHANDISLARDA KASBIY-TEXNIK QOBILIYATLARNI TECHNODRILL METODI ORQALI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Raxmatullayeva D.R.
Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti, “Ta’limda boshqaruv” kafedrasi mudiri, p.f.d. (DSc), prof.
Karimov M.G.
Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: technoDrill metodi, raqamli ta’lim, integratsiyalashgan yondashuv, bo‘lajak muhandis, kasbiy-texnik qobiliyat, muhandislik ta’limi, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy ta’lim.
Ключевые слова: метод TechnoDrill, цифровое образование, комплексный подход, инженер будущего, профессиональные и технические навыки, инженерное образование, компетентностный подход, профессиональное образование.
Key words: technoDrill method, digital education, integrated approach, future engineer, vocational-technical skills, engineering education, competency-based approach, vocational education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada raqamli ta’lim vositalari yordamida bo‘lajak muhandislarda integratsiyalashgan yondashuv asosida kasbiy-texnik qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan TechnoDrill interaktiv metodining nazariy-metodologik asoslari, didaktik imkoniyatlari va amalga oshirish texnologiyasi yoritilgan. Maqolada kompetensiyaviy, integratsiyalashgan va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar hamda tajribaga asoslangan ta’lim konsepsiyalari tahlil qilinib, ular asosida TechnoDrill metodining pedagogik mohiyati asoslab berilgan hamda maqolada metodning tuzilishi, didaktik tamoyillari, amalga oshirish bosqichlari asoslab, yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы, дидактические возможности и технологии внедрения интерактивного метода «ТехноДрилл», направленного на развитие профессионально-технических навыков будущих инженеров на основе комплексного подхода с использованием цифровых образовательных инструментов. В статье анализируются компетентностно-ориентированный, интегрированный и деятельностно-ориентированный подходы, а также концепции обучения на основе опыта, обосновывается педагогическая сущность метода «ТехноДрилл», а также обосновывается и объясняется структура метода, дидактические принципы и этапы его внедрения.
SUMMARY:
This article outlines the theoretical-methodological foundations, didactic potential, and implementation technology of the TechnoDrill interactive method, which aims to develop

professional-technical skills in future engineers through an integrated approach utilizing digital educational tools. By analyzing competency-based, integrated, and activity-oriented approaches, as well as concepts of experience-based learning, the article substantiates the pedagogical essence of the TechnoDrill method and details its structure, didactic principles, and implementation stages.

Raqamli iqtisodiyot, Industry 4.0 va Industry 5.0 sharoitida muhandislik ta'limi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – zamonaviy ishlab chiqarish muhitida samarali faoliyat yurita oladigan, murakkab texnik tizimlarni tahlil qilish, loyihalashtirish va boshqarish qobiliyatiga ega raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash hisoblanadi. Bunday sharoitda an'anaviy bilim berishga asoslangan ta'lim modeli yetarli samara bermaydi. Chunki muhandislik faoliyati ko'proq amaliy tajriba, texnik fikrlash, tahlil qilish, integratsiyalash va innovatsion yechimlar qabul qilish kompetensiyalarini talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak muhandislarda kasbiy-texnik qobiliyatlarni shakllantirishda integratsiyalashgan va amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika nazariyasida integratsiyalashgan yondashuv ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarining o'zaro muvofiqlashtirilishi orqali o'quvchilarda yaxlit kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik tizim sifatida qaraladi. Muhandislik ta'limida mazkur yondashuv texnik fanlar, axborot texnologiyalari, ishlab chiqarish amaliyoti va raqamli ta'lim vositalarini o'zaro integratsiya qilish orqali o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Bunda nazariy bilimlar alohida fanlar doirasida emas, balki real muhandislik vazifalarini hal qilish jarayonida kompleks ravishda o'zlashtiriladi.

Mazkur yondashuvni amalga oshirishda TechnoDrill metodi samarali interaktiv pedagogik texnologiyalardan biri sifatida taklif etiladi. «TechnoDrill» atamasi ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, «Techno» – texnika, texnologiya va muhandislik muhitini, «Drill» esa mashq qilish, ko'nikmani muntazam mustahkamlash va amaliy tayyorgarlik jarayonini anglatadi. Demak, TechnoDrill metodi – muhandislik ta'limida texnik mashqlar, modellar va ishlab chiqarishga yaqinlashtirilgan amaliy vazifalar orqali kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirishga qaratilgan innovatsion ta'lim metodidir.

Metodning asosiy g'oyasi o'quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi sub'ekt sifatida emas, balki texnik muammoni mustaqil tahlil qiluvchi, yechim izlovchi, tajriba o'tkazuvchi va natijalarni baholovchi faol ishtirokchi sifatida shakllantirishdan iborat. Bu jihat konstruktivizm, tajribaga asoslangan o'qitish (Experiential Learning), kompetensiyaviy yondashuv va muammoli ta'lim nazariyalari bilan uyg'unlashadi. O'quvchi har bir texnik mashq orqali ma'lum bir nazariy tushunchani amaliy muhitda sinab ko'radi, texnik jarayonlar o'rtasidagi

sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlaydi va o‘z bilimlarini yangi vaziyatlarga tatbiq etishni o‘rganadi.

TechnoDrill metodining muhim xususiyati shundaki, har bir amaliy mashq muayyan kasbiy kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, elektr zanjirini yig‘ish, PLC kontrollerini dasturlash, sensorlarni sozlash, CAD tizimida detalni modellashtirish yoki ishlab chiqarish jarayonini raqamli simulyatsiya qilish kabi topshiriqlar o‘quvchilarda bir vaqtning o‘zida texnik bilim, raqamli kompetensiya, tahliliy fikrlash va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu esa integratsiyalashgan yondashuvning asosiy maqsadi bo‘lgan kompleks kasbiy-texnik qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

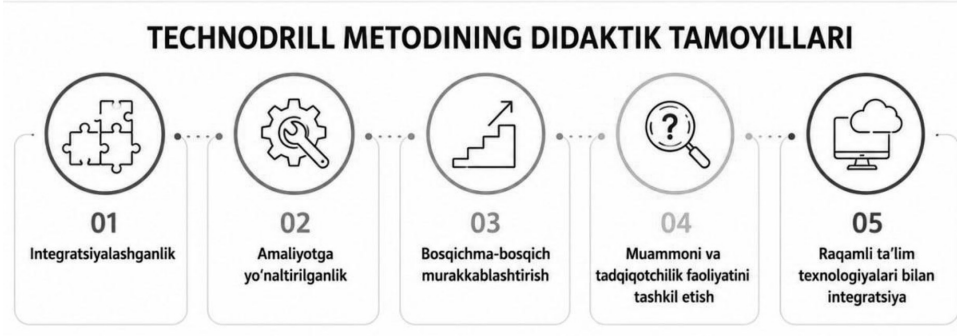
Metodning yana bir muhim afzalligi texnik jarayonlarni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish mexanizmiga asoslanganligidir. An’anaviy ta’limda o‘quvchilar ko‘pincha butun texnologik tizimni bir vaqtda o‘rganishga harakat qiladilar, bu esa murakkab jarayonlarni tushunishni qiyinlashtiradi. TechnoDrill metodida esa har bir texnik tizim funksional qismlarga ajratiladi, har bir qism bo‘yicha alohida mashqlar bajariladi va keyinchalik ular yagona tizim sifatida integratsiya qilinadi. Natijada o‘quvchilar nafaqat alohida elementlarning vazifasini, balki ularning o‘zaro bog‘liqligini ham anglaydilar.

O‘zbekiston texnikumlari sharoitida ushbu metodning ahamiyati yanada yuqori hisoblanadi. Chunki texnikumlarda tayyorlanayotgan bo‘lajak muhandislar va texnik mutaxassislar mehnat bozoriga tez moslashishi, ishlab chiqarish uskunalari bilan ishlay olishi, raqamli texnologiyalardan foydalanishi va mustaqil texnik qarorlar qabul qila olishi talab etiladi. TechnoDrill metodi aynan shu ehtiyojlarga javob beradigan ta’lim texnologiyasi bo‘lib, u raqamli ta’lim vositalari, virtual laboratoriyalar, simulyatsiya platformalari va dual ta’lim elementlari bilan integratsiya qilinganda yanada yuqori pedagogik samaradorlikka erishish imkonini beradi.

TechnoDrill metodining pedagogik samaradorligi uning muayyan didaktik tamoyillarga tayanishini taqozo etadi. Metodning mazmuni faqat texnik mashqlarni bajarish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarda kasbiy kompetensiyalarni tizimli shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan mazkur metod kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivizm, tajribaga asoslangan ta’lim (Experiential Learning), muammoli o‘qitish (Problem-Based Learning) hamda integratsiyalashgan ta’lim nazariyalarining o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi.

Metodning birinchi didaktik tamoyili integratsiyalashganlik hisoblanadi. Muhandislik faoliyati turli fanlar va texnologiyalarning o‘zaro bog‘liqligini talab qilgani sababli o‘quv jarayonida ham umumkasbiy, maxsus va raqamli kompetensiyalar yagona tizim sifatida shakllantirilishi lozim. TechnoDrill

metodida har bir texnik mashq bir nechta kompetensiyalarni bir vaqtning o‘zida rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, PLC kontrollerini dasturlash topshirig‘ini bajarish jarayonida o‘quvchi elektrotexnika, algoritmlashtirish, avtomatlashtirish, sensorlar bilan ishlash va dasturiy ta’minot bo‘yicha bilimlarini bir vaqtning o‘zida qo‘llaydi. Bu esa bilimlarning fanlar kesimida emas, balki kompleks kasbiy faoliyat asosida shakllanishini ta’minlaydi.

Ikkinchi tamoyil – **amaliyotga yo‘naltirilganlik**. Muhandislik ta’limida nazariy bilimlarning haqiqiy ishlab chiqarish muhiti bilan uzviy bog‘lanishi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli TechnoDrill metodida har bir mashq real texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish qurilmalari yoki ularning raqamli modellari asosida tashkil etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish, texnik muammolarni hal qilish va ishlab chiqarish sharoitida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Metodning yana bir muhim tamoyili **bosqichma-bosqich murakkablashtirish** hisoblanadi. Psixologiya va pedagogikadagi kognitiv rivojlanish nazariyalariga muvofiq, o‘quvchilar murakkab bilimlarni sodda elementlar orqali o‘zlashtiradi. Shu asosda TechnoDrill metodida texnik tizimlar avval alohida funksional elementlar ko‘rinishida o‘rganiladi, keyin esa ular yagona texnologik jarayon sifatida integratsiya qilinadi. Masalan, avtomatlashtirilgan konveyer tizimi avval sensorlar, ijro mexanizmlari, kontroller va boshqaruv algoritmi darajasida alohida o‘rganiladi, keyin esa ushbu qismlar yagona avtomatlashtirilgan tizim sifatida ishga tushiriladi. Bu o‘quvchilarning tizimli muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi tamoyil – **muammoli va tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish**. Har bir mashqda o‘quvchilarga tayyor algoritm emas, balki texnik muammoni mustaqil tahlil qilish imkoni beriladi. Mashqlar davomida ular turli yechimlarni taqqoslaydi, texnik xato sabablarini aniqlaydi, eksperiment o‘tkazadi va eng maqbul yechimni tanlaydi. Bu esa muhandislik faoliyati uchun muhim bo‘lgan analitik fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va innovatsion yondashuv ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Beshinchi tamoyil – **raqamli ta’lim texnologiyalari bilan integratsiya**. Zamonaviy muhandislik ta’limi raqamli platformalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu sababli TechnoDrill metodini amalga oshirishda Learning Management System (LMS), virtual laboratoriyalar, CAD/CAM dasturlari, Digital Twin texnologiyalari, sun’iy intellekt vositalari, simulyatsiya platformalari va elektron portfoliolardan kompleks foydalanish nazarda tutiladi. Bu raqamli vositalar o‘quvchilarga bir xil texnik vazifani turli muhitlarda bajarish, o‘z xatolarini tahlil qilish va o‘quv natijalarini mustaqil monitoring qilish imkonini beradi.

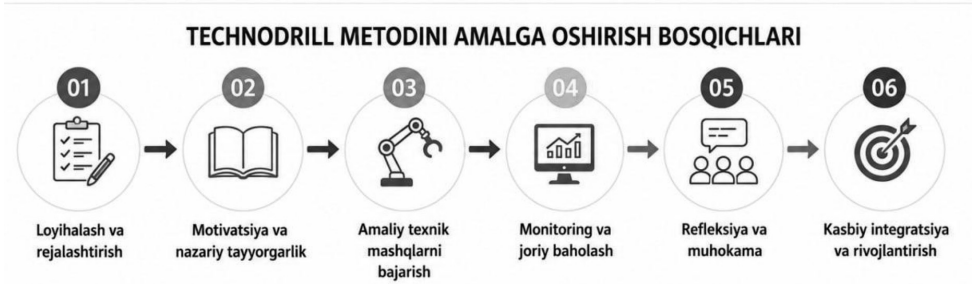
TechnoDrill metodini amalga oshirish texnologiyasi o‘zaro bog‘liq olti bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich muayyan pedagogik vazifani bajaradi.

Birinchi bosqich – **loyihalash va rejalashtirish**. Ushbu bosqichda o‘qituvchi mashqning maqsadini, shakllantiriladigan kasbiy kompetensiyalarni, zarur texnika vositalarini, raqamli platformalarni hamda baholash mezonlarini aniqlaydi. Mashqning mazmuni davlat ta’lim standartlari, kasb standartlari va ish beruvchilar ehtiyojlari asosida ishlab chiqiladi.

Ikkinchi bosqich – **motivatsiya va nazariy tayyorgarlik**. Bu bosqichda o‘quvchilarga texnik muammoning mazmuni, uning ishlab chiqarishdagi ahamiyati va bajarish algoritmi tushuntiriladi. Videomateriallar, virtual simulyatsiyalar, raqamli modellar va infografikalar orqali texnik jarayon haqida dastlabki tasavvur shakllantiriladi.

Uchinchi bosqich – **amaliy texnik mashqlarni bajarish**. Bu TechnoDrill metodining asosiy bosqichi hisoblanadi. O‘quvchilar individual yoki kichik guruhlarda texnik topshiriqlarni bajaradilar. Zaruratga qarab ular real laboratoriya jihozlari yoki virtual simulyatorlardan foydalanadilar. O‘qituvchi esa maslahatchi va fasilitator vazifasini bajaradi.

To‘rtinchi bosqich – **monitoring va joriy baholash**. Mashqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarning harakatlari kuzatiladi, yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi va raqamli baholash vositalari orqali natijalar qayd etiladi. Bu bosqichda baholash faqat yakuniy natijaga emas, balki topshiriqni bajarish jarayoniga ham qaratiladi.

Beshinchi bosqich – refleksiya va muhokama. Mashq yakunlangach o‘quvchilar o‘z ishlarini tahlil qiladi, uchragan qiyinchiliklarni muhokama

qiladi, texnik xatolarning sabablarini izohlaydi va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqadi. Refleksiya jarayoni o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Oltinchi bosqich – kasbiy integratsiya va rivojlantirish. Bu bosqichda egallangan bilim va ko‘nikmalar keyingi, yanada murakkab texnik vazifalar bilan bog‘lanadi. O‘quvchilar loyihalar, keyslar yoki ishlab chiqarishga yaqinlashtirilgan vazifalarni bajarish orqali o‘z kompetensiyalarini yangi vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa kasbiy-texnik qobiliyatlarning barqaror shakllanishini ta’minlaydi.

Shunday qilib, TechnoDrill metodining didaktik tamoyillari va amalga oshirish texnologiyasi muhandislik ta’limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy integratsiya qilish, raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish, o‘quvchilarning mustaqil texnik fikrlashini rivojlantirish hamda mehnat bozori talablariga mos kompleks kasbiy-texnik kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Metodning bosqichma-bosqich tashkil etilishi uni kasbiy ta’lim muassasalari sharoitida joriy etish uchun amaliy va metodik jihatdan maqbul yondashuv sifatida tavsiflaydi. Shuningdek, TechnoDrill metodi bo‘lajak muhandislarda integratsiyalashgan yondashuv asosida kasbiy-texnik qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik texnologiya sifatida nazariy va amaliy jihatdan asoslangan. Ushbu metod texnik mashqlarni tizimli tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiya qilish, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va o‘quvchilarning mustaqil muhandislik fikrlashini rivojlantirish orqali kasbiy ta’lim sifati hamda mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. D.Raxmatullayeva, M.Karimov “Kasbiy ta’lim tashkiloti o‘quvchilarida integrativ yondoshuv asosida kasbiy-texnik qobilyatlarini shakllantirish texnologiyasi” / Ta’lim, fan va innovatsiya jurnali. -T.:2025 -B. 125-129.

2. D.Raxmatullayeva, M.Karimov “Technodrill” nomli mualliflik metodi. -T.: 2026.

3. D.Raxmatullayeva xalqaro tajriba asosida bitiruvchilar bandligini ta’minlash strategiyalari // Oliy ta’lim va mehnat bozori hamkorligini rivojlantirish tadqiqotlari: yutuqlar, muammolar, yechimlar xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent 13–14-aprel

TURIZM TA’LIMIDA MA’NAVIY-AXLOQIY VA MADANIYATLARARO KOMPETENTLIKNING MAZMUNI, TUZILMASI VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Abdug‘aniyev T.T.
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: turizm ta’limi, ma’naviy-axloqiy kompetentlik, madaniyatlararo kompetentlik, kasbiy etika, madaniy meros, tolerantlik, kommunikativ madaniyat, kompetensiyaviy yondashuv.
Ключевые слова: образование в сфере туризма, духовно-нравственная компетентность, межкультурная компетентность, профессиональная этика, культурное наследие, толерантность, коммуникативная культура, компетентностный подход.
Key words: tourism education, spiritual-moral competence, intercultural competence, professional ethics, cultural heritage, tolerance, communicative culture, competence-based approach.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada turizm ta’limida talabalarning ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentligini rivojlantirish masalasi pedagogik muammo sifatida tahlil qilingan. Unda turizm ta’limining faqat kasbiy bilim va xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirish bilan cheklanmasdan, talabalarda insonparvarlik, kasbiy odob, madaniy merosga hurmat, tolerantlik, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy mas’uliyat hamda axloqiy qaror qabul qilish sifatlarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikning mazmuni, tarkibiy komponentlari, pedagogik xususiyatlari hamda uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ta’limiy mexanizmlar asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется проблема развития духовной, нравственной и межкультурной компетентности студентов в сфере туризма как педагогическая проблема. Подчеркивается потенциал образования в области туризма в развитии у студентов не только профессиональных знаний и навыков обслуживания, но и гуманности, профессионального этикета, уважения к культурному наследию, толерантности, межкультурного диалога, социальной ответственности и этических качеств принятия решений. Также обосновываются содержание, структурные компоненты, педагогические особенности духовной, нравственной и межкультурной компетентности, а также образовательные механизмы, способствующие ее развитию.
SUMMARY:
The article analyzes the development of students’ spiritual-moral and intercultural competence in tourism education as a pedagogical problem. It substantiates that tourism education should not be limited to professional knowledge and service skills, but should also develop humanism, professional ethics, respect for cultural heritage, tolerance, intercultural communication, social responsibility and the ability to make morally grounded decisions. The content, structural components and pedagogical features of spiritual-moral and intercultural competence are clarified.

Jahonda turizm sohasi iqtisodiy taraqqiyot, madaniy almashinuv, xalqaro hamkorlik va xalqlar o‘rtasida o‘zaro anglashuvni mustahkamlashning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Zamonaviy turizm mutaxassisi nafaqat xizmat ko‘rsatish texnologiyalarini biladigan kadr, balki turli millat, madaniyat, din va qadriyat vakillari bilan muloqot qila oladigan, milliy madaniyatni munosib namoyon eta oladigan, kasbiy vaziyatlarda axloqiy mezonlarga amal qiladigan shaxs bo‘lishi zarur. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan e’tirof etilgan Turizm uchun global axloq kodeksi turizmni xalqlar va jamiyatlar o‘rtasida o‘zaro anglashuv, hurmat va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘liq faoliyat sohasi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv turizm ta’limida kasbiy tayyorgarlik bilan birga axloqiy, madaniy va kommunikativ tayyorgarlikni ham kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

YUNESKOning 2023-yilda qabul qilingan “Tinchlik, inson huquqlari va barqaror rivojlanish uchun ta’lim” bo‘yicha tavsiyasida ta’lim jarayonida inson qadr-qimmati, o‘zaro hurmat, tanqidiy fikrlash, muloqot, hamkorlik va global fuqarolik tamoyillarini shakllantirish muhimligi qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, turizm ta’limi talabalarda nafaqat kasbiy malakani, balki ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni ham shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik maydon sifatida qaralishi lozim.

Yangi O‘zbekiston sharoitida turizm sohasining rivojlanishi, tarixiy-madaniy meros obyektlariga e’tiborning ortishi, xalqaro sayyohlar oqimining kengayishi hamda mamlakat imijini yuksaltirishga qaratilgan islohotlar turizm yo‘nalishi talabalarini yangi sifat bosqichida tayyorlashni taqozo etmoqda. Bunda bo‘lajak mutaxassislarning madaniy merosni chuqur anglaydigan, milliy qadriyatlarni hurmat qiladigan, xorijiy turistlar bilan madaniyatli muloqot o‘rnata oladigan va xizmat ko‘rsatish jarayonida kasbiy odobga rioya qiladigan shaxs sifatida shakllanishi muhim ahamiyatga ega.

Madaniyatlararo kompetentlik masalasi xorijiy pedagogika va kommunikatsiya nazariyasida keng o‘rganilgan. M.Byram madaniyatlararo kommunikativ kompetentlikni xorijiy til va madaniyatni o‘rganish jarayonida boshqa madaniyat vakillarining ijtimoiy qadriyatlari, xulq-atvori va qarashlarini tushunish hamda baholashga tayyorlik bilan bog‘laydi. D.Deardorff esa madaniyatlararo kompetentlikni oliy ta’limning xalqaro natijasi sifatida baholab, uni aniqlash va baholashda ekspertlar tomonidan kelishilgan yondashuvlarni asoslagan.

Respublikamiz pedagogika fanida ma’naviy-axloqiy tarbiya, qadriyatli yondashuv, kompetensiyaviy ta’lim, kasbiy madaniyat va tarbiyaviy jarayonni tashkil etish masalalari O.Musurmonova, M.Quronov, U.Mahkamov, B.Xodjayev, N.Egamberdiyeva, R.Safarova, X.Ibraimov kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan. Ushbu ilmiy qarashlar turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish masalasini milliy pedagogik tajriba, qadriyatli tarbiya va kompetensiyaviy yondashuv bilan bog‘liq holda tadqiq etish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda turizm ta’limining aynan tarbiyaviy imkoniyatlari, madaniy meros obyektlari, gidlik faoliyati, xizmat ko‘rsatish etikasi, ekskursiya jarayoni va madaniyatlararo muloqot vositasida talabalarda ma’naviy-axloqiy hamda madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish metodikasi yetarli darajada yaxlit tizim sifatida ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy-amaliy dolzarbligini belgilaydi.

Maqolada mavzuga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, aksiologik yondashuv va pedagogik modellashtirish metodlariga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, qadriyatli tarbiya, madaniyatlararo muloqot nazariyasi, kasbiy kompetentlik va refleksiv pedagogika g‘oyalari tashkil etadi.

Turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlik murakkab, ko‘p komponentli va integrativ sifatdir. U talabaning bilimlari, qadriyatli munosabati, muloqot madaniyati, kasbiy xulqi, ijtimoiy mas’uliyati va refleksiv o‘zini baholash qobiliyatining uyg‘unligida namoyon bo‘ladi.

Ma’naviy-axloqiy kompetentlik talabaning insonparvarlik, halollik, adolat, mas’uliyat, vijdon, kasbiy odob va xizmat ko‘rsatish madaniyatiga amal qilish qobiliyatini ifodalaydi. Turizm sohasida bu kompetentlik turist bilan muloqotda samimiylik, hurmat, aniqlik, ishonchlilik, madaniy meros obyektlariga ehtiyotkor munosabat, tarixiy haqiqatga sodiqlik va kasbiy mas’uliyat orqali namoyon bo‘ladi.

Madaniyatlararo kompetentlik esa talabaning turli madaniyat vakillari bilan samarali, hurmatli va tolerant muloqot qila olishi, milliy va xorijiy madaniyatlar o‘rtasidagi farq va umumiyliklarni tushunishi, stereotiplardan xoli munosabatda bo‘lishi, ziddiyatli vaziyatlarda murosa va hamkorlikka asoslangan yechim topa olishini anglatadi.

Turizm ta’limida ushbu ikki kompetentlik o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Chunki madaniyatlararo muloqot axloqiy mezonlarsiz samarali bo‘la olmaydi; ma’naviy-axloqiy tarbiya esa real madaniy muhit, turistik faoliyat va xalqaro kommunikatsiya jarayonida amaliy mazmun kasb etadi.

1-jadval.

Turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi

№	Komponent	Mazmuni	Asosiy ko‘rsatkichlar	Rivojlantirish vositalari
1	Kognitiv komponent	Talabaning turizm, madaniy meros, kasbiy etika, milliy va umuminsoniy qadriyatlar haqidagi bilimlari	Madaniy meros-ni bilish; axloqiy me’yorlarni tushun-ish; turli madaniyat-lar xususiyatlarini izohlash	Ma’ruza, tar-ixiy-madaniy manbalar, tahliliy matnlar, elektron resurslar

2	Aksiologik komponent	Talabaning inson qadr-qimmati, madaniy xilma-xillik, milliy meros va kasbiy mas'uliyatga qadriyatli munosabati	Insonparvarlik; hurmat; bag'rikenglik; milliy qadriyatlarga sodiqlik	Qadriyatli suhbat, axloqiy dilemma, muzey pedagogikasi, refleksiv esse
3	Kommunikativ komponent	Turli madaniyat vakillari bilan madaniyatli, hurmatli va samarali muloqot qilish qobiliyati	Tolerant muloqot; xorijiy mehmon bilan odobli munosabat; murosaga kelish; empatiya	Rolli o'yin, gidlik mashqlari, dialog, debat, xizmat ko'rsatish vaziyatlari
4	Axloqiy-faoliyatli komponent	Ma'naviy-axloqiy va madaniyatlararo qadriyatlarni real turistik faoliyatda namoyon etish	Kasbiy odob; mas'uliyatli qaror; ijtimoiy faollik; madaniy merosga ehtiyotkorlik	Ekskursiya, amaliy mashg'ulot, turistik marshrut loyihasi, volontyorlik
5	Refleksiv komponent	Talabaning o'z kasbiy xatti-harakati, muloqoti va qadriyaviy tanlovini tahlil qilishi	O'zini baholash; xatolarni anglash; axloqiy qarorni tahlil qilish; o'zini rivojlantirish	Portfolio, refleksiv kundalik, o'zini baholash varaqasi, keys tahlili

Jadvaldan ko'rinadiki, turizm ta'limida ma'naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlik birgina bilimlar majmui emas, balki talabaning kasbiy, axloqiy, kommunikativ va ijtimoiy faoliyatini qamrab oluvchi integrativ sifatdir. Kognitiv komponent talabaning turizm, madaniy meros va kasbiy etika haqidagi bilimlarini shakllantirsa, aksiologik komponent bu bilimlarning shaxsiy qadriyatga aylanishini ta'minlaydi. Kommunikativ komponent turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilishni, axloqiy-faoliyatli komponent esa qadriyatlarning amaliy faoliyatda namoyon bo'lishini ifodalaydi. Refleksiv komponent talabaning o'z kasbiy va axloqiy xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali o'zini takomillashtirishiga xizmat qiladi.

Turizm ta'limida kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik xususiyatlari:

Birinchidan, turizm ta'limi madaniy meros, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar va xalqaro muloqot bilan bevosita bog'liq bo'lgani uchun u kuchli tarbiyaviy imkoniyatga ega. Talaba turizmni o'rganish jarayonida nafaqat xizmat ko'rsatish usullarini, balki o'z xalqining tarixi, urf-odatlari, madaniy qadriyatlari va jahon madaniyati bilan bog'liq bilimlarni ham o'zlashtiradi.

Ikkinchidan, turizm ta'limida kompetentlik real faoliyat orqali rivojlanadi. Ekskursiya tashkil etish, turistik marshrut ishlab chiqish, gidlik faoliyatini modellashtirish, mehmonlar bilan muloqot qilish, ziddiyatli vaziyatlarni hal

etish kabi topshiriqlar talabalarda axloqiy va madaniyatlararo sifatlarning amaliy shakllanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, turizm ta’limida madaniyatlararo kompetentlik tolerantlik, empatiya va kommunikativ moslashuv bilan bog‘liq. Talaba turli madaniyat vakillarining ehtiyojlari, qadriyatlari, xulq-atvori va kommunikativ uslublarini tushunishga o‘rganadi. Bu esa uni global mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlashga yordam beradi.

To‘rtinchidan, ma’naviy-axloqiy kompetentlik turizm mutaxassisining kasbiy obro‘si va mamlakat imijiga bevosita ta’sir qiladi. Gid, turistik operator, mehmonxona xodimi yoki xizmat ko‘rsatish sohasi vakilining halolligi, mas’uliyati, madaniy saviyasi va muloqot odobi turistlarda mamlakat haqidagi dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi.

Beshinchidan, mazkur kompetentlikni rivojlantirish refleksiv yondashuvni talab etadi. Talaba o‘z muloqoti, kasbiy harakati, madaniy sezgirligi va axloqiy qarorlarini tahlil qilishi, o‘z xatolarini anglab, keyingi faoliyatida ularni tuzatishga intilishi zarur.

Turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish uchun ta’lim mazmuni, metodlari va baholash tizimi o‘zaro uyg‘un bo‘lishi kerak. Amaldagi o‘quv jarayonida nazariy bilimlar ko‘pincha alohida mavzu sifatida beriladi, biroq ular talabaning shaxsiy pozitsiyasi, amaliy faoliyati va kasbiy qaror qabul qilish jarayoni bilan yetarlicha bog‘lanmasa, kutilgan tarbiyaviy natija to‘liq ta’minlanmaydi.

Shu sababli turizm ta’limida quyidagi metodik yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiq: qadriyatli vaziyatlar tahlili, kasbiy-axloqiy dilemma, gidlik muloqotini modellashtirish, madaniyatlararo dialog, muzey va tarixiy obyektlarda amaliy mashg‘ulot, turistik marshrut loyihasi, xizmat ko‘rsatish vaziyatlari bo‘yicha keys-stadi, refleksiv portfolio va jamoaviy loyiha ishlari.

Mazkur metodlar talabaning bilimini xulq-atvor bilan, qadriyatli munosabatini esa kasbiy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi. Natijada talaba turizm sohasining oddiy ijrochisi emas, balki milliy madaniyatni munosib namoyon etuvchi, madaniyatlararo muloqotga tayyor, axloqiy mas’uliyatli va ijtimoiy faol mutaxassis sifatida shakllanadi.

Turizm ta’limida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish bugungi oliy ta’lim tizimining muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Chunki turizm sohasi bevosita insonlar, madaniyatlar, qadriyatlar va xalqaro muloqot bilan bog‘liq bo‘lib, unda kasbiy malaka ma’naviy-axloqiy madaniyat bilan uyg‘unlashgandagina samarali natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development. Paris, 2023.

2. United Nations. Global Code of Ethics for Tourism: resolution adopted by the General Assembly.

3. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.

4. Deardorff D.K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // Journal of Studies in International Education. 2006. Vol. 10(3). P. 241–266.

5. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1996.

6. Quronov M. Milliy tarbiya. Toshkent: Ma'naviyat, 2007.

7. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Sano-standart, 2017.

8. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari. Toshkent: Fan, 1994.

9. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

10. Safarova R. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.

«TARBIYA» FANI DARSLARIDA RAQAMLI MILLIY KONTENTLARDAN FOYDALANISH ORQALI 7-9-SINF O‘QUVCHILARIDA KIBERAXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ZARURATI

Ibragimova S.O.
Tadqiqotchi

Tayanch so‘zlar: «Tarbiya» fani, kiberaxloqiy madaniyat, kiberetika, raqamli milliy kontent, raqamli fuqarolik, media savodxonlik, axborot xavfsizligi, raqamli iz, kiberbulling, milliy qadriyat, axloqiy qaror, refleksiya.
Ключевые слова: наука об образовании, киберэтическая культура, киберэтика, цифровой национальный контент, цифровое гражданство, медиаграмотность, информационная безопасность, цифровой след, кибербуллинг, национальные ценности, моральное решение, рефлексия.
Key words: "Upbringing" (Tarbiya) subject, cyber-moral culture, cyber-ethics, digital national content, digital citizenship, media literacy, information security, digital footprint, cyberbullying, national values, ethical decision, reflection.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 7-9-sinflarida o‘qitiladigan «Tarbiya» fani darslarida raqamli milliy kontentlardan foydalanish orqali o‘quvchilarda kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik zarurati nazariy jihatdan asoslangan. Kiberaxloqiy madaniyat o‘quvchining raqamli muhitda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, huquqiy me’yorlar, inson qadr-qimmati, shaxsiy daxlsizlik, mualliflik huquqi, axborot ishonchliligi hamda raqamli xavfsizlik talablariga muvofiq qaror qabul qilishi va harakat qilishini ta’minlovchi integrativ shaxsiy sifat sifatida talqin etilgan. Aksiologik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, sotsiomadaniy, ijtimoiy o‘rganish va multimediali ta’lim yondashuvlari asosida kiberaxloqiy madaniyatning tarkibiy komponentlari, 7-9-sinflar kesimidagi ustuvor mazmuni hamda raqamli milliy kontentlardan foydalanishning mazmuniy-didaktik matritsasi taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье теоретически обосновывается педагогическая необходимость формирования киберэтической культуры у учащихся посредством использования цифрового национального контента на уроках предмета «Образование», преподаваемых в 7-9 классах общеобразовательных средних учебных заведений. Киберэтическая культура интерпретируется как интегративное личностное качество, обеспечивающее принятие учащимся решений и действия в цифровой среде в соответствии с национальными и универсальными ценностями, правовыми нормами, человеческим достоинством, личной неприкосновенностью, авторским правом, достоверностью информации и требованиями цифровой безопасности. На основе

аксиологического, компетентностного, деятельностно-ориентированного, социокультурного, социально-обучающего и мультимедийного образовательных подходов предлагаются структурные компоненты киберэтической культуры, ее приоритетное содержание в 7-9 классах и содержательно-дидактическая матрица использования цифрового национального контента.

SUMMARY:

The article provides a theoretical justification for the pedagogical necessity of fostering a culture of cyber-ethics among students in grades 7–9 of general secondary education institutions through the use of national digital content. Cyber-ethical culture is interpreted as an integrative personal quality that enables students to make decisions and act within the digital environment in accordance with national and universal values, legal norms, human dignity, personal privacy, copyright, information reliability, and digital safety requirements. Based on axiological, competency-based, activity-oriented, sociocultural, social learning, and multimedia educational approaches, the article proposes the structural components of cyber-ethical culture, its priority content for grades 7–9, and a content-didactic matrix for the use of national digital content.

Kirish. Raqamli texnologiyalarning kundalik hayot, ta’lim, muloqot va ijtimoiy munosabatlarga chuqur kirib borishi natijasida internet faqat axborot olish vositasi emas, balki o‘quvchi shaxsi ijtimoiylashadigan, o‘zini namoyon qiladigan, tengdoshlari bilan munosabat o‘rnatadigan va turli qarorlar qabul qiladigan ijtimoiy muhitga aylandi. Shu sababli o‘quvchilarning raqamli qurilmalardan foydalanishga oid texnik ko‘nikmalarini rivojlantirishning o‘zi yetarli emas. Ular axborotni tarqatishdan oldin uning haqqoniyligini tekshirish, boshqa shaxsning surati yoki ma’lumotini roziligisiz joylashtirmaslik, onlayn muloqotda inson sha’nini hurmat qilish, kiberbullingga befarq bo‘lmaslik, sun’iy intellekt yordamida yaratilgan materialdan halol foydalanish va raqamli harakatlarining oqibatini oldindan baholashni ham o‘rganishi zarur. UNESCO media va axborot savodxonligini axborotga tanqidiy munosabatda bo‘lish, onlayn muhitda xavfsiz harakatlanish hamda yolg‘on axborot, nafrat tili va sun’iy intellekt bilan bog‘liq muammolarni anglashga xizmat qiluvchi muhim kompetensiyalar majmui sifatida talqin etadi [14].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori bilan tasdiqlangan Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi hamda 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qaror asosida joriy etilgan «Tarbiya» fani konsepsiyasi o‘quvchilarning yoshiga mos ma’naviy rivojlanishini ta’minlash, faol fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish va murakkab vaziyatlarda huquqiy hamda ma’naviy mezonlar asosida to‘g‘ri qaror qabul qilishga o‘rgatishni ko‘zda tutadi. Mazkur hujjatlarda media madaniyatini fan mazmuniga integratsiyalash, mas’uliyat, huquqiy ong, bag‘rikenglik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni rivojlantirish, o‘quv materiallarini esa zamonaviy, qiziqarli, psixologik-pedagogik jihatdan asoslangan hamda o‘quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlariga mos yaratish talablari belgilangan [1; 2].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi «Bolalar uchun mo‘ljallangan milliy kontentlar yaratish va ularni ommalashtirishni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-183-son qarorida bolalar uchun tarbiyaviy va ma’rifiy ahamiyatga ega audiovizual, noshirlik hamda raqamli milliy mahsulotlarni yaratish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Qarorda bolalarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatini, o‘zligini anglashini kuchaytirish, zararli axborot ta’sirining oldini olish hamda bolalar va ota-onalarning media savodxonligini oshirishga qaratilgan materiallarni ishlab chiqish nazarda tutilgan [4]. Mazkur talablar raqamli milliy kontentni ta’lim-tarbiya jarayonining tasodifiy qo‘shimchasi emas, balki o‘quvchining ma’naviy-axloqiy va media kompetensiyalarini rivojlantiruvchi maqsadli pedagogik resurs sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirish muammosini yaxlit tushuntirishda aksiologik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, sotsiomadaniy, ijtimoiy o‘rganish va multimediali ta’lim yondashuvlari bir-birini to‘ldiradi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchining nafaqat raqamli muhitga oid bilimlarini, balki qadriyatli munosabati, amaliy xulqi, muloqot madaniyati va refleksiv boshqaruvini ham rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

Aksiologik yondashuv kiberaxloqiy madaniyatni faqat qoidalar va taqiqlar yig‘indisi emas, balki inson qadr-qimmati, halollik, adolat, mas’uliyat, empatiya, shaxsiy daxlsizlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanuvchi shaxsiy munosabat sifatida o‘rganish imkonini beradi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi qanday harakat qilishni bilishi bilan birga, nima uchun aynan shunday harakat qilish lozimligini ham anglashi kerak.

Kompetensiyaviy yondashuv natijani o‘quvchining qoidani takrorlashi bilan emas, balki raqamli vaziyatni tahlil qilishi, muammoning axloqiy-huquqiy mohiyatini aniqlashi, qarorini asoslashi, xavfsiz va mas’uliyatli harakatni bajarishi hamda o‘z xatti-harakatini baholay olish qobiliyati bilan belgilashni talab qiladi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv kiberaxloqiy bilimlarni keys, rolli vaziyat, munozara, faktcheking, raqamli loyiha, simulyatsiya va refleksiv topshiriqlar orqali amaliy xulqqa aylantirishga xizmat qiladi. Axloqiy sifatlar tayyor axborotni eshitish bilangina emas, balki tanlov qilish, oqibatni ko‘rish va shaxsiy pozitsiyani asoslash jarayonida mustahkamlanadi.

Sotsiomadaniy yondashuv o‘quvchining axloqiy me’yorlarni til, madaniy belgilar, ijtimoiy munosabatlar va hamkorlikdagi faoliyat orqali o‘zlashtirishini nazarda tutadi [6]. Shu nuqtayi nazardan, raqamli milliy kontent o‘quvchiga tanish ijtimoiy vaziyatlar, oilaviy va mahalliy munosabatlar, milliy ma’naviy tajriba hamda zamonaviy raqamli muammolarni o‘zaro bog‘lovchi madaniy-pedagogik vosita vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy o‘rganish yondashuvi o‘quvchi xulqining shakllanishida namuna, kuzatish, taqlid, ijtimoiy rag‘bat va o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmlarining ahamiyatini e’tirof etadi. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasida bilvosita kuzatish, kognitiv jarayonlar va o‘zini o‘zi tartibga solishga alohida ahamiyat beriladi [7]. Shu sababli raqamli kontentda faqat salbiy holatni ko‘rsatish emas, balki muammoga to‘g‘ri munosabat bildirgan tengdosh, ota-ona yoki o‘qituvchining ishonchli xulqiy namunasini ham taqdim etish muhim.

Multimediali ta’lim yondashuvi raqamli materialning tashqi jozibadorligidan ko‘ra uning didaktik tuzilishiga ustuvorlik beradi. R. Mayer nazariyasiga ko‘ra, so‘z va tasvirni maqsadli uyg‘unlashtirish, o‘quvchi diqqatini asosiy mazmunga yo‘naltirish va ortiqcha kognitiv yuklamani kamaytirish zarur [12]. Binobarin, milliy raqamli kontent ko‘p effektli, biroq mazmunan tarqoq material emas, balki bitta axloqiy muammoni aniq ochib beradigan, muhokamaga undaydigan va o‘quvchini qaror qabul qilishga olib keladigan didaktik resurs bo‘lishi lozim.

Kiberetikaning nazariy asoslarini ishlab chiqqan J.H. Moor kompyuter etikasini texnologiyaning tabiati va ijtimoiy ta’sirini tahlil qilish, shuningdek, undan axloqiy foydalanishga doir asoslangan siyosat va me’yorlarni shakllantirish sohasi sifatida talqin etadi [8]. Uning qarashlari yangi texnologiyalar inson uchun avval mavjud bo‘lmagan harakat imkoniyatlarini yuzaga keltirishi, bunday vaziyatlarda esa tayyor axloqiy qoida yetarli bo‘lmasligi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu holat 7-9-sinf o‘quvchilarini faqat tayyor qoidalarni yodlashga emas, balki yangi raqamli vaziyatning axloqiy mohiyatini mustaqil aniqlashga o‘rgatish zaruratini asoslaydi.

M. Ribble raqamli fuqarolikni texnologiyadan maqbul va mas’uliyatli foydalanish bilan bog‘laydi. Uning yondashuvida raqamli muloqot, savodxonlik, etiket, huquq va majburiyatlar, xavfsizlik, salomatlik hamda raqamli muhitdagi mas’uliyat o‘zaro aloqador sohalar sifatida ko‘rib chiqiladi [9; 10]. Demak, ta’lim muassasasi o‘quvchiga raqamli vositani taqdim etish bilan cheklanmasdan, undan to‘g‘ri, xavfsiz va mas’uliyatli foydalanishni ham o‘rgatishi kerak.

Yevropa Kengashining raqamli fuqarolik ta’limi modelida raqamli muhitda mavjud bo‘lish, onlayn farovonlik va onlayn huquqlar o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Unda media va axborot savodxonligi, etika va empatiya, faol ishtirok, huquq va mas’uliyat, shaxsiy ma’lumotlarni muhofaza qilish hamda xavfsizlik asosiy yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatiladi [13]. Bu yondashuv kiberaxloqiy tarbiyada huquqiy, axloqiy, emotsional va amaliy komponentlarni ajratib qo‘ymasdan, yaxlit rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

T. Harrison va G. Polizzi Angliyadagi 13-16 yoshli 1947 nafar o‘smir ishtirokida o‘tkazgan tadqiqotida onlayn axloqiy qarorlarning qoida, oqibat yoki shaxsiy fazilatlarga tayangan holda asoslanishini o‘rgangan. Natijalar

ishtirokchilarning aksariyati axloqiy harakatni halollik, mehr-shafqat va boshqa xarakter fazilatlari orqali asoslashga moyilligini ko‘rsatgan. Olimlar onlayn qo‘pollik va kiberbullingning oldini olishda faqat taqiq va nazoratga emas, balki fazilat hamda xarakterga asoslangan raqamli fuqarolik ta’limiga ko‘proq e’tibor qaratishni taklif etadi [11]. Mazkur xulosa «Tarbiya» fanida kiberaxloqiy masalalarni shaxsiy fazilatlar bilan uzviy bog‘lash ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq ekanini tasdiqlaydi.

M. Quronov, I. Daminov, O. Bozorov va Sh. Akramovaning milliy tarbiyaga oid tadqiqotlarida yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishda milliy tarbiyaning maqsadi, yo‘nalishlari, tarixiy tajribasi va istiqbollariga alohida ahamiyat berilgan [5]. Raqamli muhit sharoitida ushbu g‘oyani davom ettirish milliy qadriyatlarni faqat tarixiy ma’lumot yoki ramz sifatida taqdim etishni emas, balki ularni zamonaviy onlayn muloqot, axborot tarqatish va shaxsiy mas’uliyat vaziyatlariga tatbiq etishni talab qiladi.

Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida kiberaxloqiy madaniyatni o‘quvchining raqamli muhitdagi vaziyatlarni axloqiy va huquqiy nuqtayi nazardan anglashi, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga tayanib qaror qabul qilishi, o‘zining va boshqalarning huquqlari, qadr-qimmati hamda xavfsizligini hurmat qilgan holda harakat qilishi, shuningdek, raqamli xulqini refleksiv boshqara olishini ta’minlaydigan integrativ shaxsiy sifat sifatida ta’riflash mumkin.

Raqamli milliy kontent esa milliy til, tarixiy-madaniy tajriba, ma’naviy qadriyatlar va O‘zbekiston jamiyatiga xos ijtimoiy vaziyatlarni zamonaviy raqamli shakllarda ifodalovchi, o‘quvchining yoshiga mos, ilmiy va huquqiy jihatdan ishonchli, xavfsiz hamda aniq pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan materiallar majmuidir. Bunday kontentga qisqa videolar, animatsiyalar, podkastlar, infografikalar, interaktiv keyslar, virtual muzey materiallari, raqamli hikoyalar, simulyatsiyalar, viktorinalar va faktcheking kartochkalari kiradi.

Kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik zarurati quyidagi o‘zaro bog‘liq omillar bilan izohlanadi.

Birinchidan, raqamli ijtimoiylashuv axloqiy yo‘naltirishni talab qiladi. O‘quvchining onlayn harakati boshqa insonlarga real ta’sir ko‘rsatadi. Kamsituvchi izoh, roziliksiz tarqatilgan surat, tekshirilmagan xabar yoki sun’iy intellekt yordamida tayyorlangan soxta material raqamli muhitda tez tarqalishi va uzoq vaqt saqlanishi mumkin. Shu sababli axloqiy tarbiya oflayn munosabatlar bilangina cheklanmay, raqamli xulqni ham qamrab olishi lozim.

Ikkinchidan, 7-9-sinflarda tengdoshlar ta’siri va mustaqil qaror qabul qilish ehtiyoji kuchayadi. Ushbu bosqichda o‘quvchilar sinf chatlari, ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar va onlayn o‘yinlarda faol ishtirok etadi. Ularning qarorlariga tengdoshlar munosabati, guruhga mansublik, obro‘ qozonish istagi va tezkor

emotsional reaksiyalar ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun kiberaxloqiy tarbiya «qilma», «joylashtirma», «kirma» kabi taqiqlardan ko‘ra vaziyatni anglash, oqibatni baholash va mustaqil tanlov qilishga yo‘naltirilishi kerak.

Uchinchidan, kiberxavfsizlik va kiberaxloq bir-birini to‘ldirsa-da, aynan bir tushuncha emas. O‘zbekiston Respublikasining «Kiberxavfsizlik to‘g‘risida»gi Qonuni mazkur sohadagi munosabatlarni huquqiy tartibga soladi [3]. O‘quvchining murakkab parol yaratishi texnik xavfsizlikka taalluqli bo‘lsa, boshqa shaxsning ma’lumotini uning roziligisiz tarqatmaslik axloqiy va huquqiy mas’uliyatdir. Demak, «Tarbiya» fanida texnik himoya choralari axloqiy tanlov, inson huquqi va ijtimoiy oqibatlar bilan bog‘lab o‘rgatilishi zarur.

To‘rtinchidan, umumiy axloqiy da’vatni real xulqqa aylantirish zarur. O‘quvchi halollik, hurmat va mas’uliyat haqida to‘g‘ri ta’rif berishi, biroq sinf chatidan olingan ma’lumotni roziliksiz boshqa guruhga yuborishi mumkin. Bu bilim va xulq o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatadi. Raqamli keys, simulyatsiya va rolli muhokama o‘quvchini axloqiy qoidani aniq vaziyatga tatbiq etishga o‘rgatadi.

Beshinchidan, milliy kontent o‘quv materialining madaniy yaqinligini ta’minlaydi. O‘quvchiga tanish ismlar, maktab va mahalla munosabatlari, oilaviy muloqot, milliy tarix hamda zamonaviy yoshlar hayoti aks etgan kontent muammoni tezroq anglashga yordam beradi. Biroq madaniy yaqinlikning o‘zi yetarli emas: kontent o‘quvchiga tayyor xulosani majburan singdirmasdan, axloqiy muammo, muqobil qarorlar va ularning oqibatlarini ochib berishi kerak.

Oltinchidan, «Tarbiya» fani yuqori integrativ imkoniyatga ega. Fan mazmunida axloqiy tarbiya, huquqiy madaniyat, fuqarolik mas’uliyati, media madaniyati, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘zaro bog‘langan. Shu jihatdan u kiberaxloqiy masalalarni informatika darslaridagi texnik bilimlardan farqli ravishda inson qadri, munosabatlar, vijdon, huquq va ijtimoiy mas’uliyat nuqtayi nazaridan o‘rganish uchun maqbul pedagogik maydon hisoblanadi.

Kiberaxloqiy madaniyat mazmunini sinflar bo‘yicha oddiy qoidalarni bilishdan murakkab raqamli vaziyatda mustaqil pozitsiya egallashga tomon bosqichma-bosqich rivojlantirish maqsadga muvofiq.

7-sinfda asosiy e’tibor raqamli muhitdagi boshlang‘ich axloqiy-xavfsizlik qoidalariga qaratiladi. Shaxsiy ma’lumotni himoya qilish, mustahkam parol yaratish, raqamli izni anglash, sinf chatida odobli muloqot qilish, boshqa shaxsning suratini joylashtirish uchun rozilik olish hamda xavfli xabar yoki havolani aniqlash ko‘nikmalari shakllantiriladi.

8-sinfda mazmun axloqiy dilemmalar va shaxslararo munosabatlar bilan boyitiladi. Kiberbulling, onlayn masxaralash, guruh bosimi, mualliflik huquqi, plagiat, yolg‘on axborot, boshqa shaxs nomidan akkaunt ochish hamda zararli kontentga duch kelgan guvohning mas’uliyati kabi masalalar o‘rganiladi.

9-sinfda o‘quvchining mustaqil raqamli fuqarolik pozitsiyasi rivojlantiriladi. Jamoatchilikka axborot tarqatish mas’uliyati, sun’iy intellektdan halol foydalanish, dipfeyk va manipulyativ materiallarni aniqlash, ijtimoiy ahamiyatga ega raqamli loyihalar yaratish hamda milliy tarix va qadriyatlarga oid kontentning ishonchliligini tekshirish ustuvor mazmun sifatida belgilanadi.

Mazkur mazmunni o‘zlashtirish jarayonini «vaziyatni ko‘rish - axloqiy mohiyatni anglash - qarorni asoslash - mas’ul harakatni bajarish - refleksiya» ketma-ketligida tashkil etish maqsadga muvofiq. Keys-tahlil, debat, rolli vaziyat, faktcheking, amaliy trening va raqamli loyihalarning o‘zaro uyg‘unligi o‘quvchini tayyor qoidani takrorlashdan real vaziyatda mas’uliyatli qaror qabul qilishga olib keladi.

1-jadval

7-9-sinf o‘quvchilarida kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirishning mazmuniy-didaktik matritsasi

Kiberaxloqiy madaniyat komponenti	Sinflar kesimida ustuvor mazmun	Raqamli milliy kontent namunasi	Tavsiya etiladigan metod va faoliyat
Kognitiv-huquqiy	7-sinf: shaxsiy ma’lumot, raqamli iz, parol; 8-sinf: kiberbulling, mualliflik huquqi, yolg‘on axborot; 9-sinf: sun’iy intellekt, dipfeyk, raqamli javobgarlik	O‘zbekistondagi maktab hayotiga mos animatsiya, huquqiy infografika, interaktiv test	Keys-tahlil, «Qoida va oqibat» mashqi, faktcheking
Aksiologik-motivatsion	Inson qadri, halollik, adolat, mas’uliyat, empatiya, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi	Milliy tarix yoki zamonaviy yoshlar hayoti asosidagi raqamli hikoya, podkast, qisqa film	Qadriyatli dilemma, debat, «Qahramon qarorini baholang» topshirig‘i
Kommunikativ-axloqiy	Onlayn etiket, hurmatli nutq, rozilik, bag‘rikenglik, nizoni tinch yo‘l bilan hal qilish	Sinf chati yoki izohlar maydonining modellashtirilgan fragmenti	Rolli o‘yin, forum moderatsiyasi, axloqiy tahrir
Xulqiy-xavfsizlik	Fishing, zararli havola, maxfiylik sozlamalari, bloklash va xabar berish, manbani tekshirish	O‘zbek tilidagi interaktiv kvest, xavfsizlik simulyatori, QR-topshiriq	Amaliy trening, «To‘xta - tekshir - qaror qil» algoritmi

Kiberaxloqiy madaniyat komponenti	Sinflar kesimida ustuvor mazmun	Raqamli milliy kontent namunasi	Tavsiya etiladigan metod va faoliyat
Milliy-madaniy	Milliy tarix, ramz, shaxs va an'analarni raqamli muhitda ishonchli va hurmat bilan ifodalash	Virtual muzey, raqamli xarita, arxiv materiallari, milliy qahramonlar haqidagi multimedia	Loyiha, raqamli hikoya, «Manbaga tayangan milliy kontent» topshirig'i
Refleksiv-baholash	Raqamli iz, ekrandagi o'zini o'zi boshqarish, post yoki izoh oqibatini oldindan baholash	Elektron kundalik, «Joylashtirishdan oldin besh savol» kartochkasi, elektron portfolio	O'zini o'zi baholash, tengdosh bahosi, refleksiv esse

Matritsada kiberaxloqiy madaniyat alohida bilimlar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'liq oltita komponentdan tashkil topgan tizim sifatida ifodalangan. Masalan, o'quvchining kiberbulling tushunchasini bilishi kognitiv natija hisoblanadi. Biroq u jabrlangan shaxsga nisbatan empatiya bildirmasa, zararli postni tarqatishdan bosh tortmasa yoki bu haqda mas'ul shaxsga xabar bermasa, mazkur bilim barqaror kiberaxloqiy xulqqa aylanmaydi.

Matritsada mazmunning sinflar bo'yicha murakkablashuvi ham aks etgan. 7-sinfda shaxsiy xavfsizlik va yaqin muloqot vaziyatlari ustuvor bo'lsa, 8-sinfda tengdoshlar munosabati, axloqiy dilemma va guruh bosimiga e'tibor qaratiladi. 9-sinfda esa jamoatchilikka axborot tarqatish, sun'iy intellekt, ijtimoiy loyiha va raqamli fuqarolik mas'uliyati bilan bog'liq murakkab vaziyatlarga o'tiladi.

Raqamli milliy kontent matritsada mustaqil maqsad emas, balki o'quvchini axloqiy fikrlash va mas'ul harakatga jalb etuvchi didaktik vosita sifatida berilgan. Video yoki animatsiyani tomosha qilishning o'zi tarbiyaviy natijani ta'minlamaydi. Kontent muammoli savol, qadriyatli tahlil, amaliy topshiriq va refleksiya bilan davom ettirilgandagina pedagogik funksiyani bajaradi.

Natijalarni baholash ham faqat test javoblari bilan cheklanmasligi lozim. O'quvchining axloqiy muammoni aniqlashi, qarorini asoslay olishi, empatik munosabat bildirishi, xavfsiz harakatni bajarishi, ishonchli raqamli mahsulot yaratishi va o'z xulqini refleksiv baholashi kuzatiladigan asosiy indikatorlar sifatida qabul qilinishi mumkin. Bunday yondashuv baholashni deklarativ bilimdan amaliy kompetensiyaga yo'naltiradi.

Olib borilgan nazariy tahlil 7-9-sinf o'quvchilarida kiberaxloqiy madaniyatni shakllantirish zamonaviy ta'lim-tarbiyaning obyektiv pedagogik zarurati ekanini ko'rsatdi. Raqamli muhit o'smirlarning muloqoti, axborot iste'moli, o'zini namoyon etishi va ijtimoiy qaror qabul qilishiga bevosita ta'sir ko'rsatayotgani sababli ularda texnik savodxonlik bilan bir qatorda axloqiy-huquqiy bilim,

qadriyatli munosabat, empatik muloqot, xavfsiz harakat, milliy-madaniy mas'uliyat va refleksiv o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish zarur. «Tarbiya» fani mazkur vazifani amalga oshirish uchun muhim integrativ imkoniyatga ega. Bunda raqamli milliy kontent o'quvchilarning yosh va madaniy muhitiga yaqin, ayni paytda tanqidiy fikrlash hamda mustaqil axloqiy qaror qabul qilishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Taklif etilgan mazmuniy-didaktik matritsa va pedagogik mexanizm nazariy model hisoblanadi. Keyingi tadqiqot bosqichida diagnostik metodikalarni ishlab chiqish, eksperimental va nazorat guruhlarida tajriba-sinov o'tkazish, natijalarni matematik-statistik tahlil qilish hamda shakllangan kompetensiyalarning real raqamli xulqqa ko'chish darajasini o'rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son «Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son «Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

3. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 15-apreldagi O'RQ-764-son «Kiberxavfsizlik to'g'risida»gi Qonuni.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-183-son «Bolalar uchun mo'ljallangan milliy kontentlar yaratish va ularni ommalashtirishni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

5. Quronov M., Daminov I., Bozorov O., Akramova Sh. Milliy tarbiya va yoshlar. - Toshkent: Kamalak, 2016. - 112 b.

6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

7. Bandura A. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.

8. Moor J.H. What Is Computer Ethics? // Metaphilosophy. - 1985. - Vol. 16. - No. 4. - P. 266-275.

9. Ribble M. Digital Citizenship for Educational Change // Kappa Delta Pi Record. - 2012. - Vol. 48. - No. 4. - P. 148-151.

10. Ribble M. Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know. - 3rd ed. - Eugene, OR: International Society for Technology in Education, 2015.

11. Harrison T., Polizzi G. (In)civility and Adolescents' Moral Decision Making Online: Drawing on Moral Theory to Advance Digital Citizenship Education // Education and Information Technologies. - 2022. - Vol. 27. - P. 3277-3297.

12. Mayer R.E. Multimedia Learning. - 3rd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

13. Council of Europe. Digital Citizenship Education Handbook. - Strasbourg: Council of Europe, 2019.

14. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literacy Curriculum for Educators and Learners. - Paris: UNESCO, 2021.

MALAKA OSHIRISH TIZIMIDA PEDAGOG KADRLARNING MEDIAKOMPETENTLIGINI “QUESTING LEARNING” TEXNOLOGIYASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Begimqulov H.Sh.
Kasbiy talimni rivojlantirish instituti Kadrlarni qayta tayorlash va malakasini oshirish fakulteti dekani

Tayanch so‘zlar: Questing learning, veb-kvest, QR-kvest, mediakompetentlik, malaka oshirish, andragog, aralash ta’lim, o‘quv telekonferensiyasi, kasbiy rivojlanish trayektoriyasi, didaktik ta’minot.
Ключевые слова: Questing learning, веб-квест, QR-квест, медиакомпетентность, повышение квалификации, андрагог, смешанное обучение, учебная телеконференция, траектория профессионального развития, дидактическое обеспечение.
Key words: Questing learning, web quest, QR quest, media competence, in-service training, andragogue, blended learning, educational teleconference, professional development trajectory, didactic support.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada malaka oshirish tizimida professional ta’lim pedagog kadrlarining mediakompetentligini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish metodikasi asoslangan. Muallif tomonidan taklif etilgan “Questing learning” texnologiyasining tuzilmasi – kirish, vazifa, jarayon, manbalar, faoliyatni baholash va xulosa bosqichlari – ochib berilgan. Texnologiya tarkibiga kiruvchi veb-kvest, QR-kvest, Face to face, Flex, Online lab, Online driver, vebinar metodlarining didaktik imkoniyatlari tavsiflangan. Mediakompetentlikni auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda bosqichma-bosqich rivojlantirishning olti bosqichli izchilligi keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье обоснована методика совершенствования медиакомпетентности педагогических кадров профессионального образования средствами цифровых технологий в системе повышения квалификации. Раскрыта структура предложенной автором технологии «Questing learning»: введение, задание, процесс, источники, оценка деятельности и заключение. Описаны дидактические возможности входящих в технологию методов: веб-квест, QR-квест, Face to face, Flex, Online lab, Online driver, вебинар. Приведена шестиэтапная последовательность поэтапного развития медиакомпетентности.
SUMMARY:
The article substantiates a methodology for improving the media competence of vocational education teaching staff by means of digital technologies within the in-service training system. The structure of the author's “Questing learning” technology is revealed: introduction, task, process, resources, activity assessment and conclusion. The didactic possibilities of the methods included in the technology are described: web quest, QR quest, Face to face, Flex, Online lab, Online driver and webinar. A six-stage sequence for the step-by-step development of media competence is presented.

Kirish. Zamonaviy ta’lim paradigmasida ustuvor maqsad ta’lim jarayonida shaxsning faolligi va mustaqilligini rivojlantirishga qaratilgan. Shaxsiy mobil qurilmalarda internetga ulanish modulining mavjudligi axborotdan foydalanish tezligini sezilarli darajada oshirdi; ichki foto va videokameralar, mikrofon, geolokatsiya vositalari hisobiga ularning funksionalligi an’anaviy o‘quv vositalari imkoniyatlaridan ustun kelmoqda. XXI asr — global axborotlashuv va jadal raqamli transformatsiyalar davri jamiyatning barcha sohalari qatori ta’lim tizimi oldiga ham mutlaqo yangi talablarni qo‘ymoqda. Zamonaviy ta’lim makonining raqamli media, ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellekt texnologiyalari va ulkan axborot oqimlari bilan qamrab olinishi pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligiga nisbatan innovatsion mezonlarni belgilashni taqozo etmoqda. Bugungi kun o‘qituvchisi nafaqat o‘z fani bo‘yicha fundamental bilimlarga ega bo‘lishi, balki shiddat bilan o‘zgarib borayotgan axborot-media muhitida erkin harakat qila olishi, ma’lumotlarni filtrlashi, tahlil qilishi va ulardan xavfsiz hamda samarali foydalana olishi zarur. Bu esa pedagog kadrlarning mediakompetentligini rivojlantirish masalasini zamonaviy andragogikaning eng dolzarb muammolaridan biriga aylantirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish, pedagog kadrlarning kasbiy mahorati va raqamli savodxonligini uzluksiz oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Xususan, malaka oshirish tizimi pedagoglarni raqamli iqtisodiyot va axborotlashgan jamiyat talablariga muvofiq qayta tayyorlashda asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Biroq, bugungi kunda malaka oshirish jarayonlarida raqamli kontentning haddan taxation ko‘pligi va an’anaviy, passiv ma’ruza shaklidagi darslarning saqlanib qolayotgani pedagoglarda media bilan ishlash bo‘yicha amaliy, kreativ ko‘nikmalarning (Media Production) yetarli darajada shakllanmasligiga olib kelmoqda. Ushbu ziddiyatni bartaraf etish ta’lim jarayoniga interaktiv va o‘yinli komponentlarni mujassamlashtirgan, muammoli-izlanishli xarakterga ega bo‘lgan yangi didaktik yondashuvlarni olib kirishni talab etadi.

Pedagogika fanida media ta’limi, axborot savodxonligi va interaktiv kvest texnologiyalarining nazariy jihatlari xalqaro va mahalliy miqyosda keng tadqiq etilgan. Xususan, xalqaro tajribada raqamli media muhiti va uning shaxsga ta’siri, g‘arb olimlarining ta’limni kvestlashtirish hamda muammoli-izlanishli o‘qitish modellariga oid fundamental qarashlari mavjud. Shuningdek, respublikamiz tadqiqotchilari tomonidan uzluksiz ta’limda pedagogik kompetentlikni oshirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiya qilishning milliy-metodik asoslari yaratilgan.

Hozirgi vaqtda malaka oshirish tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha nazariy yondashuvlar yetarlicha o‘rganilmagan. Raqamli

texnologiyalarning zamonaviy inson hayotidagi roli ortgani sayin, ular asosida o‘qitish usullarini aniqlash va rivojlantirish dolzarb muammo sifatida qaralmoqda. Kengaytirilgan raqamli vositalarni ta’lim jarayonida qo‘llash bir qator sabablarga ko‘ra qiyinlashadi: pedagog kadrlarning o‘quv faoliyati murakkabligi; tabaqalashtirilgan professional ta’lim tizimining bugungi kun texnologiyalari bilan to‘liq mos kelmasligi; vositalarni qo‘llash samaradorligining bevosita o‘qituvchi ko‘nikmalariga bog‘liqligi.

Shundan kelib chiqib, ta’lim beruvchidan katta mehnat talab qilmaydigan, materiallarni taqdim etishning tizimlashtirilgan usulini ishlab chiqish zarurati tug‘iladi. Mazkur maqolaning maqsadi – malaka oshirish jarayonida pedagog kadrlarning mediakompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi “Questing learning” texnologiyasi va uning metodik ta’minotini asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kvest texnologiyalarining ta’limdagi imkoniyatlari B.Dodge, T.March tomonidan asoslangan veb-kvest konsepsiyasiga borib taqaladi. Mahalliy tadqiqotlarda R.X.Djo‘rayev interfaol texnologiyalarning didaktik asoslarini, N.A.Muslimov kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirish masalalarini, A.Abduqodirov masofaviy o‘qitish modellarini tadqiq etgan.

Rossiyalik yetakchi olim A.V. Fedorov o‘z ilmiy ishlarida media ta’limi va pedagoglarning mediakompetentligi tushunchasiga fundamental ta’rif bergan. U mediakompetentlikni shaxsning turli shakldagi media matnlarni idrok etish, tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyati sifatida baholaydi. Olim malaka oshirish tizimida pedagoglarning ushbu ko‘nikmasini rivojlantirish uchun an’anaviy metodlardan voz kechib, interaktiv va muammoli ta’lim usullarini qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa “Questing Learning” texnologiyasini media ta’limiga integratsiya qilish uchun nazariy asos bo‘ladi.

AQShlik tadqiqotchilar Bernie Dodge va Tom March ta’limga kvest (xususan, WebQuest) texnologiyasini olib kirgan olimlar hisoblanadi. Ularning nazariyasiga ko‘ra, kvest texnologiyasi o‘quvchi va pedagoglardan faqatgina ma’lumot qidirishni emas, balki axborotni tanqidiy tahlil qilish, transformatsiya qilish va yakuniy media mahsulot yaratishni talab qiladi. Malaka oshirish tizimida ushbu texnologiyaning qo‘llanilishi pedagoglarning axborot makonida mustaqil harakat qilish va mediakompetentlik darajasini amaliy faoliyat orqali oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonlik olim U.K. Tolipov o‘z ishlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga, xususan, pedagoglar malakasini oshirish tizimiga joriy etish masalalarini tadqiq etgan. U o‘qituvchilarning kasbiy va axborot-kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda interaktiv ta’lim muhitining o‘rni beqiyos ekanligini ko‘rsatib o‘tadi. Olimning yondashuvi “Questing Learning” texnologiyasini milliy malaka oshirish tizimiga moslashtirish va pedagoglarning

media muhitdagi kasbiy mahoratini tizimli rivojlantirish metodikasini yaratishda muhim ilmiy asos bo‘ladi.

Mahalliy tadqiqotchi A.A. Fayziyeva (yoki milliy kontekstdagi media-ta'lim tadqiqotchilari) o‘qituvchilarning axborot-media makonidagi faoliyati va ularning media savodxonligini shakllantirish muammolarini o‘rgangan. Uning ilmiy ishlarida ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar va media resurslardan samarali foydalanish metodikasi yoritilgan. Malaka oshirish kurslarida aynan kvest komponentlaridan foydalanish pedagoglarning media-darslar ishlanmalarini yaratish qobiliyatini (mediakompetentlikning ijodiy mezonini) shakllantirishini asoslaydi.

E.A. Baranova o‘z tadqiqotlarida oliy ta’lim va malaka oshirish tizimida raqamli kvest (Digital Quest) texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini tahlil qilgan. Olimning fikricha, kvestlar pedagog kadrlarda nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki media-matnlarni filtrlash, kiberxavfsizlik va jamoada ishlash kabi integratsiyalashgan mediako‘nikmalarni rivojlantiradi. Bu texnologiya malaka oshirish darslarini amaliy-seminar shakliga o‘tkazishda asosiy metodik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar vositalaridan ta’lim vositasi sifatida foydalanish tinglovchilarga atrofdagi dunyoni yangicha idrok etish va u bilan bog‘liq kontekstda haqqoniylik muammolarini hal qilish imkonini beradi. Raqamli vositalarning muhim xususiyati – ularning turli kontentlarni (fotosuratlar, animatsiyalar, video va audio fayllar, matn, 3D tasvirlar) ijro eta olish qobiliyatidir; bu esa kurs materiallarini o‘qitish usullarini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosi malaka oshirish tizimining o‘ziga xos xususiyatlari, ya’ni tinglovchilarning shakllangan kasbiy tajribaga ega bo‘lgan katta yoshdagilar (pedagoglar) ekanligini hisobga olgan holda belgilandi. Tadqiqot strategiyasini ishlab chiqishda o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan uchta muhim konseptual yo‘nalish: andragogik, faoliyatli va kompetensiyaviy yondashuvlar metodologik platforma (triada) sifatida xizmat qildi.

1. Andragogik yondashuv doirasida pedagog kadrlarning mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan ichki ehtiyojlari, ularning kasbiy tajribalari va muammolarga yo‘naltirilgan ta’limga moyilligi inobatga olindi. Malaka oshirish jarayonida an’anaviy tayyor axborotni uzatish modelidan voz kechilib, pedagog subyekt-subyekt munosabatlariga asoslangan, o‘z ta’lim trayektoriyasini mustaqil loyihalashtiruvchi yetakchi kuch sifatida qaraldi.

2. Faoliyatli yondashuv “Questing learning” muhitida pedagoglarning passiv tinglovchidan faol ijrochiga aylanishini ta’minladi. Kvest topshiriqlarini bajarish jarayonida pedagoglar faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirib qolmay, balki aniq

ishlab chiqilgan ssenariylar asosida muammoli vaziyatlarni yechish, axborot resurslarini tahlil qilish va shaxsiy media-mahsulotlarini yaratish orqali amaliy faoliyat yuritdilar.

3. Kompetensiyaviy yondashuv esa ta'lim natijalarini shunchaki bilim va ko'nikmalar majmui bilan emas, balki pedagogning murakkab raqamli va media-muhitda tezkor, mustaqil hamda samarali qarorlar qabul qila olish qobiliyati — mediakompetentlik darajasi bilan baholashni qonuniyat sifatida belgilab berdi.

Tadqiqot vazifalarini bosqichma-bosqich hal etish va ishlab chiqilgan metodikaning invariant hamda variantiv komponentlarini asoslash maqsadida quyidagi o'zaro bog'liq pedagogik metodlar majmuasidan foydalanildi:

- Pedagogik loyihalash (Pedagogical Designing): "Questing learning" texnologiyasining tarkibiy qismlarini (kirish, vazifa, jarayon, baholash va xulosa) malaka oshirish kurslari o'quv rejasiga tizimli integratsiya qilish;
- Texnologik xaritalarni tuzish (Technological Mapping): Har bir kvest darsining bosqichlari, foydalaniladigan raqamli vositalar, vaqt taqsimoti va kutilayotgan natijalarni modullashtirish;
- Pedagogik kuzatuv va monitoring (Pedagogical Observation): Tinglovchilarning raqamli muhitdagi motivatsiyasi, kognitiv va amaliy faolligini, media-resurslar bilan ishlash tezligi hamda xatti-harakatlarini tizimli kuzatib borish;
- Ekspert baholash (Expert Evaluation): Soha mutaxassislari va tajribali amaliyotchilar tomonidan ishlab chiqilgan kvest topshiriqlari va baholash mezonlari (rubrikalar)ning validliligi hamda ishonchliligini ekspertizadan o'tkazish;
- Pedagogik tajriba-sinov (Pedagogical Experiment): Metodikaning amaliy samaradorligini miqdoriy va sifat jihatidan aniqlash (aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlari orqali).

Ishlab chiqilgan metodikaning amaliy hayotiyligi va universal xarakterga ega ekanligini isbotlash maqsadida, tajriba-sinov ishlari keng qamrovli ob'ektlarda — Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazida hamda respublikaning uchta mintaqaviy malaka oshirish markazlarida tashkil etildi. Eksperiment jarayoni bevosita "Informatika fanlarini o'qitish metodikasi" moduli misolida va unga moslashtirilgan raqamli o'quv resurslari doirasida sinovdan o'tkazildi. Bu jarayonda ta'lim oluvchilarning boshlang'ich va yakuniy mediakompetentlik darajalarini o'lchash uchun matematik-statistika metodlari (masalan, Styudent yoki Pirson mezonlari) qo'llanildi.

Metodologik jihatdan "Questing learning" — shunchaki o'yinli yoki interaktiv element bo'lib qolmay, u raqamli ta'lim muhitida pedagogik jarayonni yaxlit

loyihalashtirish, zamonaviy onlayn platformalar (LMS, Web 2.0 vositalari, kvest-konstruktorlar) va maxsus dasturiy vositalar asosida ta'lim oluvchilarning mediakompetentligini tizimli rivojlantirishning innovatsion hamda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samarali texnologik-metodik to'ldiruvchisi (didaktik instrumentariysi) sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu texnologik-metodik tizimning asosiy strategik maqsadi - uzluksiz malaka oshirish jarayonida pedagog kadrlarning raqamli va axborot savodxonligini transformatsiya qilish, ularning tayanch va kasbiy kompetensiyalarini aynan ilg'or raqamli hamda media-texnologiyalar yordamida rivojlantirish orqali ularni yangi formatdagi - "Raqamli pedagog" (Digital Educator) darajasiga olib chiqishdan iboratdir. Metodologiyada kvest texnologiyasi pedagogning axborotni filtrlash, fakt-cheking (ma'lumotlarning haqiqiyligini tekshirish), media-matnlarni tahlil qilish va ulardan xavfsiz foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi asosiy drayver sifatida asoslandi.

Tahlil va natijalar. "Questing learning" bilan ishlash muddati qisqa va uzoq muddatli bo'lishi mumkin; metod turidan qat'i nazar, u qat'iy tuzilmaga ega. Texnologiyaning bosqichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

"Questing learning" texnologiyasining bosqichlari va ularning mazmuni

Bosqich	Mazmuni
Kirish	Tinglovchilar kvestni bajarish davomida nimani o'rganishlari va nima qilishlarini tushunadilar; andragog mediakompetentlikni oshirishga qaratilgan vazifalarni beradi
Vazifa	Har qanday izlanishning asosiy bosqichi; vazifa aniq, amaliy bo'lishi va asosiy o'quv mavzusini ochishga xizmat qilishi lozim, sub-vazifalar esa uning alohida jihatlariga tegishli bo'ladi
Jarayon	Tinglovchilar topshiriqni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar oladilar va tavsiya etilgan bosqichlarda amalga oshiradilar
Manbalar	Tinglovchilarga topshiriqni bajarish uchun elektron portfolioda tavsiya etiladigan internet resurslari manzillari taqdim etiladi
Faoliyatni baholash	Tinglovchilar o'z ish natijalarini baholaydilar va portfoliodagi ishlari yuzasidan fikr bildiradilar
Xulosa	Natijalar dastlab belgilangan maqsad bilan solishtiriladi; olingan bilim va ko'nikmalarni boshqa faoliyat sohalarida qo'llash imkoniyatlari anglanadi

Texnologiya tarkibiga bir qator raqamli metodlar kiritildi. **Veb-kvest** – tinglovchilar ishlaydigan ma'lumotlarning bir qismi yoki barchasi internet resurslarida joylashgan, ehtiyojga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, guruhda ishlash va o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. **QR-kvest** tinglovchilarga

kerakli ma'lumotlarni QR kodli qidiruv tizimi asosida topish, shuningdek, o'zlari topshiriqlar bankini ishlab chiqib, uni QR kod ko'rinishida namoyish etish imkonini beradi. QR kodlar kichik matnlar va havolalarni saqlashga imkon bergani uchun ulardan internetga ulanish imkoniyati bo'lmagan sharoitda ham foydalanish mumkin; metodni qo'llash sharti – kodlarni dekodlash dasturi bilan jihozlangan mobil qurilmalarning mavjudligidir.

Face to face metodi maqsadli auditoriya jalb qilinganda qo'llanadigan yuzma-yuz so'rov usuli bo'lib, o'quv dasturining ahamiyatli qismi bevosita dars beruvchi andragoglar yordamida o'rganiladi. **Flex** – moslashuvchan model bo'lib, unda o'quv materiallari va ko'rsatmalar onlayn taqdim etiladi, tinglovchilar mustaqil ishlaydilar va raqamli muhitda yangi tushunchalarni yaratishni o'rganadilar. **Online lab** virtual laboratoriyalardan foydalanishni, **Online driver** o'quv dasturining asosiy qismini elektron ta'lim resurslari yordamida o'zlashtirishni nazarda tutadi. **Vebinar** va **Google meet** esa qayta aloqa o'rnatish, videochat va qo'ng'iroqlar orqali guruhda muhokama tashkil etish imkonini beradi.

Metodikaning muhim tarkibiy qismi sifatida o'quv telekonferensiyalari qo'llanildi. Ular internetda keng tarqalgan telekonferensiyalardan farqli o'laroq quyidagi o'ziga xosliklarga ega: munozaralarning qat'iy ta'lim yo'nalishi va moderator nazorati; o'tkazish vaqtining cheklanganligi; malaka oshirishning vaqt va tematik rejalari bilan chambarchas bog'liqligi. Telekonferensiyani real o'quv jarayoniga "joylashtirish" zarur texnik jihozlar va telekommunikatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyatini talab qiladi.

Malaka oshirish mashg'ulotlarida mediakompetentlikni rivojlantirish metodikasi quyidagi izchillikda amalga oshirildi: 1) malaka oshirish jarayonini loyihalashtirish; 2) o'quv maqsadlari va mazmunini belgilash; 3) o'quv rejasidagi modullarga qo'yilgan malaka talablariga ko'ra raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish; 4) andragoglar tomonidan raqamli texnologiya vositalaridan foydalanish bo'yicha materiallarni tayyorlash; 5) nazariy va amaliy mashg'ulotlarni "Questing learning" texnologiyasi asosida tashkil etish; 6) mashg'ulotlarda pedagog kadrlarni baholash.

Mediakompetentlikni rivojlantirish auditoriya mashg'ulotlarida (nazariy, amaliy, ko'chma) va auditoriyadan tashqarida (mustaqil faoliyat, bitiruv malakaviy ishini bajarish, taqdimot tayyorlash va himoya qilish) bosqichma-bosqich olib borildi. Nazariy mashg'ulotda "Aralash ta'lim texnologiyasi" modellarini pedagogik faoliyatda mustaqil qo'llay olish, amaliy mashg'ulotlarda "Questing learning" asosida muammoli vaziyatlarga tipik yondashuvlarni amalga oshirish, ko'chma mashg'ulotlarda ko'rgazmalilik texnologiyalari yordamida yangi vaziyatlarga notipik va variativ yondashish, mustaqil faoliyatda esa StartUP loyihalar yaratish va ularda ishtirok etish orqali mediakompetentlik rivojlantirildi.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar va hududiy malaka oshirish markazlarida o‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari yakunlari bo‘yicha quyidagi tizimli xulosalarga kelindi:

- **Birinchidan**, uzluksiz malaka oshirish tizimida pedagog kadrlarning mediakompetentligini tizimli va dinamik rivojlantirishda **“Questing learning” (kvest-ta’lim) texnologiyasi** shunchaki yordamchi metod emas, balki yuqori didaktik va transformatsion samaradorlikka ega bo‘lgan yaxlit **texnologik-metodik platforma** ekanligi isbotlandi. Uning tarkibiy jihatdan mukammal ishlab chiqilgan **olti bosqichli tuzilmasi** (kirish, yo'naltirish, ssenariy, resurslar, ijro va yakuniy baholash) pedagogik jarayonni boshlang‘ich maqsadni belgilashdan tortib, yakuniy kafolatlangan natijaga qadar izchil, diagnostik va shaffof boshqarish imkonini beradi.
- **Ikkinchidan**, tadqiqot doirasida sintez qilingan va modifikatsiyalangan **veb-kvest, QR-kvest, Face to face (yuzma-yuz), Flex (moslashuvchan), Online lab (onlayn laboratoriya), Online driver (onlayn drayver) va vebinar metodlari** majmuasi ta’lim oluvchi pedagoglarning ichki motivatsiyasini andragogik prinsiplar asosida keskin oshirishga xizmat qiladi. Raqamli kvest muhitida:
  - *Web-quest va Online lab* metodlari pedagoglarda axborot makonidan kerakli kontentni izlash, fakt-cheking (ma'lumotlarni saralash) va media-matnlarni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirsa;
  - *Flex va Online driver* modellari tinglovchilarning individual ta'lim trayektoriyasini ta'minlab, mustaqil izlanish va o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantiradi;
  - *Face to face va vebinar* formatlari esa jamoada hamkorlikda ishlash (collaborative learning) hamda media-loyihalarni o‘zaro kreativ muhokama qilish muhitini yaratadi.
- **Uchinchidan**, kvest topshiriqlarini uzatishda va ta'lim komponentlarini integratsiya qilishda **QR kod (Quick Response code)** texnologiyasidan foydalanish o‘quv jarayonini tashkiliy-texnologik hamda logistik jihatdan sezilarli darajada soddalashtiradi. Bu usul auditoriya hamda onlayn makon o‘rtasidagi mobil aloqani ta’minlab, vaqt resursini tejaydi va pedagoglarning raqamli muhitda operativ vizual vositalar bilan ishlash bo‘yicha amaliy kompetensiyalarini (Media Production ko‘nikmalarini) bevosita amaliyotda shakllantiradi.

Tavsiyalar. Tadqiqot natijasida erishilgan ijobiy ko‘rsatkichlar hamda aniqlangan qonuniyatlarni hisobga olgan holda, ta'lim tizimini raqamlashtirish istiqbollari uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Metodik resurslarni joriy etish: Ishlab chiqilgan “Questing learning” texnologiyasiga asoslangan o‘quv-metodik majmualar va texnologik xaritalardan professional ta’lim tizimi malaka oshirish tarmoq markazlarida, mintaqaviy pedagogik markazlarda, shuningdek, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va qayta ixtisoslashtirish kurslarining o‘quv-normativ jarayonlarida tayyor didaktik instrumentariy sifatida foydalanilsin.

2. Informatika va raqamli texnologiyalar modullarini modernizatsiya qilish: Malaka oshirish kurslarining “Informatika va raqamli texnologiyalar”, “Ta’limda AKT” hamda fanlarni o‘qitish metodikalariga oid modullari tarkibiga kvest-konstruktorlar (masalan, *Learnis, Genially, Webquest.org*) bilan ishlash bo‘yicha amaliy va mustaqil ta’lim soatlarini ko‘paytirish lozim.

3. Raqamli o‘quv platformalarini boyitish: Tarmoq va mintaqaviy markazlarning elektron ta'lim platformalarida (LMS/Moodle) pedagoglar uchun tayyor tarmoq kvestlari (Online lab va Flex modellari asosida) bankini shakllantirish va ularni uzluksiz yangilab borish tizimini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi.

4. Pedagoglarning media-kreativligini rag‘batlantirish: Malaka oshirish yakunidagi bitiruv malaka ishlari yoki loyiha ishlarini himoya qilish shakli sifatida an'anaviy referatlardan voz kechib, kvest texnologiyasi asosida yaratilgan mualliflik media-mahsulotlari va elektron dars ishlanmalari taqdimotini kiritish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi PQ-4623-sonli “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori // https://lex.uz/docs/4749364

2. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan, 2013. – 220 b.

3. Djo‘rayev R.X. Ta’limda interfaol texnologiyalar. – Toshkent, 2010. – 87 b.

4. Abduqodirov A., Pardayev A. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: Monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 145 b.

5. Bespalko V.P. Pedagogika va progressiv o‘qitish texnologiyalari. – Moskva: Prosveshcheniye, 1995. – 336 b.

6. Begimqulov H.Sh., Karimova N.N. Kasbiy-pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish, pedagogning kasbiy standarti: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: LESSON PRESS, 2021. – 98 b.

7. Begimqulov H.Sh. Ta’limda raqamli texnologiyalarning pedagogik shart-sharoitlari // Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Nukus, 2022. – B. 495–497.

8. Fedorov A.V. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. – М.: Изд-во МОО «Информация для всех», 2007. – 616 с.

9. Dodge B. WebQuests: A technique for Internet-based learning // Distance Educator. – 1995. – Vol. 1. – No. 2. – Pp. 10-13.

10. Tolipov U.K., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 206 b.

11. Fayziyeva A.A. Uzluksiz ta’lim tizimida pedagog kadrlarning media savodxonligini rivojlantirish metodikasi // Pedagogika ilmiy jurnali. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 45-50.

12. Баранова Е.А. Применение квест-технологий в системе повышения квалификации педагогов // Непрерывное образование. – 2019. – № 4 (30). – С. 58-62.

SUN‘IY INTELLEKT MUHITIDA TALABALARNING METOKOGNITIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH KONSEPTUAL-PEDAGOGIK MODELI

Botirova N.Dj.
Farg’ona davlat texnika universiteti dotsenti (PhD)

Tayanch so‘zlar: sun’iy intellekt, metokognitiv kompetentlik, konseptual-pedagogik model, metakognitsiya, raqamli pedagogika.
Ключевые слова: искусственный интеллект, метакогнитивная компетентность, концептуально-педагогическая модель, метакогниция, цифровая педагогика.
Key words: artificial intelligence, metacognitive competence, conceptual-pedagogical model, metacognition, digital pedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada sun’iy intellekt muhitida talabalarning metokognitiv kompetentligini rivojlantirishning konseptual-pedagogik modeli ishlab chiqilgan va uning nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Maqolada konseptual-pedagogik modelning maqsadli, metodologik, mazmuniy, texnologik va diagnostik komponentlari hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье разработана концептуально-педагогическая модель развития метакогнитивной компетентности студентов в условиях использования искусственного интеллекта и раскрыты её теоретико-методологические основы. В статье научно обоснованы целевой, методологический, содержательный, технологический и диагностический компоненты концептуально-педагогической модели, а также их взаимосвязь.
SUMMARY:
This article presents a conceptual and pedagogical model for developing students' metacognitive competence in an artificial intelligence environment and explains its theoretical and methodological foundations. The study provides a scientific justification for the goal-oriented, methodological, content, technological, and diagnostic components of the conceptual-pedagogical model, as well as the interrelationships among these components.

Kirish. Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini zamonaviy bosqichga olib chiqish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, "Ta'lim to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida"gi

Qonun, shuningdek, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga oid davlat dasturlarida talabalarning mustaqil fikrlash, tanqidiy va refleksiv tafakkurini rivojlantirish, o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, baholash hamda o‘zini o‘zi boshqarish kompetensiyalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifa sifatida belgilab berilgan. Mazkur vazifalar metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirishni, ayniqsa sun'iy intellekt texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanishni taqozo etadi.

Bugungi kunda sun'iy intellekt texnologiyalari nafaqat axborotni tezkor izlash yoki avtomatik qayta ishlash vositasi, balki talabaning individual o‘quv trayektoriyasini loyihalash, refleksiv tahlilni tashkil etish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, metakognitiv monitoringni amalga oshirish hamda shaxsiy rivojlanish dinamikasini baholash imkonini beruvchi innovatsion pedagogik muhit sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt asosida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy asoslangan strategiyalarini ishlab chiqish va ularni yagona konseptual-pedagogik model asosida tizimlashtirish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

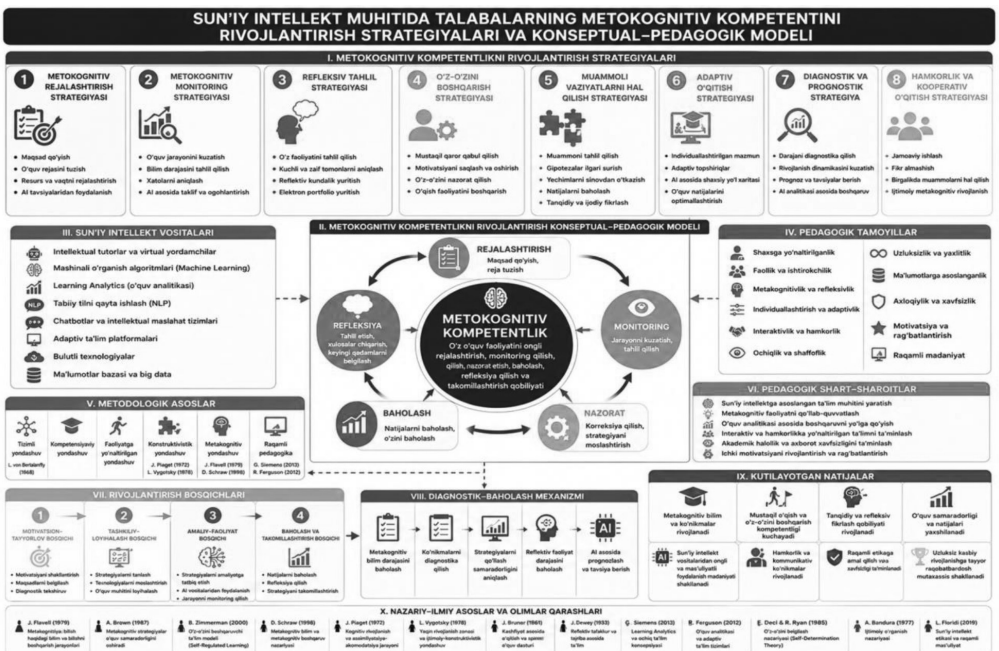
Shu nuqtai nazardan, oliy ta'limning zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlariga hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilishga qaratilgan ustuvor vazifalarga to‘liq mos keladi.

Adabiyot tahlili va metodologiyasi. Hozirgi kunda uchrayotgan tadqiqotlar orasida quyidagilarni keltirish mumkin: Ulug'bek Murodov – "Sun'iy intellektning ta'limda kognitiv va metakognitiv jarayonlarga ta'siri" nomli maqolasida SI vositalarining metakognitiv ko'nikmalar, o'z-o'zini nazorat qilish va refleksiyani rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Bu ish mavzuingizga eng yaqin ilmiy ishlardan biridir. Go'zalxon Sattorova – "Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-metodik xususiyatlari" maqolasida metakognitiv kompetentlikning nazariy modeli va uni rivojlantirish metodikasi ishlab chiqilgan. Biroq sun'iy intellekt texnologiyalari asosiy tadqiqot obyekti emas. Rustambek O'rinov va Oybek Nabiyev – metakognitiv strategiyalar asosida intellektual kompetentlikni takomillashtirish masalasini tadqiq qilganlar. Tadqiqot metakognitiv yondashuvni yoritadi, ammo SI texnologiyalariga qaratilmagan. Madina Durdiyeva – "Sun'iy intellekt yordamida mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish" maqolasida SI vositalari orqali mustaqil ta'lim va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalarini ko'rib chiqqan.

Bundan tashqari, O'zbekistonda himoyaga tavsiya etilgan ayrim dissertatsiyalarda bo'lajak o'qituvchilarning raqamli texnologiyalar asosida kognitiv kompetentligini rivojlantirish, Digital Bloom-Metacognition modeli va metakognitiv komponentlardan foydalanish bo'yicha ilmiy yangiliklar qayd etilgan. Bu ishlar SI va metakognitsiya integratsiyasi uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Mazkur konseptual-pedagogik modelning asosiy maqsadi sun'iy intellekt texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini metakognitiv yondashuv bilan integratsiyalash orqali talabalarning o‘quv faoliyatini ongli boshqarish, bilimlarni mustaqil egallash, refleksiv tahlil qilish, muammolarni ilmiy asosda hal etish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorligini ta'minlashdan iboratdir. Model tarkibida metakognitiv bilimlar, metakognitiv strategiyalar, o‘z-o‘zini boshqarish, refleksiya, sun'iy intellekt vositalari bilan o‘zaro hamkorlik, diagnostika va monitoring tizimi o‘zaro uzviy bog‘langan komponentlar sifatida qaraladi.

Natija va muhokama. Shu jihatdan taklif etilgan konseptual-pedagogik model nafaqat metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-metodologik modeli, balki oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt

2.2.3-rasm. Sun'iy intellekt muhitida talabalarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirish strategiyalari va konseptual-pedagogik modeli

texnologiyalarini pedagogik jarayonga integratsiya qilishning amaliy ilmiy-metodik platformasi ham hisoblanadi. Modelni joriy etish natijasida talabalarning o'quv faoliyati shaxsiylashtiriladi, reflektiv va tanqidiy tafakkuri rivojlanadi, o'z-o'zini boshqarish kompetensiyasi kuchayadi hamda sun'iy intellekt vositalaridan mas'uliyatli, etik va samarali foydalanishga tayyor raqamli avlod mutaxassislarini tayyorlash uchun mustahkam ilmiy asos yaratiladi.

Mazkur konseptual-pedagogik model sun'iy intellekt texnologiyalari asosida talabalarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirishning yaxlit pedagogik tizimini ifodalaydi. Modelning asosiy g'oyasi sun'iy intellekt vositalarining imkoniyatlarini metakognitiv ta'lim jarayoni bilan integratsiyalash orqali talabaning o'z bilish faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish, boshqarish, monitoring qilish, nazorat etish, baholash va refleksiya yuritish kompetensiyalarini izchil rivojlantirishdan iborat. Model zamonaviy oliy ta'limni raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari, texnologiyalari va baholash mexanizmlarini yagona tizim sifatida o'zaro bog'laydi.

Konseptual-pedagogik modelning metodologik asosini tizimlilik, uzviylik, kompetensiyaviylik, shaxsga yo'naltirilganlik, faollik, adaptivlik, refleksivlik, uzluksizlik, integrativlik va innovatsionlik tamoyillari tashkil etadi. Ushbu tamoyillar modelning barcha tarkibiy qismlarini yagona pedagogik tizimga birlashtiradi hamda sun'iy intellekt vositalarining didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Modelning texnologik blokida intellektual tutorlar, adaptiv o'quv platformalari, chatbotlar, tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari, mashinali o'rganish algoritmlari, o'quv analitikasi tizimlari va bulutli xizmatlardan foydalanish ko'zda tutilgan. Ushbu vositalar o'quv jarayonini avtomatlashtirish, shaxsiylashtirish, monitoring qilish va baholash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Modelning amalga oshirish mexanizmi tayyorlov, loyihalash, amaliy faoliyat, monitoring, baholash va takomillashtirish bosqichlari asosida tashkil etiladi. Har bir bosqichda sun'iy intellekt vositalari diagnostika, maslahat berish, o'quv faoliyatini boshqarish va natijalarni tahlil qilish funksiyalarini bajaradi.

Modelning yakuniy natijasi sifatida talabalarda metakognitiv bilim va ko'nikmalar, mustaqil ta'lim olish kompetensiyasi, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, tanqidiy va refleksiv fikrlash, muammolarni ilmiy asosda hal qilish, raqamli kompetentlik hamda sun'iy intellekt vositalaridan ongli va mas'uliyatli foydalanish madaniyati shakllanadi. Natijada o'quv jarayonining samaradorligi oshadi, ta'limning individuallashuvi ta'minlanadi va talabalarning uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorligi mustahkamlanadi.

Xulosa. Taklif etilgan "Sun'iy intellekt muhitida talabalarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirish strategiyalari va konseptual-pedagogik modeli" metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning maqsadi, metodologik asoslari, pedagogik tamoyillari, strategiyalari, texnologik vositalari, amalga oshirish bosqichlari, diagnostik-baholash mexanizmlari va kutilayotgan natijalarini yagona tizimda o'zaro bog'laydi. Model sun'iy intellekt vositalarining analitik, adaptiv va interaktiv imkoniyatlarini ta'lim jarayoni bilan uyg'unlashtirish orqali talabaning bilish faoliyatini ongli boshqarish mexanizmini shakllantiradi.

Modelni amaliyotga joriy etish natijasida talabalarda metakognitiv rejalashtirish, monitoring, refleksiya, o'z-o'zini boshqarish, mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, muammolarni samarali hal qilish, raqamli savodxonlik hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan mas'uliyatli foydalanish kompetensiyalari izchil rivojlanadi. Shu jihatdan mazkur model oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt asosida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mualliflik konseptual-pedagogik modeli sifatida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. U ta'limni shaxsiylashtirish, o'quv jarayonini samarali boshqarish va talabalarning kasbiy hamda intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladigan zamonaviy pedagogik platformani yaratishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Браун, А.Л. (1987). Метакогниция, исполнительный контроль, саморегуляция и другие более загадочные механизмы.

2. Флавелл, Дж. Х. (1979). Метакогниция и когнитивный мониторинг: новая область когнитивно-развитийных исследований. Американский психолог, 34 (10), 906–911. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906

3. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner. \\ THEORY INTO PRACTICE · JUNE 2002

4. Azevedo, R. (2022). Reflections on the field of metacognition.

5. Daliev, B., Bozarov, B., Botirova, N., Jo ‘rayeva, D., Maniyozov, O., & Abdubannobov, M. (2026, March). Optimal coefficients and norm of the optimal quadrature formula for solving the generalized integral Abel equation in Sobolev space. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3374, No. 1, p. 050021). AIP Publishing LLC.

6. Murodov, U. (2025). Sun'iy intellektning ta'limda kognitiv va metakognitiv jarayonlarga ta'siri. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(11). DOI: 10.5281/zenodo.17591725.

7. Sattorova, G. (2025). Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-metodik xususiyatlari. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(12). DOI: 10.5281/zenodo.17971631.

8. O'rinov, R. Y., & Nabiyev, O. O. (2026). Metakognitiv strategiyalar asosida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini takomillashtirish. Yosh olimlar jurnali. DOI: 10.5281/zenodo.20551612.

SUN‘IY INTELLEKT MUHITIDA TALABALARNING METOKOGNITIV KOMPETENTINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Botirova N.Dj.
Farg’ona davlat texnika universiteti dotsenti (PhD)

Tayanch so‘zlar: sun’iy intellekt, metokognitiv kompetentlik, metakognitsiya, o‘z-o‘zini boshqarish, refleksiya, adaptiv ta’lim, raqamli pedagogika.
Ключевые слова: искусственный интеллект, метакогнитивная компетентность, метапознание, самоорганизация, рефлексия, адаптивное обучение, цифровая педагогика.
Key words: artificial intelligence, metacognitive competence, metacognition, self-regulation, reflection, adaptive learning, digital pedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada sun’iy intellekt muhitida talabalarning metokognitiv kompetentligini rivojlantirish strategiyalari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Natijalar sun’iy intellekt texnologiyalaridan pedagogik jihatdan maqsadli va samarali foydalanish talabalarning metakognitiv kompetentligini, mustaqil ta’lim olish qobiliyatini, tanqidiy fikrlashini hamda ta’lim natijalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научной и педагогической точки зрения анализируются стратегии развития метакогнитивной компетентности студентов в среде искусственного интеллекта. Результаты показывают, что целенаправленное и эффективное использование технологий искусственного интеллекта значительно развивает у студентов метакогнитивную компетентность, способность к самостоятельному обучению, критическое мышление и образовательные результаты.
SUMMARY:
This article analyzes strategies for developing students' metacognitive competence in an artificial intelligence environment from a scientific-pedagogical perspective. The results demonstrate that the pedagogically purposeful and effective use of artificial intelligence technologies significantly enhances students' metacognitive competence, independent learning abilities, critical thinking, and educational outcomes.

Kirish. Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini zamonaviy bosqichga olib chiqish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, O‘zbekiston

Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida" Farmoni, 2024-yil 24-maydagi PF–81-son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi" hamda 2020-yil 29-oktabrdagi PF–6097-son "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida" Farmonlarida ta'limning raqamli transformatsiyasini jadallashtirish, sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish, innovatsion pedagogik yondashuvlarni rivojlantirish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Shuningdek, "Ta'lim to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida"gi Qonun, shuningdek, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga oid davlat dasturlarida talabalarning mustaqil fikrlash, tanqidiy va refleksiv tafakkurini rivojlantirish, o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, baholash hamda o‘zini o‘zi boshqarish kompetensiyalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifa sifatida belgilab berilgan. Mazkur vazifalar metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirishni, ayniqsa sun'iy intellekt texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanishni taqozo etadi.

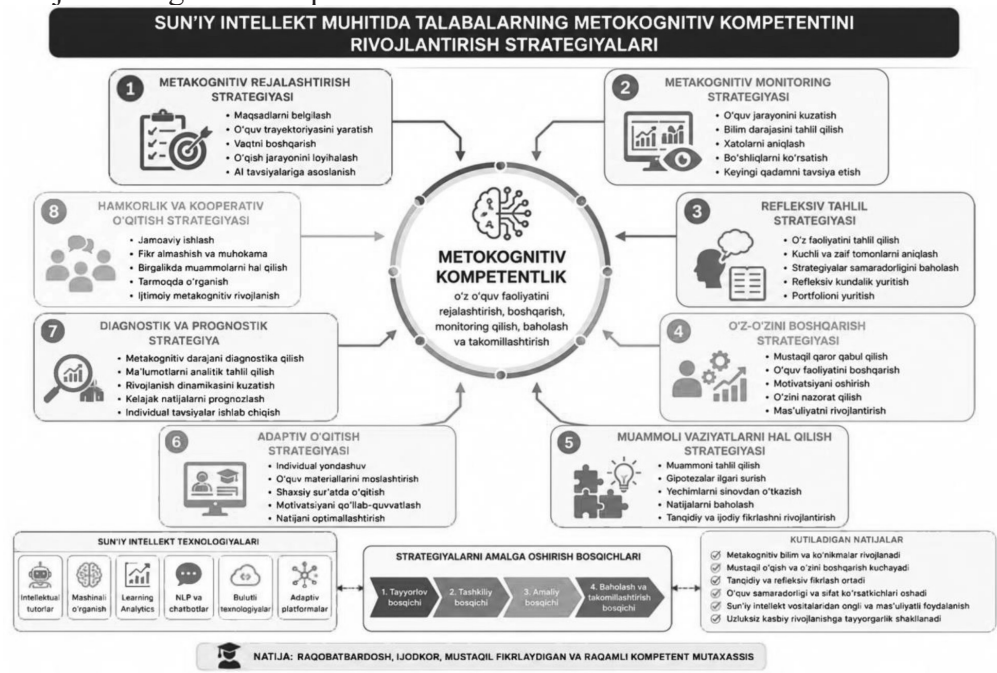
Shu nuqtai nazardan, oliy ta'limning zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlariga hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilishga qaratilgan ustuvor vazifalarga to‘liq mos keladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Mazkur strategiyaning nazariy asoslari Barry J. Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan Self-Regulated Learning (O'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim) modeliga tayanadi. Zimmermanning ilmiy qarashlariga ko'ra, samarali ta'lim jarayoni uch bosqichdan iborat: Forethought (oldindan rejalashtirish), Performance (faoliyatni boshqarish va monitoring qilish) hamda Self-Reflection (o'z faoliyatini baholash va refleksiya). Ushbu bosqichlarning uzviy integratsiyasi talabaning o'z ta'lim faoliyatini mustaqil boshqarishiga imkon yaratadi. Olimning ta'kidlashicha, o'z-o'zini boshqaruvchi talaba faqat bilimni o'zlashtiruvchi emas, balki o'z o'qish jarayonini rejalashtiruvchi, kuzatuvchi, tahlil qiluvchi va takomillashtiruvchi faol subyektdir. Shu sababli metakognitiv kompetentlikning shakllanishida o'z-o'zini boshqarish markaziy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini boshqarish strategiyasining psixologik asoslarini Edward L. Deci va Richard M. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan Self-Determination Theory (O'z taqdirini o'zi belgilash nazariyasi) tashkil etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, shaxsning barqaror ichki motivatsiyasi uchta asosiy psixologik ehtiyojning

qondirilishiga bog'liq: avtonomlik, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik. Avtonomlik talabaning o'z qarorlarini mustaqil qabul qilishiga, kompetentlik o'z imkoniyatlariga ishonchini mustahkamlashga, ijtimoiy bog'liqlik esa ta'lim jarayonida qo'llab-quvvatlovchi muhitni his etishiga xizmat qiladi. Aynan ushbu uch omil o'z-o'zini boshqarishning psixologik negizini tashkil etadi.

Natija va muhokama. Shuni ta'kidlash joizki, "Sun'iy intellekt muhitida talabalarning metakognitiv kompetentini rivojlantirish strategiyalari" deganda talabaning o'z bilish faoliyatini rejalashtirish, boshqarish, monitoring qilish, baholash va takomillashtirish jarayonlarini sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida tizimli tashkil etishga qaratilgan pedagogik strategiyalar majmui tushuniladi. Ushbu strategiyalar sun'iy intellekt vositalarining adaptiv, interaktiv, analitik va shaxsga yo'naltirilgan imkoniyatlarini metakognitiv yondashuv bilan integratsiyalash orqali talabaning mustaqil ta'lim olish kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1-rasm. Sun'iy intellekt muhitida metakognitiv kompetentligini rivojlantirish strategiyalari

Mazkur sxemada sun'iy intellekt texnologiyalari asosida talabalarning metakognitiv kompetentligini rivojlantirishning mualliflik strategik modeli konseptual tarzda ifodalangan. Model markazida metakognitiv kompetentlik joylashgan bo'lib, u talabaning o'z bilish faoliyatini ongli rejalashtirish,

monitoring qilish, nazorat etish, baholash, refleksiya qilish va takomillashtirish qobiliyatlarining integratsiyalashgan tizimini ifodalaydi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu strategiyani amalga oshirish uchun qulay va shaxsiylashtirilgan raqamli muhitni yaratadi. Adaptiv ta'lim tizimlari, generativ sun'iy intellekt platformalari, intellektual virtual tutorlar, o'quv analitikasi vositalari hamda raqamli mentorlar talabaning o'quv faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni doimiy ravishda tahlil qilib, individual tavsiyalarni shakllantiradi. Ushbu tizimlar talabaning bilim darajasi, qiziqishlari, o'zlashtirish sur'ati, motivatsion holati va o'quv ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan topshiriqlar, o'quv resurslari va rivojlanish strategiyalarini taklif etadi. Natijada talaba o'z ta'lim faoliyatini ongli ravishda boshqarish, mustaqil qarorlar qabul qilish va o'zining shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini samarali tashkil etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z-o'zini boshqarish strategiyasi sun'iy intellekt texnologiyalari muhitida talabaning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish, ichki motivatsiyasini rivojlantirish, mas'uliyatli qarorlar qabul qilish va o'z rivojlanishini ongli ravishda boshqarishning metodologik asosini tashkil etadi. Ushbu strategiyani amalga oshirish natijasida talabalarda mustaqillik, mas'uliyat, o'z-o'zini boshqarish, motivatsiyani tartibga solish, qaror qabul qilish, moslashuvchan fikrlash hamda uzluksiz kasbiy va shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilgan metakognitiv kompetentliklar shakllanadi. Natijada sun'iy intellekt talabaning o'rniga qaror qabul qiluvchi vosita emas, balki uning mustaqil fikrlashi, ichki motivatsiyasi va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini qo'llab-quvvatlovchi intellektual pedagogik hamkor sifatida faoliyat yuritadi.

Modelning beshinchi strategik yo'nalishi – muammoli vaziyatlarni hal qilish strategiyasi talabaning murakkab o'quv va kasbiy muammolarni ilmiy asosda tahlil qilishi, muammoning mohiyatini aniqlashi, mavjud axborotlarni tanqidiy baholashi, muqobil yechimlarni ishlab chiqishi, ularni amaliy jihatdan sinab ko'rishi hamda olingan natijalarni tahlil qilish orqali eng maqbul qarorni tanlashga qaratilgan metakognitiv jarayonlarni ifodalaydi. Mazkur strategiya talabaning tayyor bilimlarni o'zlashtirishdan ko'ra, yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlash, yaratish va amaliyotda qo'llash kompetentligini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan muammoli vaziyatlarni hal qilish strategiyasi metakognitiv kompetentlikning ijodiy va innovatsion yo'nalishini ifodalab, talabalarda tanqidiy fikrlash, analitik yondashuv, ilmiy izlanish olib borish va asoslangan qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu strategiyani amalga oshirish uchun kuchli intellektual pedagogik muhitni yaratadi. Generativ sun'iy intellekt

tizimlari, virtual intellektual yordamchilar, ekspert tizimlari, bilimlar bazalari, simulyatsion platformalar va raqamli laboratoriyalar talabalarga murakkab muammolarni ko'p qirrali tahlil qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni taqqoslash, gipotezalarni shakllantirish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish hamda ularning afzallik va cheklovlarini baholash imkonini beradi. Sun'iy intellekt muammoning yechimini tayyor holda taqdim etuvchi vosita emas, balki talabaning fikrlash jarayonini qo'llab-quvvatlovchi, muqobil qarashlarni taklif etuvchi va ilmiy izlanishni faollashtiruvchi intellektual hamkor sifatida faoliyat yuritadi. Natijada talaba muammoni hal qilishning turli strategiyalarini solishtirish, dalillarni tanqidiy tahlil qilish va asoslangan xulosalar chiqarish kompetentligini egallaydi.

Xulosa. Taklif etilgan strategiyalar tizimining amaliy joriy etilishi natijasida talabalarda mustaqil ta'lim olish, metakognitiv fikrlash, reflektiv faoliyat, tanqidiy va ijodiy tafakkur, o'z-o'zini boshqarish, ilmiy muammolarni hal etish hamda raqamli kompetentlik izchil rivojlanadi. Shu sababli mazkur modelni sun'iy intellekt asosida metakognitiv kompetentlikni rivojlantirishning mualliflik ilmiy-metodik konsepsiyasi sifatida baholash mumkin. Bu konsepsiya nafaqat dissertatsiyaning nazariy asoslarini mustahkamlaydi, balki oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishga yo'naltirilgan yangi avlod elektron ta'lim texnologiyalarini yaratish va joriy etish uchun ham metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Браун А.Л. (1987). Метакогниция, исполнительный контроль, саморегуляция и другие более загадочные механизмы.

2. Флавелл Дж. Х. (1979). Метакогниция и когнитивный мониторинг: новая область когнитивно-развитийных исследований. Американский психолог, 34 (10), 906–911. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906

3. Zimmerman B. J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner. \\ THEORY INTO PRACTICE · JUNE 2002

4. Azevedo R. (2022). Reflections on the field of metacognition.

5. Daliev B., Bozarov B., Botirova N., Jo ‘rayeva D., Maniyozov O., & Abdubannobov M. (2026, March). Optimal coefficients and norm of the optimal quadrature formula for solving the generalized integral Abel equation in Sobolev space. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3374, No. 1, p. 050021). AIP Publishing LLC.

O‘ZBEKISTONNING EKOLOGIK JIHATDAN NOQULAY HUDUDLARIDAGI MAKTAB O‘QUVCHILARINI O‘QITISHDA SALOMATLIKNI MUHOFAZA QILUVCHI TEXNOLOGIYALARI

Saparov T.
p.f.n, dotsent
Qoraqalpog‘iston tibbiyot instituti
«Preventiv tibbiyot asoslari, xalq tabobati
va nevrologiya» kafedrasi mudiri

Tayanch so‘zlar: salomatlik, sog‘lom turmush tarzi, ekologiya, texnologiya, pedagogika, omil, gigiyena, fizkultura, sport, valeologiya, zaxira, madaniyat, psixika, psixologiya, gumanizm.
Ключевые слова: здоровье, здоровый образ жизни, экология, технология, педагогика, фактор, гигиена, физическая культура, спорт, валеология, резерв, культура, психика, психология, гуманизм.
Key words: health, healthy lifestyle, ecology, technology, pedagogy, factor, hygiene, physical education, sports, valeology, reserve, culture, psyche, psychology, humanism.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ekologik jihatdan noqulay hududlarda yashovchi maktab o‘quvchilari salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish masalalari yoritilgan. Shuningdek, salomatlikni saqlash texnologiyalarini rivojlantirish hamda o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga oid qadriyatli munosabatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinib, ilmiy asoslangan ma'lumotlar keltirilgan. Tadqiqot natijalari ekologik jihatdan noqulay hududlarda sog‘liqni muhofaza qilish jarayonida pedagogik vositalardan samarali foydalanish sog‘lom va barkamol shaxsni tarbiyalashning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur jarayonning samaradorligi pedagoglarning salomatlikni saqlashga yo‘naltirilgan ta'lim texnologiyalarini o‘quv jarayonida ilmiy asosda va samarali qo‘llay olish kompetensiyasiga bevosita bog‘liq.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются вопросы разработки педагогических технологий, направленных на охрану здоровья школьников, проживающих в экологически неблагополучных регионах. Также анализируются педагогические условия для развития здоровьесберегающих технологий и формирования у учащихся ценностного отношения к здоровому образу жизни, приводятся научно обоснованные данные. Результаты исследования показывают, что эффективное использование педагогических средств в процессе охраны здоровья в экологически неблагополучных регионах является одним из важных факторов воспитания здоровой и гармонично развитой личности. Эффективность данного процесса напрямую зависит от

компетентности педагогов в области научно обоснованного и эффективного применения в учебном процессе образовательных технологий, направленных на сохранение здоровья.

SUMMARY:

This article addresses the development of pedagogical technologies aimed at protecting the health of schoolchildren living in ecologically unfavorable regions. It also analyzes the pedagogical conditions for advancing health-preserving technologies and for fostering a value-based attitude toward a healthy lifestyle among students, presenting scientifically substantiated data. The research findings indicate that the effective use of pedagogical tools in the health protection process within ecologically unfavorable regions is a crucial factor in nurturing a healthy and harmoniously developed individual. The effectiveness of this process is directly dependent on the competence of educators to apply health-preserving educational technologies scientifically and effectively within the educational process.

Ekologik jihatdan nosog‘lom sharoitlarda o‘quvchilar salomatligini saqlashning pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish, ushbu texnologiyalarni qo‘llash mumkin bo‘lgan pedagogik sharoitlarni aniqlash ekologik nosog‘lom hududlarda yashovchi aholi salomatligini saqlashning global muammosining bir qismidir. Ta’kidlovchi tajriba ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayoni va o‘quvchilarning dam olishini oqilona tashkil etish, jismoniy mashqlar mashg‘ulotlarini sog‘lomlashtirish vositasi sifatida qo‘llash, maktab o‘quvchisining ovqatlanish ratsioniga biologik faol moddalar va bioqo‘shimchalarni qo‘llash bilan uyg‘unlashgan holda sog‘liqni saqlashning samarali vositalari ko‘p hollarda epizodik tarzda qo‘llaniladi, salomatlikni saqlashning pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish esa isloh qilinayotgan ta’lim tizimi va umuman jamiyat talablaridan ortda qolmoqda. Ekologik jihatdan noqulay hududlarda joylashgan umumta’lim maktablarida ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan salomatlikni saqlash kompleks dasturida salomatlikni saqlash va mustahkamlash vositalari va usullari integratsiya qilingan, ta’lim-tarbiya jarayonida salomatlikni saqlash texnologiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari majmui aniqlangan, o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga qadriyatli yo‘nalganlikni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari ishlab chiqilgan. Shakllantiruvchi tajriba-sinov jarayonida maktab o‘qituvchilarining o‘quvchilar va ularning ota-onalari salomatligini muhofaza qilish sohasidagi kasbiy-pedagogik kompetentligini uzluksiz oshirib borish uchun shart-sharoitlar ta’minlandi. Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan, maktab pedagoglari va tibbiy-psixologik kuzatuv xizmati mutaxassislarining bevosita ishtirokida ishlab chiqilgan salomatlikni saqlashning pedagogik texnologiyalarida sog‘liqni saqlash va mustahkamlashning shaxsga yo‘naltirilgan dasturlarini amalga oshirishga hal qiluvchi ahamiyat berildi, ularda tabiiy omillar, biologik faol moddalar va oziq-ovqatga biologik qo‘shimchalardan foydalangan holda moslashish imkoniyatlarining rivojlanish dinamikasi [noqulay ekologik omillar

ta’siri sharoitida jismoniy mashqlarga moslashish zaxiralari], salomatlik darajasi va uni saqlash vositalari hisobga olindi. Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan salomatlikni asrashning pedagogik texnologiyalari shakllantiruvchi tajriba davomida sinovdan o‘tkazildi va ish amaliyotiga joriy etildi.Asosiy qoidalar va xulosalar tadqiqotchi oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalar hal etilgan deb hisoblashga asos bo‘ladi, tadqiqot natijalarining umumta’lim maktablari amaliyotiga joriy etilishi esa ishning nazariy ahamiyati va amaliy qimmatga ega ekanligini ta’kidlash imkonini beradi. Biroq, o‘tkazilgan tadqiqot umuman ta’lim jarayonining, xususan, ekologik noqulay sharoitlarda sog‘liqni saqlash texnologiyalarini rivojlantirish muammosini to‘liq hal qilmaydi.[5,27]

Kichik maktab yoshidan boshlab turli yosh guruhlaridagi o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan motivatsiyani rag‘batlantirishning samarali usullarini izlash dolzarbligicha qolmoqda. Giyohvandlik va alkogolizatsiya tarqalishining oldini olish, o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga, salomatlikni saqlash maqsadida dam olishdan oqilona foydalanishga qadriyatli yo‘nalganlikni shakllantirishning samarali usul va vositalarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Jismoniy tarbiya va sportni joriy etish bo‘yicha amalga oshirgan tadqiqotlarimiz yangi eksperimental ma’lumotlar bizni o‘quvchi-yoshlar salomatligini saqlashning dolzarb muammosini hal qilishga yaqinlashtiradi, deb taxmin qilishga ma’lum asoslar beradi. Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida jamiyat hayotining barcha jabhalari sifat jihatidan o‘zgarib borayotgan sharoitda fuqarolarimizning muvaffaqiyatli mehnat faoliyati va sportning turli turlari bilan shug‘ullanishda yuqori natijalarga erishishi uchun zarur bo‘lgan jismoniy madaniyat va jismoniy tayyorgarlikni shakllantirish kabi salomatlikni saqlash texnologiyasiga talablar ortib bormoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot, iqtisodiy omillar, stress, iqlim-geografik xususiyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar yosh sportchilarning ruhiy-hissiy holatiga, uning salomatligiga, jismoniy va aqliy ish qobiliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ekanligi aniqlandi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab zamonaviy sportchilarda salomatlikni saqlash uchun barqaror motivatsiya, sog‘lom turmush tarzi imiji yo‘q, hayotiy ustuvorliklar buzilgan. Yangi sharoitda sog‘lom turmush tarzining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishning ijtimoiy ahamiyati sezilarli darajada oshmoqda.[3,146].

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ko‘p qirrali muammo bo‘lib, aholi turmush tarzi va salomatligini salomatlik madaniyati, jismoniy tarbiya, sport madaniyatini shakllantirish kontekstida tadqiq etishga kompleks yondashuvni talab qiladi. Bizning fikrimizcha, sport madaniyati - bu individning jismoniy

madaniyati bo‘lib, u sportning turli turlari bilan shug‘ullanishda salomatlikni saqlashga oid aniq bilim, ko‘nikma va malakalar, qadriyatli yo‘nalishlar, qarashlar, fikrlar va e’tiqodlar, xulq-atvor shakllaridan iborat bo‘lib, shaxsning umumiy madaniyatining bir qismi hisoblanadi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga ma’rifiy ta’sir ko‘rsatish jarayonida shakllanadi.[5,146]

Sog‘lom turmush tarzini o‘qitish nazariyasi va amaliyotini yangilash va o‘quv-mashg‘ulot jarayonida sog‘lom shaxsni tarbiyalash sportchini rivojlantirishning shunday modeliga tayanishi mumkinki, u yuqori sport natijalariga erishishda o‘zining barcha qobiliyatlarini namoyon etadigan ijodiy faol sport vakili hisoblanadi. Jismoniy tarbiya mutaxassislari, sport murabbiylarini tayyorlashga yo‘naltirilgan zamonaviy pedagogika fanida ta’limni valeologizatsiyalash har tomonlama rivojlanish, optimal faoliyat, ijtimoiy moslashuv, o‘z-o‘zini faollashtirish, salomatlik zaxiralarini oshirish, yuqori sport natijalariga erishish, shuningdek, faol sport uzoq umrini ta’minlovchi tizim sifatida qaraladi. Jismoniy tarbiya ta’limining mohiyati va vazifasini tushunishda inson va atrofdagilar salomatligini saqlash muammosini chuqur falsafiy, gumanistik anglash tendensiyasi ustunlik qiladi. O‘quvchi-yoshlarda yangi tafakkurni uning jismoniy rivojlanishi bilan uyg‘un birlikda shakllantirish, sog‘lom turmush tarzini, xulq-atvor va faoliyat usullarini tarbiyalash, atrofda va ijtimoiy-tabiiy muhitga, o‘z salomatligiga, atrofdagilar salomatligiga mas’uliyatli munosabatda bo‘lish zarurati paydo bo‘ladi. O‘smirlar sport turlarida yuqori natijalarga erishish, agar yosh sportchi sog‘lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlarini, jumladan, tashqi muhitning noqulay omillari ta’siriga va kasalliklarga organizmning umumiy chidamliligini oshirishga qaratilgan chiniqishni; harakatlarga bo‘lgan kunlik ehtiyojni to‘ldiruvchi, shuningdek, harakat sifatlari va jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishga yordam beradigan faol harakat rejimini; ovqatlanish, mehnat va dam olish gigiyenasiga rioya qilishni, ya’ni kun tartibining barcha tamoyillarini bajarishni, shaxsiy va umumiy gigiyena me’yorlari, shartlari va talablariga doimiy ravishda rioya qilishni; atrof-muhitni muhofaza qilishga mas’uliyatli munosabatda bo‘lishni, uning salomatlikka ijobiy ta’sirini; hayot faoliyati xavfsizligi me’yorlari va talablarini qat’iy bajarishni, jarohatlar va baxtsiz hodisalarning oldini olishni; toksikomaniya, nos va alkogol iste’mol qilish, chekish, giyohvandlik kabi zararli odatlarni qabul qilmaslikka yuqori motivatsiyani; erkaklar va ayollar o‘rtasida yuksak axloqiy munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan to‘g‘ri jinsiy tarbiyani, shuningdek, ruhiy salomatlikni saqlashga, nevrozlar va ruhiy zo‘riqishlarning oldini olishga qaratilgan shaxslararo munosabatlar me’yorlari, shartlari va talablariga rioya qilishni o‘z ichiga olgan.[6,78]

Olib borgan kuzatuvlarimiz sog‘lom turmush tarziga, sog‘lom inson imidjiga barqaror qiziqishni shakllantirish, jismoniy qobiliyatni kuchaytirish, jismoniy tarbiya, sport mashg‘ulotlari, chiniqish vositalari bilan jismoniy va ruhiy salomatlikni saqlash, pirovardida kundalik hayotda va sport amaliyotida biologik jihatdan maqsadga muvofiq harakat faolligini oshirish bo‘yicha nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni egallash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2017–2021 yillarda Orolbo‘yi mintaqasini rivojlantirish va aholi salomatligini muhofaza qilish bo‘yicha qarorlari va farmonlari to‘plami. – Toshkent, 2021.
3. Amonov M.T., Ismailov A.I. Maktab o‘quvchilarining salomatligini saqlash va mustahkamlash asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 256 b.
4. Ataniyazova O.A. Environmental Health Problems in the Aral Sea Region. – Nukus, 2018. – 184 p.
5. Сапаров Т.Т «Таълим жараёнида ўқувчиларни соғломлаштиришга йўналтирилган инновацион технологияларни қўлланиш» ўқув қўлланма. Тошкент -2018 й.
6. Сапаров Т.Т «Таълим жараёнида ўқувчиларни соғлиғини сақлайдиган ўқитиш технологиялари» Тошкент - 2013 й.

NOQULAY EKOLOGIK OMILLARNING SALBIY TA'SIRINI OLDINI OLISHDA SOG‘LIQNI SAQLOVCHI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Saparov T.
p.f.n, dotsent
Qoraqalpog‘iston tibbiyot instituti
«Preventiv tibbiyot asoslari, xalq tabobati
va nevrologiya» kafedrasi mudiri

Tayanch so’zlar: ekologiya, pedagogika, jismoniy tarbiya, faktor, salomatlik, antropogen, psixoemotsional, stress, protsess, qadiriyat, gigiena, motivatsiya, texnologiya, teoriya, praktika, shaxs, printsip, ta’lim, tarbiya.
Ключевые слова: экология, педагогика, физическое воспитание, фактор, здоровье, антропоген, психоэмоциональный, стресс, процесс, ценность, гигиена, мотивация, технология, теория, практика, личность, принцип, образование, воспитание.
Key words: ecology, pedagogy, physical education, factor, health, anthropogenic, psychoemotional, stress, process, value, hygiene, motivation, technology, theory, practice, personality, principle, education, upbringing.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ta’lim jarayonida noqulay ekologik omillarning salbiy ta’sirini oldini olish maqsadida sog‘liqni saqlovchi texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Ekologik jihatdan noqulay hududlarda yashovchi o‘quvchilarning salomatligini mustahkamlashda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, zamonaviy sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar, jismoniy tarbiya vositalari va profilaktik dori preparatlaridan kompleks foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются теоретические и практические аспекты применения здоровьесберегающих технологий в образовательном процессе с целью предотвращения негативного воздействия неблагоприятных экологических факторов. Обосновывается, что в укреплении здоровья учащихся, проживающих в экологически неблагополучных регионах, важное значение имеют формирование здорового образа жизни и комплексное использование современных здоровьесберегающих технологий, средств физической культуры и профилактических препаратов.
SUMMARY:
The article covers the theoretical and practical aspects of using health-saving technologies in the educational process to prevent the negative impact of adverse environmental factors. It is substantiated that the formation of a healthy lifestyle, the comprehensive use of modern health-preserving technologies, physical education aids, and preventive medications are of great importance in strengthening the health of students living in environmentally unfavorable areas.

So’ngi yillarda O’zbekiston Respublikasida umumiy o’rta ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ta’lim sifatini xalqaro mezonlarga muvofiqlashtirish va raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishga qaratilgan tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz tomonidan ma’naviy va jismoniy sog’lom avlodni tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Ma’naviy va jismoniy sog’lom avlod tarbiyasi negizida sog’lom turmush madaniyati qirralari asosiy mezon hisoblanadi. Ushbu mezonlar esa bola shaxsining o’smirlik davrida faol shakllanadi.

Zamonaviy umumta’lim maktablarida ekologik vaziyatning tobora murakkablashib borayotgan sharoitida samarali sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar, hamda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini yaratish o‘quvchilar salomatligini saqlash va noqulay ekologik omillarning salbiy ta’sirlarini oldini olishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.[3,7].

Ko‘plab antropogen omillar natijasida yuzaga kelgan noqulay ekologik holat o’tgan asirda Orolbo‘yi hududidagi suv resurslaridan oqilona foydalanilmaganligi oqibatida yanada keskinlashdi va hozirgi kunga qadar saqlanib qolmoqda. Bu, avvalo, mazkur omillar ta’sirida zarar ko‘rgan Qoraqalpog‘iston va Xorazm hududlariga taalluqlidir (JSST, EKOSAN fondi va Orolni qutqarish fondi hisobotlari).

Ekologik jihatdan noqulay hududlar sharoiti o‘quvchilar va umuman aholi salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, psixoemotsional stress manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ekologik jihatdan noqulay hududlarda ta’lim-tarbiya jarayoni va kundalik turmushda sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, sog‘liqni asrashga oid qadriyatlarni shakllantirish pedagogik jihatdan asoslangan sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Bunda o‘quvchilarning kundalik hayotiga chiniqish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish hamda gigiyenik talablarni bajarishni nazarda tutuvchi faol harakat rejimi joriy etiladi.

Bu borada jismoniy tarbiya o‘qituvchisiga alohida umid bog‘lanadi. Uning faoliyati yangi sifat bosqichiga ko‘tarilib, o‘quvchilarda jismoniy o‘zini takomillashtirishga intilish, sog‘lom turmush tarziga ehtiyoj va motivatsiyani shakllantirishga qaratiladi. Mazkur yo‘nalishdagi mutaxassislarni tayyorlash bo‘yicha bazaviy o‘quv reja pedagogika, psixologiya, anatomiya, inson fiziologiyasi, gigiyena, biokimyo, turli yosh guruhlari jismoniy tarbiyasi nazariyasi va metodikasi, valeologiya kabi fanlarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli muammoning ayrim jihatlarini hal etish masalasi kompleks sog‘lomlashtirish dasturlarini ishlab chiqish sohasiga ko‘chadi.

Noqulay ekologik sharoitlarda o‘quvchilarni o‘qitish va tarbiyalashni sog‘liqni saqlash tamoyillari asosida tashkil etish sog‘lom turmush tarzining psixologik-pedagogik hamda tibbiy-biologik asoslariga tayangan holda o‘quvchilarning jismoniy va ma’naviy salomatligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Noqulay ekologik vaziyatda sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni rivojlantirish va jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish bo‘yicha pedagogik sharoitlarni ishlab chiqish jamiyatning yosh avlod salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlashga bo‘lgan ehtiyojlaridan ortda qolmoqda. Shu bois tadqiqotning dolzarbligi ekologik jihatdan noqulay hududlarda yashovchi o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish zarurati bilan pedagoglar, ota-onalar va ta’lim muassasalari rahbarlarining amaliy faoliyatga tayyorgarlik darajasi o‘rtasidagi ziddiyat bilan belgilanadi.[5,11].

Ekologik jihatdan noqulay hududlarda yashovchi o’quvchilar uchun dastur ishlab chiqilsa va amaliyotga joriy etilsa va quyidagi shartlar bajarilsa organizmning funksional holati, jismoniy tayyorgarligi va umumiy salomatlik darajasining yaxshilanishiga olib keladi:

1. O‘quv-tarbiya jarayonida sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni rivojlantirishning pedagogik shartlari ta’minlansa;

2. O‘quvchilarda sog‘lom turmush tarziga ehtiyoj va motivatsiya shakllantirilsa;

3. Sog‘liqni saqlashga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanilsa;

4. Noqulay ekologik omillarga qarshi organizm barqarorligini oshiruvchi kompleks sog‘lomlashtirish vositalari qo‘llanilsa;

5. Ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sog‘liqni saqlashga oid bilim va xabardorligi oshirilsa.

Sog‘lom turmush tarzini o‘qitish nazariyasi va amaliyotini yangilash, sog‘lom shaxsni shakllantirishda sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni qo‘llash ijodiy va faol subyekt sifatidagi shaxs modeliga asoslanadi. Bunda o‘quvchi pedagogik ta’sir obyekti bilan birga uning faol subyekti ham bo‘lib, sog‘lom turmush tarzining asosiy tamoyillarini o‘zlashtirishga intiladi.

Yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalashning yangi konsepsiyasini ishlab chiqish bo‘yicha muayyan tajriba to‘plangan bo‘lib, u sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni qo‘llashning quyidagi asosiy tamoyillariga mos keladi:

- ta’lim va tarbiyaning asosiy maqsadi har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish va uning barcha qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatini yaratishdan iborat;

- pedagogik jarayon sog‘liqni saqlash yondashuvi asosida tashkil etilishi, ijtimoiy amaliyot talablariga javob berishi va tafakkurning biryoqlamaliligini bartaraf etishi lozim;
- shaxsni har tomonlama rivojlantirish intellektual, jismoniy, axloqiy va estetik sifatlarning birligini taqozo etadi;
- sog‘liqni saqlash faoliyatida ijodiy faollik va ongli munosabatni shakllantirish pedagogik amaliyotni aniq yo‘naltirishni talab qiladi;
- organizmning sog‘lom rivojlanishga bo‘lgan ehtiyoji insonning eng muhim hayotiy ehtiyojlaridan biri bo‘lib, jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanishga asoslangan boshqaruv modeli bilan ta’minlanishi kerak;
- inson salomatligi va uning atrof-muhit bilan uyg‘unligi masalasini chuqur falsafiy va gumanistik anglash bolalar hamda yoshlarning yangi ekologik tafakkurini shakllantirishni talab etadi.

Mazkur qoidalar sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etishning konseptual asoslarini tashkil etadi.

Orolbo‘yi yoshlarini sog‘lomlashtirishda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan ta’lim muhiti samaradorligi, zamonaviy sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar, farmakologik vositalar (yod va temir preparatlari, fito- va vitaminoprofilaktika, energiya sarfiga moslashtirilgan muvozanatli ovqatlanish) hamda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish bilan belgilanadi. Shuningdek, muntazam jismoniy mashqlarni quyosh nuri, havo vannalari va suv muolajalari kabi tabiiy omillar bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.[5,41].

Sog‘liqni saqlovchi texnologiyalar quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- rag‘batlantiruvchi vositalar (chiniqish, jismoniy yuklamalar, psixoterapiya, fitoterapiya va dori vositalari);
- himoya-profilaktik vositalar (shaxsiy gigiyena va ta’lim gigiyenasi);
- kompensator-neytrallashtiruvchi vositalar (nafas mashqlari, sog‘lomlashtiruvchi gimnastika, barmoq mashqlari, jismoniy daqiqalar, massaj, o‘z-o‘zini massaj qilish, davolovchi jismoniy tarbiya, psixogimnastika, treninglar va boshqalar);
- axborot-ta’limiy vositalar (plakatlar, bukletlar, broshyuralar, maktublar va boshqa targ‘ibot materiallari).

Ta’lim muassasalarida sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarning tibbiy-pedagogik komponentlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish pedagoglarning kasbiy mahorati, ijodkorligi, mas’uliyati, muloqot madaniyati hamda tinglash, kuzatish va hamkorlik qilish ko‘nikmalariga bog‘liq.[3,42-43].

Mazkur yo‘nalishlarni samarali amalga oshirish uchun pedagoglar, tarbiyachilar, o‘qituvchilar va boshqa mutaxassislarni sog‘lom turmush tarzini o‘rgatishning zamonaviy metodikasi va innovatsion texnologiyalari bilan qurollantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. Aholi salomatligini mustahkamlash va kasalliklar profilaktikasi bo‘yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent, 2022.

2. Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi. Orolbo‘yi mintaqasining ekologik holati va aholi salomatligi. – Toshkent, 2020.

3. Ismoilov S.I., Raximov B.B. Sog‘lom turmush tarzi va yoshlar salomatligi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 184 b.

4. Kuchma V.R. Gigiyena detey i podrostkov. – Moskva: GEOTAR-Media, 2020. – 528 s.

5. Saparov T. Orolbo‘yi hududida yashovchi o‘quvchilarning salomatligini mustahkamlashda sog‘liqni saqlovchi texnologiyalarning ahamiyati. – Nukus: Bilim, 2022. – 156 b.

ODAM ANATOMIYASI FANINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR (3D-VIZUALIZATSIYA VA VIRTUAL REALLIK) ASOSIDAGI METODIKANING SAMARADORLIGI: PEDAGOGIK EKSPERIMENT NATIJALARI

Xusanova M.A.
Alfraganus universiteti, Tibbiyot kafedrasi (PhD), dotsenti
Bozorov E.X.
O‘zR FA Yadro fizikasi instituti Yadro tibbiyoti laboratoriyasi bosh ilmiy hodimi,
O‘zMU Fizika fakulteti Yadro fizikasi va astranomiya kafedrasi professori, f.-m.f.d,
Xaqqiyeva D.A.
Byxoro biloyati Romitan tumani umum ta’lim maktabi
biologiya o’qituvchisi
Xojiyeva M.E.
Toshkent Tibbiyot universiteti talabasi
Raxmanova Z.A.
D.I.Mendeleev nomidagi kimyo texnologiya instituti

Tayanch so'zlar: odam anatomiyasi, raqamli texnologiyalar, 3D-vizualizatsiya, virtual reallik, tibbiy ta'lim, o'qitish metodikasi, pedagogik eksperiment, o'zlashtirish samaradorligi.
Ключевые слова: анатомия человека, цифровые технологии, 3D-визуализация, виртуальная реальность, медицинское образование, методика преподавания, педагогический эксперимент.
Key words: human anatomy, digital technologies, 3D visualization, virtual reality, medical education, teaching methodology, pedagogical experiment.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida "Odam anatomiyasi" fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar - 3D-interaktiv anatomik atlaslar, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) modullari hamda virtual seksiya stoli (Anatomage tipidagi) — asosida ishlab chiqilgan o'qitish metodikasining samaradorligi pedagogik eksperiment yo'li bilan o'rganildi. Tadqiqot nazorat va tajriba guruhlarida olib borildi. Boshlang'ich kesimda guruhlar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi ($p>0,05$). Yakuniy kesim natijalariga ko'ra tajriba guruhida o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 11–14% (o'rtacha 13,3%) ga yuqori bo'lib, farq statistik jihatdan ishonchli ($t=10,5$; $p<0,001$). Olingan natijalar raqamli texnologiyalarning fazoviy-vizual tushunishni va bilimlar sifatini oshirishdagi pedagogik samaradorligini tasdiqladi.
РЕЗЮМЕ:

В статье посредством педагогического эксперимента изучена эффективность методики преподавания дисциплины "Анатомия человека" в медицинских вузах на основе цифровых технологий - 3D-интерактивных анатомических атласов, модулей виртуальной и дополненной реальности (VR/AR) и виртуального секционного стола (типа Anatomage). Исследование проведено в контрольной и экспериментальной группах. На начальном срезе статистически значимых различий не выявлено ($p>0,05$). По итогам заключительного среза средний показатель успеваемости в экспериментальной группе оказался выше на 11–14% (в среднем 13,3%), различие статистически достоверно ($t=10,5$; $p<0,001$).

SUMMARY:

The article presents a pedagogical experiment evaluating the effectiveness of a teaching methodology for the "Human Anatomy" course in medical higher education institutions based on digital technologies - 3D interactive anatomical atlases, virtual and augmented reality (VR/AR) modules, and a virtual dissection table (Anatomage-type). The study was conducted in control and experimental groups. No statistically significant difference was found at baseline ($p>0.05$). At the final assessment, the mean academic performance of the experimental group exceeded that of the control group by 11–14% (mean 13.3%); the difference is statistically significant ($t=10.5$; $p<0.001$). The results confirm the pedagogical effectiveness of digital technologies in enhancing spatial-visual comprehension and the quality of knowledge.

Kirish. Odam anatomiyasi - tibbiyot ta'limining poydevor fani bo'lib, talabadan organlar va tuzilmalarning uch o'lchovli (3D) fazoviy joylashuvi hamda o'zaro munosabatlarini chuqur tasavvur qilishni talab etadi. An'anaviy o'qitishda asosiy vositalar sifatida kadaver preparatlari, anatomik atlaslar va ikki o'lchovli (2D) tasvirlar qo'llaniladi. Biroq ko'plab talabalar tekis tasvirlardan murakkab fazoviy tuzilmalarni (xususan, neyroanatomiya, yurak va kichik tos a'zolari) yetarli darajada o'zlashtirishda qiynaladilar.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar - 3D-interaktiv atlaslar, virtual (VR) va kengaytirilgan (AR) reallik, virtual seksiya stollari - anatomiya o'qitishga faol joriy etilmoqda. Ushbu vositalar tuzilmalarni istalgan tekislikda kesib ko'rish, aylantirish, qatlamlab ajratish imkonini berib, fazoviy idrokni va o'quv motivatsiyasini oshiradi. Shu bois mazkur texnologiyalarni metodik jihatdan asoslangan tarzda qo'llashning pedagogik samaradorligini eksperimental o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi - "Odam anatomiyasi" fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar asosidagi metodikani ishlab chiqish va uning samaradorligini pedagogik eksperiment orqali baholashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xalqaro tadqiqotlar VR/AR texnologiyalarining anatomiya o'qitishidagi ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. 24 ta randomizatsiyalangan tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlilda VR an'anaviy usullarga nisbatan bilim ko'rsatkichlarini o'rtacha va statistik ahamiyatli darajada oshirgani aniqlangan (standartlashtirilgan o'rtacha farq = 0,58; $p<0,01$) [1]. 15 ta randomizatsiyalangan tadqiqotni umumlashtirgan boshqa meta-tahlilda ham VR talabalarning anatomik bilim darajasini samarali oshiruvchi vosita sifatida baholangan [2].

Virtual seksiya stoli (Anatomage) bo'yicha tadqiqotlarda uning kadaver preparatlariga to'ldiruvchi vosita sifatida bilim natijalarini yaxshilashi va talabalar qiziqishini oshirishi qayd etilgan [4; 5]. Shu bilan birga, aksariyat mualliflar raqamli vositalarni an'anaviy usullarni to'liq almashtiruvchi emas, balki ularni boyituvchi blended (aralash) yondashuv doirasida qo'llashni tavsiya etadilar [3]. Mahalliy sharoitda mazkur texnologiyalarni "Odam anatomiyasi" fani metodikasiga tizimli integratsiyalash hamda samaradorligini miqdoriy baholash masalasi yetarlicha o'rganilmagan bo'lib, bu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot "boshlang'ich kesim – ta'sir – yakuniy kesim" sxemasi bo'yicha nazorat va tajriba guruhlarini taqqoslash asosida olib borildi. Ishtirokchilar — tibbiyot oliy ta'lim muassasasining 1-kurs talabalari, jami 30 nafar, ikki guruhga teng (n=15 + n=15) taqsimlandi. Guruhlar boshlang'ich bilim darajasi bo'yicha tenglashtirildi. Nazorat guruhi an'anaviy metodika (ma'ruza, kadaver preparatlari, 2D-atlaslar) bo'yicha o'qidi. Tajriba guruhida esa shu mazmun raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan metodika asosida o'rgatildi: 3D-interaktiv anatomik atlas, VR/AR modullari va virtual seksiya stoli aralash (blended) hamda "teskari sinf" (flipped classroom) yondashuvi doirasida qo'llanildi. Bilim darajasi yagona standartlashtirilgan test (100 ballik shkala) yordamida boshlang'ich va yakuniy bosqichlarda o'lchandi. Natijalar uch darajaga ajratildi: past (60 balldan kam), o'rta (60–79 ball), yuqori (80 ball va undan yuqori).

Ma'lumotlar o'rtacha qiymat (M) va standart og'ish (SD) ko'rsatkichlari bilan ifodalandi. Guruhlararo farqlar Styudent t-mezoni yordamida baholandi; farq $p<0,05$ bo'lganda statistik ahamiyatli deb qabul qilindi.

Tadqiqot natijalari tahlili. Boshlang'ich kesimda har ikki guruhda bilim darajalarining taqsimlanishi yaqin bo'lib, o'rtacha ko'rsatkichlar mos ravishda 61,2% va 62,0% ni tashkil etdi; farq statistik jihatdan ahamiyatsiz ($p>0,05$). Bu guruhlarning dastlabki tenglashtirilganligini tasdiqlaydi. Yakuniy kesimda esa taqsimot sezilarli o'zgardi (1-jadval).

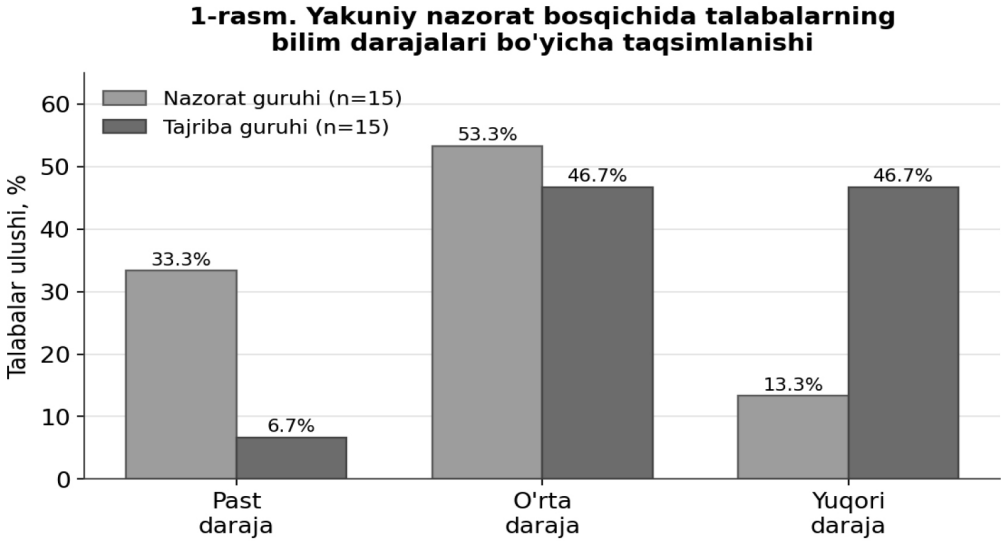
1-jadval

Talabalarning bilim darajalari bo'yicha taqsimlanishi (n soni va %)

Bilim darajasi	Nazorat (boshl.)	Nazorat (yakun.)	Tajriba (boshl.)	Tajriba (yakun.)
Yuqori	1 (6,7%)	2 (13,3%)	1 (6,7%)	7 (46,7%)
O’rta	6 (40,0%)	8 (53,3%)	7 (46,7%)	7 (46,7%)
Past	8 (53,3%)	5 (33,3%)	7 (46,7%)	1 (6,7%)
Jami	15 (100%)	15 (100%)	15 (100%)	15 (100%)

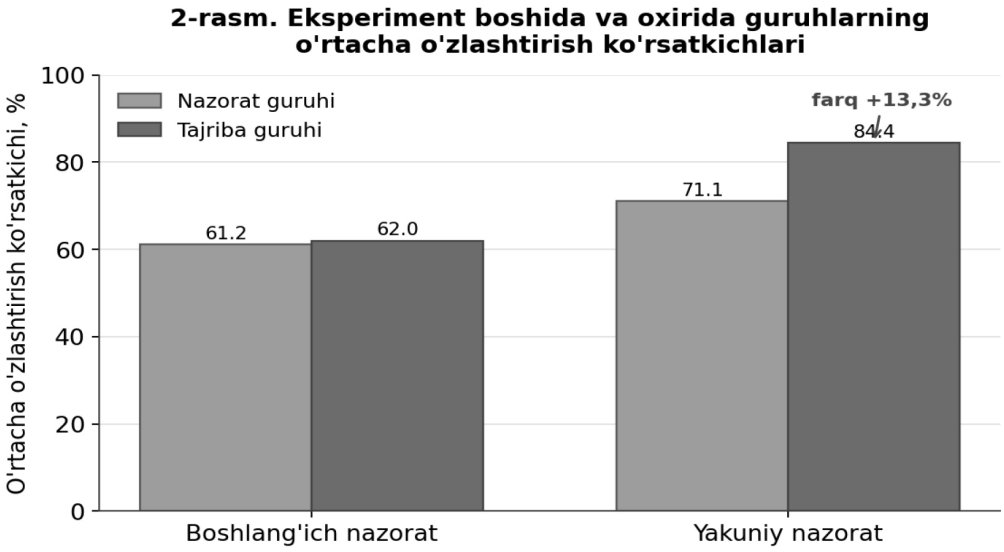
1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, yakuniy kesimda tajriba guruhida yuqori darajadagi talabalar ulushi 6,7% dan 46,7% ga ko'tarilgan, past darajadagilar ulushi esa 46,7% dan 6,7% ga kamaygan. Nazorat guruhida o'zgarishlar ancha

mo"tadil bo'lib qoldi. Mazkur taqsimot 1-rasmdagi gistogrammada ko'rgazmali aks ettirilgan.

1-rasm. Yakuniy nazorat bosqichida bilim darajalari taqsimoti

O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlarining dinamikasi 2-rasmdagi diagrammada keltirilgan. Boshlang'ich bosqichda deyarli teng bo'lgan guruhlar yakuniy bosqichda sezilarli farqlandi: nazorat guruhida ko'rsatkich 71,1% ni, tajriba guruhida esa 84,4% ni tashkil etdi.

2-rasm. Guruhlarning o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari dinamikasi

2-jadval

O'rtacha ko'rsatkichlar va statistik tahlil natijalari

Ko’rsatkich	Nazorat guruhi (M±SD)	Tajriba guruhi (M±SD)	Farq / ahamiyatlilik
Boshlang’ich o’zlashtirish, %	61,2 ± 6,3	62,0 ± 6,0	+0,8; p>0,05
Yakuniy o’zlashtirish, %	71,1 ± 3,8	84,4 ± 3,2	+13,3; p<0,001
Bilim sifati (o’rta+yuqori), %	66,7	93,4	+26,7 f.b.
Styudent t-mezoni (yakuniy)	t empirik = 10,5	t jadval = 2,05	p<0,001

2-jadval natijalariga ko'ra, yakuniy bosqichda tajriba guruhining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 13,3% ga yuqori bo'ldi. Hisoblangan empirik t-mezon (t=10,5) jadval qiymatidan (df=28; α=0,05 da 2,05) sezilarli darajada katta, ya'ni guruhlararo farq statistik jihatdan yuqori ishonchlilikka ega (p<0,001). Boshlang'ich bosqichda esa farq ahamiyatsiz bo'lgani (p>0,05) kuzatilgan ijobiy o'zgarishni aynan qo'llanilgan metodika bilan bog'lash imkonini beradi. Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar xulosalari bilan uyg'un: raqamli vositalar fazoviy-vizual idrokni talab etadigan mavzularda samaradorlikni oshiradi [1; 2]. Shu bilan birga, eng yaxshi natija raqamli texnologiyalar an'anaviy usullarni boyituvchi aralash metodika doirasida qo'llanilganda kuzatiladi [3].

Xulosa. Pedagogik eksperiment natijalari "Odam anatomiyasi" fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar (3D-vizualizatsiya, VR/AR, virtual seksiya stoli) asosidagi metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Tajriba guruhida o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 13,3% ga oshdi, yuqori darajadagi bilimga ega talabalar ulushi sezilarli ko'paydi va farq statistik jihatdan ishonchli bo'ldi (t=10,5; p<0,001).

Shunday qilib, raqamli texnologiyalarni metodik jihatdan asoslangan tarzda, an'anaviy usullar bilan uyg'unlikda qo'llash tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida anatomiya o'qitish sifatini oshirishning samarali yo'nalishi hisoblanadi. Tadqiqotni katta tanlama va uzoq muddatli kuzatuv asosida davom ettirish istiqbolli yo'nalish bo'lib qoladi.

Ushbu maqola № AM-ПЗ- 2019062031 “Yadro energetikasi”,” Yadro tibbiyoti va texnologiyalari”, “ Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari”fanlari bo’yicha bakalavr va magistrlar uchun multimediyali darsliklarni yaratish” nomli innovatsion loyixa doirasida yozib tayyorlangan .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Salimi S., Asgari Z., Mohammadnejad A., Teimazi A., Bakhtiari M. Efficacy of virtual reality and augmented reality in anatomy education: A systematic review and meta-analysis // Anatomical Sciences Education. – 2024. – doi: 10.1002/ase.2501.

2. Zhao J., Xu X., Jiang H., Ding Y. The effectiveness of virtual reality-based technology on anatomy teaching: a meta-analysis of randomized controlled studies // BMC Medical Education. – 2020. – Vol. 20. – Art. 127. – doi: 10.1186/s12909-020-1994-z.

3. Use of virtual technology in teaching human anatomy in medical schools: A systematic review (PRISMA 2020) // 2025. – PMC12743628. [bibliografik ma'lumotlarni asl manba bo'yicha to'ldiring].

4. Anatomage virtual dissection versus traditional human body dissection in anatomy pedagogy: insights from medical students // BMC Medical Education. – 2024. – doi: 10.1186/s12909-024-06029-2.

5. Medical students' feedback of applying the virtual dissection table (Anatomage) in learning anatomy: A cross-sectional descriptive study // Advances in Medical Education and Practice. – 2021. – doi: 10.2147/AMEP.S324520.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida: PF-6079-son Farmoni, 2020-yil 5-oktabr. – Toshkent, 2020. – https://lex.uz/docs/-5030957

7. Sharipov.A.A. Tibbiyot oliygohlarida odam anatomiya fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalar qo‘llashning ta’lim sifati samaradorligi. “PEDAGOGS” international research journal ISSN: 2181-4027_ SJIF: 4.995. https://scientific-il.com/ped

ЗАМОНАВИЙ ЛИДЕРЛИК НАЗАРИЯСИДА ИНСОНПАРВАРЛИК ВА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИ: ЭТНОПЕДАГОГИК ЁНДАШУВ

Алауатдинов С.И.
Қорақалпоқ давлат университети биринчи проректори, педагогика фанлари буйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Таянч сўзлар: лидерлик назарияси, жамоавийлик, компетентлик, жамоавий-лидерлик компетентлиги, этнопедагогика, хизматкор лидерлик, тарқалган лидерлик, Қорақалпоқ халқ педагогикаси, маънавий тарбия.
Ключевые слова: теория лидерства, коллективизм, компетентность, коллективно-лидерская компетентность, этнопедагогика, служащее лидерство, распределенное лидерство, каракалпакская народная педагогика, духовное воспитание.
Key words: leadership theory, collectivism, competence, collective leadership competence, ethnopedagogical approach, servant leadership, distributed leadership, Karakalpak folk pedagogy, spiritual education.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада лидерлик назариясининг тарихий-методологик эволюцияси, хислатлар, хулқ-атвор ва вазиятли ёндашувлардан тортиб, замонавий трансформацион, тарқалган, хизматкор ва аутентик лидерлик концепцияларигача бўлган ривожланиш босқичлари таҳлил қилинган. Ғарб анъанавий бошқарув моделларининг индивидуалистик хусусиятлари танқидий баҳоланиб, уларни миллий педагогика ва Қорақалпоғистон этнопедагогик тажрибаси (оқсоқоллар институти, жамоавий масъулият, маънавий етакчилик) билан диалектик синтез қилиш масалалари ёритилган. Тадқиқот натижасида бўлажак педагогларнинг «жамоавий-лидерлик компетентлиги» тушунчасига муаллифлик таърифи берилган ва унинг когнитив, мотивацион-қадриятли, коммуникатив-ташкилий ҳамда рефлексив-баҳоловчи компонентлардан иборат таркибий тузилмаси асосланган.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется историко-методологическая эволюция теории лидерства, начиная от теории черт, поведенческого и ситуационного подходов до современных концепций трансформационного, распределенного, служащего и аутентичного лидерства. Критически оцениваются индивидуалистические особенности западных моделей управления и освещаются вопросы их диалектического синтеза с национальной педагогикой и этнопедагогическим опытом Каракалпакстана (институт аксакалов, коллективная ответственность, духовное лидерство). В результате исследования дано авторское определение понятия «коллективно-лидерская компетентность» будущих педагогов и обоснована её структурная модель, включающая когнитивный, мотивационно-ценностный, коммуникативно-организационный и рефлексивно-оценочный компоненты.

SUMMARY:
The article analyzes the historical and methodological evolution of leadership theory, ranging from trait, behavioral, and situational approaches to modern concepts of transformational, distributed, servant, and authentic leadership. The individualistic characteristics of Western management models are critically evaluated, and the issues of their dialectical synthesis with national pedagogy and the ethnopedagogical experience of Karakalpakstan (the institution of aksakals, collective responsibility, spiritual leadership) are highlighted. As a result of the study, the author's definition of the concept of "collective leadership competence" of future teachers is provided, and its structural model, including cognitive, motivational-value, communicative-organizational, and reflexive-evaluative components, is substantiated.

Лидерлик назариясининг илмий эволюцияси таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур феномен ижтимоий психология, менежмент, социология ва педагогика фанларида энг кўп тадқиқ этилган масалалардан биридир. Унинг мазмун-моҳияти тарихий тараққиёт давомида бир неча методологик парадигмалар асосида такомиллашиб борган. Дастлаб лидерлик шахснинг туғма хусусияти сифатида талқин қилинган бўлса, кейинчалик у ўрганиладиган хулқ-атвор, муайян вазиятга боғлиқ ижтимоий ҳодиса, жамоавий жараён ва ниҳоят, компетенция ҳамда шахсий ривожланишнинг динамик тизими сифатида қарала бошлади. Бу эволюция лидерлик ҳақидаги тасаввурларнинг оддий шахсий сифатлардан тортиб, кўп омилли ва комплекс ижтимоий-педагогик концепцияларгача ривожланганлигини кўрсатади

Жамоавий-лидерлик компетентлиги - бу шахснинг жамоа доирасидаги ижтимоий-психологик ўзаро таъсир жараёнида, тарқалган лидерлик тамойиллари асосида, жамоа ва шахсий манфаатларни ўзаро уйғунлаштирган ҳолда ташаббус кўрсатиш, ҳамкорликни ташкил этиш, иштирокчиларни умумий мақсад сари сафарбар этиш, жамоавий қарор қабул қилиш, ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш ҳамда белгиланган умумий натижага эришишни самарали ташкил этишда намоён бўладиган, когнитив, мотивацион-қадриятли, коммуникатив-ташкилий ва рефлексив-баҳоловчи компонентларнинг ўзаро интеграциясига асосланган динамик шахсий-ижтимоий сифатдир.

Бироқ ушбу назарияларни танқидий таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уларнинг аксарияти ғарб маданий муҳити ва индивидуалистик қадриятлар тизими асосида ишлаб чиқилган бўлиб, миллий-этнопедагогик хусусиятлар етарлича инобатга олинмаган. Айниқса, жамоавийликнинг миллий моделлари, маънавий етакчилик, этномаданий қадриятлар, жамоага хизмат қилиш тамойили ва халқ педагогикасида шаклланган лидерлик анъаналари мазкур концепцияларда деярли акс этмаган. Шу боис мазкур маколада жаҳон лидерлик назарияларининг илмий ютуқлари миллий пе-

дагогика ва Қорақалпоғистон этнопедагогик тажрибаси билан интеграция қилиниб, бўлажак педагогларда жамоавий-лидерлик компетентлигини шакллантиришнинг миллий моделини ишлаб чиқиш асосий методологик вазифа сифатида белгиланади. Бу ёндашув халқаро лидерлик назариялари билан миллий педагогик қадриятларнинг диалектик синтезини таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон педагогика фанида лидерлик феномени бевосита эмас, балки кўпинча «раҳбарлик», «ташкилотчилик қобилияти» ва «педагогик маҳорат» тушунчалари орқали билвосита тадқиқ этилган. Н.Н. Азизхўжаеванинг педагогик маҳорат концепцияси педагог фаолиятидаги ташкилотчилик ва таъсир кўрсатиш қобилиятларини тизимлаштиради, бу эса лидерлик хулқ-атворининг педагогик-касбий кўринишини очиб беради. Ж.Я. Ядгаровнинг таълим менежменти бўйича тадқиқоти бошқарув фаолиятидаги лидерлик компонентини институционал даражада таҳлил қилади, У.Т. Тожибоевнинг олий таълимда тарбиявий ишлар методикаси эса талабалар билан тарбиявий ишни ташкил этишнинг амалий-услубий асосларини кўрсатади, бироқ бу тадқиқотда ҳам «лидерлик» алоҳида категория сифатида эмас, «тарбиявий раҳбарлик» таркибий қисми сифатида қаралган. Б. Зиёмухамедов ва Ш. Абдуллаеванинг умумпедагогика дарслиги эса раҳбарлик ва ташкилотчилик масалаларини анъанавий педагогика тизими доирасида ёритади , бу эса миллий педагогика фанида «лидерлик» тушунчасининг ҳали мустақил категориал мақомга эга бўлмаганини, балки қўшни тушунчалар орқали билвосита тадқиқ этилаётганини кўрсатади - бу ҳолат мазкур мақоланинг терминологик янгилигини ва зарурлигини янада мустаҳкамлайди.

Минтақавий даражада, хусусан Қорақалпоғистон педагогика мактабида лидерлик ва етакчилик масалалари мустақил илмий категория сифатида эмас, балки халқ педагогикаси, миллий тарбия, этнопедагогика, маънавий қадриятлар ҳамда жамоавий муносабатлар тизими доирасида билвосита ўрганилган. Бу ҳолат минтақанинг тарихий-маданий хусусиятлари билан изоҳланади. Чунки қорақалпоқ халқининг анъанавий тарбия тизимида лидерлик алоҳида шахсий компетенция сифатида эмас, балки жамоага хизмат қилиш, катталарни ҳурмат қилиш, масъулиятни ҳис этиш, адолатли бўлиш, ҳамжиҳатликни таъминлаш ва ижтимоий ишончни қозониш каби миллий қадриятлар орқали шаклланган. Шу боис Қорақалпоғистон олимларининг тадқиқотлари лидерликнинг миллий илдизлари, унинг этномаданий хусусиятлари ва халқ педагогикасидаги намоён бўлиш шаклларини очиб бериши билан муҳим назарий аҳамиятга эга.

Қорақалпоқ халқ педагогикасидаги етакчилик модели эса ушбу ёндашувлардан мазмунан фарқ қилади. Бу ерда лидерлик аввало авлодлар давомийлиги, ижтимоий тажриба, маънавий етуклик, катталар ҳурмати ва жамоа томонидан тан олиниш асосида шаклланади. Яъни етакчиликка эришиш инсоннинг шахсий хоҳиши ёки ташкилотчилик қобилияти билан эмас, балки узоқ йиллар давомида жамоа ишончини қозониши, ахлоқий намуна кўрсатиши ва ижтимоий масъулиятини амалда исботлаши билан боғлиқ. Демак, этнопедагогик ёндашувда лидерлик ижтимоий мақом эмас, балки маънавий камолот ва жамоа эътирофи натижаси сифатида талқин қилинади. Бу жиҳат миллий тарбия тизимининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Умуман олганда, Қорақалпоғистон олимларининг мазкур тадқиқотлари лидерликнинг миллий-тарихий, этнопедагогик ва маънавий асосларини очиб беришда муҳим илмий аҳамиятга эга. Улар етакчиликнинг халқ педагогикасидаги ўзига хос моделини, унинг жамоавийлик, маънавият ва ижтимоий масъулият билан боғлиқ хусусиятларини ёритади. Бироқ ушбу илмий ишлар таҳлили шуни кўрсатадики, анъанавий миллий етакчилик моделини замонавий компетенциявий таълим, жамоавий ўқитиш технологиялари ва бўлажак педагогларнинг жамоавий-лидерлик компетентлигини шакллантириш тизими билан интеграция қилувчи комплекс педагогик механизм амалётда жорий этилмаган. Айнан шу илмий макола назарий янгилиги ва амалий аҳамиятини белгилайди.

Миллий ва минтақавий илмий адабиётлар асосида амалга оширилган назарий таҳлил шуни кўрсатадики, мазкур тадқиқотнинг асосий категориялари ҳисобланган жамоавийлик (баҳамжиҳатлик), компетентлик ва лидерлик тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлса-да, педагогика фанида улар аксарият ҳолларда мустақил илмий категориялар сифатида ўрганилган. Жамоавийлик бўйича тадқиқотларда асосий эътибор ҳамкорлик, ижтимоий муносабатлар ва жамоадаги ўзаро таъсир жараёнларига қаратилган бўлса, компетентликка оид изланишларда шахснинг касбий ва шахсий салоҳиятини шакллантириш механизмлари устувор аҳамият касб этган. Лидерлик бўйича тадқиқотларда эса асосан етакчилик қобилияти, бошқарув жараёнлари, таъсир ўтказиш усуллари ва ташкилотчилик хусусиятлари таҳлил қилинган. Бизнинг талқинимизга кўра, жамоавий-лидерлик компетентлиги - бу шахснинг жамоа доирасидаги ижтимоий-психологик ўзаро таъсир жараёнида, тарқалган лидерлик тамойиллари асосида, жамоа ва шахсий манфаатларни ўзаро уйғунлаштирган ҳолда ташаббус кўрсатиш, ҳамкорликни ташкил этиш, иштирокчиларни умумий мақсад сари

сафарбар этиш, жамоавий қарор қабул қилиш, ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш ҳамда белгиланган умумий натижага эришишни самарали ташкил этишда намоён бўладиган, когнитив, мотивацион-қадриятли, коммуникатив-ташкилий ва рефлексив-баҳоловчи компонентларнинг ўзаро интеграциясига асосланган динамик шахсий-ижтимоий сифатдир.

Мазкур таърифда лидерлик якка шахснинг устунлиги ёки расмий раҳбарлик мақоми сифатида эмас, балки жамоавий фаолият жараёнида иштирокчилар ўртасида табиий тақсимланадиган ва вазиятга қараб намоён бўладиган ижтимоий-педагогик жараён сифатида талқин қилинади. Шу нуқтаи назардан жамоавий-лидерлик компетентлиги шахснинг нафақат бошқаларга таъсир кўрсата олиши, балки улар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик қилиши, жамоавий масъулиятни ҳис қилиши, умумий мақсадларни шахсий манфаатлар билан мувофиқлаштириши, ижтимоий муносабатларни бошқариши ҳамда жамоада ижобий психологик муҳитни шакллантириш қобилиятини ҳам қамраб олади. Демак, ушбу компетентликнинг мазмуни фақат бошқарув ёки ташкилотчилик билан чекланмай, балки инсонпарварлик, ҳамжиҳатлик, ижтимоий масъулият, ҳамкорлик маданияти ва рефлексив ривожланиш каби замонавий компетенциявий таълим талабларини ҳам ўз ичига олади.

Ушбу тўртта ўзаро боғлиқ таркибий компонентга асосланади. Когнитив компонент жамоавий фаолият, лидерлик назариялари, бошқарув усуллари, педагогик мулоқот ва ҳамкорлик технологиялари ҳақидаги назарий билимларни ифодалайди. Мотивацион-қадриятли компонент шахснинг жамоавий ишга ижобий муносабати, ижтимоий масъулияти, ташаббускорлиги, умумий мақсадларга садоқати, миллий ва умуминсоний қадриятларга таяниши ҳамда лидерликка бўлган ички эҳтиёжини акс эттиради. Коммуникатив-ташкилий компонент жамоада самарали мулоқот қилиш, вазифаларни мувофиқлаштириш, ҳамкорликни ташкил этиш, низоларни конструктив ҳал қилиш, иштирокчиларни умумий мақсад атрофида бирлаштириш ва жамоавий қарор қабул қилиш каби амалий қобилиятларни ўз ичига олади. Рефлексив-баҳоловчи компонент эса шахснинг ўз фаолиятини таҳлил қилиши, жамоавий иш натижаларини баҳолаши, ўз кучли ва заиф томонларини англаши, ўзини ўзи ривожлантириш стратегияларини белгилаши ҳамда доимий касбий такомиллашувга интилишини таъминлайди. Ушбу компонентларнинг ўзаро уйғунлиги жамоавий-лидерлик компетентлигининг яхлит интегратив тузилмасини ташкил этади.

Шундай қилиб, амалга оширилган назарий таҳлил шуни кўрсатадики, жаҳон лидерлик назариялари билан миллий этнопедагогик анъаналар ўр-

тасидаги муносабат қарама-қаршилик эмас, балки ўзаро тўлдирувчи диалектик бирлик хусусиятига эга. Ғарб лидерлик назариялари шахснинг ташаббускорлиги, инновацион фикрлаши ва бошқарув қобилиятларини ривожлантириш учун муҳим назарий асос бўлса, миллий педагогика жамоавий масъулият, маънавий етакчилик, ижтимоий ҳамжиҳатлик ва миллий қадриятларга таянган тарбиянинг мустаҳкам пойдеворини яратади. Ана шу йўналишнинг илмий синтези жамоавий-лидерлик компетентлиги концепциясининг методологик негизини ташкил этади

Амалга оширилган назарий-методологик таҳлил жаҳон лидерлик концепциялари ва миллий этнопедагогик анъаналарнинг ўзаро тўлдирувчи диалектик бирликка эга эканлигини кўрсатди. Ишлаб чиқилган «жамоавий-лидерлик компетентлиги» таърифи ва унинг тўрт компонентли тузилмаси бўлажак педагогларни тайёрлаш тизимини янги мазмун билан бойитади. Ушбу интегратив модел келгуси тадқиқотларда талабаларнинг жамоавий-лидерлик сифатларини шакллантиришга қаратилган таркибий-функционал модел, педагогик шарт-шароитлар ва амалий тажриба-синов ишларининг назарий пойдевори бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мусурмонова Одилхон Абдуллаевна. Маънавий тарбия асослари. – Тошкент: Fan, 2007. – 216 б.

2. Сафарова Раҳима Ғаниевна. Педагогика. – Тошкент: Tafakkur, 2012. – 368 б.

3. Рўзиева Дилором Ибрагимовна. Педагогик компетентликни ривожлантириш назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2018. – 250 б.

4. Иноятов Улуғбек Инъомович. Олий таълим педагогикаси. – Тошкент: Fan, 2017. – 320 б.

5. Нишоналиев Улуғбек Нишоналиевич. Замонавий педагогик технологиялар. – Тошкент: Fan, 2015. – 286 б.

6. Қурбонов Шавкат Қурбонович, Сейтхалилов Эгамберди Абдуллаевич. Таълим сифати менежменти. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2006. – 592 б.

7. Сейтхалилов Эгамберди Абдуллаевич. Узлуксиз таълим тизимида сифат менежменти. – Тошкент: Fan, 2013. – 288 б.

8. Каримов Ислом Абдуғаниевич. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

9. Азизхўжаева Нодира Нормуродовна. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Тошкент: Fan, 2006. – 159 б.

10. Ядгаров Жаҳонгир Ядгарович. Таълим менежменти. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2016. – 240 б.

11. Тожибоев Уктам Тожибоевич. Олий таълимда тарбиявий ишлар методикаси. – Тошкент: Tafakkur, 2018. – 280 б.

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING KREATIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHARTLARI

Jo‘rayeva G.A.
“TIQXMMI”-MTU
“Professional ta‘lim” kafedrasi
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so‘zlar: kreativ tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv, ijodiy qobiliyat, psixologik shartlar, pedagogik shartlar, muammoli ta’lim, loyiha, keys-stadi, refleksiya, raqamli ta’lim.
Ключевые слова: креативное мышление, компетентностный подход, творческие способности, психологические условия, педагогические условия, проблемно-ориентированное обучение, проект, кейс-стади, рефлексия, цифровое обучение.
Key words: creative thinking, competence-based approach, creative ability, psychological conditions, pedagogical conditions, problem-based learning, project, case study, reflection, digital education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik shartlari yoritilgan. Maqolada muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, keys-stadi, guruhli ish, ijodiy topshiriqlar, refleksiya va raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, talabaning ijodiy faolligini qo‘llab-quvvatlovchi psixologik muhit, o‘qituvchining rag‘batlantiruvchi pozitsiyasi va xatolarga ijobiy munosabat kabi omillar misollar asosida ochib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются психолого-педагогические условия развития творческого мышления учащихся на основе компетентностного подхода. Анализируется важность проблемно-ориентированного обучения, проектной деятельности, анализа конкретных случаев, групповой работы, творческих заданий, рефлексии и использования цифровых технологий. Также на примерах выявляются такие факторы, как психологическая среда, поддерживающая творческую деятельность учащихся, ободряющая позиция преподавателя и позитивное отношение к ошибкам.
SUMMARY:
This article outlines the psychological and pedagogical conditions for developing students' creative thinking based on a competency-based approach. It analyzes the significance of utilizing problem-based learning, project-based activities, case studies, group work, creative assignments, reflection, and digital technologies. Furthermore, the article illustrates factors that foster students'

creative engagement-such as a supportive psychological environment, an encouraging stance from the teacher, and a positive attitude toward errors-through specific examples.

Zamonaviy oliy ta’limda talabaning kreativ tafakkurini rivojlantirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki bugungi mutaxassis faoliyati davomida oldindan mavjud bo‘lmagan vaziyatlarga duch kelishi mumkin.

Bunday vaziyatlarda faqat tayyor bilimni eslab qolish yetarli emas. Mutaxassis muammoni aniqlashi, uni turli tomonlardan ko‘rib chiqishi, bir nechta yechim ishlab chiqishi, mavjud variantlarni baholashi va eng maqbul qarorni qabul qilishi kerak.

Shu sababli kompetensiyaviy yondashuv kreativ tafakkurni rivojlantirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kreativ tafakkur yangi g‘oya yaratish bilan cheklanmaydi. U muammoni boshqacha ko‘rish, turli imkoniyatlarni izlash, g‘oyalarni taqqoslash va ularni takomillashtirish jarayonini ham o‘z ichiga oladi.

Kreativ tafakkurning mazmunini yanada ochadigan bo‘lsak, talabaning kreativ tafakkurini rivojlantirish uchun avvalo “kreativlik”ni faqat san’at yoki ijodiy kasblarga xos hodisa sifatida tushunmaslik kerak.

Masalan, matematika yo‘nalishidagi talaba masalani yechishning yangi usulini taklif qilsa, bu ham kreativlikdir.

Pedagogika yo‘nalishidagi talaba darsni tashkil etishning yangi modelini ishlab chiqsa, bu ham kreativlikdir.

Iqtisodchi talaba korxona xarajatlarini kamaytirishning yangi yo‘lini taklif qilsa, bu ham kreativ fikrlashning ko‘rinishidir.

Demak, kreativ tafakkur barcha kasbiy yo‘nalishlarda zarur bo‘lgan kompetensiyadir. Ammo kreativlik o‘ziga berilgan ta’rif bilan cheklanib qolmaydi, buni quyida ta’rif va misollar bilan tahlil qilib chiqamiz.

Birinchidan **psixologik sharti** -bu erkin fikrlash muhitidir. Ya’ni kreativ tafakkurni rivojlantirishning birinchi shartlaridan biri psixologik jihatdan qulay muhit yaratishdir.

Bunda talaba o‘quv jarayonida o‘z fikrini bildirishdan qo‘rqmasligi kerak. Masalan, o‘qituvchi: *“faqat darslikdagi javobni ayting”*,- desa, talaba tayyor ma’lumotni takrorlashga harakat qiladi. Agar: *“bu muammoga yana qanday yechim bo‘lishi mumkin?”*, - deb so‘ralsa, talaba o‘z fikrini izlashga kirishadi.

Shuning uchun kreativ ta’limda o‘qituvchining savol berish usuli juda muhim.

Ikkinchidan **pedagogik shart** – bu muammoli ta’lim. Muammoli ta’lim kreativ tafakkurni rivojlantirish uchun samarali vositalardan biridir.

Misol uchun, dars jarayonida o‘qituvchi talabaga ikki toifadagi savol berishi mumkin bo‘ladi. Deylik, oddiy savol: *“Kompetensiyaviy yondashuv nima?”*. Muammoli savol: *“Agar talaba barcha nazariy bilimlarni yaxshi bilsa-yu, lekin ularni amaliy vaziyatda qo‘llay olmasa, uni kompetentli mutaxassis deb hisoblash mumkinmi?”*, kabi ko‘rinishda bo‘lsa.

Bunda ikkinchi savol talabaning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi. U fikr bildiradi, dalil keltiradi, qarama-qarshi fikrlarni ko‘rib chiqadi va xulosa chiqaradi.

Uchinchidan **loyiha faoliyati**, ya’ni loyiha metodi kreativ tafakkurni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

Masalan:

“Universitetda talabalar uchun innovatsion ta’lim muhitini yaratish” mavzusida loyiha ishlab chiqish topshiriladi.

Talabalar:

1. mavjud muammoni aniqlaydi;
2. talabalar orasida so‘rovnoma o‘tkazadi;
3. ma’lumotlarni tahlil qiladi;
4. bir nechta g‘oya ishlab chiqadi;
5. eng maqbul variantni tanlaydi;
6. loyiha rejasini tuzadi;
7. uni taqdim etadi;
8. boshqa guruhlarning savollariga javob beradi.

Bu jarayonning o‘zida bir nechta kompetensiya rivojlanadi:

- kreativ fikrlash;
- tanqidiy fikrlash;
- kommunikatsiya;
- hamkorlik;
- muammoni hal qilish;
- qaror qabul qilish.

Bu ketmaketlik bir qancha **metod va metodikalardan** foydalanishga chorlaydi.

Misol uchun **“Keys-stadi”** metodikasi talabani real yoki realga yaqin vaziyat bilan ishlashga o‘rgatadi.

Masalan:

“Guruhdagi talabalar dars vaqtida telefonlardan ko‘p foydalanmoqda. O‘qituvchi telefonni butunlay taqiqlashi kerakmi yoki undan ta’lim vositasi sifatida foydalanishi mumkinmi?”

Talabalar ikki yoki undan ortiq variantni ko‘rib chiqadi.Birinchi guruh telefonlardan foydalanishni cheklashni taklif qilishi mumkin.

Ikkinchi guruh esa: *“telefonni taqiqlash o‘rniga undan QR-kod, elektron test, interaktiv topshiriq va ma’lumot izlash vositasi sifatida foydalanish mumkin”*.-degan fikrni ilgari surishi mumkin.

Bu jarayonda talabalar muammoni bir tomonlama emas, turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishni o‘rganadi.

Keyingisi **“Bir muammo - ko‘p yechim”** usuli. Bunda kreativ tafakkurni rivojlantirishda oddiy, ammo samarali topshiriqlardan biri bitta muammoga imkon qadar ko‘p yechim ishlab chiqishdir.

Masalan:

“Talabalarning kitob o‘qishga qiziqishini qanday oshirish mumkin?”

Talabalar quyidagilarni taklif qilishi mumkin:

• kitobxonlik klubi;
• elektron kitoblar;
• kitob taqdimotlari;
• “oy kitobi” loyihasi;
• kitob bo‘yicha podkast;
• kitobxonlik tanlovi;
• mashhur shaxslarning kitob tavsiyalari;
• kitob almashish burchagi.

Keyin har bir g‘oya quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

• yangiligi;
• foydaliligi;
• amalga oshirish imkoniyati;
• xarajati;
• kutilayotgan natijasi.

Shunday qilib, kreativ fikrlashning ikki bosqichi - **g‘oya yaratish va g‘oyani baholash** birlashtiriladi.

Kreativ tafakkur individual faoliyat bilan bir qatorda **guruhdagi hamkorlik** jarayonida ham rivojlanadi.

Masalan, guruhga *“Kelajak universiteti qanday bo‘lishi kerak?”*- degan topshiriq beriladi.

Talabalar:

• ta’lim texnologiyalarini;
• auditoriyalarni;
• kutubxonani;
• baholash tizimini;

• talabalar uchun xizmatlarni o‘zlari loyihalashtiradi.

Har bir talaba o‘z fikrini beradi. Guruh esa takliflarni birlashtirib, umumiy model yaratadi.

Bu jarayon talabalarni nafaqat ijod qilishga, balki boshqalarning fikrini qabul qilishga ham o‘rgatadi.

Shu qatorda bugungi ta’limda raqamli vositalar kreativ tafakkurni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratayotganligini ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, talaba sun’iy intellekt vositasidan biror muammo bo‘yicha dastlabki g‘oyalarni olish uchun foydalanishi mumkin.

Ammo asosiy topshiriq:*“AI bergan javobni o‘zini ko‘chirish”* bo‘lmasligi kerak. Balki: *“AI bergan beshta g‘oyani tahlil qiling, ularning ikkitasidagi kamchiliklarni aniqlang va o‘zingizning yaxshilangan variantingizni yarating”*.-degan topshiriq berilishi mumkin.

Bu usulda talaba texnologiyadan tayyor javob olish uchun emas, balki **tahlil qilish, tanlash, baholash va takomillashtirish** uchun foydalanadi.

Ko‘rib turganingizday, hamisha o‘qituvchining roli asosiy dastak bo‘lib qolmoqda. Ammo kreativ ta’limda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi.

An’anaviy yondashuvda o‘qituvchi ko‘proq ma’lumot beruvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Kompetensiyaviy yondashuvda esa o‘qituvchi:

• yo‘naltiradi;

• savollar beradi;

• muammoli vaziyat yaratadi;

• talabani mustaqil izlanishga undaydi;

• fikrlarni tahlil qilishga yordam beradi;

• konstruktiv fikr-mulohaza beradi.

Masalan, talaba topshiriqni noto‘g‘ri bajarsa: *“Noto‘g‘ri bajarding”.-deyish o‘rniga:“qaysi bosqichda qiyinchilik yuzaga keldi?”*.-yoki: *“bu vazifani boshqa usulda bajarib ko‘rsak qanday natija chiqadi?”*.-degan savollar berilishi mumkin.

Bu esa o‘qituvchi va talaba orasida mavzuni o‘rganganlik darajasini baholashning kreativ tafakkurga ta’sirini ko‘rsatadi.

Agar talabaning har qanday topshirig‘i faqat bitta to‘g‘ri javob asosida baholansa, u noodatiy fikr bildirishdan qochishi mumkin.

Shuning uchun kreativ topshiriqlarda baholash mezonlari ham o‘zgarishi kerak.

Masalan:

Mezon	Mazmuni
Yangilik	G‘oya qanchalik original?
Foydalilik	G‘oya qanday muammoni hal qiladi?
Asoslilik	Talaba o‘z fikrini dalillar bilan asoslay oladimi?
Amaliylik	G‘oyani hayotda qo‘llash mumkinmi?
Takomillashtirish	Talaba o‘z g‘oyasini rivojlantira oladimi?

Bunday baholash talabaning faqat javobini emas, **fikrlash jarayonini** ham e’tiborga oladi.

Har qanday ijodiy faoliyatdan keyin refleksiya tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Talabaga quyidagi savollar berilishi mumkin:

• Men qanday yangi g‘oya yaratdim?
• G‘oyamning kuchli tomoni nimada?
• Qaysi qismida qiynaldim?
• Guruhdagi boshqa fikrlardan nimani o‘rgandim?
• G‘oyamni yana qanday takomillashtirish mumkin?
• Keyingi topshiriqda nimani boshqacha qilaman?

Refleksiya talabaning o‘z faoliyatini anglashiga va kelgusidagi ishini yaxshilashiga yordam beradi.

Kreativ tafakkurni rivojlantirishning modeli tizish, ya’ni kompetensiyaviy yondashuv asosida kreativ tafakkurni rivojlantirish jarayonini quyidagi ketma-ketlikda tashkil qilish mumkin:

Muammo → savol → g‘oyalar yaratish → g‘oyalarni taqqoslash → eng yaxshi variantni tanlash → amaliy yechim → natijani baholash → refleksiya → takomillashtirish.

Masalan, talaba “Universitetda ekologik madaniyatni oshirish” muammosi bilan ishlaydi.

Avval muammoni aniqlaydi. Keyin turli g‘oyalar ishlab chiqadi. Eng maqbulini tanlaydi. Loyiha yaratadi. Uni himoya qiladi. Natijani baholaydi va kamchiliklarini aniqlaydi.

Bu jarayon oddiy bilim olishdan farqli ravishda talabaning bilimini faoliyatga aylantiradi.

Xulosa qilib, kompetensiyaviy yondashuv asosida talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirish uchun ta’lim jarayonida muayyan psixologik va pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur.

Avvalo, talaba o‘z fikrini erkin bildira oladigan, xatodan qo‘rqmaydigan va turli yechimlarni sinab ko‘rishga imkon beradigan psixologik muhit shakllantirilishi kerak.

Pedagogik jihatdan esa muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, keys-stadi, guruhli ish, ijodiy topshiriqlar, refleksiya va raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega. Kreativ tafakkurni rivojlantirishning asosiy maqsadi talabaga ko‘proq ma’lumot berish emas, balki uni muammoni ko‘ra olish, savol qo‘yish, turli g‘oyalar yaratish, ularni baholash va amaliy yechimga aylantirishga o‘rgatishdan iborat.

Shu nuqtayi nazardan kompetensiyaviy yondashuv oliy ta’limda ijodiy, mustaqil va zamonaviy fikrlaydigan mutaxassisni tayyorlash uchun samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. OECD. PISA 2022 Results. Volume III: Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024.
2. OECD. Seven Questions about Creativity and Creative Thinking. Paris: OECD Publishing, 2025.
3. Amabile T. M. Creativity in Context. Boulder: Westview Press, 1996.
4. Guilford J. P. Creativity. American Psychologist, 1950.
5. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service.
6. Runco M. A., Jaeger G. J. The Standard Definition of Creativity. Creativity Research Journal, 2012.
7. Sternberg R. J., Lubart T. I. The Concept of Creativity: Prospects and Paradigms. Cambridge University Press.
8. Vygotsky L. S. Imagination and Creativity in the Adolescent. Moscow, 1930.
9. Rogers C. R. Toward a Theory of Creativity. ETC: A Review of General Semantics, 1954.
10. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman, 1997.

TALABALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK KOMPETENSIYALARNING AHAMIYATI

Jo'rayeva G.A.
"TIQXMMI"-MTU
"Professional ta'lim" kafedrasi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so'zlar: psixologik kompetensiya, ijodiy qobiliyat, kreativlik, kompetensiyaviy yondashuv, o'zini anglash, o'zini boshqarish, kommunikativ kompetensiya, hamkorlik, refleksiya, talaba.
Ключевые слова: психологическая компетентность, творческие способности, креативность, компетентностный подход, самосознание, самоорганизация, коммуникативная компетентность, сотрудничество, рефлексия, студент.
Key words: psychological competence, creative abilities, creativity, competence-based approach, self-awareness, self-organization, communicative competence, cooperation, reflection, student.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ijodiy qobiliyatga ta'sir qiluvchi omillar haqida bo'lib, o'zini anglash, o'ziga ishonch, o'zini boshqarish, muloqot, hamkorlik, muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va refleksiya kabi psixologik kompetensiyalarning ijodiy faoliyat bilan bog'liqligi yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim jarayonida mazkur kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi amaliy topshiriqlar va hayotiy misollar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на творческие способности, и подчеркивается взаимосвязь между психологическими компетенциями, такими как самосознание, уверенность в себе, самоорганизация, коммуникация, сотрудничество, решение проблем, принятие решений и рефлексия, и творческой деятельностью. Также представлены практические задания и примеры из реальной жизни, которые способствуют формированию этих компетенций в процессе высшего образования.
SUMMARY:
This article examines the factors influencing creative ability and highlights the connection between creative activity and psychological competencies such as self-awareness, self-confidence, self-management, communication, collaboration, problem-solving, decision-making, and reflection. It also presents practical tasks and real-life examples designed to foster these competencies within the higher education process.

Hozirgi davrda oliy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri kasbiy bilimga ega bo‘lgan, shu bilan birga mustaqil fikrlaydigan, o‘z faoliyatini boshqara oladigan va yangi vaziyatlarga moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Mehnat bozorida mutaxassisdan faqat o‘z kasbini bilish talab qilinmaydi. U yangi vazifalarni qabul qilishi, jamoada ishlashi, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishi, o‘z fikrini asoslab berishi va doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi kerak.

Shu jihatdan talabaning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish masalasini faqat kreativ topshiriqlar bilan cheklash yetarli emas. Talabada ijodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi psixologik kompetensiyalar ham shakllangan bo‘lishi kerak.

Psixologik kompetensiya deganda shaxsning o‘z psixologik imkoniyatlarini anglash, his-tuyg‘ularini boshqarish, boshqa insonlar bilan samarali munosabat o‘rnatish, muammolarni tahlil qilish va o‘z faoliyatini takomillashtirish qobiliyatlarini tushunish mumkin.

Bunga ko‘ra psixologik kompetensiyani ijodiy qobiliyat bilan o‘zaro bog‘liqligini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Ijodiy qobiliyat ko‘pincha yangi g‘oya yaratish bilan bog‘lanadi. Biroq yangi g‘oyani yaratishning o‘zi yetarli emas. Uni tushuntirish, asoslash, rivojlantirish va amaliyotga tatbiq etish ham talab qilinadi.

Masalan, talaba ta’lim jarayonini takomillashtirish bo‘yicha yangi g‘oya taklif qildi. Agar u o‘z fikrini tushuntira olmasa yoki tanqidiy savollarga javob berishda qiynalsa, g‘oyaning amaliy ahamiyati pasayishi mumkin.

Shuning uchun ijodiy qobiliyat quyidagi psixologik kompetensiyalar bilan birgalikda rivojlanishi maqsadga muvofiq:

1.O‘zini anglash kompetensiyasi - ijodiy faoliyatda talabaning o‘z imkoniyatlarini bilishi muhim.

O‘zini anglagan talaba:

• nimani yaxshi bajarishini;

• qaysi vazifalarda qiynalishini;

• qanday sharoitda samarali ishlashini;

• qaysi faoliyatga ko‘proq qiziqishini tushunadi.

Masalan, guruhga “Ta’lim jarayonini yaxshilash bo‘yicha loyiha ishlab chiqing”- degan topshiriq berildi.

Bir talaba ma'lumot to'plashni yaxshi biladi. Ikkinchisi dizayn qilishga qiziqadi. Uchinchisi taqdimot qilishga qobiliyatli. To'rtinchisi esa muammolarni tahlil qilishga moyil.

Agar talabalar o'z kuchli tomonlarini anglab, vazifalarni shunga mos taqsimlasa, guruhning umumiy ijodiy samaradorligi oshadi.

2. O'ziga ishonch va ijodiy faollik - ijodiy faoliyatda o'ziga ishonch muhim psixologik omillardan biridir.

Bunda talaba: "Mening fikrim boshqalarnikidan yomon bo'lsa-chi?"-degan qo'rquv bilan yashasa, yangi g'oyasini aytmasligi mumkin. Aksincha: "Mening fikrimni sinab ko'rish mumkin"-degan munosabat ijodiy faollikni oshiradi.

Shu sababli o'qituvchi talabaning har bir fikrini to'g'ri yoki noto'g'ri deb baholashdan oldin uni tushunishga harakat qilishi kerak.

Masalan, talaba "Darslarning ayrim qismini talabalar o'zlari o'tkazishi mumkin"- degan taklif berishi mumkin.

O'qituvchi bu paytda: "Bu usulning qanday afzalligi bo'lishi mumkin?"-deb so'rasa, talaba o'z g'oyasini rivojlantirishga imkon oladi. Bu orqali o'qituvchi talabada o'z fikrini ifodalash orqali ijodiy faollikni oshirish barobarida o'ziga ishonish uchun ishonch uyg'otadi.

3. O'zini boshqarish kompetensiyasi -ijodkorlik faqat g'oya yaratish emas. G'oyani amalga oshirish uchun vaqtni rejalashtirish, qiyinchiliklarni yengish va ishni oxiriga yetkazish kerak.

Masalan, talaba loyiha uchun juda yaxshi g'oya topdi. Ammo vaqtni to'g'ri taqsimlamadi va loyihani belgilangan muddatda yakunlay olmadi.

Bu holatda ijodiy g'oya mavjud bo'lsa-da, o'zini boshqarish kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganligini anglatadi.

Shuning uchun talabalarni:

• reja tuzish;

• vazifalarni bosqichlarga ajratish;

• muddat belgilash;

• ustuvor vazifalarni aniqlash;

• bajarilgan ishni nazorat qilish kabi ko'nikmalarga o'rgatish zarur. Bu sanab o'tilgan omillar talaba uchun tajriba ishining tartibi va tizimliligini ha rivojlantiradi.

4. Kommunikativ kompetensiya - ijodiy g'oya ko'pincha muloqot jarayonida rivojlanadi.

Talaba o‘z fikrini aytadi, boshqa talaba savol beradi, uchinchi talaba boshqa variantni taklif qiladi. Natijada dastlabki g‘oya takomillashadi.

Masalan, guruhga: “Universitetda talabalar bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish uchun qanday loyiha yaratish mumkin?”- degan topshiriq beriladi.

Bir talaba sport klubini taklif qiladi. Boshqasi kitobxonlik klubini taklif qiladi. Uchinchisi kasbiy mahorat to‘garagini taklif qiladi.

Muhokama natijasida ular “Talabalar rivojlanish markazi” kabi umumiy loyiha yaratishlari mumkin.

Demak, muloqot orqali talabalar orasida ijodiy g‘oyalarni birlashtirish va takomillashtirish vositasiga aylanadi.

5. Hamkorlik kompetensiyasi - zamonaviy ijodkorlikni faqat individual faoliyat bilan cheklash to‘g‘ri emas. Ko‘plab yangi g‘oyalar yuqorida sanab o‘tkanimizdey guruhdagi hamkorlik natijasida yuzaga keladi.

Guruhli topshiriqda har bir talaba:

• o‘z fikrini bildiradi;
• boshqalarni tinglaydi;
• o‘z fikrini himoya qiladi;
• boshqalarning taklifini qabul qiladi;
• umumiy qarorga keladi.

Bu jarayonda talaba “mening fikrim eng to‘g‘ri” degan qarashdan “eng yaxshi yechimni birgalikda topishimiz mumkin” degan qarashga nazlidagi ditsiplinaga beixtiyor o‘tadi.

6. Muammoni hal qilish kompetensiyasi - ijodiy qobiliyatning muhim ko‘rinishlaridan biri muammoga noodatiy yechim topishdir.

Masalan:

“Universitetda talabalar kutubxonadan kam foydalanmoqda. Buning sabablarini aniqlang va foydalanishni oshirish uchun uchta yangi yechim taklif qiling.”

Talabalar avval muammoning sabablarini aniqlaydi:

• elektron resurslardan foydalanish qulayroq;
• kutubxonadagi ayrim adabiyotlar eskirgan;
• talabalar kutubxona imkoniyatlarini yaxshi bilmaydi.

Keyin yechimlar ishlab chiqiladi:

• elektron katalogni takomillashtirish;
• yangi adabiyotlar bo‘yicha talabalar so‘rovini o‘tkazish;
• kutubxona imkoniyatlarini targ‘ib qiluvchi qisqa videolar yaratish.

Bu topshiriqda ijodkorlik muammoni tahlil qilish va amaliy yechim ishlab chiqish bilan birlashadi. Shu qatorda talabani ilmiy dars shaklidan erkin tasavvur jarayonida ijodiy muqobillik beradi.

7. Qaror qabul qilish kompetensiyasi –bu oltinchi omil bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ijodiy jarayonda bir nechta g‘oya paydo bo‘lishi mumkin. Lekin ulardan eng maqbulini tanlash ham muhim.

Misol uchun, talabalar ta’lim jarayonini raqamlashtirish bo‘yicha beshta g‘oya ishlab chiqdi. Ularning hammasini bir vaqtning o‘zida amalga oshirish imkoniyati yo‘q.

Talabalar quyidagi mezonlar orqali g‘oyalarni baholashi mumkin:

- qancha mablag‘ talab qilishi;
- amalga oshirish muddati;
- talabalar uchun foydasi;
- texnik imkoniyat;
- natijaning barqarorligi.

Shunday qilib, ijodiy fikrlash masalani tahlil qilish orqali qaror qabul qilish bilan yakunlanadi.

8. Refleksiya va ijodiy rivojlanish - talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi keyingi ijodiy faoliyat uchun muhim asos yaratadi. Bu orqali yangi g‘oyalarga yana yo‘l ochishi mumkin.

Dars yoki loyiha yakunida: “Bugun nimani o‘rgandim?”- degan savoldan tashqari:“Qaysi fikrim eng foydali bo‘ldi?”,“Qaysi g‘oyam ishlamadi?”, “Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?”- degan savollarni berish maqsadga muvofiq.

Bu savollar talabaning o‘z faoliyatini baholash va rivojlantirishiga yordam beradi. Keltirilgan tartibni qo‘llash talabalar uchun mavzuning to‘liq qamralishiga imkon va hissa beradi.

Demak, ushbu ketmaketlikni qo‘llash orqali amaliy tavsiya sifatida qaraladigan bo‘lsa, bugungi kunda **4C modeli (XXI asr ko‘nikmalari modeli)** - talabalarda tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvi tobora ko‘proq muhokama qilinmoqda. 2026-yildagi oliy ta’lim tadqiqotlarida ham bu kompetensiyalarning rivojlanishi o‘qitish dizayni, topshiriqlar va baholash bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatilmoqda.

Shuning uchun maqolada “ijodiy qobiliyatni alohida qobiliyat sifatida emas, boshqa psixologik kompetensiyalar bilan bog‘liq tizim sifatida qarash” fikrini ilgari surish mumkin. Bunga juda yaxshi amaliy misol tavsiya qilish

mumkin, ya'ni talabaga: "Universitet kutubxonasidan talabalar foydalanishini qanday ko'paytirish mumkin?"- degan muammo beriladi.

Talabalar:

• so'rovnoma tuzadi;
• muammoni aniqlaydi;
• bir nechta g'oya ishlab chiqadi;
• guruhda muhokama qiladi;
• eng yaxshi variantni tanlaydi;
• loyiha yaratadi;
• uni himoya qiladi.

Bu bitta topshiriqning o'zida talabada ijodkorlik + muloqot + hamkorlik + tanqidiy fikrlash + qaror qabul qilish qobiliyatlari rivojlanadi.

Bu bilan birga talabalarning psixologik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun bir qatorda quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin bo'ladi, ya'ni:

1."Men kimman?" topshirig'i. Talaba o'zining kuchli tomonlari va rivojlantirishi kerak bo'lgan jihatlarini yozadi.

2."Bir muammo - besh yechim" topshirig'i. Talabaga bitta real muammo beriladi va undan kamida beshta yechim ishlab chiqish so'raladi.

3."G'oyani himoya qil" topshirig'i. Talaba noodatiy fikrini dalillar asosida himoya qiladi.

4."Guruhdagi rollar" topshirig'i. Bir talaba rahbar, ikkinchisi tahlilchi, uchinchisi dizayner, to'rtinchisi taqdimotchi vazifasini bajaradi.

6. "Xatodan o'rganish" topshirig'i. Talaba o'zining muvaffaqiyatsiz bo'lgan faoliyatini tahlil qiladi va uni takomillashtirish yo'lini taklif qiladi.

Xulosa shuki, talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda psixologik kompetensiyalar muhim asoslardan biri hisoblanadi. O'zini anglash, o'ziga ishonch, o'zini boshqarish, muloqot, hamkorlik, muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va refleksiya kabi kompetensiyalar talabaning ijodiy faoliyatini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim berishda talabaning tayyor bilimni qay darajada o'zlashtirgani bilan bir qatorda, o'z bilimidan qanday foydalanayotgani, muammoga qanday munosabatda bo'layotgani va yangi yechim yaratishga qanchalik tayyorligi ham e'tiborga olinishi lozim.

Shu sababli oliy ta'limda ijodiy qobiliyatni rivojlantirishni psixologik kompetensiyalarni shakllantirish bilan birgalikda olib borish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. PISA 2022 Results. Volume III: Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024.
2. OECD. Seven Questions about Creativity and Creative Thinking. Paris: OECD Publishing, 2025.
3. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman, 1997.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
5. Rogers C. R. Toward a Theory of Creativity. ETC: A Review of General Semantics, 1954.
6. Amabile T. M. Creativity in Context. Boulder: Westview Press, 1996.
7. Sternberg R. J., Lubart T. I. Defying the Crowd: Cultivating Creativity in a Culture of Conformity. New York: Free Press, 1995.
8. Runco M. A., Jaeger G. J. The Standard Definition of Creativity. Creativity Research Journal, 2012.
9. Guilford J. P. Creativity. American Psychologist, 1950.
10. Vygotsky L. S. Imagination and Creativity in the Adolescent. Moscow, 1930.

O‘QUVCHILARNING BIOLOGIK SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA TA’LIM-TARBIYA INTEGRATSIYASINING PEDAGOGIK ASOSLARI

Umaraliyeva M.T.
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent farmatsevtika instituti akademik litseyi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: biologik savodxonlik, ta’lim-tarbiya integratsiyasi, biologiya ta’limi, pedagogik integratsiya, aksiologik yondashuv, inklyuziv yondashuv, qadriyat, mas’uliyatli qaror, refleksiya.
Ключевые слова: биологическая грамотность, интеграция в образование, биологическое образование, педагогическая интеграция, аксиологический подход, инклюзивный подход, ценность, ответственное решение, рефлексия.
Keywords: biological literacy, integration of education and upbringing, biology education, pedagogical integration, axiological approach, inclusive approach, value, responsible decision, reflection.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining pedagogik mohiyati va o‘quvchilarning biologik savodxonligini rivojlantirishdagi imkoniyatlari nazariy-metodik jihatdan tahlil qilingan. Pedagogik va biologik-metodik manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va konseptual sintez asosida ta’lim-tarbiya integratsiyasining biologiya ta’limiga xos oltita tarkibiy-pedagogik jihati hamda biologik savodxonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yettita funksiyasi tizimlashtirilgan. Tadqiqotda ta’lim-tarbiya integratsiyasi biologik savodxonlikni rivojlantirishning tizim hosil qiluvchi pedagogik asosi, aksiologik yondashuv uning qadriyatli-mazmuniy yo‘nalishi, inklyuziv yondashuv esa barcha o‘quvchilarning biologik ta’lim jarayonida teng va mazmunli ishtirokini ta’minlovchi pedagogik shart sifatida talqin etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется педагогическая сущность образовательно-педагогической интеграции в биологическом образовании и ее потенциал для развития биологической грамотности учащихся с теоретической и методологической точек зрения. На основе теоретического анализа, сравнения, обобщения, систематизации и концептуального синтеза педагогических и биологическо-методологических источников систематизированы шесть структурно-педагогических аспектов образовательно-педагогической интеграции, специфичных для биологического образования, и семь функций, способствующих развитию биологической грамотности. В исследовании образовательно-педагогическая интеграция интерпретируется как системообразующая педагогическая основа для развития биологической грамотности, аксиологический подход - как ее ценностно-содержательная ориентация, а инклюзивный

подход - как педагогическое условие, обеспечивающее равное и содержательное участие всех учащихся в процессе биологического образования.

SUMMARY:

The article presents a theoretical and methodological analysis of the pedagogical essence of integrating instruction and upbringing in biology education, as well as its potential for developing students' biological literacy. Based on the theoretical analysis, comparison, generalization, systematization, and conceptual synthesis of pedagogical and biology-methodology sources, the study systematizes six structural-pedagogical aspects of this integration specific to biology education and seven functions that facilitate the development of biological literacy. The research interprets the integration of instruction and upbringing as the system-forming pedagogical foundation for developing biological literacy; the axiological approach as its value-oriented dimension; and the inclusive approach as the pedagogical condition ensuring equal and meaningful participation for all students in the biology education process.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’limning vazifasi o‘quvchiga muayyan fan sohasiga oid bilimlarni yetkazish bilangina cheklanmaydi. Zamonaviy ta’lim o‘quvchilarda o‘zlashtirilgan bilimlardan hayotiy vaziyatlarda foydalanish, ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish, tabiat va jamiyat hodisalariga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish hamda o‘z xatti-harakatlarining oqibatlarini baholash kabi sifatlarni rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu sababli ta’lim jarayonining bilim beruvchi va tarbiyaviy jihatlarini alohida tashkil etish emas, balki ularni yagona pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan tizim sifatida uyg‘unlashtirish zarurati kuchaymoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim bilim, malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish hamda insonning qobiliyatlarini kamol toptirishga yo‘naltirilgan tizimli jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu ta’limning nafaqat bilimlarni o‘zlashtirishga, balki shaxsning intellektual, ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham qaratilganligini anglatadi [1].

YUNESKOning ta’limni qayta konseptuallashtirishga oid yondashuvida kognitiv, emotsional va axloqiy rivojlanishni bir-biridan ajratmasdan, ularni yaxlit ta’lim jarayonida uyg‘unlashtirish zarurligi ta’kidlanadi. Mazkur yondashuv ta’lim natijalarini faqat akademik bilimlar bilan emas, balki shaxsning ijtimoiy, emotsional va qadriyatli rivojlanishi bilan bog‘liq holda talqin etishga asos yaratadi [4].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 28-yanvardagi 34-son qarorida uzluksiz ta’lim tizimida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘quv mazmuniga singdirish, yoshlarning fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy mas’uliyati hamda Vatanga daxldorlik tuyg‘usini rivojlantirish bilan bog‘liq vazifalar belgilangan. Mazkur talablar ta’lim va tarbiya vazifalarining pedagogik jarayonda o‘zaro uyg‘unligini kuchaytirishni taqozo etadi [2].

Ushbu yo‘nalish biologiya ta’limi uchun alohida ahamiyatga ega. Biologiya tiriklik, inson salomatligi, irsiyat, biologik xilma-xillik, ekologik barqarorlik, genetik va biotexnologik jarayonlar kabi nafaqat ilmiy, balki shaxsiy va ijtimoiy jihatdan muhim mazmunni qamrab oladi. Akademik litseylar uchun biologiya o‘quv dasturida ham biologik savodxonlik va tadqiqotchilik kompetensiyalarini umuminsoniy va milliy qadriyatlar bilan uyg‘un holda shakllantirish, biologik bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, muammolarni hal etish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish nazarda tutilgan [5].

Shu jihatdan biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining pedagogik mohiyatini aniqlashtirish, uning tarkibiy tuzilishi va funksiyalarini biologik savodxonlikni rivojlantirish nuqtayi nazaridan tizimlashtirish dolzarb ilmiy-metodik vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning maqsadi biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining pedagogik mohiyatini nazariy jihatdan aniqlashtirish, uning tarkibiy-pedagogik jihatlari va funksiyalarini tizimlashtirish hamda o‘quvchilarning biologik savodxonligini rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va metodlari. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini ta’lim-tarbiya birligi, yaxlit pedagogik jarayon, pedagogik integratsiya, aksiologik, faoliyatli, kompetensiyaviy va inklyuziv yondashuvlarga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqotda pedagogik va biologiyani o‘qitish metodikasiga oid manbalarni nazariy va qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, tizimlashtirish hamda konseptual sintez metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Ta’lim va tarbiyaning o‘zaro birligi pedagogik tafakkur tarixida turli nazariy yo‘nalishlarda rivojlantirilgan. I.F. Herbart ta’limning tarbiyalovchi imkoniyatini, K.D. Ushinskiy ta’lim, tarbiya va shaxs rivojlanishining yaxlitligini, J. Dewey faoliyat va tajribaga asoslangan ta’limning ijtimoiy-tarbiyaviy imkoniyatlarini, L.S. Vygotskiy shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy tabiatini, V.A. Suxomlinskiy esa aqliy va ma’naviy kamolotning uyg‘unligini asoslagan [6–10].

Biologiya ta’limi metodikasida N.M. Verzilin va V.M. Korsunskaya biologiya darslarining ta’limiy va tarbiyaviy vazifalarini o‘zaro bog‘liq holda yoritgan [11]. I.D. Zverev fanlararo aloqalarni ekologik ta’lim va tarbiya bilan bog‘lagan [12]; A.N. Zaxlebniy ekologik ta’limga integrativ yondashuv asosida inson va tabiat munosabatlarining qadriyatli mazmunini ochib bergan [13]. V.V. Pasechnik biologik bilimlarni tadqiqotchilik va amaliy faoliyat bilan integratsiyalash imkoniyatlarini rivojlantirgan [14]. A.T. G‘ofurov va J.O. Tolipovaning asarlarida biologiya darslarining ta’limiy, tarbiyaviy va

rivojlantiruvchi vazifalari, o‘quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi va tabiatga ongli munosabatini shakllantirish masalalari yoritilgan [15; 16].

Mazkur qarashlarning umumiy xususiyati shundaki, biologik bilimlarni egallash ekologik tarbiya, faoliyat, fanlararo aloqalar, hayotiy vaziyatlar, salomatlik va tabiatga mas’uliyatli munosabat bilan bog‘langan. Shu bilan birga, mazkur qarashlarni biologik savodxonlikni rivojlantirish nuqtayi nazaridan umumlashtirish ta’lim-tarbiya integratsiyasining tarkibiy-pedagogik jihatlari va funksiyalarini yaxlit tizimda tavsiflash zaruratini yuzaga keltiradi.

Natijalar va muhokama. Ta’lim-tarbiya integratsiyasining pedagogik mohiyati. Ta’lim va tarbiya pedagogik jarayonning o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi tarkibiy tomonlaridir. Ta’lim o‘quvchilarda ilmiy bilim, amaliy ko‘nikma, bilish usullari va kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilsa, tarbiya shaxsning qadriyatlari, munosabati, xulq-atvori, ijtimoiy mas’uliyati hamda ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Biroq real pedagogik jarayonda bilim, faoliyat va qadriyatlar bir-biridan ajralgan holda shakllanmaydi.

Shu sababli ta’lim-tarbiya integratsiyasini ikki jarayonning oddiy qo‘shilishi sifatida tushunish yetarli emas. Integratsiyada tarbiyaviy maqsad darsga tashqi qo‘shimcha yoki alohida nasihat shaklida kiritilmaydi, balki o‘quv materiali, topshiriq, muammoli vaziyat, tajriba, munozara, baholash va refleksiya jarayonining ichki tarkibiga singdiriladi. Natijada o‘quvchi bilimning ilmiy mazmunini o‘zlashtirish bilan birga, uning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglaydi hamda undan tegishli vaziyatlarda mas’uliyatli foydalanish tajribasini egallaydi.

Ta’lim-tarbiya birligi, pedagogik integratsiya hamda biologiyani o‘qitish metodikasiga oid ilmiy qarashlarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida [6–16] biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining oltita o‘zaro bog‘liq tarkibiy-pedagogik jihati mualliflik nuqtayi nazaridan tizimlashtirildi.

1-jadval

Biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining arkibiy-pedagogik jihatlari

№	Tarkibiy-pedagogik jihat	Pedagogik mazmuni	Biologiya ta’limida namoyon bo‘lishi
1	Maqsadlar integratsiyasi	Ta’limiy va tarbiyaviy maqsadlarni yagona kutiladigan natijalar tizimida uyg‘unlashtirish	Biologik qonuniyatni bilish bilan birga, uning inson, salomatlik va tabiat uchun ahamiyatini anglash hamda mas’uliyatli munosabatni shakllantirish

2	Mazmun integratsiyasi	Ilmiy bilimlar, hayotiy vaziyatlar, axloqiy muammolar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘zaro bog‘lash	Salomatlik, bioxilma-xillik, ekologik barqarorlik, genetik maslahat, transplantatsiya, genetik modifikatsiya va bioxavfsizlikni ilmiy hamda qadriyatli kontekstda o‘rganish
3	Faoliyat integratsiyasi	Bilish, amaliy, tadqiqotchilik, kommunikativ va refleksiv faoliyatlarni uyg‘unlashtirish	Tajriba va kuzatish jarayonida ilmiy halollik, xavfsizlik, tirik organizmlarga ehtiyotkorlik, hamkorlik va dalillarni xolis talqin etish
4	Metod va texnologiyalar integratsiyasi	Bilim olishni fikrlash, munosabat bildirish, tanlov qilish, qaror qabul qilish va refleksiya bilan bog‘lovchi metodlardan foydalanish	Muammoli ta’lim, tadqiqotga asoslangan ta’lim, loyiha, keys-stadi, munozara, rolli o‘yin, hamkorlikda o‘qitish, refleksiv topshiriqlar
5	Natijalar integratsiyasi	Ta’lim natijasini bilim hajmi bilan emas, kognitiv, faoliyatli, qadriyatli va refleksiv o‘zgarishlarning birligi sifatida baholash	Biologik hodisani tushuntirish, dalillarni tahlil qilish, bilimni yangi vaziyatga ko‘chirish, asoslangan munosabat va mas’uliyatli qaror
6	Subyektlararo munosabatlar integratsiyasi	Pedagog va o‘quvchi o‘rtasida hamkorlik, o‘zaro hurmat va faol subyektlikni ta’minlash	O‘qituvchining fasilitatorlik roli, guruhiy hamkorlik, turli fikrlarga hurmat, o‘quvchining mustaqil va qadriyatli tanlovi

Mazkur tizimlashtirishdan ko‘rinadiki, ta’lim-tarbiya integratsiyasi faqat o‘quv mazmuniga qadriyatli materialni qo‘shish bilan cheklanmaydi. U pedagogik jarayonning maqsadidan natijasigacha bo‘lgan barcha tarkibiy qismlarini qamrab oladi. Demak, biologiya darsida tarbiyaviy vazifa o‘quv materialidan tashqarida emas, balki biologik mazmunning o‘zida, o‘quvchi

faoliyatida, qo‘llaniladigan metodlarda, pedagogik munosabatlar va baholash jarayonida amalga oshirilishi lozim.

Masalan, “Ekosistemaning barqarorligi” mavzusida o‘quvchi ekologik qonuniyatlarni bilish bilangina cheklanmay, biologik xilma-xillikning qiymatini anglaydi, inson faoliyatining oqibatlarini tahlil qiladi va ekologik jihatdan mas’uliyatli qarorni asoslashga o‘rganadi. Genetik tahrirlash, tibbiy-genetik maslahat yoki bioxavfsizlik bilan bog‘liq mavzularda esa biologik mazmun ijtimoiy va axloqiy tanlov bilan bog‘lanadi.

Ta’lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishdagi funksiyalari. Mazkur tadqiqotda biologik savodxonlik biologik tushuncha va qonuniyatlarni bilish bilangina cheklanmay, bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, biologik ma’lumot va dalillarni tahlil qilish, salomatlik va atrof-muhitga oid muammolar yuzasidan asoslangan qarorlar qabul qilish hamda biologik hodisalarning ijtimoiy-axloqiy oqibatlarini baholashni qamrab oluvchi integrativ natija sifatida talqin etiladi [3; 5].

Mazkur mazmun hamda pedagogik va biologik-metodik manbalardagi nazariy qarashlarni umumlashtirish [11–16] asosida ta’lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yettita funksiyasi muallif tomonidan tizimlashtirildi.

2-jadval

Ta’lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishdagi funksiyalari

№	Funksiya	Funksiyaning mazmuni	Biologik savodxonlikda namoyon bo‘lishi
1	Bilim beruvchi	Biologik obyektlar, hodisalar, jarayonlar va qonuniyatlar haqidagi ilmiy bilimlarni egallashni ta’minlaydi	Biologik tushuncha va qonuniyatlarni ilmiy asosda tushuntirish
2	Dunyoqarashni rivojlantiruvchi	Tirik tabiatning yaxlitligi, o‘zaro bog‘liqligi va insonning undagi o‘rnini anglashga xizmat qiladi	Biologik hodisalarni tizimli va sabab-oqibat aloqalarida tushunish
3	Aksiologik	Hayot, salomatlik, tabiat va biologik xilma-xillikka qadriyatli munosabatni shakllantiradi	Biologik qarorlarni ekologik, bioetik va insonparvarlik mezonlari asosida baholash
4	Faoliyatga yo‘naltiruvchi	Egallangan biologik bilimlarni amaliy va hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga undaydi	Tadqiqot, kuzatish, tajriba, muammoni hal qilish va bilim transferi

5	Xulq-atvorni tartibga soluvchi	Biologik bilim va qadriyatlarga muvofiq mas'uliyatli xatti-harakatni tanlashga yordam beradi	Sog'lom turmush, ekologik xavfsizlik va bioetik vaziyatlarda mas'uliyatli tanlov
6	Refleksiv	O'quvchining o'z bilimlari, qarashlari, faoliyati va qarorlarining oqibatlarini tahlil qilishini ta'minlaydi	Dalil asosida o'z fikrini qayta ko'rib chiqish, xatolar va qarorlarni baholash
7	Ijtimoiylashtiruvchi	O'quvchini biologik, ekologik va sog'liq bilan bog'liq ijtimoiy muammolarni hal etishda faol ishtirok etishga tayyorlaydi	Sog'liqni saqlash, ekologik xavfsizlik, bioxilma-xillik va bioetik muammolar bo'yicha ijtimoiy mas'uliyat

Mazkur funksiyalarning dastlabki mazmuni tadqiqot materialida biologik savodxonlikni rivojlantirish nuqtayi nazaridan ajratilgan.

Jadvaldan ko'rinadiki, ta'lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishdagi roli faqat tarbiyaviy ta'sir bilan chegaralanmaydi. Bilim beruvchi va dunyoqarashni rivojlantiruvchi funksiyalar uning kognitiv asosini shakllantirsa, faoliyatga yo'naltiruvchi funksiya biologik bilimlarning amaliy va tadqiqotchilik faoliyatiga ko'chirilishini ta'minlaydi. Aksiologik hamda xulq-atvorni tartibga soluvchi funksiyalar biologik bilimlardan qanday maqsadda va qanday axloqiy mezonlar asosida foydalanish kerakligini belgilaydi. Refleksiv funksiya o'quvchining o'z faoliyati va qarorlarini tahlil qilishiga, ijtimoiylashtiruvchi funksiya esa bilim, qadriyat va mas'uliyatni jamiyatdagi real faoliyat bilan bog'lashga xizmat qiladi.

Shu tariqa biologik savodxonlik ta'limiy va tarbiyaviy natijalarning mexanik yig'indisi emas, balki biologik bilim – faoliyat – qadriyat – qaror – refleksiya o'rtasidagi funksional aloqadorlik asosida rivojlanadigan yaxlit sifat sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya integratsiyasining aksiologik va inklyuziv yo'nalganligi. Ta'lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishdagi samaradorligi uning qadriyatli mazmun bilan qanday bog'langaniga ham bevosita bog'liq. Biologik bilim o'z-o'zidan mas'uliyatli faoliyatni kafolatlamaydi. O'quvchi ushbu bilimning inson, jamiyat, tirik tabiat va kelajak avlodlar uchun ahamiyatini anglagandagina u qadriyatli mazmun kasb etadi.

Shu sababli aksiologik yondashuv ta'lim-tarbiya integratsiyasining qadriyatli-mazmuniy yo'nalishini belgilaydi. Biologiya ta'limida bunday yo'nalish hayot, salomatlik, tabiat, biologik xilma-xillik, ekologik barqarorlik, inson qadr-qimmati, ilmiy halollik va mas'uliyat kabi qadriyatlarning biologik dalillar asosida anglanishini nazarda tutadi [3; 4; 13].

Bunda qadriyatlar o‘quvchilarga tayyor axloqiy hukm shaklida berilishi emas, balki biologik faktlar, dalillar, tajriba natijalari, hayotiy va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida ongli ravishda shakllanishi muhimdir.

Ta’lim-tarbiya integratsiyasining yana bir muhim talabi uning barcha o‘quvchilar uchun ochiq va foydalanish mumkin bo‘lishidir. Inklyuziv ta’limga oid yondashuvlarda turli ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish, o‘quv materialini o‘zlashtirish va faoliyatda ishtirok etishdagi to‘siqlarni kamaytirish muhim pedagogik vazifa sifatida qaraladi [17; 18]. Tabiiy fanlar va bioscience ta’limiga oid zamonaviy tadqiqotlarda ham inklyuziv pedagogika o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatida mazmunli ishtirokini ta’minlash hamda ta’lim muhitidagi tizimli to‘siqlarni kamaytirish bilan bog‘lanadi [19; 20]. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotda inklyuziv yondashuv biologik savodxonlikni rivojlantirish jarayonida barcha o‘quvchilarning bilim olish, faoliyatda qatnashish, fikr bildirish, qadriyatli tanlov qilish va refleksiya jarayonlarida teng hamda mazmunli ishtirokini ta’minlovchi pedagogik shart sifatida talqin etiladi.

Tadqiqotning konseptual pozitsiyasi. Yuqoridagi nazariy tahlil va tizimlashtirish natijalari asosida mazkur tadqiqotda ta’lim-tarbiya integratsiyasi o‘quvchilarning biologik savodxonligini rivojlantirishning tizim hosil qiluvchi pedagogik asosi sifatida qaraladi. Aksiologik yondashuv ushbu integratsiyaning qadriyatli-mazmuniy yo‘nalishini belgilaydi, inklyuziv yondashuv esa barcha o‘quvchilarning biologik bilimlarni o‘zlashtirish, amaliy va tadqiqotchilik faoliyatida qatnashish, qadriyatli tanlov va refleksiya jarayonlarida teng hamda mazmunli ishtirokini ta’minlovchi pedagogik shart sifatida talqin etiladi.

Mazkur konseptual yondashuvning o‘ziga xosligi ta’lim-tarbiya integratsiyasi, aksiologik yoki inklyuziv yondashuvlarning o‘zida emas, balki ularning o‘quvchilarning biologik savodxonligini yaxlit rivojlantirish maqsadiga muvofiq funksional uyg‘unlashtirilishida namoyon bo‘ladi.

Bunda ta’lim-tarbiya integratsiyasining oltita tarkibiy-pedagogik jihati integrativ jarayonning qanday tashkil etilishini, yettita funksiyasi esa mazkur integratsiya biologik savodxonlikni rivojlantirishda qanday pedagogik vazifalarni bajarishini ifodalaydi. Shu jihatdan ikki tizimlashtirish o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, bir-birini takrorlamaydi: birinchisi strukturaviy, ikkinchisi funksional tavsifga ega.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy-metodik tahlil biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasini ta’limiy va tarbiyaviy vazifalarning oddiy birikmasi sifatida emas, balki biologik bilim, faoliyat, qadriyatli munosabat, mas’uliyatli

qaror va refleksiyani yagona pedagogik natijaga yo‘naltiruvchi yaxlit jarayon sifatida talqin etish zarurligini ko‘rsatdi.

Nazariy tahlil va umumlashtirish asosida biologiya ta’limida ta’lim-tarbiya integratsiyasining maqsadlar, mazmun, faoliyat, metod va texnologiyalar, natijalar hamda subyektlararo munosabatlar integratsiyasidan iborat oltita tarkibiy-pedagogik jihati tizimlashtirildi. Mazkur jihatlar ta’lim-tarbiya integratsiyasi pedagogik jarayonning alohida bosqichi yoki tarkibiy elementi bilan chegaralanmasdan, uning maqsadidan kutiladigan natijalarigacha bo‘lgan yaxlit tuzilishini qamrab olishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ta’lim-tarbiya integratsiyasining biologik savodxonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi bilim beruvchi, dunyoqarashni rivojlantiruvchi, aksiologik, faoliyatga yo‘naltiruvchi, xulq-atvorni tartibga soluvchi, refleksiv va ijtimoiylashtiruvchi funksiyalari tizimlashtirildi. Ushbu funksiyalar biologik bilimlarning amaliy faoliyat, qadriyatli munosabat, mas’uliyatli xulq-atvor va refleksiya bilan funksional bog‘lanishini ta’minlaydi.

Tadqiqot doirasida ta’lim-tarbiya integratsiyasi o‘quvchilarning biologik savodxonligini rivojlantirishning tizim hosil qiluvchi pedagogik asosi, aksiologik yondashuv uning qadriyatli-mazmuniy yo‘nalishi, inklyuziv yondashuv esa barcha o‘quvchilarning biologik bilimlarni o‘zlashtirish, amaliy va tadqiqotchilik faoliyati, qadriyatli tanlov hamda refleksiya jarayonlarida teng va mazmunli ishtirokini ta’minlovchi pedagogik shart sifatida talqin etildi. Mazkur nazariy natijalar biologiya ta’limida biologik savodxonlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ–637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 28-yanvardagi 34-son “Uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.

3. OECD. OECD Learning Compass 2030: Concept Notes. – Paris: OECD Publishing, 2019.

4. YUNESKO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? Paris: YUNESKO, 2015.

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Akademik litseylar uchun namunaviy o‘quv dasturi. Biologiya (chuqurlashtirilgan). – Toshkent, 2024.

6. Herbart J.F. The Science of Education: Its General Principles Deduced from Its Aim // Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1940.

7. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Собрание сочинений. – М.–Л.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1950. – Т. 8–10.

8. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916.

9. Выготский Л.С. Динамика умственного развития школьника в связи с обучением // Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999.

10. Сухомлинский В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности // Избранные педагогические сочинения: в 3 т. – Москва: Педагогика, 1979. – Т. 1.

11. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. – 4-е изд. – Москва: Просвещение, 1984. – 384 с.

12. Зверев И.Д. Взаимосвязь предметов в обучении биологии. – Москва: Педагогика, 1985. – 144 с.

13. Захлебный А.Н. Школа и проблема охраны природы: интегративный подход к экологическому образованию. – Москва: Педагогика, 1981. — 184 с.

14. Пасечник В.В. Теория и практика организации учебно-исследовательской деятельности учащихся в обучении биологии: дис. ... д-ра пед. наук. – Москва, 2002. – 354 с.

15. Tolipova J.O. Biologiyani o‘qitishda pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 160 b.

16. G‘ofurov A.T., Tolipova J.O. Biologiya o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Bilim, 2004. – 160 b.

17. Mo‘minova L.R. Inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Compleks print, 2018. – 308 b.

18. CAST. CAST Universal Design for Learning Guidelines. Version 3.0. – Lynnfield, MA: CAST, 2024.

19. Wilson S.E., Therrien W.J., Gersib J. et al. Inquiry-Based Science Instruction for Students With Disabilities: A Systematic and Meta-Analytic Review // Science Education. – 2026. – Vol. 110.

20. Hubbard K. Inclusive Education in the Biosciences: What Do We Mean and How Can We Achieve It? // Current Opinion in Physiology. – 2026. – Vol. 47. – Article 100906.

TEXNOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA TARBIYAVIY JARAYONLARNI MILLIY-MADANIY MUHITGA MOSLASHTIRISH STRATEGIYALARI

Raxmatova M.M.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti, PhD, dotsent

Tayanch so‘zlar: texnologik yondashuv, texnologik salohiyat, raqamli pedagogika, ekotizimli yondashuv, milliy-madaniy muhit, raqamli hikoyachilik, maktab va mahalla hamkorligi, milliy qadriyatlar, mustaqil axloqiy fikrlash, metodik bo‘shliq.
Ключевые слова: технологический подход, технологический потенциал, цифровая педагогика, экосистемный подход, национально-культурная среда, цифровой сторителлинг, взаимодействие школы и махалли, национальные ценности, самостоятельное этическое мышление, методическая лакуна.
Key words: technological approach, technological capacity, digital pedagogy, ecosystem approach, national-cultural environment, digital storytelling, school and collaboration, national values, independent moral reasoning, methodological gap.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada globallashuv hamda ta’limni shiddatli raqamlashtirish sharoitida umumiy o‘rta ta’lim maktablaridagi tarbiya jarayonlarini milliy-madaniy muhitga moslashtirish strategiyalari texnologik yondashuv asosida tadqiq etilgan. Tadqiqotda raqamli innovatsiyalar va milliy an’analar integratsiyasiga to‘sqinlik qilayotgan tizimli muammolarni - qishloq maktablarida raqamli infratuzilma yetishmasligi, tayyor etnomadaniy elektron kontent taqchilligi hamda universal-andozaviy dasturlarning amaliyotda samarasizligini chuqur tahlil qilingan. Maktab, oila va mahalla institutlarining funksional hamkorligini ta’minlovchi, darslarning milliy madaniyatga mosligi va xalqchil hikoyalarning hayotiyligi kabi mutlaqo original ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga olgan yaxlit ekotizimli yondashuv ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bu yondashuv bolalarda refleksiv va mustaqil axloqiy fikrlashni shakllantirish, ta’lim resurslari yetishmaydigan hududlarda ta’lim sifatini oshirish hamda XXI asr o‘quvchisining ma’naviy qiyofasida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash bo‘yicha metodik bo‘shliqlarni to‘ldiradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье на основе технологического подхода исследованы стратегии адаптации воспитательных процессов в общеобразовательных школах к национально-культурной среде в условиях глобализации и интенсивной цифровизации образования. В исследовании проведен глубокий анализ системных проблем, препятствующих интеграции цифровых инноваций и национальных традиций: нехватки цифровой инфраструктуры в сельских школах, дефицита готового этнокультурного электронного контента и практической неэффективности универсально-шаблонных программ. Научно обоснован целостный экосистемный подход, обеспечивающий функциональное взаимодействие институтов школы, семьи и махалли,

который включает такие абсолютно оригинальные показатели, как соответствие уроков национальной культуре и жизненность народных нарративов. Данный подход восполняет методические лакуны в области формирования у детей рефлексивного и самостоятельного этического мышления, повышения качества образования в регионах с нехваткой учебных ресурсов, а также обеспечения гармонии национальных и общечеловеческих ценностей в духовном облике учащегося XXI века.

SUMMARY:

The article investigates strategies for adapting educational processes in general secondary schools to the national-cultural environment based on a technological approach amidst globalization and intensive educational digitalization. The study provides a profound analysis of systemic barriers hindering the integration of digital innovations and national traditions, including the lack of digital infrastructure in rural schools, a shortage of localized ethno-cultural electronic content, and the functional ineffectiveness of standardized, template-based programs in practice. Furthermore, it scientifically validates a holistic ecosystem approach that facilitates cross-institutional synergy among schools, families, and the community, introducing completely novel evaluation metrics such as the cultural relevance of lessons and the narrative vitality of folk stories. This approach successfully addresses critical methodological gaps in fostering reflexive and autonomous moral reasoning among children, enhancing educational quality in resource-constrained areas, and ensuring the harmony of national and universal values in the spiritual character of 21st-century students.

Kirish. Bizning tadqiqotimizda yosh avlodga ma’naviy qadriyatlarni uzluksiz yetkazishda keng jamoatchilik va mahallaning ishtiroki beqiyos ekanligi o‘z isbotini topdi. Bu holat, ayniqsa, nuroniy keksalarimiz va yoshi ulug‘ insonlarning xalq og‘zaki ijodi namunalarini raqamlashtirish jarayonlariga jalb etilishi misolida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shunga qaramay, zamonaviy raqamli infratuzilmaning yetishmasligi, ayniqsa, qishloq maktablarida hamon eng asosiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu esa o‘quvchilarning raqamli resurslardan teng foydalanish imkoniyatini cheklab, ta’lim jarayonining tizimli yo‘lga qo‘yilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Aniqlangan ushbu holatlar milliy qadriyatlarga asoslangan raqamli pedagogikani amaliyotga tatbiq etishda faqat maktab bilan cheklanib qolmasdan, balki oila, mahalla va mutasaddi tashkilotlarning o‘zaro hamkorligini shakllantirish hamda moddiy-texnik bazani mustahkamlash qanchalik zarurligini ko‘rsatib beradi.

So‘nggi yillardagi ilmiy adabiyotlarda ham axloqiy tarbiyaga raqamli platformalarni olib kirish shunchaki texnologik yangilanish bo‘lib qolmasligi, balki tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lishi uchun albatta milliy-madaniy muhitga moslashtirilishi shartligi alohida ta’kidlanmoqda. Jumladan, [8.145-158] boshlang‘ich ta’limda axloqiy tarbiya jarayoni xalqchil mavzular raqamli hikoyachilik hamda o‘yinlashtirilgan topshiriqlar shaklida berilganda yanada yuqori samara berishini asoslab berganlar. Shuningdek, [9.33-48] o‘quvchilar mahalliy folklor va xalq donishmandligiga asoslangan raqamli materiallar bilan ishlaganda, ularning darsga bo‘lgan qiziqishi hamda axloqiy qoidalarni

tushunib, xotirasida saqlab qolish darajasi sezilarli darajada yuqori bo‘lishini ko‘rsatib o‘tishgan.

Tadqiqot davomida to‘plangan ma’lumotlar maktablarda milliy raqamli pedagogikani muvaffaqiyatli yo‘lga qo‘yishda o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi hamda keng jamoatchilik - mahalla, oila ishtiroki eng muhim turtki beruvchi omillar ekanligini tasdiqlaydi. Biroq, aniqlangan to‘siqlar, xususan, maktablarda moddiy-texnik bazaning yetishmasligi va tayyor milliy elektron kontentlarning taqchilligi, ayniqsa, qishloq joylarda ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi tizimli muammolar hali ham saqlanib qolayotganidan dalolat beradi [6.362-373]. Mazkur muammolar o‘quvchilarning madaniy muhiti va bugungi texnologik sharoitini hisobga olmay tashkil etilgan axloqiy tarbiya amaliyotda kutilgan natijani bermasligi haqidagi avvalgi ilmiy xulosalarni yana bir bor tasdiqlaydi [7.77-90]. Shu sababli, raqamli yangiliklarni joriy etish, o‘qituvchilar malakasini oshirish va milliy axloqiy materiallarni yaratish ishlarini o‘zaro uzviy bog‘liq holda, parallel ravishda olib boruvchi yaxlit ekotizimli yondashuv talab etiladi.

Raqamli axloqiy tarbiya faqat va faqat o‘quvchilarning milliy dunyoqarashi va madaniy o‘zligiga mos kelgan taqdirdagina o‘quvchilarning shaxsiyatini ijobiy tomonga o‘zgartirishga xizmat qiladi. Xalqaro pedagogik tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli qadriyatlar ta’limining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan o‘qituvchilarning milliy an’analar va zamonaviy texnologiyalarni o‘zaro qanchalik to‘g‘ri bog‘lay olishiga bog‘liqdir. Milliy qadriyatlarga asoslangan o‘qitish usullari ota-ona va maktab o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashini hamda o‘quvchilarda mustaqil axloqiy fikrlashni shakllantirishini isbotlab, yuqoridagi fikrlarni yanada mustahkamlaydi. Bunday qonuniyatlar milliy sharoitga moslashtirilgan raqamli tizimlar avlodlar o‘rtasidagi dunyoqarash uzilishlarini bartaraf etishda katta imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, zamonaviy ilmiy adabiyotlar andozaviy axloqiy dasturlardan voz kechib, milliy qadriyatlarga asoslangan raqamli pedagogikani tizimli ravishda joriy etishni to‘liq qo‘llab-quvvatlaydi.

Raqamli axloqiy tarbiyani maktab amaliyotiga muvaffaqiyatli tatbiq etish, shuningdek, maktab dasturlarining moslashuvchanligi va pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga ham bevosita bog‘liqdir. Ko‘plab amaliyotchi o‘qituvchilar dars jarayonida ham raqamli texnologiyalarni qo‘llashda, ham milliy qadriyatlarni ushbu muhitga moslashtirishda ma’lum qiyinchiliklarga duch kelishmoqda va ular maxsus metodik yordamga muhtoj. Milliy poydevorga ega bo‘lgan bunday ta’lim tizimi samarali ishlashi uchun darslik mualliflari, maktab

jamoasi, ota-onalar va raqamli dasturlarni yaratuvchi mutaxassislar birgalikda, hamkorlikda harakat qiladigan yagona o‘quv muhitini shakllantirish zarur.

Shu bilan birga o‘quvchilar va ularning oilalariga qulay texnologiyalar yordamida mustaqil ravishda ma’naviy materiallar yaratish imkonini beruvchi hamkorlik modellarining ahamiyatini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Jamoatchilik va oila jalb etilgan ta’lim dasturlari ancha barqaror bo‘lishini hamda bolalarda ijobiy xulq-atvor ko‘nikmalarini tezroq shakllantirishga xizmat qiladi. Dars jarayoniga milliy qadriyatlarning olib kirilishi madaniy merosimizni bezavol saqlashga ham muhim o‘rin tutadi; bu esa ta’limni nafaqat shaxs tarbiyalash vositasi, balki milliy o‘zlikni saqlab qolishning muhim omiliga ham aylantiradi. Ushbu ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli axloqiy tarbiya jarayoni barcha uchun ochiq hamda hamkorlikda amalga oshiriladigan tizimga aylangandagina uning kutilgan samaradorligi yanada yuqori bo‘ladi. Umuman olganda, ko‘rib chiqilgan barcha ilmiy ishlar ham zamonaviy texnologiyalarga mos keladigan, ham o‘z milliy ildizlarimizga tayanadigan yangi raqamli ta’lim strategiyalarini ishlab chiqish bugungi kun uchun naqadar dolzarb ekanligini to‘liq asoslab beradi. Qadriyatlar ikki xil ko‘rinishdagi hodisalardir: 1) narsalarning qimmatli xususiyatlari, ya’ni bu narsalar inson uchun ahamiyatga ega bo‘lgan holatda; 2) ko‘rsatma va baholash unsurlarini o‘z ichiga olgan qadriyatli tasavvurlar [3.155].

Mazkur tadqiqotimiz milliy qadriyatlarni zamonaviy raqamli ta’lim usullari bilan tizimli ravishda birlashtirishni taklif etadi. Ilgari olib borilgan izlanishlarda raqamli axloqiy ta’lim va milliy-madaniy qadriyatlar masalalari bir-biridan mustaqil, alohida sohalar sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, ushbu tadqiqotda har ikki yo‘nalish to‘g‘ridan-to‘g‘ri maktab o‘quvchilarining yoshiga mos keladigan yaxlit pedagogik tizimga birlashtirildi. Hammaga taalluqli bo‘lgan umumiy etika qoidalarini o‘rgatadigan shablon modellardan farqli o‘laroq, ma’naviy qadriyatlarni bevosita milliy folklor, xalq ertaklari hamda bolalarning kundalik hayotiy sharoitlariga moslashtirgan holda taqdim etadi.

Ma’naviyat tarkibiga yuksak fazilatlar, xislatlar, mo‘ljal va mezonlar kirsa, ma’naviy salohiyat tarkibiga shaxsning intilishlari, izlanishlari, ma’naviy mezonlarga amal qilgan holda amalga oshiradigan xatti-harakatlari kiradi [4.372]. Mazkur tadqiqotda o‘quvchilarga o‘z milliy an’analari va qadriyatlariga asoslangan raqamli hikoyalarni tengdoshlari bilan birgalikda yaratish imkoniyatini taqdim etishi bilan axloqiy tarbiyaning mazmun-mohiyatini tubdan kengaytirishi ochib berilgan [10.55-68]. Ushbu hamkorlikka asoslanlangan ta’limdagi an’anaviy, ya’ni faqat o‘qituvchi tomonidan buyruq yoki ko‘rsatma berish uslubidan voz kechishni taklif etib, bolalarda mustaqil

fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, bu yondashuv zamonaviy pedagogikada madaniy jihatdan moslashtirilgan o‘quv dasturlarini ishlab chiqishdagi eng asosiy metodik bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi [7.77-90]. Raqamli vositalarni milliy pedagogikaga to‘g‘ri singdirish orqali maktablarni shunchaki tayyor ma’lumotlarni tarqatuvchi maskandan bolalarning shaxsiy axloqiy tajribasini boyitadigan jonli ta’lim muhitiga aylantirishga undaydi. Bu jarayon nafaqat uslubiy yutuq bo‘libgina qolmay, balki turli madaniy muhitda ulg‘ayayotgan o‘quvchilar uchun umuminsoniy qadriyatlarni chuqur anglashda yuqori samara beradi.

Davoniy insonga xos bo‘lgan sifatlarni 4 guruhga bo‘lib ko‘rsatgan: donolik, adolatlilik, shijoatlilik, iffatlilik. Ushbu sifatlarning har biri insonga xos bir qator fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Jumladan, Davoniy g‘azablanishni eng og‘ir ruhiy xastalik sifatida baholaydi. Uning ta’kidlashicha, “g‘azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir. Agar aql g‘azab va hissiyotga bo‘ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo‘lmaganligi tufayli u g‘azab va quvvatini o‘ziga buysundira olmaydi. Inson aqli bo‘la turib g‘azabni buysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas” [5.15-20].

Ekotizimli yondashuv maktab, oila va mahalla faollarini raqamli axloqiy tarbiya jarayoniga bir butunlikda, uzviy bog‘laydi. Tadqiqotda samarali axloqiy tarbiya shunchaki dars o‘tish yoki quruq nasihat qilishdan iborat emasligi, balki sinfdan tashqarida ham bolani qo‘llab-quvvatlovchi yaxlit ijtimoiy tarmoqni talab qiladigan jamoaviy jarayon ekanligi ilmiy asoslab berildi. Shuningdek, amaldagi raqamli pedagogika izlanishlarida deyarli uchramaydigan mutlaqo original ko‘rsatkichlarni, jumladan, darslarning milliy madaniyatga mosligi, hikoyalarning hayotiyligi va bolalarning raqamli muhitdagi faolligini o‘lchash mezonlarini ta’lim amaliyotiga olib kiradi.

Hozirgi davr o‘quvchisida shakllantiriladigan axloqiy fazilatlar ham jahon tendensiyalariga mos kelishi, ham o‘z milliy ildizlariga ega bo‘lishi lozim. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot umumiy o‘rta ta’lim maktablarida raqamli axloqiy tarbiyani qanday tashkil etish va amaliyotga tatbiq etishni tubdan o‘zgartira oladigan qulay va milliy asosga ega.

O‘quvchi faoliyati passiv jarayon bo‘lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Ya’ni faoliyat - o‘quvchi ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan hamda tashqi olamni va o‘z-o‘zini o‘zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o‘ziga xos faollik shaklidir. Bu - o‘quvchining darslarda real predmetlar mohiyatini o‘z tasavvuri doirasida,

muayyan yechim orqali bilishga, yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan faoliyatdir [2.41].

Jahon ta'lim tizimi shiddat bilan raqamlashtirish sari borayotgan bir paytda, tarbiya jarayonining bir xillashtirilib yuborilishiga yo'l qo'ymaslik, aksincha, uni milliy qadriyatlarimiz va an'analarimizga moslashtirish kechiktirib bo'lmas hayotiy zaruriyatdir. Tadqiqot milliy xususiyatlarni hisobga oluvchi hamda texnologiyalar bilan boyitilgan axloqiy ta'limni targ'ib qilish orqali zamonaviy o'quv dasturlarini yaratish jarayonini yanada boyitadi. Ta'lim resurslari yetishmaydigan hududlarda ushbu yondashuv bolalarni o'z milliy o'zligidan uzib qo'ymagan holda, tarbiya tizimini keng ko'lamda yo'lga qo'yish bo'yicha amaliy yechimlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, axloqiy tarbiya xalqchillik va jamoaviy hamkorlikka tayanadigan jarayon sifatida tavsiflanadi.

Butun dunyodagi pedagoglar axloqiy tarbiya jarayonida texnologiyalar milliy qadriyatlar o'rnini egallab olishiga yo'l qo'ymaslik, aksincha, ularni yanada boyitishini ta'minlash uchun ushbu modeldan o'z sharoitlariga moslab unumli foydalanishlari mumkin. Ushbu tizimning ahamiyati muayyan chegaralar bilan cheklanib qolmaydi, balki XXI asr o'quvchilarining ma'naviy qiyofasini shakllantirishda milliy an'analar va zamonaviy innovatsiyalar o'zaro uyg'unlikda yashay olishini yana bir bor tasdiqlaydi. Dunyoqarash tarbiyasi bu - eng avvalo fikr tarbiyasidir. Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, "Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan muqaddas bir vazifadir". Bu vazifaning muvaffaqiyatli ado etilishi yoshlarni mustaqil fikrlashga o'rgatadi [1.156].

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan tizim milliy an'anaviylik va zamonaviy texnologiyalarni yaxlit pedagogik modelda birlashtirish orqali aynan mana shu muammolarni hal qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, u hamkorlikda ijod qilish jarayonini qo'llab-quvvatlab, o'quvchilar va pedagoglarga ma'naviy-axloqiy kontentlarni birgalikda ishlab chiqishda faol ishtirok etish imkonini beradi. Yakuniy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur tadqiqot raqamli axloqiy ta'lim uchun keng ko'lamda qo'llash mumkin bo'lgan, barcha uchun qulay va milliy zaminga ega modelni taqdim etadi. Ushbu konseptual yondashuv ham innovatsiyalarni, ham o'z milliy an'analarini qadrlaydigan turli xil global ta'lim muhitlariga muvaffaqiyatli moslashish salohiyatiga egadir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'tmish an'analari va raqamli innovatsiyalarni o'zaro uyg'unlashtirish XXI asrda ma'naviyatli, axloqli va fuqarolik mas'uliyatini his qiladigan yosh avlodni tarbiyalashda nafaqat foydali, balki o'ta zarurdir. Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan ushbu tizimli asos raqamli taraqqiyot bilan birga o'z milliy o'zligini, madaniy ildizlarini

saqlab qolishni maqsad qilgan boshqa ta’lim tizimlari uchun ham muayyan darajada foydali hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibraimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika. Darslik. – Toshkent: “Sahhof”, 2023. - 416 b.

2. Ibraimov X., Quronov M., Ibragimova F. Pedagogika tarixi va nazariyasi. Darslik. - Toshkent: “Sahhof”, 2023. - 384 b.

3. Raxmatova M.M. Falsafa. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Lavita Print” MCHJ nashriyoti, 2025. - 250 b.

4. Raxmatova M.M. Yoshlar ma’naviy salohiyatini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. - Toshkent, 2023. - № 8 (3). - B. 369-373.

5. Safarova R.G. Buyuk mutafakkir Davoniyning tarbiyaviy jarayonlar va uni tashkil etishga oid pedagogik ta’limoti // “Tarbiyaviy jarayonlarni boshqarishning xalqaro modellarini qo‘llash mexanizmlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi xalqaro miqyosdagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami (2025-yil 3-iyun). - Toshkent: Science and Innovation, 2025. – B. 15-20.

6. Judijanto L., Arifin M. M., Herawan K. D. The effectiveness of character education in improving student discipline in elementary schools // International Journal of Education. – 2025. – Vol. 5. - № 3. - P. 362-373.

7. Mahmuddah L., Fitriah L., Setiawan R. Technology and character formation: Opportunities and risks in elementary education // Indonesian Journal of Educational Innovation. – 2025. – Vol. 13. – № 1. – P. 77-90.

8. Megawati D., Prahmana R. C. I. Revitalizing character education through 21st century learning models in elementary schools // Journal of Educational Research and Innovation. – 2024. – Vol. 10. – № 3. – P. 145-158.

9. Ramadhani Y., Kusumawardani S., Alfian N. Local wisdom-based values education for primary students: A case study in Indonesia // Journal of Moral and Educational Research. – 2024. – Vol. 7. – № 2. – P. 33-48.

10. Syafika R., Marwa I. Conducting a thematic literature review in education: Lessons from values-based research // Journal of Qualitative Educational Studies. – 2024. – Vol. 7. – № 2. – P. 55-68.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA O‘QUVCHILARNING HAMKORLIK KOMPETENSIYASINI NETWORKING ASOSIDA SHAKLLANTIRISH: “DASTURLASH ASOSLARI” FANI MISOLIDA

Umidov A.R.
Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: hamkorlik kompetensiyasi, networking, raqamli ta’lim muhiti, konnektivizm, kollaborativ o‘qitish, dasturlash asoslari, juftlikda dasturlash, sun’iy intellekt, o‘zaro baholash, ta’limiy platforma.
Ключевые слова: компетенция сотрудничества, нетворкинг, цифровая образовательная среда, коннективизм, коллаборативное обучение, основы программирования, парное программирование, искусственный интеллект, взаимооценивание.
Key words: collaboration competence, networking, digital learning environment, connectivism, collaborative learning, programming fundamentals, pair programming, artificial intelligence, peer assessment.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarning hamkorlikda ishlash kompetensiyasini networking - maqsadli ta’limiy, ijtimoiy va kasbiy aloqalar tarmog‘ini qurish - asosida shakllantirishning nazariy va metodik jihatlari tahlil qilinadi. Muallif hamkorlik kompetensiyasining besh komponentli tarkibini asoslaydi va tarmoqli o‘zaro ta’sirning uch darajali (mikro, mezo, makro) arxitekturasini taklif etadi. “Dasturlash asoslari” fani misolida kollaborativ topshiriqlarni loyihalash tartibi, raqamli platformalarning didaktik salohiyati hamda o‘quvchi faoliyatini baholash mezonlari yoritiladi. Tadqiqotda 2024–2026-yillardagi xalqaro manbalar ma’lumotlari, jumladan sun’iy intellekt yordamida juftlikda dasturlash bo‘yicha eksperimental natijalar qiyosiy tahlilga tortilgan. Ishning amaliy natijasi sifatida mobil ilova va veb-platformadan iborat dasturiy majmuaning funksional tuzilishi taqdim etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются теоретические и методические аспекты формирования компетенции сотрудничества учащихся в цифровой образовательной среде на основе нетворкинга - построения целенаправленной сети образовательных, социальных и профессиональных связей. Обосновывается пятикомпонентная структура данной компетенции и предлагается трёхуровневая (микро-, мезо-, макро-) архитектура сетевого взаимодействия. На примере дисциплины «Основы программирования» раскрываются порядок проектирования коллаборативных заданий, дидактический потенциал цифровых платформ и критерии оценивания. В сравнительный анализ вовлечены данные международных источников 2024–2026

годов, включая экспериментальные результаты по парному программированию с участием искусственного интеллекта.

SUMMARY:

The paper examines the theoretical and methodological foundations of developing students' collaboration competence in a digital learning environment through networking, understood as the purposeful construction of educational, social and professional ties. A five-component structure of the competence is substantiated and a three-level (micro, meso, macro) architecture of networked interaction is proposed. Using the course "Fundamentals of Programming" as a case, the paper describes the design of collaborative tasks, the didactic potential of digital platforms and assessment criteria. International evidence from 2024–2026, including experimental findings on AI-assisted pair programming, is brought into the comparison.

Ta'lim jarayonining raqamli transformatsiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi an'anaviy "bilim uzatuvchi - bilim qabul qiluvchi" munosabatini tubdan o'zgartirdi. Bugungi o'quvchi bilimni yakka tartibda emas, balki tengdoshlari, o'qituvchilari, ochiq raqamli manbalar va kasbiy hamjamiyatlar bilan bog'langan tarmoq ichida o'zlashtiradi. Shu bois zamonaviy didaktikada individual o'zlashtirish ko'rsatkichi bilan bir qatorda o'quvchining tarmoqli muhitda samarali faoliyat yurita olishi ham ta'lim natijasining muhim o'lchovi sifatida qaralmoqda.

Mazkur yondashuvning dolzarbligi mehnat bozori tahlillari bilan ham tasdiqlanadi. Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi "Future of Jobs" hisobotiga ko'ra, 2030-yilga qadar mavjud kasbiy kompetensiyalarning taxminan 39 foizi o'zgaradi yoki qadrsizlanadi; shu davrda 170 million yangi ish o'rni yaratilib, 92 million ish o'rni qisqarishi kutilmoqda. Hisobot 1000 dan ortiq yirik ish beruvchi ma'lumotlariga tayangan holda texnologik ko'nikmalar bilan bir qatorda kognitiv malakalar va jamoada ishlash qobiliyatini eng tez o'suvchi talablar qatoriga kiritadi. Demak, hamkorlik kompetensiyasi endi "yumshoq ko'nikma" doirasidan chiqib, kasbiy tayyorgarlikning tizim hosil qiluvchi elementiga aylanmoqda.

O'zbekistonda kasbiy ta'limni raqamli asosda yangilash davlat siyosati darajasida mustahkamlangan. Prezidentning 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasida raqamli ta'limni rivojlantirish elektron hukumat, raqamli industriya va raqamli infratuzilma bilan bir qatorda ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Kasbiy ta'lim tizimini isloh qilishning huquqiy asoslari esa Prezidentning 2024-yil 16-oktabrdagi PF-158-son "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni hamda 2025-yil 23-oktabrdagi PQ-316-son "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida belgilab berilgan.

PQ-316-son qarorda tizim rivojining aniq maqsadli ko‘rsatkichlari qayd etilgan: 9-sinf bitiruvchilarining kasbiy ta’lim bilan qamrovini 29 foizdan 50 foizga, dual ta’lim ulushini 9 foizdan 40 foizga yetkazish, xalqaro va qo‘shma ta’lim dasturlari joriy etilgan texnikumlar sonini 250 taga yetkazish; shuningdek, kasbiy ta’lim tizimini 2026–2030-yillarda rivojlantirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” tasdiqlangan. Dual ta’lim ulushining bir necha barobar oshirilishi o‘quvchining bir vaqtning o‘zida ikki muhitda — ta’lim tashkiloti va ishlab chiqarish korxonasida — faoliyat yuritishini anglatadi. Bu esa tarmoqli muloqot, jamoaviy muvofiqlashuv va mas’uliyatni taqsimlash malakalarini tavsiya darajasidan normativ talab darajasiga ko‘taradi. Mazkur vazifalar “Dasturlash asoslari” kabi fanlar uchun ayniqsa dolzarb, chunki IT sohasidagi kasbiy amaliyot dastlabki kundanoq taqsimlangan jamoada ishlashni taqozo etadi.

Milliy IT-ekotizimning kengayishi bu talabni yanada kuchaytirmoqda: IT Park ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilning avgust holatiga eksportga yo‘naltirilgan rezident kompaniyalar soni 750 tani tashkil etgan va ularda 17 600 dan ortiq mutaxassis band bo‘lgan. Ushbu kompaniyalarning aksariyati taqsimlangan jamoalar formatida, ya’ni onlayn muvofiqlashuv, versiyalar nazorati va o‘zaro kod tekshiruvi asosida ishlaydi. Binobarin, “Dasturlash asoslari” fanini o‘qitishda jamoaviy ish madaniyatini shakllantirish bevosita kasbiy amaliyot talabidan kelib chiqadi. Raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarning hamkorlik kompetensiyasini networking asosida rivojlantirishning tarkibiy modelini asoslash va uni “Dasturlash asoslari” fani mazmuniga integratsiyalash bo‘yicha metodik yechimlarni ishlab chiqish.

“Networking” tushunchasi dastlab tadbirkorlik muhitida foydali aloqalarni ongli ravishda qurish amaliyoti sifatida qo‘llanilgan. Tashkiliy psixologiyada u norasmiy aloqalarni yaratish, saqlash va ulardan axborot hamda resurs olish maqsadida foydalanishga qaratilgan xatti-harakatlar majmui sifatida talqin etiladi. S. Utz va Y. Broyer tadqiqotlari kasbiy tarmoqlarda faollik darajasi bilan foydalanuvchining axborotdan olayotgan naf o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik jihatdan asoslab bergan. Ta’lim kontekstiga ko‘chirilganda esa networking o‘quvchi, o‘qituvchi, raqamli resurs va kasbiy hamjamiyat o‘rtasidagi aloqalarni pedagogik maqsadga bo‘ysundirishni anglatadi.

Bunday talqinning nazariy asosi J. Simens va S. Douns ilgari surgan konnektivizm konsepsiyasida ochib beriladi. Unga muvofiq, bilim yakka shaxs ongining mahsuli emas, balki tugunlar - insonlar, manbalar va axborot tizimlari — o‘rtasidagi bog‘lanishlar tarmog‘ida yashaydi; o‘rganish esa mazkur bog‘lanishlarni tanlash, qurish va yangilash jarayoni sifatida tushuniladi. Shu

nuqtayi nazardan, o‘quvchining tarmoqni boshqara olishi bilimning o‘zi qadar muhim natija hisoblanadi.

Kompyuter yordamida hamkorlikda o‘qitish (CSCL) yo‘nalishidagi meta-tahlillar bu yondashuvning samaradorligini son jihatidan tasdiqlaydi. J. Chen va hammualliflarining keng qamrovli meta-tahlili hamkorlikda o‘qitishning individual ishlashga nisbatan ijobiy ta’siri o‘quv topshirig‘ining turi, guruh tarkibi va qo‘llab-quvvatlash strategiyalariga bog‘liq ekanini ko‘rsatgan. X. Jong, S. Xmelo-Silver va K. Jo STEM sohasidagi CSCL tadqiqotlari tahlilida guruh faoliyatini tuzilmalashtiruvchi skriptlar va o‘qituvchi tomonidan beriladigan bosqichma-bosqich yordam samaradorlikning asosiy shartlari ekanini ta’kidlaydi. F. Ouyang va hammualliflari esa kichik guruhlarda dasturlash jarayonida o‘qituvchi aralashuvining nafaqat bevosita, balki kechiktirilgan ijobiy ta’siri borligini aniqlagan.

Ayni paytda 2004-2025-yillar tadqiqotlarini qamrab olgan tizimli sharh hamkorlik doim ham muvaffaqiyat keltirmasligini ko‘rsatadi: ayrim hollarda o‘quvchilarning notanish sheriklar bilan ochiq muloqotdan tiyilishi, madaniy cheklovlar va raqamli tayyorgarlikning yetishmasligi tufayli jamoaviy faoliyat butunlay barbod bo‘lgan. Mualliflarning xulosasiga ko‘ra, natija o‘quvchi tayyorgarligi, texnologik qo‘llab-quvvatlash va o‘quv dizayni o‘rtasidagi muvofiqlikka bog‘liq. Bu jihat metodikani loyihalashda tayyorgarlik bosqichini majburiy element sifatida qarashni taqozo etadi.

Kompetensiyaning normativ tavsifi xalqaro hujjatlarda ham berilgan. YuNESKOning barqaror rivojlanish ta’limi modelida kollaboratsiya boshqalardan o‘rganish, turli ehtiyoj va qarashlarni hurmat qilish, nizolarni hal etish va ishtirokchilik asosida qaror qabul qilish qobiliyati sifatida izohlanadi. ISTE standartlarida esa “global hamkor” roli ajratilib, o‘quvchining raqamli vositalar orqali turli madaniyat vakillari bilan birgalikda ishlashi ko‘zda tutiladi. 2024-yilda qabul qilingan YuNESKOning o‘quvchilar uchun sun’iy intellekt kompetensiyalari doirasi to‘rt o‘lchov va o‘n ikki kompetensiyani qamrab olgan holda, o‘quvchini AI mahsulotining passiv iste’molchisi emas, balki mas’ul foydalanuvchi va hammuallifi sifatida tayyorlashni maqsad qiladi - bu esa insonlararo hamkorlik doirasini “inson - sun’iy intellekt” o‘zaro ta’siri hisobiga kengaytiradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil (pedagogik va psixologik manbalarni qiyosiy o‘rganish), tizimli-strukturaviy yondashuv (kompetensiya tarkibini komponentlarga ajratish), modellashtirish (tarmoqli o‘zaro ta’sir arxitekturasini loyihalash) hamda pedagogik loyihalash (o‘quv topshiriqlari va baholash mezonlarini ishlab chiqish) metodlaridan foydalanildi. Empirik asosni

“Dasturlash asoslari” fanini o‘qitishga mo‘ljallangan mualliflik dasturiy majmuasi - Android platformasidagi mobil ilova va veb-platforma - tashkil etadi. Xalqaro tajribani baholashda 2024–2026-yillarda chop etilgan meta-tahlillar, tizimli sharhlar va eksperimental tadqiqotlar natijalari qiyoslandi.

Raqamli muhitda hamkorlik kompetensiyasini yaxlit sifat sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq komponentlar tizimi sifatida qarash uni maqsadli shakllantirish va o‘lchash imkonini beradi. Tahlil natijasida beshta komponent ajratildi (1-jadval). Ularning har biri kuzatiladigan xulq-atvor indikatoriga ega bo‘lib, bu baholashni sub’ektiv taassurotdan xoli qiladi.

1-jadval

Raqamli muhitda hamkorlik kompetensiyasining tarkibi

Komponent	Mazmuni	Kuzatiladigan indikator
Kommunikativ	Fikrni aniq bayon etish, tinglash, savol berish, tanqidni qabul qilish	Forum va chatdagi mazmunli xabarlar ulushi; savol–javob zanjirining uzunligi
Kooperativ-tashkiliy	Vazifalarni taqsimlash, muddatlarni kelishish, rollarni almashish	Guruh rejasining mavjudligi; topshiriqlarning muddatida yopilishi
Raqamli-instrumental	Bulutli hujjat, repozitoriy, versiya nazorati va loyiha taxtasidan foydalanish	Umumiy repozitoriyga qo‘shilgan hissa; konfliktlarni hal qilish holatlari
Refleksiv-baholovchi	O‘z va sherigining ishini mezon asosida baholash, xulosa chiqarish	O‘zaro baholash varaqasining to‘ldirilishi; refleksiya yozuvlari sifati
Axloqiy-normativ	Netiket, mualliflik huquqi, ma’lumot xavfsizligi qoidalariga rioya qilish	Manba ko‘rsatish amaliyoti; nizoli vaziyatlardagi xulq-atvor

Networking ta’lim jarayoniga tizimli joriy etilishi uchun uning darajalari aniq ajratilishi lozim. Aks holda tarmoqli faoliyat epizodik tadbirlar to‘plamiga aylanadi. Taklif etilayotgan modelda uch daraja farqlanadi (2-jadval): mikrodaraja - sinf yoki guruh ichidagi aloqalar; mezodaraja - ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlik; makrodaraja - ishlab chiqarish va xalqaro hamjamiyat bilan aloqa. Har bir keyingi daraja o‘quvchi uchun kommunikativ masofani oshiradi va uni yangi ijtimoiy rolga tayyorlaydi.

2-jadval

Ta’limiy networkingning darajalari va metodik shakllari

Daraja	Ishtirokchilar	Metodik shakllar	Kutilayotgan natija
Mikrodaraja	O‘quvchi - o‘quvchi, o‘quvchi - o‘qituvchi	Juftlikda dasturlash, “Jigsaw”, kod tahlili seansi, o‘zaro baholash	Muloqot madaniyati, mas’uliyatni bo‘lishish

Daraja	Ishtirokchilar	Metodik shakllar	Kutilayotgan natija
Mezodaraja	Turli ta'lim muassasalari guruhlari	Qo'shma loyihalar, vebinarlar, virtual laboratoriya, fanlararo tanlovlar	Tajriba almashish, raqobat va kooperatsiya muvozanati
Makrodaraja	IT-korxonalar, xorijiy hamkorlar, ochiq hamjamiyatlar	Kasbiy keyslar, mentorlik, ochiq kodli loyihalarda ishtirok, virtual ekskursiya	Kasbiy identiklik, global kommunikatsiya tajribasi

Platformani tanlash texnik emas, balki metodik qaror hisoblanadi: har bir vosita muayyan hamkorlik turini qo'llab-quvvatlaydi va ayni paytda ma'lum cheklovni yuklaydi. Quyidagi qiyosiy tavsif "Dasturlash asoslari" fanining o'ziga xosligini - kod ustida birgalikda ishlash, versiyalarni boshqarish va natijani tezkor tekshirish zaruratini - hisobga olgan holda tuzilgan (3-jadval).

3-jadval

Kollaborativ vositalarning didaktik funksiyasi va cheklovlari

Vosita	Hamkorlik turi	Didaktik funksiya	Cheklov
Bulutli hujjatlar (Google Docs, Sheets)	Sinxron, matn ustida	Texnik topshiriq, hisobot va hujjatlarni birgalikda tayyorlash; hissani tarix orqali kuzatish	Kod sintaksisini qo'llab-quvvatlamaydi; formatlash buziladi
Git-repozitoriy (GitHub, GitLab)	Asinxron, kod ustida	Versiya nazorati, tarmoqlanish, pull-request orqali o'zaro kod tekshiruvi	Boshlang'ich bosqichda kognitiv yuk yuqori; alohida o'rgatishni talab qiladi
LMS (Moodle va analoglari)	Aralash	Guruh forumlari, viki, guruhli topshiriq va avtomatlashtirilgan baholash	Interfeys statik; jonli muhokamaga kam mos
Videokonferensiya (Zoom, Teams)	Sinxron, og'zaki	Loyiha muhokamasi, ekran ulashish orqali birgalikda nosozlik tuzatish	Passiv ishtirok xavfi; kanal sifatiga bog'liqlik
Vizual taxtalar (Miro, Padlet)	Sinxron/asinxron	Algoritm sxemasi, "aqliy hujum", ma'lumotlar tuzilmasini vizuallashtirish	Natija ko'pincha hujjatlashtirilmay qoladi

Kollaborativ topshiriq shunday loyihalanishi kerakki, uni yakka tartibda bajarish maqsadga muvofiq bo'lmasin. Amalda bu ijobiy o'zaro bog'liqlik tamoyili orqali ta'minlanadi: masalan, guruhga beriladigan dasturiy modul mustaqil, ammo yagona interfeys orqali ulanadigan qismlarga bo'linadi va yakuniy mahsulot faqat barcha qismlar muvofiqlashganda ishlaydi. Metodik ketma-ketlik quyidagi bosqichlardan iborat: tayyorgarlik seansi (vositani sinov topshirig'ida o'zlashtirish), rollarni taqsimlash ("driver" - kod yozuvchi,

“navigator” - mantiqni nazorat qiluvchi, “integrator” - qismlarni birlashtiruvchi, “tester” - sinovchi), hamkorlik skripti bo‘yicha ishlash, o‘zaro kod tekshiruvi, jamoaviy himoya va yakuniy refleksiya.

Rollarning davriy almashinuvi muhim shart hisoblanadi: aks holda kuchli o‘quvchi doimiy “driver” pozitsiyasini egallab, sherigining rivojlanishini cheklaydi. Tadqiqotlar juftlikdagi tayyorgarlik darajasi keskin farq qilganda hamkorlik samaradorligi pasayishini ko‘rsatgan, shu bois juftliklarni shakllantirishda dastlabki diagnostika natijalari hisobga olinishi lozim.

So‘nggi yillarda dasturlash ta’limida sifat jihatidan yangi holat yuzaga keldi: o‘quvchining sherigi nafaqat tengdoshi, balki generativ sun’iy intellekt vositasi ham bo‘lishi mumkin. G. Fan va hammualliflarining 2025-yilda e’lon qilingan kvazieksperimental tadqiqotida ikki o‘quv yili davomida 234 nafar talaba uchta guruhga ajratilgan: sun’iy intellekt bilan juftlikda dasturlash, an’anaviy juftlikda dasturlash va yakka tartibda ishlash. Natijalar quyidagicha bo‘lgan: AI-guruhda ichki motivatsiya yakka ishlagan guruhga nisbatan ishonchli darajada yuqori ($d = 0,35$), dasturlash bilan bog‘liq xavotir esa sezilarli darajada past bo‘lgan; semestr yakunida dasturiy topshiriqlar bo‘yicha o‘rtacha ball AI-guruhda 83,9, an’anaviy juftliklarda 80,1, yakka ishlaganlarda 75,8 ni tashkil etgan.

Biroq tadqiqotning eng muhim xulosasi boshqa jihatga tegishli: hamkorlikni his qilish va ijtimoiy ishtirok (social presence) ko‘rsatkichlari bo‘yicha eng yuqori natijani inson–inson juftliklari qayd etgan va bu farq statistik jihatdan ishonchli chiqqan. Boshqacha aytganda, sun’iy intellekt topshiriq bajarish samaradorligini oshiradi, ammo jamoaviy o‘zaro ta’sirning ijtimoiy-psixologik qatlamini to‘liq o‘rniga bosa olmaydi. Tadqiqotda taqqoslangan ikki turli til modeli o‘rtasida esa ta’lim natijalari bo‘yicha ahamiyatli farq topilmagan - bu texnologiya tanlovi emas, balki uni o‘quv jarayoniga joylashtirish usuli hal qiluvchi ekanini ko‘rsatadi.

Shundan kelib chiqib, metodikada quyidagi taqsimot maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: sun’iy intellekt xatoni izohlash, muqobil yechimni taklif qilish va tezkor qayta aloqa berish vazifasini bajaradi; jonli hamkorlik esa munozara, kelishuv, mas’uliyatni bo‘lishish va o‘zaro baholash bosqichlarida saqlanadi. Bunda o‘quvchidan AI tavsiyasini tanqidiy tekshirish va foydalanish faktini oshkor qilish talab etiladi, bu esa YuNESKOning 2024-yilgi kompetensiya doirasidagi mas’uliyatli foydalanish tamoyiliga mos keladi. Aks holda tayyor yechimga tez kirish imkoniyati chuqur bilim shakllanishini sekinlashtirishi mumkinligi haqidagi ogohlantirish o‘rinli bo‘lib qoladi.

Ishlab chiqilgan majmua ikki komponentdan iborat. Mobil ilova (Android Studio, Kotlin, mahalliy ma’lumotlar bazasi va bulutli xizmatlar) nazariy modul, amaliy topshiriqlar, test bloki, multimedia va monitoring modullarini birlashtiradi hamda foydalanuvchi rollarini - o‘quvchi, o‘qituvchi, administrator

- ajratadi. Veb-platforma (frontend: HTML/CSS/JavaScript; backend: Python/Django; ma'lumotlar bazasi: PostgreSQL) Python, C++ va Java bo'yicha o'quv modullarini, kodni avtomatik tekshirish tizimini, guruhiy loyiha maydonini va tadqiqot ma'lumotlarini yig'uvchi statistik blokni o'z ichiga oladi.

Hamkorlik kompetensiyasi nuqtayi nazaridan majmuaning uchta funksiyasi ustuvor ahamiyatga ega: birinchidan, guruh a'zolarining har biri qo'shgan hissani alohida qayd etish; ikkinchidan, o'zaro baholash varaqalarini raqamli shaklda to'plash; uchinchidan, faollik statistikasi asosida guruh ichidagi nomutanosiblikni - masalan, ishtirok etmayotgan a'zoni - o'z vaqtida aniqlash. Aynan shu ma'lumotlar o'qituvchiga jarayonga o'z vaqtida aralashish imkonini beradi.

Hamkorlik kompetensiyasini baholashda faqat yakuniy mahsulot sifatiga tayanish metodik jihatdan xato hisoblanadi, chunki bunda jarayondagi hissa ko'rinmay qoladi. Shu bois quyidagi mezonli jadval taklif etiladi (4-jadval).

4-jadval

Hamkorlik kompetensiyasi rivojlanganlik darajalari

Mezon	Past daraja	O'rta daraja	Yuqori daraja
Jarayondagi ishtirok	Topshiriqni sherigi hisobiga bajaradi	Belgilangan qismini bajaradi	Qo'shimcha vazifani o'z zimmasiga oladi, sherigiga yordam beradi
Kommunikatsiya sifati	Muhokamada qatnashmaydi	Savolga javob beradi, tashabbus ko'rsatmaydi	Muammoni shakllantiradi, muqobil yechim taklif qiladi
Kod ustida hamkorlik	Umumiy repozitoriydan foydalanmaydi	O'z qismini joylaydi, sherigining kodini tekshirmaydi	Muntazam kod tekshiruvi va asosli izoh beradi
Refleksiya	Xatoni tan olmaydi	Xatoni qayd etadi, sababini tahlil qilmaydi	Sababni aniqlaydi va keyingi bosqichga tuzatish kiritadi
Axloqiy-normativ xulq	Manbani ko'rsatmaydi, netiketni buzadi	Qoidalarni asosan bajaradi	Mualliflikni to'liq ko'rsatadi, AI yordamidan foydalanishni oshkor qiladi

Metodikaning natijadorligi bir necha shartga bog'liq. Tashkiliy jihatdan bu - barqaror internet, platformaga kirish huquqi va texnik yordam kanalining

mavjudligi. Didaktik jihatdan - topshiriqning haqiqatan jamoaviy harakatni talab qilishi va baholash mezonlarining oldindan e'lon qilinishi. Psixologik jihatdan - guruhda xatoga yo'l qo'yish xavfsiz bo'lgan muhitning yaratilishi.

Asosiy risklar quyidagilar: "ijtimoiy bo'shashish", ya'ni ayrim a'zolarning umumiy natija hisobiga passivlashuvi; raqamli tayyorgarlikdagi tafovut tufayli ba'zi o'quvchilarning muhokamadan chetlashishi; sun'iy intellekt vositalariga haddan ortiq tayanish; hamda onlayn muloqotda noto'g'ri tushunish asosida yuzaga keladigan nizolar. Ularning oldini olish uchun individual hissani qayd etuvchi mexanizm, tayyorgarlik bosqichi, AI-dan foydalanishning shaffof qoidalari va netiket bo'yicha kirish mashg'uloti nazarda tutilishi lozim.

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni ilgari surish imkonini beradi. Birinchidan, raqamli ta'lim muhitida hamkorlik kompetensiyasi yaxlit sifat emas, balki kommunikativ, kooperativ-tashkiliy, raqamli-instrumental, refleksiv-baholovchi va axloqiy-normativ komponentlardan iborat tizim bo'lib, uni maqsadli shakllantirish har bir komponent uchun alohida indikator belgilashni talab qiladi.

Ikkinchidan, networking ta'lim jarayoniga tasodifiy tadbir sifatida emas, balki uch darajali arxitektura - guruh ichidagi, muassasalararo va kasbiy hamjamiyat bilan aloqa - asosida joriy etilganda barqaror natija beradi. Har bir daraja o'quvchi uchun kommunikativ masofani bosqichma-bosqich kengaytiradi.

Uchinchidan, "Dasturlash asoslari" fani hamkorlik kompetensiyasini rivojlantirish uchun tabiiy maydon hisoblanadi, chunki kasbiy amaliyotning o'zi - versiya nazorati, o'zaro kod tekshiruvi, taqsimlangan jamoada ishlash - jamoaviy shaklda tashkil etilgan. Metodikaning o'zagini ijobiy o'zaro bog'liqlikka asoslangan topshiriq, rollarning davriy almashinuvi va shaffof baholash mezonlari tashkil etadi.

To'rtinchidan, sun'iy intellekt vositalari o'quv natijalari va motivatsiyani oshirsa-da, insonlararo hamkorlikning ijtimoiy-psixologik funksiyasini o'rniga bosa olmaydi. Shu sababli metodikada AI qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida, jonli hamkorlik esa kompetensiya shakllanishining asosiy manbai sifatida saqlanishi maqsadga muvofiq.

Taklif etilgan model va dasturiy majmuaning samaradorligini tajriba-sinov ishlari doirasida miqdoriy baholash keyingi tadqiqot vazifasi sifatida belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni "Raqamli O'zbekiston -2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida". - Lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrdagi PF-158-son Farmoni “Kasbiy ta’limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta’lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. - Lex.uz.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrdagi PQ-316-son qarori “Kasbiy ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. - Lex.uz.2. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. - 2005. - Vol. 2, No. 1. - P. 3-10.

4. Downes S. Recent Work in Connectivism // European Journal of Open, Distance and E-Learning. - 2019. -Vol. 22, No. 2. - P. 113-132.

5. Utz S., Breuer J. The Relationship Between Networking, LinkedIn Use, and Retrieving Informational Benefits // Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. - 2019. - Vol. 22, No. 3. - P. 180–185.

6. Chen J., Wang M., Kirschner P. A., Tsai C.-C. The Role of Collaboration, Computer Use, Learning Environments, and Supporting Strategies in CSCL: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. - 2018. - Vol. 88, No. 6. - P. 799-843.

7. Umidov A.R. Kasbiy ta’lim tashkilotlari o‘quvchilarida hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy nazariy asoslari // Ta’lim, fan va innovatsiya. – T., 2026. – 3-son. – B. 150-153. (13.00.00)

8. Umidov A.R. Kasbiy ta’limda raqamli ta’lim texnologiyalari asosida o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish// O‘zbekistonda professional ta’lim. – T., 2026. – 1-son. – B. 101-106.

9. Jeong H., Hmelo-Silver C. E., Jo K. Ten Years of Computer-Supported Collaborative Learning: A Meta-Analysis of CSCL in STEM Education during 2005-2014 // Educational Research Review. - 2019. - Vol. 28. - 100284.

10. Ouyang F., Dai X., Chen S. Applying Multimodal Learning Analytics to Examine the Immediate and Delayed Effects of Instructor Scaffoldings on Small Groups’ Collaborative Programming // International Journal of STEM Education. - 2022. - Vol. 9, No. 45.

11. Chen C. M., Huang M. Y. Enhancing Programming Learning Performance through a Jigsaw Collaborative Learning Method in a Metaverse Virtual Space // International Journal of STEM Education. - 2024. - Vol. 11, No. 36.

12. Fan G., Liu D., Zhang R., Pan L. The Impact of AI-Assisted Pair Programming on Student Motivation, Programming Anxiety, Collaborative Learning, and Programming Performance // International Journal of STEM Education. - 2025. - Vol. 12, No. 16.

13. Kreijns K., Kirschner P. A., Jochems W., Van Buuren H. Measuring Perceived Social Presence in Distributed Learning Groups // Education and Information Technologies. - 2011. - Vol. 16. - P. 365–381.

14. So H.-J., Brush T. A. Student Perceptions of Collaborative Learning, Social Presence and Satisfaction in a Blended Learning Environment // Computers & Education. - 2008. - Vol. 51, No. 1. - P. 318–336.

15. Bellhäuser H., Siegfried C., Röpke R. Editorial: Digital Collaborative Learning in General, Higher, and Business Education // Frontiers in Education. - 2025.

16. UNESCO. AI Competency Framework for Students / F. Miao, K. Shiohira. - Paris: UNESCO, 2024.

17. UNESCO. Education for Sustainable Development: Learning Objectives. - Paris: UNESCO. (Kollaboratsiya kompetensiyasi tavsifi.)

18. ISTE Standards for Students: Global Collaborator. - Arlington: International Society for Technology in Education.

НЕЙРОДИДАКТИКА: НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ С УЧЁТОМ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МОЗГА

Азизова А.Р.
Главный специалист института развития профессионального образования

Tayanch so'zlar: neyrodidaktika, neyropedagogika, neyroplastiklik, xotirani mustahkamlash, intervalli takrorlash, neyromitlar, ta'limning kognitiv nevrologiyasi.
Ключевые слова: нейродидактика, нейропедагогика, нейропластичность, консолидация памяти, интервальное повторение, нейромифы, когнитивная нейронаука образования.
Key words: neurodidactics, neuropedagogy, neuroplasticity, memory consolidation, spaced repetition, neuromyths, cognitive neuroscience of education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada o'rganish samaradorligini oshirish uchun nevrologiya, kognitiv psixologiya va pedagogikani birlashtirgan fanlararo soha bo'lgan neyrodidaktika o'rganiladi. Unda soha tarixi, ta'lim amaliyotiga tegishli asosiy neyrobiologik tamoyillar (neyroplastiklik, xotirani mustahkamlash, uyquning roli, his-tuyg'ular va diqqat) va o'qituvchilar tomonidan keng qo'llaniladigan neyroilmiy ma'lumotlarning soddalashtirilgan va buzib ko'rsatilgan talqinlari - "neyromitlar" muammosi o'rganiladi. Neyrodidaktikaning ta'lim jarayoni uchun amaliy oqibatlariga alohida e'tibor qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещается нейродидактика являющаяся междисциплинарной областью, которая объединяет данные нейронаук, когнитивной психологии и педагогики с целью повышения эффективности обучения. Исследуется история становления направления, ключевые нейробиологические закономерности, значимые для образовательной практики (нейропластичность, консолидация памяти, роль сна, эмоций и внимания), а также проблема «нейромифов» - упрощённых и искажённых трактовок нейронаучных данных, широко распространённых среди педагогов. Отдельное внимание уделено практическим следствиям нейродидактики для организации учебного процесса.
SUMMARY:
This article examines neurodidactics as an interdisciplinary field that integrates findings from neuroscience, cognitive psychology, and pedagogy with the aim of improving the effectiveness of learning. The article explores the historical development of this field, key neurobiological principles relevant to educational practice, including neuroplasticity, memory consolidation, and the role of sleep, emotions, and attention, as well as the problem of “neuromyths” - simplified and distorted interpretations of neuroscientific findings that are widespread among educators. Particular attention is given to the practical implications of neurodidactics for the organization of the educational process.

Современные вызовы на рынке труда требуют от системы профессионального образования постоянного обновления, соответствия международным стандартам и подготовки кадров, способных успешно адаптироваться в быстро меняющейся экономике. В этой связи Указ Президента Республики Узбекистан, от 23.10.2025 г. № УП-190 направлен на дальнейшее совершенствование эффективности управления в системе профессионального образования [1].

Последние десятилетия значительный прогресс в области методов нейровизуализации - функциональной МРТ, ЭЭГ, ближней инфракрасной спектроскопии, - которые впервые позволили исследовать работу мозга человека, решающего повседневные когнитивные задачи, без инвазивного вмешательства. Эти технологические возможности стали основой для формирования новой междисциплинарной области - нейродидактики (в литературе также встречаются термины «нейропедагогика», «нейрообразование», «educational neuroscience», «Mind, Brain and Education»).

В современном, а также в цифровом поколении широкое распространение получило развитие нейронаук: нейробиологии, нейрофизиологии, нейропсихологии, нейропедагогики. Ученые , исследуя развитие постнауки, пришли к выводу, что самым важным направлением исследований в настоящее время является изучение областей, связанных с психофизиологическими особенностями функционирования человеческого мозга.

Теоретико-прикладные основания нейрообразования были рассмотрены Л.С.Выготским в работе «Развитие высших психических функций» (1931 г.) и А.Р.Лурией в фундаментальном труде «Основы нейропсихологии» (1973 г.). Научно-прикладными отраслями нейрообразования являются нейропедагогика и нейродидактика [2].

С учетом анализа нейропедагогики, которая получила широкое распространение в США, что привело к организации международного проекта «Мозг и обучение» (Brain and Learning). В нашей стране понятие нейропедагогики ввел Т.П.Хризман (1978). Исследования в области нейропедагогики активно ведутся в Кемеровском государственном университете. Нейродидактика - раздел нейрообразования. Этот термин (Neurodidaktics) был введен в 1988 г. в Германии Герхардом Прайсом, под которым он понимал интегративную науку, обобщающую исследования в области психологии и нейронаук (Neurodidaktik, 1996). Изучению школьников с позиции нейродидактики посвящена работа И.П.Клемантович, Е.А.Левановой, В. Г.Степанова «Нейропедагогика: новая отрасль научных знаний». В ней рассматривается теория и технология обучения детей, молодежи и взрос-

лых на основе использования данных нейронаук (Клемантович и др., 2016; Костромина, 2019). Предметом нейродидактики, по большому счету, являются механизмы, закономерности и особенности функциональной активности мозга и нервной системы, обеспечивающие эффективность познавательной деятельности при обучении [3].

По мнению Зеер Эвальда Фридриховича нейродидактика является междисциплинарной научно-прикладной отраслью нейрообразования, объединяющей три направления человекознания:

-нейрофизиологию, которая фокусируется на биологических основах головного мозга и нервной активности;

-когнитивную науку, изучающую обработку информации и внутреннюю репрезентативность опыта;

-теорию обучения, которая объясняет, как мы в целом взаимодействуем с нашим окружением и адаптируемся к нему. Цель нейродидактики — активизация познавательных процессов (восприятия, внимания, памяти, мышления) и обеспечение эмоционально-волевой регуляции учебной деятельности. Нейродидактика основывается на знании функциональных возможностей мозга, методах психодиагностики, прогнозе психической динамики, когнитивных нейротехнологиях развития и коррекции психических процессов. Для успешного применения нейродидактики в обучении необходимо решить следующие задачи:

- знакомиться с основами нейрофизиологической и нейро психологической деятельности мозга и нервной системы;
- сформировать целостное представление о дидактических возможностях когнитивных технологий в учебной деятельности;
- освоить нейрокогнитивные компоненты в области цифровых технологий, обеспечивающих персонализированную учебную деятельность;
- обеспечить применение в учебной работе технических средств (девайсов), нейротехнологий. Методологическим основанием нейродидатики выступают закономерности функциональной активности мозга. Фундаментальные достижения науки позволили использовать следующие принципы нейродидактики:
- ключевым механизмом усвоения информации на нейронном уровне является пластичность нервной системы, которая достигается формированием и функционированием нейронных сетей;

- фактором активизации познавательной деятельности выступает врожденная (генетически обусловленная) любознательность обучающегося;
- индивидуальный опыт субъектов учебной деятельности влияет на обучаемость и успешность освоения учебно-познавательных компетенций;
- на продуктивность развития ответственной самостоятельности влияет эмоциональное состояние обучающегося; • использование электронных форм обучения обеспечивает возможность реализации персонализированных траекторий развития обучающихся [4].

В своей статье Sabitzer B, утверждает что, ни один мозг не в состоянии немедленно обработать информацию. Человек и его личный опыт, анатомические особенности влияют на обработку и оценку информации по-разному. И тут возникает вопрос: как же мы воспринимаем новые знания и опыт и как мы интерпретируем наше восприятие? Согласно свидетельствам участников исследования, владеющих несколькими иностранными языками, труднее всего было выучить первый иностранный язык. Процесс овладения каждым последующим языком становился все легче и легче. Исследования в области нейронаук и психологии предоставляют нам информацию относительно того, как мы учимся. Не существует единого, пригодного для всех способа изучения иностранных языков. Каждый обучающийся индивидуален. Понимание того, как функционирует наш мозг при обучении, каков механизм познания, как участвуют нейронные сети в обработке различных языковых аспектов, помогло бы усовершенствовать процесс преподавания [5].

По мнению Хафизовой Л.Ю, имеются много способов предотвращения появления преждевременных склеротических изменений мозга. Одним из лучших тренировочных упражнений для мозга считается изучение иностранного языка. До недавнего времени изучение иностранных языков считалось привилегией молодого поколения, но в последние несколько лет зарегистрирован рост интереса к изучению иностранных языков у представителей старшего поколения. Семидесятилетний человек, активный, стремящийся к обучению, часто добивается большего успеха в овладении иностранным языком, чем менее амбициозный двадцатилетний студент. Следовательно, возраст – это только одна из многих переменных, таких как, например, ранее приобретенные знания, жизненный опыт и мотивация. Однако есть несколько аспектов, которые преподаватели должны учитывать в своей работе. В то время как многие молодые люди вы-

рабатывают свои собственные стратегии изучения иностранных языков, представители среднего поколения располагают обширной базой знаний и опытом, на которые они могут опираться в процессе обучения. Они предпочитают когнитивное обучение, более изобретательны и свободны при коммуникации. Приоритетом среднего поколения часто считается высокая степень мотивации, которая базируется на стремлении сохранить работу и получить повышение в должности [6].

Следует отметить, что в аналитических материалах, посвящённых нейродидактике, её содержательным ядром выступает исследование закономерностей обучения, связанных с работой высших психических функций мозга, а образовательные возможности этой области легли в основу персонализации учебной деятельности и определения технологий формирования метапредметных результатов обучения.

Программной инициативой, институционально закрепившей интерес мирового образовательного сообщества к нейронаукам, стал проект Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) «Мозг и обучение», в рамках которого в 2002 и 2007 годах были опубликованы два системных доклада — «Understanding the Brain: Towards a New Learning Science» и «Understanding the Brain: The Birth of a Learning Science». Эти работы синтезировали данные когнитивной и мозговой науки применительно к вопросам развития мозга на разных возрастных этапах, приобретения навыков чтения и счёта, а также нарушений обучения (дислексии, дискалькулии).

Одним из наиболее изученных и практически значимых направлений нейронаучных исследований является изучение консолидации памяти, представляющей собой процесс преобразования информации из нестабильного и уязвимого состояния в относительно устойчивую форму долговременной памяти.

Одним из наиболее хорошо изученных и практически значимых направлений нейронауки обучения является исследование механизмов консолидации памяти — процесса перехода информации из лабильного, уязвимого состояния кратковременной памяти в устойчивую долговременную форму.

Стремительная популяризация нейронаучной тематики породила и обратный эффект - распространение так называемых нейромифов: упрощённых, искажённых или полностью ошибочных представлений о работе мозга, которые, тем не менее, воспринимаются как научно обоснованные и нередко коммерциализируются под видом образователь-

ных методик. Последующие кросс-культурные исследования - в Южной Корее, Австралии, Португалии, США, Марокко, Гонконге, Турции, Индии и других странах - подтвердили высокую и устойчивую во времени распространённость нейромифов среди действующих и будущих педагогов.

Нейродидактика представляет собой развивающуюся, но уже достаточно оформившуюся междисциплинарную область, задача которой - не механическое копирование нейробиологических находок в учебные программы, а вдумчивый диалог нейронауки, когнитивной психологии и педагогики. Наиболее надёжно установленные на сегодняшний день закономерности - значение нейропластичности, роль активного припоминания и распределённой практики, вклад сна в консолидацию памяти, влияние эмоционального контекста на запоминание - дают педагогам конкретные, эмпирически обоснованные ориентиры для организации учебного процесса. Вместе с тем широкое распространение нейромифов среди практикующих и будущих учителей указывает на необходимость специализированной подготовки в этой области и постоянной критической проверки источников, претендующих на нейронаучную обоснованность образовательных методик.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан, от 23.10.2025 г. № УП-190. «О мерах по повышению эффективности управления в системе профессионального образования». https://lex.uz/docs/7792610

2. Выготский Л.С.Развитие высших психических функций // Педагогика. 1960. № 1. С. 23–41.

3. Клемантович И. П., Леванова Е. А., Степанов В.Г.Нейропедагогика: новая отрасль научных знаний // Педагогика и психология образования. 2016. №2. С. 8–17.

4. Зеер Э.Ф.Нейродидактика — инновационный тренд персонализированного образования // Профессиональное образование и рынок труда. 2021. № 4. С. 30–38 https://doi.org/10.52944/PORT.2021.47.4.002.

5. Sabitzer B. Neurodidactics: Brain-Based Ideas for ICT and Computer Science Education // The International Journal of Learning. 2011. Vol. 18/2. P. 168-169.

6. Хафизова Л. Ю. Образовательный опыт взрослого учащегося в изучении иностранного языка в контексте непрерывного образования // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. № 7 (73): в 3-х ч. Ч. 1. С. 211-214.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

PIFAGOR TEOREMASÍNÍŃ ÁYYEMGI CIVILIZACIYALARDA QOLLANÍLÍWÍ HÁM ILIMIY RAWAJLANÍW TARIYXÍ

Seytmuratov S.T.
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: Pifagor teoremasi, Pifagor uchliklari, Bobil matematikasi, Qadimgi Misr, qadimgi Hindiston matematikasi.
Ключевые слова: теорема Пифагора, пифагоровы тройки, вавилонская математика, Древний Египет, древнеиндийская математика.
Key words: Pythagorean theorem, Pythagorean triples, Babylonian mathematics, Ancient Egypt, Indian mathematics, history of mathematics.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada Pifagor teoremasining kelib chiqishi va uning Qadimgi Misr, Bobil, Hindiston va Gretsiya tsivilizatsiyalarida qo'llanilishi o'rganiladi. Tarixiy va matematik manbalarga asoslanib, teorema bilan bog'liq bilimlar Pifagordan ancha oldin mavjud bo'lganligi, ammo uning qat'iy nazariy formulasi va mantiqiy isboti qadimgi yunon matematiklari tomonidan tizimlashtirilganligi ko'rsatilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Pifagor teoremasi insoniyat tsivilizatsiyasining umumiy ilmiy merosi bo'lib, uning rivojlanishida bir qancha qadimgi madaniyatlar muhim rol o'ynagan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются происхождение теоремы Пифагора, её применение в цивилизациях Древнего Египта, Вавилона, Индии и Древней Греции. На основе исторических и математических источников показано, что знания, связанные с теоремой, существовали задолго до Пифагора, однако её строгая теоретическая формулировка и логическое доказательство были систематизированы древнегреческими математиками. Результаты показывают, что теорема Пифагора является общим научным наследием человеческой цивилизации, и несколько древних культур сыграли важную роль в её формировании.
SUMMARY:
This article examines the origin of the Pythagorean theorem and its application in the civilizations of Ancient Egypt, Babylon, India, and Greece. Based on historical and mathematical sources, it is argued that knowledge related to the theorem existed long before Pythagoras, while its systematic theoretical formulation and logical proof were developed within Greek mathematics. The findings indicate that the Pythagorean theorem represents a shared scientific heritage of ancient civilizations.

Kirisiw. Matematika adamzat civilizaciyası rawajlanıwınıń tiykarǵı ilimiy tiykarlarınan biri bolıp esaplanadı. Geometriyanıń eń áhmiyetli nátiyjelerinen biri bolǵan Pifagor teoreması tek teoriyalıq matematikada ǵana emes, al qurılıs,

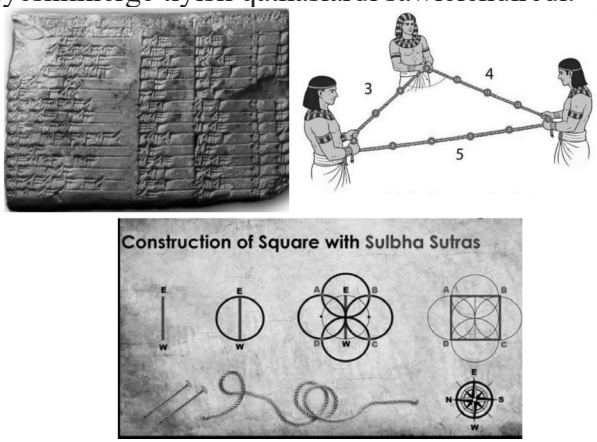
arxitektura, injenerlik, geodeziya, astronomiya hám zamanagóy informaciya texnologiyalarında da keń qollanıladı.

Ádebiyatlarda bul teorema grek filosofı hám matematigi Pifagor atı menen baylanısadı. Biraq, sońǵı jıllarda alıp barılǵan tariyxıy-matematikalıq izertlewler Pifagor teoreması menen baylanıslı bilimler áyyemgi Babıl, Mısır hám Hindstan civilizaciyalarında ádewir aldın bar bolganlıǵın kórsetpekte. Bul bolsa usı teoremanıń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxın qayta kórip shıǵıw zárúrligin ańlatadı.

Tiykarǵı bólim. Áyyemgi Babılde tabılǵan "Plimpton 322" ilay taxtası, Hindstannıń "Baudhayana Sulba Sutra" shıǵarması hám de Mısırdıń geometriyalıq qurılıs ámeliyatı Pifagor úshlikleri hám olardıń ámeliy áhmiyeti haqqında áhmiyetli maǵlıwmatlardı beredi. Sonıń menen birge, Evklidtiń shıǵarmasında bul teoremanıń birinshi qatań logikalıq dálili keltirilgen bolıp, bul geometriya pániniń rawajlanıwında áhmiyetli basqısh esaplanadı [1].

Pifagor teoremasınıń kelip shıǵıwı hám rawajlanıw tariyxı matematika tariyxı boyınsha kóplegen izertlewshiler tárepinen úyrenilgen. Bul máselede tiykarǵı itibar teoremanıń kim tárepinen birinshi bolıp ashılǵanı emes, al onıń hár qıylı civilizaciyalar tárepinen qanday formada qollanılǵanın anıqlawǵa qaratılǵan.

Matematika tariyxı boyınsha izertlewshi Otto Neugebauer áyyemgi Babıl matematikasına tiyisli izertlewlerinde babıllıqlar joqarı dárejedegi esaplaw usıllarına iye bolǵanlıǵın kórsetken. Onıń pikirinshe, Plimpton 322 (1-súwret) abakdaǵı (abak- yunansha bolıp, ol «shań» degen mánisti bildiredi) sanlar tuwrı múyeshli úshmúyeshliklerge tiyisli qatnaslardı sáwlelendiredi.

Áyyemgi Babıl matematikleri tuwrı múyeshli úshmúyeshlikler menen baylanıslı sanlı qatnaslardı Pifagordan ádewir aldın bilgen. Bul jaǵday babıllıqlardıń kvadratlar hám túbirler menen isley alǵanlıǵın, quramalı geometriyalıq esaplawlardı orınlaǵanlıǵın, tuwrı múyeshli úshmúyeshliklerdiń qásiyetlerinen paydalanǵanlıǵın kórsetedi [2].

Biraq, Babıl dereklerinde bul qatnastıń ulıwma matematikalıq dálili joq. Babıl matematikleri alpıslıq sanlar sistemasınan paydalanıp quramalı arifmetikalıq hám geometriyalıq máselelerdi sheshe alǵan. Bul bilimler jer maydanların ólshew, qurılıs jumısları hám astronomiyalıq esaplawlarda zárúr áhmiyetke iye bolǵan.

Áyyemgi Hindstan matematikasında Pifagor teoremasına jaqın qaǵıydalar Baudhayana Sulba Sutra miynetinde keltirilgen. Usı derekte diniy imaratlar qurıw ushın zárúr bolǵan geometriyalıq usıllar bayan etilgen. Onda tuwrı múyeshli úshmúyeshlik haqqındaǵı qaǵıyda tómendegi mazmunda bayan etiledi:

"Tórtmúyeshliktiń diagonalı eki táreptiń bólek-bólek maydanların birlestiredi." Bul mazmun jaǵınan Pifagor teoremasına teń keledi. Hind matematikleri 3–4–5, 5–12–13, 8–15–17, 12–35–37 Pifagor sanların da bilgen. Izertlewshiler bul qaǵıydalar tuwrı múyeshli úshmúyeshlik tárepleri arasındaǵı qatnastı anlatıwın atap ótedi [2].

Hind matematikleriniń áhmiyetli tárepi sonda, olar geometriyalıq qatnaslardı tek ámeliy qaǵıyda sıpatında emes, al ulıwmalasqan matematikalıq bilim sıpatında kórsetiwge háreket etken.

Áyyemgi Mısırlılar tárepleri 3, 4 hám 5 sanlarınan ibarat bolǵan úshmúyeshlik tuwrı múyeshli ekenligin bilgen bolıwı kerek, sebebi olar jer ústinde tuwrı múyesh jasaw ushın 12 túyinli arqannan paydalanǵan: 12 =3+4 +5 . Tárepleri pútin 20, 21 hám 29 sanlardan ibarat ekinshi tuwrı múyeshli úshmúyeshliktiń tuwrı múyeshli ekenligin kóz dárriw abaylamaydı, biraq mısırlılar onıń usı qásiyetke iye ekenligin bilgen [3].

Bunday usıllar qurılıs maydanların belgilew, imaratlardıń tiykarın durıs jaylastırıw, múyeshlerdi anıq ólshew ushın xızmet etken. Bul jaǵday mısırlılardıń Pifagor teoremasınıń ámeliy mazmunına jaqın bilimlerge iye bolǵanlıǵın kórsetedi.

Grek matematikasında bolsa, Pifagor teoreması teoriyalıq jaqtan rawajlandırıldı. Evklid óziniń Elements shıǵarmasında bul teoremanıń qatań geometriyalıq dálilin keltirgen [4]. Bul shıǵarma ásirler dawamında matematika táliminiń tiykarǵı dereklerinen biri bolıp xızmet etti.

Solay etip, ilimiy ádebiyatlardı talıqlaw sonı kórsetedi, Pifagor teoreması bir shaxstıń jeke oylap tabıwı sıpatında emes, al túrli civilizaciyalardıń matematikalıq tájiriybesiniń basqıshpa-basqısh rawajlanıwınıń nátiyjesi sıpatında qaralıwı kerek.

Ótkerilgen tariyxıy hám salıstırmalı analiz nátiyjesinde Pifagor teoremasına tiyisli bilimler túrli áyyemgi civilizaciyalarda erkin túrde qálipleskeni anıqlandı. Bul bilimler dáslep ámeliy zárúrlikler - qurılıs, jer ólshew, astronomiyalıq baqlawlar hám injenerlik jumısları menen baylanıslı halda rawajlanǵan.

Pifagordıń óziniń dálili bizge jetip kelmegen. Házirgi waqıtta Pifagor teoremasınıń júzden aslam hár qıylı dálilleri bar. Olardıń biri Pifagorǵa yaki onıń shákirtine tiyisli bolıwı múmkin (sol dáwirdegi úrp-ádet boyınsha, shákirtler tapqan barlıq nárse mektep basshısı – muǵallimge tiyisli dep esaplanar edi).

Tariyxıy dereklerdi talıqlaw Pifagor teoreması haqqındaǵı kózqaraslardı keńeytiw imkaniyatın beredi. Aldın bul teorema tiykarınan Pifagor atı menen baylanıslı bolsa, házirgi izertlewler onıń tiykarı áyyemgi civilizaciyalar matematikasına barıp taqalatuǵının kórsetpekte.

Biraq, "Jańalıq tabıw" hám "dálillew" túsiniklerin ajıratıw áhmiyetli. Áyyemgi xalıqlar bul matematikalıq qatnastan ámeliy maqsetlerde paydalanǵan bolsa, grek alımları onı teoriyalıq pán dárejesine kótergen.

Usı kózqarastan, Pifagor teoreması áyyemgi ámeliy bilimlerdiń, matematikalıq pikirlewdiń rawajlanıwınıń, ilimiy dálillew usılınıń qáliplesiwiniń áhmiyetli úlgisi esaplanadı.

Juwmaq. Pifagor teoreması adamzat tariyxındaǵı eń áhmiyetli matematikalıq ashılıwlardan biri ekenligi hám onıń qáliplesiwi bir neshe áyyemgi civilizaciyalardıń ilimiy tájiriybesi menen baylanıslı ekenligi anıqlandı.

Tariyxiy derekler analizi sonı kórsetedi, Pifagor teoremasına tiyisli bilimler Pifagor jasaǵan dáwirden ádewir aldın bar bolǵan. Áyyemgi Babıl matematikleri tuwrı múyeshli úshmúyeshliklerge tiyisli sanlı qatnaslardı bilgen, Áyyemgi Mısır arxitektorları geometriyalıq usıllardı qurılıs jumıslarında qollaǵan, Hind matematikleri bolsa, bul qatnaslardı jazba dereklerde kórsetken.

Sonıń menen birge, bul bilimlerdi ulıwma matematikalıq qaǵıyda sıpatında qáliplestiriw, olardı logikalıq tiykarlaw hám ilimiy sistemaǵa salıwda grek matematikleriniń úlesi úlken bolǵan. Evklidtiń shıǵarmasında keltirilgen maǵlıwmat Pifagor teoremasın klassikalıq geometriyanıń tiykarǵı nızamlarınan birine aylandırdı.

Pifagor teoreması tariyxı matematika pániniń qanday etip ámeliy zárúrliklerden teoriyalıq ilim dárejesine kóterilgenligin kórsetedi. Áyyemgi civilizaciyalar tárepinen toplanǵan geometriyalıq bilimler keyin ala grek matematikleri tárepinen sistemalastırılıp, ulıwma jáhán matematikalıq miyrasına aylanǵan.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Abduraxmonov A., Narmonov A., Narmuratov N., "Matematika tarixi", T.: "Fan va texnologiya" -2016

2. Normatov A. A., "Matematika tarixi", Toshkent-2007

3. Чистяков В. Д. "Старинные задачи по элементарной математике"., Минск «Вышэйшая школа» 1978

4. Чистияков В.Д. "Сборник старинных задач по элементарной мататматике с историческими экскурсами и подробными решениями"., Минск 1962.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

INTEGRAL HISOBLASH ASOSIDA ZARGARLIK BUYUMLARIDA HAJM VA MATERIAL SARFINI TAHLIL QILISH

Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: zargarlik sanoati, material sarfi, integral hisoblash, aylanish jismi, matematik modellashtirish, tilla uzuk, hajmni hisoblash, geometrik modellashtirish, radius va kenglik ta'siri, avtomatlashtirilgan hisob-kitob, tannarx optimallashtirish, dasturlash C++
Ключевые слова: ювелирная промышленность, расход материала, интегральные вычисления, тело вращения, математическое моделирование, золотое кольцо, расчёт объёма, геометрическое моделирование, влияние радиуса и ширины, автоматизированный расчёт, оптимизация себестоимости, программирование C++.
Key words: Jewelry industry, material consumption, integral calculus, solid of revolution, mathematical modeling, gold ring, volume calculation, geometric modeling, impact of radius and width, automated calculation, cost optimization, programming C++

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada zargarlik sanoatida ayniqsa oltin kabi qimmatbaho metallar bilan ishlashda material sarfini yuqori aniqlikda hisoblash masalasi yoritilgan. Tadqiqotda eni H=2 sm bo'lgan, tashqi shakli yarim sfera va ichki qismi radiusi R=1 sm li silindr bilan chegaralangan tilla uzukning hajmi integral hisoblash usullari orqali aniqlangan. Aylanish jismlari nazariyasiga asoslangan matematik modellashtirish yordamida buyum hajmini hisoblash formulasi ishlab chiqildi hamda radius ikki marta oshirilganda hajmga ta'siri baholandi. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, uzukning hajmi faqat uning kengligiga bog'liq bo'lib, radius o'zgarishi hajmga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Bu esa ishlab chiqarishda qo'shimcha tilla qo'shmasdan, shaklni o'zgartirish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассмотрена задача высокоточного расчёта расхода материала при работе в ювелирной промышленности, особенно с драгоценными металлами, такими как золото. В исследовании объём золотого кольца, имеющего ширину H = 2 см, внешняя форма которого представляет собой полусферу, а внутренняя часть ограничена цилиндром радиусом R = 1 см, был определён с использованием методов интегрального вычисления. На основе теории тел вращения с помощью математического моделирования выведена формула для расчёта объёма изделия, а также оценено влияние увеличения радиуса в два раза на объём. По результатам анализа установлено, что объём кольца зависит только от его ширины, и изменение радиуса не оказывает существенного влияния на объём. Это, в свою очередь, позволяет изменять форму изделия без добавления дополнительного количества золота в процессе производства.

SUMMARY:
This article addresses the issue of accurately calculating material consumption in the jewelry industry, especially when working with precious metals such as gold. The study focuses on determining the volume of a gold ring with a width of H = 2 cm, whose outer shape is defined by a hemispherical surface and inner part is bounded by a cylindrical hole with a radius of R = 1 cm. Using methods of integral calculus and based on the theory of solids of revolution, a mathematical model was developed to compute the volume of the item. Furthermore, the impact of doubling the radius on the total volume was analyzed. The results reveal that the volume of the ring depends solely on its width, while changes in radius have no significant effect on the volume. This implies that modifications in shape can be made during the manufacturing process without requiring additional gold.

Zargarlik sanoatida material sarfini aniq hisoblash - mahsulot tannarxini belgilashda va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Qimmatbaho metallar, oltin bilan ishlashda bu hisoblashlar yuqori aniqlikda amalga oshirilishi zarur. Zargarlik buyumlari - uzuklar, bilaguzuklar va boshqa aksessuarlar - odatda murakkab geometrik shakllarga ega bo‘lib, ularning hajmini oddiy formulalar orqali aniqlash mushkul bo‘ladi. Shu bois, matematik analiz, integral hisoblash usullariga asoslangan usullarbu borada ishonchli va samarali yechim bo‘lib xizmat qiladi.

Zargarlik buyumlarini loyihalash va ishlab chiqarish jarayonida har bir milligramm materialning iqtisodiy ahamiyati yuqori bo‘lib, qimmatbaho metallar - oltin, platina yoki kumush bilan ishlaganda bu omil yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan matematik model va integral hisoblash yondashuvi yordamida zargarlik buyumining xususan, geometrik jihatdan murakkab shakldagi uzukning - aniq hajmi hisoblab chiqildi. Bu hisoblash orqali buyumga sarflanadigan sof tilla miqdori yuqori aniqlikda aniqlanishi mumkin.

Ushbu masala zargarlik ishlab chiqaruvchilari uchun quyidagi amaliy imkoniyatlarni yaratadi: Material sarfini aniq hisoblash buyumning hajmi asosida zarur bo‘lgan oltin miqdorini oldindan aniqlash imkonini beradi, natijada ishlab chiqarish jarayonida isrofgarchiliklarning oldi olinadi. Oltin miqdorini to‘g‘ri aniqlash mahsulot tannarxining ham asosiy qiymat asosida shakllanishiga olib keladi va bu narx siyosatini barqaror yuritishga yordam beradi. Buyum shakli o‘zgargan taqdirda sarfni baholash imkoniyati yaratiladi. Masalaning o‘zida ko‘rsatilganidek, agar buyumning radiusi o‘zgarsa, geometrik tahlil asosida tilla sarfi o‘zgarish-o‘zgarishsizligini aniqlash mumkin. Bu yondashuv dizayn o‘zgarishlarini tezkor baholab chiqishda katta ahamiyat kasb etadi. Kompyuter yordamida avtomatlashtirilgan hisoblash imkoniyati: maqolada ko‘rsatilgan sxema dasturiy ifodalanishi mumkin bo‘lib, uni zargarlik dizayn dasturlariga integratsiya qilish orqali avtomatik material sarfi hisoblash imkoniyati yaratiladi.

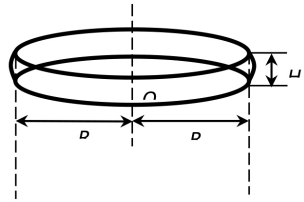
Mazkur maqolada zargarga eni $\mathrm{H} = 2\mathrm{sm}$ bo‘lgan uzuk buyurtma qilingani, uning tashqi shakli sfera segmenti, ichki qismi esa radiusi $R = 1\,\mathrm{sm}$ bo‘lgan silindr bo‘shlig‘i bilan chegaralanganligi nazarda tutilgan. Bunday uzuk shaklini matematik modellashtirishda, uni egri chiziqli trapetsiyaning Ox o‘qi atrofida aylanishi natijasida hosil bo‘lgan aylanish jismi sifatida tasvirlash mumkin. Ushbu yondashuv yordamida uzukning real hajmi aniq hisoblab chiqiladi va unga sarflanadigan oltin miqdori baholanadi.

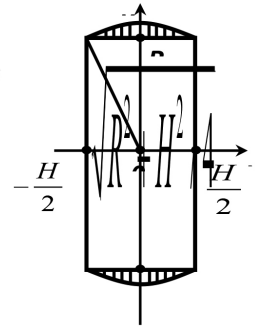
Maqolaning asosiy maqsadi - radiusni ikki baravar oshirish zarur bo‘lganda, uzukning hajmiga qanday ta’sir qilishini aniqlashdir. Bunda integral hisoblash orqali hosil bo‘lgan jismning hajmi tahlil qilinadi hamda radius o‘zgarishining tilla sarfiga ta’siri baholanadi. Ilmiy yondashuv orqali aniqlanishicha, uzuk hajmi faqatgina uning eni - ya’ni kengligi H ga bog‘liq bo‘lib, radiusning ikki baravar oshirilishi yakuniy hajmga sezilarli ta’sir ko ‘rsatmaydi. Bu esa zargarga qo ‘shimcha tilla qo‘shmasdan, uzukni qayta ishlab chiqish imkonini beradi.

Shu tarzda, geometrik jarayonlashtirish va integral hisoblash orqali zargarlik buyumlarining fizik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, amaliy masalalarni ilmiy usul asosida hal etishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Masala natijalari esa nafaqat zargarlik sohasida, balki umumiy holda materiallar sarfini samaralashtirishga qaratilgan boshqa sohalar uchun ham qo‘llanilishi mumkin.

Masala. Zargarga eni (kengligi) H = 2 sm bo‘lgan tilla uzukka buyurtma berildi. Uzukning shakli tashqaridan markazi uzuk markazi O nuqtada bo‘lgan sfera bilan, ichkaridan o‘qi O nuqtadan o‘tuvchi radiusi R = 1sm ga teng bo‘lgan silindr bilan chegaralangan. Usta uzukni tayyorlaganda ma’lum bo ‘ldiki, radiusi ancha kichik ekan. Agar kengligini o‘zgartirmasdan radiusni ikki marta kattalashtirish lozim bo‘lsa, yangi uzukka qancha tilla qo‘shish kerak?

ıYechish.

Uzuk hajmini aylanish jismi hajmi formulasiga asosan topaylik. $0 \le y \le f(x)$, $-1 \le x \le 1$ chiziqlar bilan chegaralangan egri chiziqli trapetsiya Ox o’qi atrofida aylanishidan hosil bo’lgan jism hajmi.

$1 \le y \le \sqrt{2-x^2}$ ekanligidan

$$V = \pi \int_{-1}^{1} (2 - x^2)dx - 2\pi = \pi \left(2x - \frac{x^3}{3}\right)\Big|_{-1}^{1} - 2\pi =$$

$$= \pi \left[\left(2 \cdot 1 - \frac{1^3}{3}\right) - \left(2 \cdot (-1) - \frac{(-1)^3}{3}\right)\right] - 2\pi = \pi \left(2 - \frac{1}{3} + 2 - \frac{1}{3}\right) - 2\pi$$

$$= \pi \left(4 - \frac{2}{3}\right) - 2\pi == \frac{10\pi}{3} - 2\pi = \frac{4\pi}{3} \approx 4{,}18667.$$

Demak, hajm miqdor *R* radiusga bog ‘liq emas faqat H kengligiga bog‘liq. Zargar tilla qo‘shmaydi. Kompyuter yordamida avtomatlashtirilgan hisoblash imkoniyati: Masalada ko‘rsatilgan formula dasturiy ifodalanishi mumkin bo‘lib, uni zargarlik dizayn dasturlariga integratsiya qilish orqali avtomatik material sarfi hisoblash imkoniyati yaratiladi:

```
// Buyumga sarflanadigan tilla miqdorini aniqlash dasturi
#include <iostream>
#include <math.h>
using namespace std;
int main() {
        system ("color f0");
        float H, V, x1, x2;
        float const pi =3.14;
   cout << "x1 ga qiymat kiriting = "; cin >> x1;
   cout << "x2 ga qiymat kiriting = "; cin >> x2;
   cout << "H ga qiymat kiriting = "; cin >> H;
   V = (pi*H*x1-(pi*pow(x1,3))/3)- (pi*H*x2-(pi*pow(x2,3))/3) - 2*pi;
   cout << "tilla buyumning hajmi V = " << V << endl;
   return 0;
}
```


Ushbu maqolada zargarlik buyumlariga, xususan, murakkab geometrik shakldagi tilla uzukka sarflanadigan material miqdorini aniqlash masalasi matematik modellashtirish va integral hisoblash yondashuvi orqali chuqur tahlil qilindi. Buyumning hajmi egri chiziqli trapetsiyaning aylanishidan hosil bo‘lgan jism sifatida qaralib, $\pi \int$ formulasi asosida aniqlangan. Tadqiqot davomida radiusni ikki baravar oshirish holati alohida ko‘rib chiqildi va uzukning hajmi faqat uning kengligi (eni) H ga bog‘liq bo‘lib, radiusdagi o‘zgarishlar hajmga ta’sir qilmasligi isbotlab berildi.

Matematik formulaasosida ishlab chiqilgan $C++$ dasturiy ta’minot esa bu hisob-kitoblarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Bu usul orqali zargarlik ishlab chiqaruvchilari material sarfini oldindan aniqlab, isrofgarchiliklarning oldini oladi, mahsulot tannarxini optimallashtiradi va dizayn o‘zgarishlarini tezkor baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. qimmatbaho metallar bilan ishlashda har bir gramm materialning iqtisodiy va texnologik ahamiyati yuqori bo‘lib, taklif etilgan usul bu jarayonni samarali va aniq boshqarish imkonini beradi.

Maqola natijalari nafaqat zargarlik sanoatida, balki boshqa murakkab geometrik jismlar asosida material sarfini baholash zarur bo‘lgan sohalarda, hamda matematika, mexanika va kompyuter fanlari bo‘yicha ta’lim jarayonida ham keng qo‘llanishi mumkin. Integral hisoblash orqali **amaliy muammolarni ifodalash**, ilmiy qarash bilan ishlab chiqarish muammolarini hal qilishda muhim vosita sifatida o‘zini oqlaydi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to’plami, nazorat topshiriqlari) 1-qism: o'quv qo'llanma, “Fan va texnologiya” Toshkent-2015 409 bet.

2. Q.S.Raxmanov, Sh.T.Kasimova “C++ tilida dasturlash” O‘quv qo‘llanma TATU. Toshkent-2017. 424 bet.

TEXNOGEN NURLANISH MANBALARI BILAN ISHLASHDA RADIATSIYA NAZORATI

Bozorov E.X.
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
Yadro fizikasi instituti bosh ilmiy xodimi,
O‘zMU fizika fakulteti yadro fizikasi
va astranomiya kafedrasi professori,
Olimboyeva D.A.
Alfraganus University NOTT,
Davolash ishi va Pediatriya fakulteti,
Ichki kasalliklar kafedrasi v.b. dotsenti

Tayanch so'zlar: radiatsion himoya, radiatsiya nazorati, texnogen nurlanish manbalari, simulyatsion ta'lim texnologiyasi, blits-tur, tibbiyot oliy ta'limi, fanlar integratsiyasi, pedagogik eksperiment.
Ключевые слова: радиационная защита, радиационный контроль, техногенные источники излучения, симуляционная образовательная технология, блиц-тур, медицинское высшее образование, интеграция наук, педагогический эксперимент.
Key words: radiation protection, radiation control, man-made radiation sources, simulation educational technology, blitz tour, medical higher education, integration of sciences, pedagogical experiment.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada oliy tibbiyot ta'limida radiatsion himoya fanini o'qitish jarayonida texnogen nurlanish manbalari bilan ishlashda radiatsiya nazoratini shakllantirishga qaratilgan simulyatsion ta'lim texnologiyasining pedagogik samaradorligi yoritilgan. Mashg'ulotning kirish qismida talabalar faolligini oshirish maqsadida Blits-tur usuli, asosiy qismida esa simulyatsion vaziyatli topshiriqlar qo'llanilgan. Natijalarga ko'ra, tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan 13,3% yuqori o'zlashtirish darajasiga erishilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещается педагогическая эффективность симуляционной образовательной технологии, направленной на формирование радиационного контроля при работе с техногенными источниками излучения в процессе преподавания предмета радиационной защиты в высшем медицинском образовании. Для повышения активности студентов во вводной части занятия использовался метод блиц-тура, а в основной части - задания с симуляционной ситуацией. Согласно результатам, в экспериментальной группе был достигнут более высокий уровень усвоения на 13,3% по сравнению с контрольной группой.
SUMMARY:

This article highlights the pedagogical effectiveness of simulation educational technology aimed at forming radiation control in working with man-made radiation sources during the teaching of the radiation protection subject in higher medical education. To increase student activity, the blitz tour method was used in the introductory part of the lesson, while simulation-situation tasks were used in the main part. According to the results, the experimental group achieved a 13.3% higher level of mastery compared to the control group.

Kirish. Bugungi kunda tibbiy ta'lim tizimida bo'lajak shifokorlarni radiatsion xavfsizlik madaniyatiga ega malakali mutaxassis sifatida tayyorlash dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Diagnostika va davolash amaliyotida ionlashtiruvchi nurlanish manbalaridan keng foydalanilishi (UTT, RKT, KT, MRT, OFKT, PET va boshqalar) shifokordan nafaqat klinik bilim, balki radiatsiya nazorati va himoya choralari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni ham talab etadi [9].

"Texnogen nurlanish manbalari" inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan, ya'ni tibbiy diagnostika va davolash uskunalari, sanoat va tadqiqot maqsadlarida qo'llaniladigan radiatsiya manbalaridir. "Radiatsiya nazorati" esa ushbu manbalar bilan ishlash jarayonida nurlanish dozasini o'lchash, uni belgilangan me'yorlar bilan solishtirish va himoya choralarini qo'llashga qaratilgan tizimli faoliyatni anglatadi. Bo'lajak shifokorlar ushbu jarayonni nazariy jihatdan bilibgina qolmay, amaliy vaziyatlarda tez va to'g'ri qaror qabul qila olishi lozim, bu esa o'qitish metodikasiga alohida talablar qo'yadi.

Texnogen nurlanish manbalari bilan ishlashda haqiqiy sharoitda amaliy mashg'ulot o'tkazish xavfli va ko'p hollarda imkonsiz bo'lganligi sababli, talabalarda radiatsiya nazorati ko'nikmalarini xavfsiz, nazoratga olingan sharoitda shakllantirishning yagona samarali yo'li – simulyatsion ta'lim texnologiyasi orqali tushuntirishdir [8]. Ushbu texnologiya talabani real ishlab chiqarish yoki klinik vaziyatga yaqin sun'iy modellashtirilgan vaziyatga jalb etish orqali nazariy bilimlarni amaliy qarorlar qabul qilish ko'nikmasiga aylantirishga xizmat qiladi [5; 6]. Bu pedagogik texnologiyalar nazariyasiga oid O'zbekiston olimlarining ishlarida ham interfaol va amaliyotga yo'naltirilgan o'qitish usullarining talabalar bilim sifatiga ijobiy ta'siri asoslab berilgan [1; 2; 3].

Tadqiqotning maqsadi –"texnogen nurlanish manbalari bilan ishlashda radiatsiya nazorati" mavzusini o'qitishda simulyatsion ta'lim texnologiyasining pedagogik samaradorligini tekshirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik tadqiqot 2025–2026 o'quv yilida Alfraganus universiteti Davolash ishi yo'nalishi 207-guruh (tajriba, n=31) va 210-guruh (nazorat, n=28) talabalari ishtirokida "Radiatsion himoya" fani doirasida o'tkazildi. Tajriba guruhida mashg'ulot quyidagi tuzilmada tashkil

etildi: 1) kirish qismida talabalar faolligini oshirish uchun blits-tur usuli; 2) qisqa nazariy brifing; 3) "texnogen nurlanish manbai bilan ishlashda radiatsiya nazorati" mavzusidagi simulyatsion vaziyatli topshiriqlar (dozimetrik asbob bilan ishlash, himoya choralarini tanlash, nostandart vaziyatda qaror qabul qilish); 4) amaliy qaror qabul qilish bosqichi; 5) refleksiya va o'zaro baholash. Nazorat guruhida mavzu an'anaviy ma'ruza-amaliy mashg'ulot shaklida o'qitildi.

Har ikkala guruhda mashg'ulot boshida va yakunida bir xil test va amaliy topshiriqlar asosida bilim hamda ko'nikmalar darajasi aniqlandi. Natijalarning statistik ishonchliligi Styudent t-mezoni yordamida tekshirildi ($p<0,05$).

Tadqiqot natijalari va tahlili. 1-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarida turli mezonlar bo'yicha erishilgan natijalar keltirilgan.

1-jadval.

Baholash mezoni	Tajriba guruhi (207), %	Nazorat guruhi (210), %	Farq, %	p
Nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasi	89,2	76,8	12,4	<0,05
Amaliy ko'nikmalar (dozimetrik nazorat)	85,3	71,9	13,4	<0,05
Vaziyatli (klinik) masalalarni yechish qobiliyati	86,7	73,2	13,5	<0,05
O'quv faoliyatiga motivatsiya va faollik	88,9	75,0	13,9	<0,05
O'rtacha ko'rsatkich	87,5	74,2	13,3	<0,05

Keltirilgan jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida barcha mezonlar bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 13,3% yuqori natija qayd etilgan (mezonlar bo'yicha esa 12,4% dan 13,9% gacha o'zgargan).

2-jadvalda ikkala guruhning boshlang'ich va yakuniy bosqichlardagi o'rtacha ko'rsatkichlari hamda o'sish dinamikasi keltirilgan.

2-jadval.

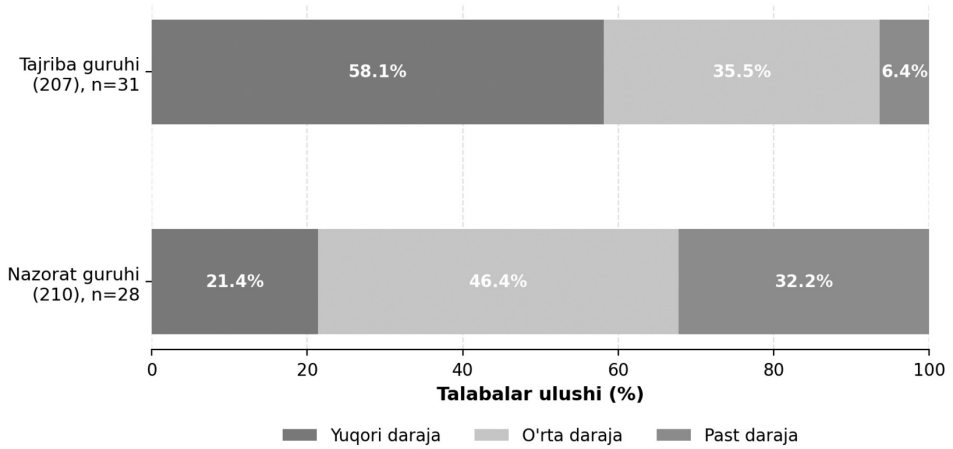
Ko'rsatkich	Tajriba guruhi (207)	Nazorat guruhi (210)
Talabalar soni	31	28
O'qitish usuli	Simulyatsion ta'lim tex-nologiyasi + blits-tur	An'anaviy ma'ruza-amaliyot
Boshlang'ich o'rtacha ball, %	61,4	60,8
Yakuniy o'rtacha ball, %	87,6	74,1
O'sish dinamikasi, %	+26,2	+13,3

Jadvaldan ko'rinadiki, boshlang'ich bosqichda ikkala guruh taxminan bir xil saviyada ega bo'lgan (61,4% va 60,8%), biroq yakuniy bosqichda tajriba guruhi

87,6% ga, nazorat guruhi esa 74,1% ga erishgan, ya'ni tajriba guruhi nazorat guruhidan o'rtacha 13,3% yuqori natija ko'rsatgan. Shuningdek, simulyatsion ta'lim texnologiyasi qo'llanilgan guruhda o'sish dinamikasi (+26,2%) nazorat guruhidagiga (+13,3%) nisbatan deyarli ikki barobar yuqori bo'lgan.

Shuningdek, talabalarning radiatsion nazoratga oid amaliy ko'nikmalari bo'yicha saviya darajalari (yuqori, o'rta, past) ham aniqlandi.

2-diagramma. Radiatsion nazoratga oid amaliy ko'nikmalar bo'yicha talabalarning saviya darajalari taqsimoti

Diagrammadan ko'rinadiki, tajriba guruhida talabalarning 58,1% i yuqori saviyaga erishgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich atigi 21,4% ni tashkil etdi. Shu bilan birga, tajriba guruhida past saviyadagi talabalar ulushi atigi 6,4% ni tashkil etib, nazorat guruhidagi 32,2% ko'rsatkichdan sezilarli darajada past bo'lgan.

Olingan natijalar simulyatsion ta'lim texnologiyasining tibbiy ta'limda radiatsion himoya fanini o'qitishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Bu natija xorij olimlari S.B.Issenberg va hammualliflarning xulosalariga mos keladi, ularning fikricha, yuqori ishonchlilikka ega simulyatsiyalar talabalarning klinik qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi [8]. Shuningdek, kirish qismida qo'llanilgan blits-tur usuli talabalarning diqqatini mavzuga jalb etish va dastlabki bilim darajasini operativ aniqlash imkonini berdi, bu esa keyingi simulyatsion bosqichning samaradorligini oshirishga xizmat qildi.

Tajriba va nazorat guruhlari orasidagi o'rtacha 13,3% farq nafaqat statistik jihatdan ishonchli ($p<0,05$), balki amaliy nuqtai nazardan ham ahamiyatli hisoblanadi, chunki radiatsion nazorat sohasida talabaning amaliy qaror qabul

qilish tezligi va aniqligi bevosita bemor va shifokor xavfsizligi bilan ham bog'liq.

Xulosa. O'tkazilgan pedagogik tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tibbiyot oliy ta'limida "Radiatsion himoya" fanini o'qitishda, xususan, texnogen nurlanish manbalari bilan ishlashda radiatsiya nazorati mavzusini o'rganishda simulyatsion ta'lim texnologiyasidan foydalanish talabalarning nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini an'anaviy usulga nisbatan o'rtacha 13,3% ga oshirishga xizmat qildi. Mashg'ulotning kirish qismida blits-tur usulining qo'llanilishi talabalar faolligini oshirishga, asosiy qismida esa simulyatsion vaziyatli topshiriqlar talabalarda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirishga zamin yaratdi. Olingan natijalar ushbu texnologiyani boshqa tibbiy fanlarni o'qitish amaliyotiga ham tatbiq etish mumkinligidan dalolat beradi.

Ushbu maqola № AM-ПЗ- 2019062031 “Yadro energetikasi”,” Yadro tibbiyoti va texnologiyalari”, “ Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari”fanlari bo’yicha bakalavr va magistrlar uchun multimediyali darsliklarni yaratish” nomli innovatsion loyixa doirasida yozib tayyorlangan .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2006. – 192 b.

2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.

3. Azizova F.X. Tibbiy ta'limda simulyatsion texnologiyalar // TTA axborotnomasi. – 2022.

4. Egamov S.M., Mamatov T.X. Tibbiyot talabalarini o'qitishda simulyatsiya texnologiyalari va virtual reallik (VR)dan foydalanish // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2025. – Vol. 5, No. 5. – P. 1022–1025.

5. Nestel D., Kelly M. Simulated Patient Methodology: Theory, Evidence and Practice. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2018. – P. 102–115.

6. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – 2nd ed. – New Jersey: Pearson FT Press, 2014. – 416 p.

7. Harden R.M., Laidlaw J.M. Essential Skills for a Medical Teacher: An Introduction to Teaching and Learning in Medicine. – 3rd ed. – Edinburgh: Elsevier, 2020.

8. Issenberg S.B., McGaghie W.C., Petrusa E.R., Gordon D.L., Scalese R.J. Features and uses of high-fidelity medical simulations that lead to effective learning: a BEME systematic review // Medical Teacher. – 2005. – Vol. 27, No. 1. – P. 10–28.

9. International Atomic Energy Agency. Radiation Protection and Safety of Radiation Sources: International Basic Safety Standards (IAEA Safety Standards Series No. GSR Part 3). – Vienna: IAEA, 2014. – 436 p.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ ФИЗИКИ ПОЛУПРОВОДНИКОВ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Камалов А.Б.
профессор кафедры физики Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза.

Tayanch so‘zlar: yarimo‘tkazgichlar fizikasi, oliy ta’lim, faol ta’lim, virtual laboratoriya, fizik eksperiment, modellashtirish, muammoli ta’lim, adaptiv ta’lim, loyiha faoliyati, formativ baholash.
Ключевые слова: физика полупроводников, высшее образование, активное обучение, виртуальная лаборатория, физический эксперимент, моделирование, проблемное обучение, адаптивное обучение, проектная деятельность, формирующее оценивание.
Key words: semiconductor physics, higher education, active learning, virtual laboratory, physical experiment, modeling, problem-based learning, adaptive learning, project-based activities, formative assessment.

РЕЗЮМЕ:
2012–2026-yillardagi ishlar tahlili asosida oliy ta’lim muassasalarida yarimo‘tkazgichlar fizikasini o‘qitishga doir zamonaviy yondashuvlar ko‘rib chiqilgan. Modulli ta’lim, interfaol topshiriqlar, gibrid laboratoriya praktikumi, modellashtirish, loyiha faoliyati va adaptiv mustaqil ishni qamrab oluvchi integratsiyalashgan model taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
Рассмотрены современные подходы к преподаванию физики полупроводников в высших образовательных учреждениях на основе анализа работ 2012–2026 годов. Предложена интегрированная модель, включающая модульное обучение, интерактивные задания, гибридный лабораторный практикум, моделирование, проектную деятельность и адаптивную самостоятельную работу.
SUMMARY:
Modern approaches to teaching semiconductor physics in higher education institutions are examined based on an analysis of studies published between 2012 and 2026. An integrated model is proposed that incorporates modular instruction, interactive tasks, a hybrid laboratory practicum, modeling, project-based activities, and adaptive independent learning.

Введение.Физика полупроводников занимает пограничное положение между фундаментальной физикой, материаловедением, электроникой и инженерным проектированием. Содержание курса охватывает зонную теорию, статистику носителей заряда, механизмы переноса, генерацию и

рекомбинацию, контактные явления, p–n-переходы, транзисторные структуры, оптоэлектронные и фотоэлектрические приборы. Современное изложение должно учитывать развитие микроэлектроники и новые классы приборов, сохраняя фундаментальную логику дисциплины [18]. Поэтому качество подготовки определяется согласованностью теории, расчёта, эксперимента и анализа реального устройства.

Наши исследователи последовательно разрабатывали электронные учебные материалы, анимации, виртуальные лабораторные работы и дифференцированные задачи по физике полупроводников [9–11]. В более поздних публикациях Б.А. Тулановой раскрыты блочно-модульные, интерактивные и экспериментальные способы организации занятий [1–6]. К.А. Турсунметов, А.Х. Юнусов и Х.Ю. Мавлонов предложили адаптивное прохождение крупных тем через лекции, семинары, решение задач и лабораторный практикум [7]. Совокупность этих работ формирует содержательную основу для систематизации современных подходов применительно к высшему образованию Узбекистана.

Актуальная методическая проблема состоит в выборе такой архитектуры курса, при которой студент связывает физический механизм с формулой, графиком, измеряемой величиной и функцией прибора. Фрагментарное освоение отдельных определений и расчётных алгоритмов создаёт слабую переносимость знаний на новые задачи. Требуется организация повторного возвращения к ключевым моделям на возрастающем уровне сложности, а также регулярное получение доказательств понимания в ходе занятия.

Цель статьи - теоретически обосновать и описать комплекс современных подходов к преподаванию физики полупроводников в высших образовательных учреждениях. Для достижения цели решаются три задачи: выявляются дидактические особенности дисциплины; предлагается структура учебных модулей и видов деятельности; определяются способы оценивания и условия внедрения. Авторская модель имеет проектный статус и требует эмпирической проверки.

Материалы и методы. Исследование выполнено методами теоретического анализа, сопоставления, педагогического моделирования и методической конкретизации. Источниковую базу составили публикации 2012–2026 годов; приоритет отдан трудам авторов, работающих в Узбекистане. Анализировались четыре группы решений: структурирование содержания, активизация познавательной деятельности, организация лабораторного практикума и оценивание результатов. Зарубежные метаанали-

тические и обзорные исследования использованы для проверки общих положений об активном обучении и сочетании физических и виртуальных лабораторий [14–17].

Единицей проектирования выбран учебный модуль, завершённый по физическому смыслу и образовательному результату. Каждый модуль описывается через исходную проблему, систему представлений, расчётную модель, эксперимент, прикладной контекст, продукт деятельности студента и диагностическое задание. Такой формат позволяет сопоставлять методы обучения с конкретным содержанием и проверяемым результатом.

Результаты и обсуждение.

1. *Дидактическая специфика курса.* Главная особенность дисциплины связана с многоуровневым описанием одного явления. Например, электропроводность раскрывается через движение носителей в кристалле, энергетические зоны, статистику Ферми–Дирака, концентрацию и подвижность, зависимость $\sigma = q(n\mu n + p\mu p)$, температурный график и результаты измерений. Усвоение формулы без перехода между этими представлениями оставляет физический смысл скрытым. Поэтому в каждом модуле требуется явно организовать переходы «микромодель - зонная диаграмма - уравнение - график - эксперимент - прибор».

В рамках предлагаемой модели к вероятным затруднениям отнесены смешение понятий «электрон» и «дырка», формальное толкование уровня Ферми, слабое понимание динамического равновесия генерации и рекомбинации, механическое построение зонных диаграмм и перенос законов металлической проводимости на полупроводники. Диагностика этих затруднений проводится короткими заданиями на объяснение, прогноз и выбор модели. Ответ студента должен включать причинную связь, графическое представление и указание наблюдаемого следствия.

Вторая особенность определяется зависимостью результатов от предшествующей подготовки. Для освоения курса требуются элементы квантовой механики, статистической физики, электродинамики, физики твёрдого тела и математического анализа. Практические материалы по физике твёрдого тела создают опору для восстановления этих связей [13]. Входная диагностика должна охватывать энергетические состояния, распределение частиц, электрическое поле, диффузию, экспоненциальные зависимости и обработку погрешностей.

2. *Принципы отбора и структурирования содержания.* Отбор учебного материала целесообразно подчинить пяти принципам. Первый принцип - фундаментальность: в ядро курса включаются зонная модель, концентра-

ция и перенос носителей, неравновесные процессы и контактные явления. Второй принцип - репрезентативность: каждое понятие раскрывается словесно, графически, математически и экспериментально. Третий принцип - приборная завершённость: физический закон выводится к характеристике диода, транзистора, фотодетектора, светодиода или солнечного элемента. Четвёртый принцип - измеримость результата: для каждого модуля заранее определяется наблюдаемое действие студента. Пятый принцип - доступность усложнения: задания образуют последовательность от распознавания модели к объяснению, расчёту, эксперименту и проектированию. Эти положения согласуются с требованиями к организации занятий и отбору материала, рассмотренными в отечественных методических исследованиях [2, 3, 12].

Рабочая программа может строиться из шести модулей: зонная структура и статистика носителей; собственная и примесная проводимость; дрейф, диффузия и эффект Холла; генерационно-рекомбинационные процессы; контакты и p–n-переход; полупроводниковые приборы и их применения. Крупные идеи повторно рассматриваются на лекции, семинаре, практическом занятии и в лаборатории. Подобное циклическое прохождение обеспечивает содержательную связность и создаёт условия для адаптации глубины заданий [7].

3. *Комплекс современных подходов.* Модульно-спиральный подход задаёт общую архитектуру курса. В начале модуля предъявляется проблема, связанная с наблюдаемым устройством или экспериментом: температурная зависимость сопротивления, выпрямление тока, фотопроводимость, работа датчика Холла. Затем вводится физическая модель, выполняется расчёт, проводится модельный и реальный эксперимент, после чего студенты возвращаются к исходной проблеме. Блочно-модульные и таблично-логические способы представления полупроводниковых тем описаны в работе Б.А. Тулановой [1].

Проблемное и активное обучение реализуется через прогнозирование, концептуальные вопросы, взаимное объяснение, анализ ошибок, кейсы и краткие групповые исследования. На занятии по p–n-переходу студент сначала прогнозирует изменение потенциального барьера при смещении, затем корректирует зонную диаграмму, получает качественный вид вольт-амперной характеристики и сопоставляет его с измерением. Интерактивные средства — диаграмма Венна, T-схема, Case Study, SWOT-анализ, кластер и FSMU - могут применяться при наличии ясной физической задачи и проверяемого продукта [5]. Обобщение исследова-

ний по STEM-дисциплинам показывает связь активного обучения с более высокими учебными результатами [15]. При этом ощущение лёгкости занятия может расходиться с фактическим усвоением, поэтому обратная связь должна опираться на выполненные задания [17].

Гибридный лабораторный подход объединяет симуляцию, физическую установку и анализ данных. На подготовительном этапе студент изучает схему, пределы измерения, ожидаемую форму графика и возможные источники погрешности в виртуальной среде. На физическом этапе он собирает цепь, выбирает режим, регистрирует данные и наблюдает ограничения реального оборудования. На аналитическом этапе выполняются аппроксимация, оценка неопределённости и сопоставление модели с экспериментом. Отечественные разработки включают виртуальные работы по удельному сопротивлению, типу проводимости, контактам, диодам и эффекту Холла [9]. Методика лабораторной работы по исследованию транзистора показывает возможность связать схему включения с входными и выходными характеристиками [6]. Международные обзоры подтверждают образовательную ценность физических и виртуальных лабораторий при корректной постановке целей [14, 16].

Вычислительное моделирование целесообразно строить вокруг параметрических исследований. Студент изменяет температуру, концентрацию примеси, подвижность, время жизни носителей или высоту барьера и анализирует изменение наблюдаемой характеристики. Для диода можно исследовать выражение $I = Is[\exp(qU/\eta kT) - 1]$, выделяя физический смысл параметров и область применимости модели. Электронные пособия, анимации и автоматизированные тесты создают среду для повторения и самостоятельной проверки [8–10]. Результатом моделирования должен служить краткий исследовательский отчёт с гипотезой, графиком, интерпретацией и указанием ограничений.

Проектно-исследовательский подход связывает курс с профессиональными задачами. Возможные темы проектов: калибровка терморезистора, сравнение фотодиода и фоторезистора, оценка параметров солнечного элемента при разной освещённости, анализ температурного режима светодиода, выбор датчика для заданной измерительной системы. Проект завершается экспериментальным протоколом, моделью, обоснованным выбором параметров и защитой решения. Такой формат формирует переход от учебной задачи к исследовательской постановке.

Адаптивный и смешанный подход регулирует темп, глубину и объём поддержки. Перед занятием студенты изучают короткий материал и про-

ходят диагностический тест. На занятии они распределяются по вариантам заданий, различающимся объёмом подсказок, способом обработки данных и уровнем открытости. После занятия выполняется коррекция пробелов и повторная проверка. Дифференцированный сборник задач по физике полупроводников создаёт основу для такой организации [11], а система опорных конспектов и электронных ресурсов поддерживает самостоятельную работу [8].

Таблица 1. Методическая матрица основных модулей курса

Модуль	Ключевое затруднение	Учебная деятельность	Проверяемый результат
Зоны и статистика	Связь E(k), плотности состояний и уровня Ферми	Построение зонных схем; прогноз положения уровня Ферми; параметрическая модель	Объяснение диаграммы и зависимости концентрации от температуры
Проводимость и примеси	Совместное влияние n, p и подвижности	Расчёт σ; анализ температурного графика; кейс выбора материала	Обоснованный расчёт и интерпретация участка графика
Перенос и эффект Холла	Различение дрейфа и диффузии	Виртуальная подготовка; измерение; оценка знака и концентрации носителей	Протокол, график и расчёт с неопределённостью
Неравновесные носители	Динамика генерации, рекомбинации и времени жизни	Анализ переходного процесса; сопоставление моделей; мини-исследование	Причинное объяснение формы временной зависимости
Контакты и p–n-переход	Связь поля, барьера и вольт-амперной характеристики	Прогноз; зонная диаграмма; моделирование и физическое измерение	Согласование схемы, уравнения и экспериментальной кривой
Приборы и применения	Перенос физической модели на рабочий режим устройства	Проект датчика, диода, транзистора или фотоэлемента; защита решения	Модель, данные, техническое обоснование и рефлексия

4. *Организация учебного модуля и оценивание.* Завершённый модуль целесообразно организовать в шесть этапов. Диагностический этап выявляет исходные представления. Проблемно-мотивационный этап формулирует вопрос, ответ на который требует новой модели. Теоретико-модельный этап вводит понятия и связи. Практический этап объединяет задачи и вычислительный эксперимент. Лабораторный этап проверяет модель измерением. Рефлексивно-оценочный этап фиксирует полученный результат, ошибки и направление дальнейшей работы. Последовательность может занимать несколько занятий; ключевым условием остаётся единство исходной проблемы и итогового продукта.

Система оценивания должна собирать доказательства по четырём направлениям. Концептуальное понимание проверяется объяснением и прогнозом. Расчётно-аналитический компонент раскрывается через выбор модели, вычисление и анализ графика. Экспериментальный компонент включает сборку схемы, выбор диапазона, регистрацию данных, оценку неопределённости и вывод. Проектный компонент оценивается по физической обоснованности, качеству данных, работоспособности решения и аргументации. Единая рубрика заранее сообщается студентам.

Формирующее оценивание проводится в ходе каждого этапа: короткий входной вопрос, концептуальный выбор с объяснением, проверка промежуточного графика, взаимная экспертиза лабораторного протокола и «выходной билет». Итоговая оценка может включать комплексную задачу, лабораторный отчёт и защиту мини-проекта. Такое сочетание уменьшает зависимость результата от одного вида задания и позволяет увидеть профиль подготовки студента.

5. *Условия внедрения и ограничения*

Внедрение модели требует согласования рабочей программы, банка задач, лабораторных установок, симуляций и критериев оценивания. Цифровой ресурс проходит физическую и методическую экспертизу: проверяются корректность модели, единицы измерения, диапазоны параметров, отображение погрешности, доступность интерфейса и связь с целью занятия. Преподавателю требуется время для подготовки данных, тестирования оборудования и обратной связи. При ограниченной материальной базе приоритет получают недорогие измерения вольт-амперных и температурных характеристик, дополненные моделированием.

Предложенная структура представляет теоретически обоснованный проект. В статье отсутствуют данные педагогического эксперимента, поэтому утверждение о её результативности было бы преждевременным.

Проверка должна включать входное и итоговое измерение, сопоставимые группы, единые критерии, анализ сохранности знаний и оценку экспериментальных умений. Следует также учитывать подготовку преподавателей, доступ студентов к устройствам и языковую адаптацию цифровых материалов.

Заключение. Современное преподавание физики полупроводников требует целостной организации содержания и деятельности студентов. Методическая единица курса должна связывать физическое явление, микроскопическую модель, зонную диаграмму, математическое описание, график, эксперимент и функцию устройства. Такая связь задаёт основу осмысленного переноса знаний на новые материалы и приборы.

Предложенный комплекс включает модульно-спиральное построение курса, проблемные и интерактивные задания, гибридный лабораторный практикум, вычислительное моделирование, проектно-исследовательскую деятельность, адаптивную самостоятельную работу и многокомпонентное оценивание. Труды отечественных авторов подтверждают наличие содержательной и методической базы для реализации этих направлений [1–13], а зарубежные исследования уточняют условия применения активного обучения и виртуальных лабораторий [14–17].

Практический результат статьи представлен методической матрицей шести модулей и шестиэтапной схемой их проведения. Следующий исследовательский шаг состоит в экспериментальной проверке модели в высших образовательных учреждениях с фиксацией концептуального понимания, расчётных действий, лабораторных умений и качества проектных решений. Полученные данные позволят уточнить состав цифровых средств, объём адаптивной поддержки и оптимальную последовательность виртуального и физического эксперимента.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1.Туланова Б.А. Использование передовых педагогических технологий в преподавании дисциплин по физике полупроводников // Universum: психология и образование. 2020. № 7(73).

2.Туланова Б.А. Дидактические принципы и технологические этапы обучения подбору материалов для полупроводников // Общество и инновации. 2022. Т. 3. № 1/S. С. 333–337.

3.Boltayeva M.L., To‘lanova B.A. Yarimo‘tkazgichlar fizikasiga doir o‘quv mashg‘ulotlarni tashkil etish va unga qo‘yilgan talablar // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. 2022. № 3. B. 733–737.

4. To‘lanova B.A. Innovatsion yondashuv asosida yarimo‘tkazgichlarga doir mavzularni o‘qitishni takomillashtirish dolzarb muammosi sifatida // Muǵallim hám úzliksiz bilimlendiriw. 2024. T. 1. № 4/2. B. 310–317.

5. Туланова Б.А. Совершенствование преподавания тем по полупроводникам с использованием интерактивных методов обучения // Общество и инновации. 2024. Т. 5. № 8/S. С. 10–17.

6.To‘lanova B. Yarimo‘tkazgichlarga doir mavzularning eksperimental asosini “Tranzistorni o‘rganish” nomli laboratoriya ishi orqali takomillashtirish // Muǵallim hám úzliksiz bilimlendiriw. 2024. T. 1. № 4/2. B. 296–300.

7. Турсунметов К.А., Юнусов А.Х., Мавлонов Х.Ю. Адаптивно и личностно-ориентированное преподавание физики полупроводников // Материалы международной научно-практической конференции «Состояние и перспективы развития современной физики». Душанбе, 2026.

8.Турсунметов К.А., Тургунбаев Ф.Ю., Холбоев Ю.Х. Аспекты самостоятельной подготовки и экстренной переподготовки студентов и учащихся по физике // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. 2026. № 9. С. 7–11.

9. Мавлянов Х.Ю., Турсунметов К.А., Валиев У.К. Электронные разработки по физике полупроводников и полупроводниковых приборов // Учебный эксперимент в образовании. 2013. № 3. С. 47–51.

10. Турсунметов К.А., Шералиев С.С., Мавлянов Х.Ю. Научно-технические аспекты использования анимационных программ в научно-учебных разработках // Проблемы информатики и энергетики. 2012. № 5. С. 88–95.

11. Турсунметов К.А. и др. Сборник задач и вопросов по физике полупроводников: учебное пособие. Ташкент, 2015. 112 с.

12. Begmatova D.A., Qurbonov M., Sodiqova Sh., Abdullayev N.Q., Suvonova O.D. Fizika o‘qitish metodikasi. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. 299 b.

13. Imamov E.Z., Raxmatullayeva M., Muhammedaminova L. va boshq. Fizika fanidan amaliy mashg‘ulotlar uchun uslubiy qo‘llanma. 6-qism: Qattiq jismlar fizikasi. Atom va yadro fizikasi. Toshkent, 2021.

14. de Jong T., Linn M.C., Zacharia Z.C. Physical and virtual laboratories in science and engineering education // Science. 2013. Vol. 340. No. 6130. P. 305–308. DOI: 10.1126/science.1230579.

15. Freeman S. et al. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2014. Vol. 111. No. 23. P. 8410–8415. DOI: 10.1073/pnas.1319030111.

16. Brinson J.R. Learning outcome achievement in non-traditional (virtual and remote) versus traditional (hands-on) laboratories: a review of the empirical research // Computers & Education. 2015. Vol. 87. P. 218–237. DOI: 10.1016/j.compedu.2015.07.003.

17. Deslauriers L., McCarty L.S., Miller K., Callaghan K., Kestin G. Measuring actual learning versus feeling of learning in response to being actively engaged in the classroom // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2019. Vol. 116. No. 39. P. 19251–19257. DOI: 10.1073/pnas.1821936116.

18. Sze S.M., Li Y., Ng K.K. Physics of Semiconductor Devices. 4th ed. Hoboken: Wiley, 2021. 944 p.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ ВЫСОКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ СОЕДИНЕНИЙ

Аширбекова С. У.
доцент кафедры физики Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза.

Tayanch so‘zlar: polimerlar fizikasi, yuqori molekulyar birikmalar, interfaol texnologiyalar, oliy ta’lim, raqamli modellashtirish, virtual laboratoriya, faol ta’lim, formativ baholash.
Ключевые слова: физика полимеров, высокомолекулярные соединения, интерактивные технологии, высшее образование, цифровое моделирование, виртуальная лаборатория, активное обучение, формирующее оценивание.
Key words: polymer physics, macromolecular compounds, interactive technologies, higher education, digital modeling, virtual laboratory, active learning, formative assessment.

РЕЗЮМЕ:
Talabalarga yuqori molekulyar birikmalar fizikasini o‘qitishda interfaol texnologiyalarning imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Muammoli ta’lim, vizualizatsiya, modellashtirish, eksperimental-tahliliy faoliyat va refleksiv baholashni birlashtiruvchi besh bosqichli model taklif etilgan. Model empirik jihatdan tekshirilmagan va nazariy jihatdan asoslangan metodik gipoteza maqomiga ega.
РЕЗЮМЕ:
Рассмотрены возможности интерактивных технологий при обучении студентов физике высокомолекулярных соединений. Предложена пятиэтапная модель, объединяющая проблемное обучение, визуализацию, моделирование, экспериментально-аналитическую деятельность и рефлексивное оценивание. Модель эмпирически не проверена и имеет статус теоретически обоснованной методической гипотезы.
SUMMARY:
The potential of interactive technologies in teaching the physics of macromolecular compounds to students is examined. A five-stage model integrating problem-based learning, visualization, modeling, experimental and analytical activities, and reflective assessment is proposed. The model has not been empirically tested and is presented as a theoretically grounded methodological hypothesis.

Введение. Физика высокомолекулярных соединений занимает важное место в подготовке специалистов по физике, химии, материаловедению, химической технологии и смежным направлениям. Ее содержание охватывает строение макромолекулярных цепей, конформации и конфигура-

ции, надмолекулярную организацию, фазовые и релаксационные переходы, вязкоупругость, реологию, растворы полимеров и связь структуры материала с его эксплуатационными свойствами. Усвоение этих вопросов требует одновременной работы с молекулярным, надмолекулярным и макроскопическим уровнями описания.

Методическая сложность курса связана с ограниченной наблюдаемостью изучаемых объектов. Студент видит образец и результаты испытания, тогда как механизм изменения свойств разворачивается на уровне сегментальной подвижности, ориентации цепей, кристаллизации, образования сетки и межмолекулярного взаимодействия. Статический рисунок передает отдельное состояние системы. Для понимания процесса требуются последовательные модели движения, изменение параметров, анализ графиков и сопоставление расчета с экспериментом.

Отечественные исследователи рассматривают педагогическую технологию как проектируемую систему целей, содержания, деятельности и контроля [1; 6]. В трудах Ш.К. Шаякубова и Р.Х. Аюпова раскрыты способы организации группового взаимодействия, дискуссии и совместного решения учебных задач [2]. М. Джураев связывает качество физического образования с проблемной постановкой, учебным экспериментом, решением задач и самостоятельной познавательной деятельностью обучающихся [3]. Эти положения создают методическую основу для выбора интерактивных средств в специальном курсе физики полимеров.

Зарубежные исследования подтверждают целесообразность активного участия студентов в освоении STEM-дисциплин. Метаанализ 225 исследований, выполненный С. Фрименом и соавторами, зафиксировал рост результатов текущего и итогового контроля при использовании активного обучения [16]. Исследование Л. Дезлорье и соавторов показало возможное расхождение между фактическим усвоением материала и субъективным ощущением легкости занятия [17]. Следовательно, оценка интерактивного обучения должна опираться на измеряемые учебные результаты, качество объяснения и перенос знаний в новую задачу.

Цель статьи - обосновать и представить методическую модель применения интерактивных технологий при преподавании физики высокомолекулярных соединений в вузе. Для достижения цели решаются следующие задачи: выявить дидактические трудности курса; соотнести интерактивные средства с его содержательными модулями; определить этапы учебной деятельности; предложить критерии оценивания; обозначить условия будущей экспериментальной проверки.

Основная часть. Ведущей содержательной линией курса выступает зависимость «структура - молекулярная подвижность - свойства - применение». Ее последовательное раскрытие предупреждает фрагментарное запоминание терминов. Например, гибкость цепи целесообразно связывать с внутренним вращением и характеристиками конформационного состояния; стеклование - с изменением сегментальной подвижности; вязкоупругость - с совместным проявлением упругого отклика и временной перестройки структуры; механическую прочность - с молекулярной массой, ориентацией, кристалличностью, дефектами и условиями испытания.

Профессионально значимым результатом становится умение переходить между формами представления. Студент должен соотнести схему макромолекулы с термомеханической кривой, микрофотографию с особенностями надмолекулярной структуры, уравнение реологической модели с кривой ползучести, а условия переработки - с конечными свойствами изделия. Такая деятельность требует визуализации, обсуждения причинных связей и самостоятельной интерпретации данных.

Содержание курса целесообразно организовать в шесть взаимосвязанных модулей: строение и гибкость цепей; молекулярная масса и молекулярно-массовое распределение; аморфное и кристаллическое состояния; стеклование, текучесть и релаксация; деформационно-прочностные и реологические свойства; растворы и современные функциональные полимерные системы. Методика преподавания физики, представленная в работах М. Джураева и Б. Сатторовой, обосновывает сочетание теоретического анализа, задач и физического эксперимента [3; 5].

Локальный научный контекст усиливает практическую направленность курса. Исследования наших ученых по хитозану Bombyx mori, наночастицам хитозана, наночастицам аскорбата хитозана и карбоксиметилированию целлюлозы дают материал для учебных кейсов по связи структуры, дисперсности, кристалличности и физико-химических свойств [8–11]. Работа с фрагментами реальных публикаций позволяет студентам выделять исследовательский вопрос, методы структурного анализа, контролируемые параметры и логику интерпретации результатов.

Функции интерактивных технологий. В рамках статьи интерактивная технология понимается как организованный способ учебного взаимодействия, при котором студент выполняет содержательное действие, получает обратную связь, корректирует решение и объясняет полученный результат. Ценность цифрового средства определяется качеством задания, прозрачностью модели и связью с учебной целью.

Интерактивная визуализация используется для процессов, требующих динамического представления: вращения звеньев цепи, изменения конформации, ориентации макромолекул, образования кристаллических областей, диффузии растворителя, релаксации напряжений. Преподаватель задает изменяемый параметр и предлагает студентам прогноз. После наблюдения студенты сопоставляют прогноз с результатом, формулируют механизм и называют границы применимости модели.

Вычислительное моделирование формирует понимание параметрических зависимостей. При изучении вязкоупругости студент может изменять модули упругости и коэффициенты вязкости в моделях Максвелла и Кельвина–Фойгта, строить кривые ползучести и релаксации, сравнивать характерные времена. При изучении молекулярно-массового распределения полезны интерактивные задания на расчет среднечисленной и среднемассовой молекулярной массы с последующим анализом индекса полидисперсности.

Виртуальная лаборатория выполняет подготовительную и аналитическую функции. Она позволяет повторять серию опытов, варьировать один фактор, быстро получать массив данных и обсуждать ошибку измерения. Реальный лабораторный практикум сохраняет центральную роль в формировании навыков подготовки образца, работы с прибором, соблюдения процедуры и оценки качества измерения. Обзоры Т. де Йонга, М.К. Линн и З.К. Захарии, а также Дж. Бринсона показывают высокий образовательный потенциал согласованного применения физических и виртуальных лабораторий [14; 15].

Интерактивные групповые методы обеспечивают речевое оформление знания. Форматы «прогноз — обсуждение в паре — общее объяснение», анализ спорного утверждения, составление причинной карты и взаимная экспертиза графиков делают рассуждение наблюдаемым для преподавателя. Исследования отечественных авторов по инновационным технологиям подчеркивают значение малых групп, проблемных заданий и обратной связи [2; 4; 6].

Цифровая платформа поддерживает подготовку, текущую диагностику и рефлексию. А.Е. Ибраймов включает цели, содержание, преподавателя, обучающегося, средства коммуникации и контроль в единую дидактическую систему дистанционного обучения [7]. Для физики полимеров эта логика реализуется через короткий предзанятийный материал, входной вопрос, аудиторное исследовательское задание, автоматизированный тест и итоговый комментарий студента о допущенной ошибке.

Предлагаемая методическая модель. Методическая модель строится из пяти этапов. Первый этап имеет мотивационно-проблемную направленность. Преподаватель предъявляет реальный образец, график, микрофотографию или производственную ситуацию. Примером служит вопрос о различии свойств изделий из одного типа полимера после разных режимов охлаждения и вытяжки. Студенты фиксируют исходные гипотезы и указывают предполагаемые структурные факторы.

Второй этап посвящен интерактивной концептуализации. Динамическая модель, анимация или управляемая схема раскрывает невидимый механизм. Студенты изменяют параметры, сравнивают состояния системы и создают краткое причинное объяснение. Преподаватель проверяет корректность терминов и связь между микро- и макроуровнем.

Третий этап включает расчетное или вычислительное моделирование. Учебная группа получает набор параметров, строит график, проверяет чувствительность результата и устанавливает диапазон применимости зависимости. На этом этапе формируются операции математического описания и интерпретации.

Четвертый этап представляет экспериментально-аналитическую деятельность. Студенты проводят реальный или виртуальный опыт, обрабатывают результаты, сравнивают их с моделью и объясняют расхождения. Пятый этап объединяет перенос знания, рефлексию и оценивание. Студент решает новую профессионально ориентированную задачу, защищает выбор материала или режима обработки и формулирует ограничение собственного решения.

Предложенная последовательность согласуется с опытом цифрового преподавания полимерной физики, описанным Й. Ван и соавторами. Авторы используют карты знаний, микровидео, анимации молекулярного движения, многоуровневый банк заданий, аудиторные обсуждения и процессное оценивание [13]. Публикация представляет практический опыт отдельного курса; ограниченное описание контрольного дизайна требует осторожности при переносе заявленных результатов в другие образовательные условия.

В практике применения симуляций в физическом образовании заслуживает внимания исследование А. Файзуллаева и соавторов, где среда PhET использовалась для определения ускорения свободного падения [12]. Исследование выполнено на небольшой выборке школьников и относится к механике. Его результаты подтверждают техническую возможность организации параметрического псевдоэксперимента; применимость к уни-

верситетскому курсу физики полимеров требует самостоятельной проверки.

Таблица 1. Соотнесение содержания курса и интерактивной деятельности

Учебный модуль	Интерактивное средство	Задание студента	Диагностируемый результат
Строение и гибкость цепей	Динамическая молекулярная модель	Изменить жесткость цепи и объяснить изменение числа доступных конформаций	Связь строения, подвижности и гибкости
Аморфное и кристаллическое состояния	Интерактивная схема и анализ микрофотографий	Сопоставить степень упорядоченности с плотностью, прозрачностью и прочностью	Переход между микро- и макроуровнем
Стеклование и релаксация	Управляемая термомеханическая кривая1	Предсказать влияние температуры и скорости наблюдения на отклик	Понимание временно-температурной зависимости
Вязкоупругость и реология	Виртуальная лаборатория	Получить кривые ползучести и релаксации, подобрать модель	Работа с данными и параметрами модели
Растворы полимеров	Расчетный тренажер и групповая задача	Исследовать влияние состава и параметра взаимодействия на смешение	Применение термодинамических понятий
Функциональные полимеры	Кейс по публикациям отечественных ученых	Выделить метод, структурный фактор и подтверждающие данные	Исследовательская и профессиональная аргументация

Оценивание и условия реализации. Система оценивания должна охватывать пять групп результатов: понятийные, расчетно-модельные, экспериментальные, коммуникативные и прикладные. Понятийный результат проявляется в объяснении механизма свойства. Расчетно-модельный - в

выборе зависимости, построении графика и интерпретации параметров. Экспериментальный - в планировании измерения, обработке данных и анализе погрешности. Коммуникативный - в аргументированном обсуждении. Прикладной - в выборе материала или режима с учетом заданных условий.

Для текущей диагностики предлагаются короткие концептуальные вопросы до и после изучения темы, задания на прогноз графика, комментарии к ошибочному решению и взаимная проверка объяснений по рубрике. Итоговый контроль может включать мини-проект, в котором студент анализирует реальную полимерную систему, связывает структурные признаки с физическими свойствами и обосновывает выбранные методы исследования.

Эффективность методической модели следует проверять по заранее установленным показателям: приросту концептуального понимания; качеству переноса в новую задачу; точности интерпретации экспериментальных данных; самостоятельности выбора модели; обоснованности профессионального решения. Дополнительно фиксируются участие в обсуждениях и полнота цифрового портфолио. Субъективная удовлетворенность студентов рассматривается совместно с результатами знаний и деятельности, поскольку восприятие легкости занятия может расходиться с фактическим усвоением [17].

Для будущего педагогического эксперимента целесообразен квазиэкспериментальный дизайн с сопоставимыми группами, входной и итоговой диагностикой, едиными содержанием и временем обучения. Независимой переменной выступает организация интерактивного цикла, зависимыми переменными — показатели концептуального, модельного и экспериментального компонентов. Следует описать состав выборки, надежность диагностических средств, критерии оценивания и статистические методы. Такая процедура позволит отделить эффект методики от влияния преподавателя, исходной подготовки и технических условий.

Организационные условия включают доступ к устройствам, устойчивую цифровую платформу, набор проверенных моделей, методическую подготовку преподавателя и возможность реального эксперимента. Каждая симуляция сопровождается указанием допущений. Количество визуальных элементов ограничивается учебной задачей. Результат групповой работы завершается индивидуальным объяснением, что снижает риск пассивного участия отдельных студентов.

Заключение. Физика высокомолекулярных соединений обладает выраженным потенциалом для интерактивного обучения благодаря динамичности изучаемых процессов, многоуровневому описанию структуры и тесной связи теории с экспериментом и технологией. Методически оправданный интерактивный курс объединяет визуализацию, моделирование, лабораторную деятельность, обсуждение, решение кейсов и формирующее оценивание вокруг содержательной линии «структура - молекулярная подвижность - свойства - применение».

Предложенная пятиэтапная модель задает последовательность от проблемной ситуации к концептуализации, моделированию, экспериментальному анализу и переносу знания. Ее применение позволяет сделать учебные действия студентов наблюдаемыми и диагностируемыми. Материалы исследований отечественных ученых по хитозану, целлюлозе и полимерным наносистемам могут стать основой профессионально ориентированных кейсов, связывающих университетский курс с отечественной научной практикой.

Научная обоснованность дальнейшего внедрения требует педагогического эксперимента с прозрачным дизайном, валидными диагностическими заданиями и сопоставимыми условиями обучения. До получения таких данных вывод об эффективности модели сохраняет статус проверяемой методической гипотезы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Авлиякулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Педагогик технология: олий ўқув юртлари учун дарслик. Тошкент: Choʻlpon NMIU, 2012. 208 б.

2. Шаякубов Ш.К., Аюпов Р.Х. Interfaol ta’lim usullari: oʻquv qoʻllanma. Toshkent: Tafakkur boʻstoni, 2012. 136 b.

3. Djoʻrayev M. Fizika oʻqitish metodikasi: oʻquv qoʻllanma. Toshkent: Abu Matbuot-Konsalt, 2015. 280 b.

4. Ishmuhamedov R.J., Mirsoliyeva M. Oʻquv jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. 60 b.

5. Djoʻrayev M., Sattorova B. Fizika va astronomiya oʻqitish nazariyasi va metodikasi. Toshkent, 2015.

6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., Toʻrayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari: oʻquv-metodik qoʻllanma. Toshkent: Sano-standart, 2015. 208 b.

7. Ibraymov A.Ye. Masofaviy oʻqitishning didaktik tizimi: metodik qoʻllanma. Toshkent: Lesson Press, 2020. 112 b.

8. Milusheva R.Yu., Rashidova S.Sh. Khitin, khitozan Bombyx mori i nanosistemy na ikh osnove. Tashkent: Fan, 2016. 247 p.

9. Milusheva R.Yu., Rashidova S.Sh. Obtaining chitosan nanoparticles from Bombyx mori // Russian Chemical Bulletin. 2022. Vol. 71. P. 232–239. DOI: 10.1007/s11172-022-3402-9.

10. Ashurov N.S., Yugai S.M., Shakhobutdinov S.Sh., Kulumbetov A.S., Atakhanov A.A. Physicochemical studies of the structure of chitosan and chitosan ascorbate nanoparticles // Russian Chemical Bulletin. 2022. Vol. 71. P. 227–231. DOI: 10.1007/s11172-022-3401-x.

11. Goyibnazarov I., Yuldoshov Sh., Sarimsokov A. Kinetics of carboxymethylation reaction of cellulose samples with different degree of crystallinity // Chemistry and Chemical Engineering. 2022. Vol. 2022. No. 1. Article 9. DOI: 10.70189/1992-9498.1474.

12. Fayzullayev A., To‘rayev Q., Khushnazarov O., Mamatkulova K., Abdimuminov A. Quantitative investigation of acceleration due to gravity using PhET interactive simulations in physics education // Indonesian Journal of Science and Mathematics Education. 2026. Vol. 9. No. 1. P. 281–291. DOI: 10.24042/ijsme.v9i1.26786.

13. Wang Y., Zhan S., Xie J., He X., Jiao Q. Practice and discussion on digital teaching of polymer physics under the background of “double carbon” // Proceedings of the 2023 7th International Seminar on Education, Management and Social Sciences. Atlantis Press, 2023. P. 1742–1749. DOI: 10.2991/978-2-38476-126-5_197.

14. de Jong T., Linn M.C., Zacharia Z.C. Physical and virtual laboratories in science and engineering education // Science. 2013. Vol. 340. No. 6130. P. 305–308. DOI: 10.1126/science.1230579.

15. Brinson J.R. Learning outcome achievement in non-traditional (virtual and remote) versus traditional (hands-on) laboratories: a review of the empirical research // Computers & Education. 2015. Vol. 87. P. 218–237. DOI: 10.1016/j.compedu.2015.07.003.

16. Freeman S., Eddy S.L., McDonough M., Smith M.K., Okoroafor N., Jordt H., Wenderoth M.P. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2014. Vol. 111. No. 23. P. 8410–8415. DOI: 10.1073/pnas.1319030111.

17. Deslauriers L., McCarty L.S., Miller K., Callaghan K., Kestin G. Measuring actual learning versus feeling of learning in response to being actively engaged in the classroom // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2019. Vol. 116. No. 39. P. 19251–19257. DOI: 10.1073/pnas.1821936116.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

ШАҢАРАҚТА БАЛА САЛАМАТЛЫҒЫН БЕККЕМЛЕЎДИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Шарибаева У.А.
Кегейли районы 3-санлы техникум муғаллими

Tayanch so'zlar: bola salomatligi, oila, xavfsiz muhit, ota-ona mas'uliyati, shaxsiy gigiena, to'g'ri ovqatlanish, jismoniy faollik, psixologik salomatlik, bola xavfsizligi, ta'lim.
Ключевые слова: здоровье ребенка, семья, безопасная среда, ответственность родителей, личная гигиена, правильное питание, физическая активность, психологическое здоровье, безопасность детей, воспитание.
Key words: child health, family, safe environment, parental responsibility, personal hygiene, healthy nutrition, physical activity, psychological health, child safety, upbringing.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada oilaviy muhitda bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning uyg'un rivojlanishini ta'minlash va xavfsiz yashash muhitini yaratish bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqiladi. Unda bolaning sog'lig'i nafaqat tibbiy yordamga, balki oiladagi hissiy muhitga, ovqatlanishga, kundalik tartibga, shaxsiy gigienaga, jismoniy faollikka, ota-onalar bilan munosabatlarga va atrof-muhit xavfsizligiga ham bog'liqligi ta'kidlangan. Ota-onalarning farzandlarining sog'lig'i va xavfsizligi uchun mas'uliyatiga, uy sharoitida shikastlanishlarning oldini olishga, muvozanatli ovqatlanishni tashkil qilishga, bolaning psixologik farovonligini qo'llab-quvvatlashga va xavfsiz uy muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratilgan. Sog'lom va xavfsiz oilaviy muhit bolaning har tomonlama rivojlanishi va shaxs sifatida shakllanishining eng muhim shartlaridan biri ekanligi ta'kidlangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются вопросы укрепления физического и психологического здоровья детей в семейной среде, обеспечения их гармоничного развития и создания безопасных условий для жизни. Подчеркивается, что здоровье ребенка зависит не только от медицинского обслуживания, но и от эмоционального климата в семье, режима питания, распорядка дня, личной гигиены, физической активности, взаимоотношений с родителями и безопасности окружающей среды. Особое внимание уделяется ответственности родителей за здоровье и безопасность детей, профилактике бытового травматизма, организации рационального питания, поддержке психологического состояния ребенка и формированию безопасной домашней среды. Обосновывается, что здоровая и безопасная семейная среда является одним из важнейших условий гармоничного развития и формирования полноценной личности ребенка.
SUMMARY:
This article examines the importance of strengthening children's physical and psychological health within the family environment and ensuring safe conditions for their harmonious development.

It emphasizes that children's health depends not only on medical care but also on the emotional climate of the family, nutrition, daily routines, personal hygiene, physical activity, relationships with parents, and environmental safety. Particular attention is given to parental responsibility, prevention of household injuries, healthy nutrition, psychological support, and the creation of a safe home environment. The article argues that a healthy and safe family environment is one of the essential conditions for the harmonious development and formation of a well-rounded child.

Бала - жәмийеттиң ең әҳмийетли байлығы ҳәм келешеги. Ҳәр бир баланың саламат, бахытлы ҳәм қәўипсиз ортада өсип-өнесиўи тек ата-ананың емес, улыўма жәмийеттиң де әҳмийетли ўазыйпаларының бири болып есапланады. Баланың дәслепки раўажланыўы шаңарақта басланады. Сол себепли шаңарақ орталығы оның физикалық, ақыл-ой, эмоционаллық ҳәм социаллық раўажланыўына үлкен тәсир етеди.

Жәҳән денсаўлық сақлаў шөлкемининиң мағлыўматларына сәйкес, баланың толық өсип-раўажланыўы ушын тек дурыс тамақланыў ҳәм медициналық жәрдем жеткиликли емес. Бала өзин қәўипсиз сезиниўи, мейрим ҳәм ғамқорлық көриўи, үйрениў ҳәм ойнаў мүмкиншилигине ийе болыўы керек. Таза ҳаўа, таза суў, санитария, гигиена ҳәм ойнаў ушын қәўипсиз орынлардың болыўы да баланың раўажланыўында әҳмийетли орын тутады.

Бүгинги күнде балалардың саламатлығына тәсир ететуғын факторлар түрли болып табылады. Оларға дурыс емес тамақланыў, физикалық белсендиликтиң жетиспеслиги, күн тәртибиниң сақланбаўы, уйқының жетиспеслиги, үйдеги түрли қәўиплер, психологиялық қысым, ата-аналардың бала менен жетерли дәрежеде мүнәсибет орната алмаўы ҳәм заманагөй цифрлық орталықтағы қәўиплерди киргизиўге болады.

Сонлықтан бала саламатлығын беккемлеўге ҳәр тәреплеме қараў керек. Бул процессте ата-ана, мектепке шекемги билимлендириў мекемелери, мектеп, медицина хызметкерлери ҳәм жәмийет бир-бири менен тығыз байланыста ис алып барыўы зәрүр.

Шаңарақ - баланың биринши тәрбия орталығы. Бала өзиниң дәслепки әдетлерин, қарым-қатнас мәдениятын, гигиенасын, тамақланыў тәртибин ҳәм қоршаған ортаға болған мүнәсибетин ең алды менен шаңарақта үйренеди.

Ата-ананың балаға болған мүнәсибети оның психологиялық раўажланыўына тиккелей тәсир етеди. Балаға мейрим, итибар ҳәм қоллап-қуўатлаў көрсетилген жағдайда онда өзине деген исеним, еркин пикирлеў ҳәм жаңа нәрселерди үйрениўге қызығыў қәлиплеседи. Керисинше, үзликсиз қорқытыў, кемситиў, қатты жазалаў ҳәм баланың пикирине итибарсызлық оның эмоционаллық жағдайына керис тәсир етиўи мүмкин[1].

WHO-ның (Дүнья жүзлик денсаўлықты сақлаў шөлкеми) бала раўажланыўына арналған усынысларында да баланың қәўипсиз ҳәм мейимли ортада өсип-раўажланыўы, ата-ана менен сезимтал ҳәм қоллаўшы қарым-қатнас орнатыўы әҳмийетли екенлиги көрсетилген[2].

Шаңарақта саламат турмыс тәризин қәлиплестириў ушын ата-ана өзи де үлги болыўы керек. Егер ата-ана жеке гигиенаға әмел етсе, дурыс тамақланса, физикалық белсенди болса ҳәм бала менен бос ўақытын мазмунлы өткерсе, бала да усындай әдетлерди тез өзлестиреди.

Бала организми үзликсиз өсип-раўажланып баратуғын болғанлықтан, оның тамақланыўына айрықша итибар бериў керек. Дурыс ҳәм тең салмақлы тамақланыў баланың физикалық раўажланыўын, иммун системасының жумысын ҳәм күнделикли белсендилигин қоллап-қуўатлайды.

Баланың рационында жасаўша организмге зәрүр болған тийкарғы азықлық затлар - ақсыллар, майлар, углеводлар, витаминлер ҳәм минераллар жетерли мөлшерде болыўы керек. Мийўелер, дәнли өнимлер, сүт өнимлери ҳәм басқа да пайдалы азықлар баланың жасына сәйкес рационға киргизилиўи мақсетке муўапық.

Ата-аналар баланы ҳәр қандай мазалы затлардан толық шеклеўи шәрт емес, бирақ шекер мөлшери жоқары, азықлық муғдары төмен өнимлерди шектен тыс пайдаланыўдан сақланыўы керек. Балаға тамақланыў мәдениятын киши жастан үйретиў оның келешектеги саламат турмыс тәризиниң қәлиплесиўине жәрдем береди.

Соның менен бирге, бала аўырған жағдайда ата-ана өз бетинше дәрилерди пайдаланыўдан сақ болып, зәрүр болған жағдайда медицина хызметкерине мүрәжат етиўи керек. Денсаўлықты сақлаўда профилактикалық тексериўлер ҳәм миллий иммунизация талапларын сақлаў да әҳмийетли. UNICEF ата-аналар ушын баланың саламатлығын қорғаўда вакцинация, дурыс тамақланыў, гигиена ҳәм қәўипсизлик мәселелерине айрықша итибар бериўди усынады[3].

Баланың саламат раўажланыўында күн тәртибин дұрыс шөлкемлестириў айрықша әҳмийетке ийе. Күн тәртиби баланың уйқысы, тамақланыўы, оқыўы, дем алыўы ҳәм физикалық белсендилиги арасында тең салмақты сақлаўға жәрдем береди.

Жетикликли уйқы баланың физикалық ҳәм психологиялық жағдайы ушын зәрүр. Ўақытында уйқылаў ҳәм таңертең белгиленген ўақытта ояныў организмниң дем алыўына, баланың сабаққа ҳәм күнделикли иске таяр болыўына жәрдемлеседи.

Физикалық белсендилик те бала саламатлығын беккемлеўдиң тийкарғы факторларының бири. Таза ҳаўада жүриў, ҳәрекетли ойынлар, спорт түрлери ҳәм жасына сәйкес физикалық шынығыўлар баланың дене раўажланыўына оң тәсир етеди.

Баланы тек сабақ пенен шуғылланыўға мәжбүрлеў яки оның бос ўақтын толық телефон ҳәм компьютерге бағышлаў дурыс емес. Балаға қозғалыслы ойынлар, таза ҳаўада ҳәм шығармашылық пенен шуғылланыў ушын жетерли ўақыт ажыратылыўы керек.

CDC-ниң (Аўырыўларды бақлаў ҳәм алдын алыў орайы) 2026-жылғы материалларында да баланың ерте жастағы раўажланыўында қәўипсиз ҳәм мейиримли үй орталығы, шаңарақ пенен бирге ўақыт өткериў, дурыс тамақланыў, физикалық белсендилик ҳәм уйқының әҳмийети атап көрсетилген[4].

Бала саламатлығын қорғаўда жеке гигиена әдетлерин қәлиплестириў әҳмийетли. Балаға қолынды сабын менен жуыў, тислерин тазалаў, таза кийим кийиў, шахсий затларын таза сақлаў сыяқлы әдетлерди киши жастан үйретиў керек.

Үй-жайды таза тутыў, бөлмелерди үзликсиз самаллатыў, таза суў пайдаланыў, азық-аўқатларды дурыс сақлаў да саламатлық ушын зәрүр. Санитариялық-гигиеналық талаплардың сақланбаўы түрли инфекциялық кеселликлердиң таралыў қәўипин арттырыўы мүмкин.

Ата-ана баланың гигиенасын тек талап етиў арқалы емес, ал өзи үлги көрсетиў арқалы қәлиплестириўи керек. Мысалы, тамақтан алдын ҳәм ҳәжатханадан кейин қол жыўыўдың әдетке айланыўы баланың күнделикли турмысында беккем орын алыўы тийис.

Үй - бала ушын ең қәўипсиз орын болыўы керек. Бирақ күнделикли турмыстағы көплеген затлар балалар ушын қәўип туўдырыўы мүмкин. Электр розеткалары, сымлар, ыссы суў, плиталар, дәрилер, химиялық тазалаў затлары, өткер затлар ҳәм майда буюмлар әсиресе киши жастағы балалар ушын қәўипли.

Сол себепли ата-аналар үйдеги қәўипли затларды баланың қолы жетпейтуғын жерде сақлаўы керек. Дәрилер ҳәм химиялық затлар жабық шкафларда сақланғаны мақсетке муўапық. Электр қурылмаларын пайдаланғанда баланы қараўсыз қалдырмаў керек.

Терезелер ҳәм балконлар да айрықша итибарды талап етеди. Киши жастағы баланың терезеге жақын жерде жалғыз ойнаўына жол қоймаў, бийикликтен қулаўдың алдын алыў ушын қәўипсизлик шараларын көриў керек.

UNICEF үй жағдайындағы қәўипсизлик бойынша балаларды тұншығыў, күйип қалыў, суўда қәўипке ушыраў ҳәм басқа да маиший жарақатлардан қорғаўға бағытланған бир қатар усынысларды береди[3].

Баланың физикалық саламатлығы қаншелли әҳмийетли болса, оның психологиялық саламатлығы да соншелли әҳмийетли. Бала өз шаңарағында өзин қәўипсиз сезиниўи, оның пикирлери тыңланыўы ҳәм сезимлерине ҳүрмет пенен қаралыўы керек.

Ата-ананың баламен күнделикли сөйлесиўи, оның қызығыўшылығын қоллаўы, жетискенликлерин атап өтиўи балада оң эмоционаллық жағдайды қәлиплестиреди. Қыйыншылыққа ушыраған жағдайда баланы тек урысқаннан гөре, онымен сөйлесип, мәселениниң себебин анықлаў ҳәм шешим табыўға жәрдем бериў нәтийжели.

Баланы басқа балалар менен салыстырыў, оны көпшилик алдында кемситиў, қорқытыў яки үзликсиз сынға алыў оның өзине болған исенимин төменлетиўи мүмкин. Тәрбияда талапшыллық пенен бирге мейрим ҳәм түсиниў де болыўы керек.

Психологиялық қәўипсизликти тәмийинлеўдиң тағы бир маңызлы жолы - баланың сезимлерин қабыллаў. «Қорықпа», «жылама», «бул ҳеш нәрсе емес» деп сезимлерин жоққа шығарғаннан гөре, «Сениң неге қапа болғаныңды түсинемен» деп қоллаў көрсеткен жақсы.

Заманагөй технологиялар балалардың билим алыўы ҳәм раўажланыўы ушын үлкен мүмкиншиликлер жаратады. Бирақ интернет ҳәм социаллық тармақларды бақлаўсыз пайдаланыў бир қатар қәўиплерди де келтирип шығарыўы мүмкин.

Ата-аналар баланың интернеттен пайдаланыў мәдениятын қәлиплестириўге итибар бериўи керек. Балаға жеке мағлыўматларын бийтаныс адамларға бермеў, түсиниксиз сылтемелерди ашпаў, онлайнда танысқан адамларға исенбеў сыяқлы қарапайым қәўипсизлик қағыйдаларын үйретиў зәрүр.

Соның менен бирге, баланың экран алдында өткеретуғын ўақтын ақылға муўапық түрде шөлкемлестириў керек. Цифрлық қурылмалар баланың уйқысын, физикалық белсендилигин, оқыўын ҳәм шаңарақ ағзалары менен тиккелей қарым-қатнасын алмастырмаўы керек.

Бала саламатлығын ҳәм қәўипсизлигин тәмийинлеўде ата-ананың жуўапкершилиги айрықша. Ата-ана баланың жасына, жеке өзгешеликлерине ҳәм раўажланыў дәрежесине сәйкес жағдай жаратыўы керек.

Ата-ананың жуўапкершилиги төмендеги бағытларды өз ишине алады:

• баланың саламатлығына үзликсиз итибар бериў;

• дурыс ҳәм тең салмақлы тамақланыўды тәмийинлеў;
• күн тәртибин сақлаў;
• жеке гигиенаны қәлиплестириў;
• физикалық белсендилик ушын жағдай жаратыў;
• үйдеги қәўипли затларды бала қолы жетпейтуғын жерде сақлаў;
• баланың психологиялық жағдайын бақлаў;
• бала менен ашық ҳәм исенимли қарым-қатнас орнатыў;
• кеселлик белгилери байқалғанда өз ўақтында медицина хызметкерине мүрәжат етиў;
• баланы түрли зорлық-зомбылықтан қорғаў;
• интернеттен қәўипсиз пайдаланыўды үйретиў.

Баланың саламатлығы тек ата-ананың жеке мәселеси емес. Мектеп, медицина мекемелери ҳәм жәмийет те бул процессте өзара бирлесип ис алып барыўы керек. WHO ҳәм UNICEF материалларында да баланың саламат ҳәм қәўипсиз раўажланыўы ушын шаңарақ, денсаўлық сақлаў системасы ҳәм жәмийет арасында биргелескен қоллаў зәрүрлиги атап көрсетиледи.

Бала саламатлығын беккемлеў ушын төмендеги әмелий шараларды күнделикли турмысқа киргизиў мақсетке муўапық:

Бириншиден, шаңарақта саламат турмыс тәризин қәлиплестириў керек. Ата-ананың өзи дурыс әдетлерди көрсетсе, бала да оларды тез үйренеди.

Екиншиден, күн сайын таза ҳаўада жүриў ҳәм физикалық белсендиликке ўақыт ажыратыў керек.

Үшиншиден, баланың тамақланыў рационын сапалы ҳәм тең салмақлы өнимлер менен байытыў керек.

Төртиншиден, үйдиң қәўипсизлигин үзликсиз тексерип барыў керек. Баланың жасы өскен сайын оның қызығыўшылығы да өзгеретуғынын есапқа алыў зәрүр.

Бесиншиден, бала менен күн сайын ашық сөйлесиў, оның қуўанышлары ҳәм мәселелери менен қызығыў керек.

Алтыншыдан, баланың жеке гигиенасын түсиндириў арқалы беккемлеў керек.

Жетиншиден, интернет ҳәм цифрлық қурылмаларды пайдаланыўда балаға қәўипсизлик қағыйдаларын үйретиў керек.

Сегизиншиден, профилактикалық медицина тексериўлерин ҳәм денсаўлық сақлау бойынша усынысларды өз ўақтында орынлаў керек.

Жуўмақлап айтқанда, шаңарақта бала саламатлығын беккемлеў ҳәм қәўипсиз орталықты тәмийинлеў - көп қырлы ҳәм үзликсиз процесс. Бала

саламатлығының тийкарын тек медицина емес, ал шаңарақтағы тәрбия, тамақланыў, күн тәртиби, гигиена, физикалық белсендилик, эмоционаллық қоллаў ҳәм қәўипсиз қоршаған орталық белгилейди.

Бала өз шаңарағында мейрим, ҳүрмет ҳәм қәўипсизликти сезингенде оның өзине болған исеними артады, жаңа билимлерди өзлестириўге қызығыўшылығы күшейеди ҳәм социаллық дағдылары жақсы раўажланады. Соның менен бирге, дурыс тамақланыў, жетерли уйқы, физикалық белсендилик ҳәм жеке гигиена саламат турмыс тәризиниң тийкарын қурайды.

Ата-аналар баланың қәўипсизлигин тәмийинлеўде тек қәўип пайда болғаннан кейин емес, ал алдын ала профилактикалық шаралар арқалы ис алып барыўы керек. Үйдеги электр қурылмалары, дәрилер, химиялық заттлар, ыстық буюмлар, терезе ҳәм балконлар сыяқлы қәўип факторларына итибар бериў маиший жарақатлардың алдын алыўға жәрдем береди.

Буннан тысқары, заманагөй цифрлық орталықтағы қәўиплерди де есапқа алыў керек. Баланың интернеттен пайдаланыў мәдениятын қәлиплестириў, оны жеке мағлыўматларын қорғаўға үйретиў ҳәм экран ўақтын дурыс шөлкемлестириў бүгинги шаңарақтың әҳмийетли ўазыйпаларының бирине айланып баратыр.

Демек, саламат бала - саламат шаңарақтың, ал саламат шаңарақ - жәмийеттиң беккем келешегиниң тийкарын қурайды. Балаға берилген мейирим, итибар, сапалы тәрбия ҳәм қәўипсиз орталық оның бүгинги саламатлығына ғана емес, келешектеги өмирине де үлкен тәсир көрсетеди. Сонлықтан ҳәр бир ата-ана баланың саламатлығы ҳәм қәўипсизлигин шаңарақтағы күнделикли турмыстың ең әҳмийетли бағыты сыпатында қабыллаўы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Álewov Á. Xalıq pedagogikası hám tárbiya máseleleri. – Nókis: Bilim, 2008.
2. World Health Organization. Child Health and Development: Healthy Growth and Development. WHO.
3. UNICEF Parenting. Health: Child Health, Safety and Healthy Habits. UNICEF.
4. Centers for Disease Control and Prevention. Healthy Habits: Child Development. CDC, 2026.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EKOLOGIK TARBIYA BERISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Allayarov M.J.
Ajiniyoz nomidagi NDPI
Umumiy Pedagogika kafedrasi dotsenti PhD

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ekologik tarbiya, ekologik madaniyat, konseptual yondashuv, fanlararo integratsiya, ekologik shuur, interaktiv usullar.
Ключевые слова: начальное образование, экологическое воспитание, экологическая культура, концептуальный подход, межпредметная интеграция, экологическое сознание, интерактивные методы.
Key words: primary education, environmental education, ecological culture, conceptual approach, interdisciplinary integration, ecological consciousness, interactive methods.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu tezisda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tarbiya va ekologik madaniyatni shakllantirishning konseptual asoslari, pedagogik-psixologik tamoyillari hamda amaliy usullari yoritilgan. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning tabiatga bo‘lgan munosabatini rivojlantirishda fanlararo aloqadorlik, interaktiv ta’lim texnologiyalari hamda amaliy ekologik faoliyatning o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro va milliy ta’lim tajribalariga tayanib, boshlang‘ich ta’lim jarayonida ekologik shuur va mas’uliyatni oshirish bo‘yicha ilmiy-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В тезисе рассматриваются концептуальные основы, психолого-педагогические принципы и практические методы формирования экологического воспитания и культуры у учащихся начальных классов. Анализируется роль межпредметных связей, интерактивных образовательных технологий и практической экологической деятельности в развитии отношения младших школьников к природе. На основе национального и зарубежного опыта разработаны научно-педагогические рекомендации по повышению экологического сознания и ответственности в начальном образовании.
SUMMARY:
This thesis examines the conceptual foundations, psychological-pedagogical principles, and practical methods of developing ecological education and culture among primary school students. The role of interdisciplinary integration, interactive learning technologies, and practical environmental activities in fostering young learners' attitudes toward nature is analyzed. Based on national and international educational experience, scientific and pedagogical recommendations are developed to enhance environmental awareness and responsibility in primary education.

Kirish. Hozirgi davrda global ekologik muammolarning keskinlashuvi insoniyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni tubdan qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni ta’minlash borasidagi vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishi, eng avvalo, jamiyat a’zolarining ekologik madaniyati va mas’uliyatiga bog‘liqdir [1, 28-b.].

Ekologik madaniyat va dunyoqarash tasodifan shakllanmaydi; u uzluksiz ta’lim-tarbiya jarayonining mahsuli hisoblanadi. Bu borada boshlang‘ich sinf ta’limi hal qiluvchi bosqich bo‘lib xizmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda tabiatga emotsional-hissiy munosabat, qiziquvchanlik va atrof-muhit hodisalarini qabul qilish darajasi juda yuqori bo‘ladi. Shu sababli, ekologik tarbiyaning ilmiy-nazariy hamda konseptual asoslarini boshlang‘ich ta’lim bosqichidanoq to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish strategik ahamiyatga ega.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EKOLOGIK TARBIYA BERISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning ruhiy va psixofiziologik rivojlanish xususiyatlari ekologik tarbiya berish jarayonining metodologiyasini belgilaydi. Mashhur pedagog A.S.Makarenko va psixolog L.S.Vigotskiylarning tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, 6–10 yoshli bolalarda dunyoni emotsional anglash yetakchi o‘rin tutadi [2, 114-b.].

1. Hissiy-qabul qilishning yuqoriligi: Kichik maktab yoshidagi bolalar tabiatdagi go‘zallikni, o‘simlik va hayvonot olamini tez payqaydi hamda ularga nisbatan hamdardlik (empatiya) hissiga ega bo‘ladi.

2. Kognitiv rivojlanish bosqichi: Bu davrda ko‘rgazmali-amaliy va ko‘rgazmali-obrazli tafakkur ustunlik qiladi. Ekologik tushunchalarni nazariy ko‘rinishda emas, balki aniq misollar, kuzatishlar va amaliy harakatlar orqali yetkazish samarali natija beradi.

3. Xulq-atvor normalari shakllanishi: Bolada tabiatga munosabat sohasida ijtimoiy va axloqiy normalar (masalan, o‘simliklarni payhon qilmaslik, hayvonlarga ozor bermaslik, suvni tejash) oson singdiriladi.

“Ekologik tarbiya Shaxsning tabiat bilan uyg‘un yashash borasidagi ma’naviy-axloqiy mas’uliyatini tushunishidan boshlanadi. Bu mas’uliyatning tamali esa aynan bolalikda qo‘yiladi.” - N.N.Moiseev [3, 45-b.]

EKOLOGIK TARBIYANING KONSEPTUAL TAMOYILLARI VA BOSHQICHLARI

Konseptual tamoyillar.

• **Uzluksizlik va izchillik tamoyili:** Ekologik tushunchalar 1-sinfdan 4-sinfgacha soddadan murakkabga qarab, o‘quvchining yoshiga mos holda bosqichma-bosqich kengaytirib boriladi.

• **Fanlararo integratsiya tamoyili:** Ekologik mazmun faqat “Tabiiy fanlar” yoki “Atrofimizdagi olam” darslari bilan cheklanib qolmasdan, Ona tili, Matematika, Tasviriylik va San’at, Texnologiya hamda Tarbiya fanlari mazmuniga ham singdiriladi [4, 78-b.].

• **Hissiy va amaliy faoliyat birligi tamoyili:** O‘quvchi tabiat haqida nafaqat bilim oladi, balki uni asrash bo‘yicha aniq harakatlar (daraxt ekish, qushlarga in yasash, sinf va maktab hovlisini ko‘kalamzorlashtirish)da faol ishtirok etadi.

• **Mintaqaviylik va mahalliy komponent tamoyili:** Bolalarga avvalo o‘zi yashab turgan hudud, qishloq yoki shahar ekologiyasi, mahalliy tabiat obyektlari va suv resurslarini qadrlash hamda muhofaza qilish o‘rgatiladi.

Ekologik tarbiyaning bosqichli modeli.

Bosqich	Qamrab olingan sinflar	Asosiy maqsad va mazmun
I. Emotsional-tanishuv bosqichi	1-sinf	Tabiat obyektlari bilan tanishish, tirik va nodir mavjudotlarga nisbatan mehr va mehribonlik tuyg‘ularini uyg‘otish.
II. Kognitiv-anglash bosqichi	2–3-sinf	Tabiat va inson o‘rtasidagi bog‘liqlikni, sabab-oqibat aloqadorliklarini (masalan, suv va havoning ifloslanishi oqibatlarini) anglash.
III. Amaliy-faoliyat bosqichi	4-sinf	Ekologik muammolarni hal etishda kichik loyihalar, kuzatishlar va amaliy tadbirlarni mustaqil yoki jamoaviy bajara olish.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA EKOLOGIK TARBIYANI AMALGA OSHIRISHNING ZAMONAVIY USUL VA TEXNOLOGIYALARI.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsga bo‘lgan qiziqishini oshirish va ekologik bilimlarini mustahkamlash uchun quyidagi metodik yondashuvlar yuqori samaradorlik ko‘rsatmoqda:

1. Interaktiv va o‘yin texnologiyalari: Ekologik mazmunga ega rolli o‘yinlar (“O‘rmon posbonlari”, “Suv tomchisining sayohati”), didaktik viktorinalar va krossvordlar o‘quvchilarning ekologik savodxonligini o‘yin orqali oshiradi [5, 112-b.].

2. Loyiha usuli (Project-based learning): O‘quvchilarga kichik amaliy loyihalar beriladi. Masalan: “Mening sinfimdagi yashil burchak”, “Qog‘ozni tejaymiz – daraxtlarni asraymiz”, “Mening hududim flora va faunasi”. Bu usul o‘quvchilarda tadqiqotchilik va mas’uliyat tuyg‘usini shakllantiradi.

3. Ekskursiya va tabiat qo‘ynida o‘tkaziladigan darslar: Tabiat bag‘rida, bog‘larda, o‘simliklar dunyosini bevosita kuzatish orqali o‘tkazilgan darslar nazariy bilimlarni hayotiy ko‘nikmalarga aylantiradi [6, 54-b.].

4. Raqamli va media-texnologiyalar: Atrof-muhit muhofazasiga bag‘ishlangan qisqa metrajli ilmiy-ommabop animatsiyalar, 3D vizuallashgan tabiat manzaralari va interaktiv ilovalardan foydalanish bolalarda ekologik xavf-xatarlarni yaqqol tasavvur qilish imkonini beradi.

Xulosa va tavsiyalar. Boshlang‘ich sinflarda ekologik tarbiya berish – bu shunchaki tabiat haqida ma’lumot berish emas, balki shaxsning barqaror rivojlanish qadriyatlariga asoslangan ekologik madaniyatini shakllantirish jarayonidir. Ushbu jarayonni konseptual jihatdan to‘g‘ri tashkil etish quyidagi natijalarga olib keladi:

O‘quvchilarda tabiatga nisbatan ma’naviy-axloqiy va mas’uliyatli munosabat qaror topadi;

Ekologik muammolarning kelib chiqish sabablari va ularning oldini olish bo‘yicha boshlang‘ich amaliy ko‘nikmalar shakllanadi;

Fanlararo integratsiya orqali o‘quvchilarning mantiqiy, analitik va amaliy tafakkuri rivojlanadi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Boshlang‘ich sinf darsliklarida ekologik mazmundagi topshiriqlar va amaliy mashg‘ulotlar ulushini ko‘paytirish.

2. Maktablarda va sinf xonalarida “Yashil burchak” va mini-ekologik laboratoriyalarni tashkil etish.

3. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ekologik-pedagogik kompetensiyasini oshirish bo‘yicha maxsus metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ziyomuhammedov B., Ziyomuhammedova S. Ekologiya va ma’naviyat. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2020. – 160 b.

2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.

3. Моисеев Н. Н. Экология и образование. – Москва: ЮНИСАМ, 1996. – 192 с.

4. Nishonova Z. T., Alimova G. K. Boshlang‘ich ta’limda integratsiyalashgan darslarni tashkil etish metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. – 210 b.

5. Yusupova P. A. Maktabgacha va boshlang‘ich yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2018. – 144 b.

6. Palmer J. A. Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise. – London: Routledge, 1998. – 320 p.

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM TIZIMIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA KREATIVLIKNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Seytjanova U.Q.
Ajiniyoz nomidagi NDPI professori, p.f.n.

Tayanch so‘zlar: kreativlik, shaxsiy motivatsiya, kreativ ko‘nikmani yaratish, ijodiy jarayon, intellektual rivojlanish, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim.
Ключевые слова: креативность, личная мотивация, формирование творческих навыков, творческий процесс, интеллектуальное развитие, личностно-ориентированное обучение.
Key words: creativity, personal motivation, formation of creative skills, creative process, intellectual development, person-centered education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasi doirasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativlik qobiliyatlarini shakllantirishning ilmiy-pedagogik mexanizmlari tadqiq etilgan. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini faollashtiruvchi didaktik muhitni yaratish, ta’lim tarkibiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish hamda pedagogik hamkorlikni tashkil etish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, kreativlik tarkibidagi kognitiv va analitik komponentlarning o‘rni yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье в рамках личностно-ориентированной образовательной парадигмы исследуются научно-педагогические механизмы формирования креативности у учащихся начальных классов. Анализируются вопросы создания дидактической среды, активизирующей индивидуальные возможности учащихся, интеграции национальных и общечеловеческих ценностей в содержание образования и организации педагогического сотрудничества. Также освещается роль когнитивных и аналитических компонентов в структуре креативности.
SUMMARY:
This article explores the scientific and pedagogical mechanisms of forming creativity in primary school students within the framework of a person-centered educational paradigm. The issues of creating a didactic environment that activates individual capabilities of students, integrating national and universal values into the content of education, and organizing pedagogical cooperation are analyzed. The role of cognitive and analytical components in the structure of creativity is also highlighted.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy ta’lim strategiyasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z shaxsiy dunyoqarashini erkin ifoda etish ko‘nikmalarini shakllantirish

ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan. Bu vazifalar mamlakatimizni yanada rivojlantirishga qaratilgan Harakatlar strategiyasidagi «jismoniy sog‘lom, ruhiy va aqliy jihatdan rivojlangan, erkin fikrlovchi, Vatanga sodiq, qat’iy turmushlik ko‘zqarashga ega yoshlarni tarbiyalash, ularning ijtimoiy faolligini oshirish» bandlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Boshlang‘ich sinf yoshi shaxsdagi ijodiy nishonalarni aniqlash va ularni tizimli rivojlantirish uchun eng qulay (sensitiv) davr hisoblanadi. Shu sababdan, ta’lim jarayonida oila, mahalla va maktab hamkorligini kuchaytirish, o‘quvchilarning kreativ salohiyatini erta aniqlashga xizmat qiluvchi didaktik tizimni yaratish hamda pedagogik jarayonning metodik shart-sharoitlarini belgilash bugungi kun pedagogika fani oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review) Ilmiy manbalarda «kreativlik» (lotincha creatio – yaratish) tushunchasi yangi, o‘ziga xos moddiy yoki ma’naviy boyliklarni yaratish qobiliyati, noodatiy fikrlash va original g‘oyalarni ilgari surishga olib keluvchi intellektual jarayon sifatida ta’riflanadi. Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan F.Ehsonova kreativlikni «shaxs va jamiyat manfaatlari bilan bog‘liq o‘zgaruvchan ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlar doirasida vazifalarni hal qilishda insonning konstruktiv va original fikrlashga tayyorligi» deb baholaydi. Bu esa kreativlikning faqatgina individual xususiyat emas, balki ijtimoiy adaptatsiya qudrati ekanligini ko‘rsatadi.

Jahon pedagogika va psixologiya tajribasida o‘quvchilarning intellektual va kreativ darajasini aniqlash hamda baholash maqsadida turli diagnostik vositalar ishlab chiqilgan. Xususan: J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi; H.Ayzenkning intellektual testlari; J.P.Gilfordning divergent fikrlash modeli; J.Ravenning progressiv matritsalari shular jumlasidandir.

Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual operatsiyalari (konkret operatsiyalar bosqichi) dars jarayonida qanday shakllanishini tushuntirib beradi va kreativlikning intellektual poydevorini belgilaydi . H.Ayzenkning intellektual testlari (IQ) esa o‘quvchilarning kognitiv tezligi va mantiqiy fikrlash darajasini diagnostika qilish orqali, individual pedagogik yondashuvni tashkil etishga xizmat qiladi . Kreativlik tabiati bevosita J.P. Gilfordning divergent fikrlash modeli bilan bog‘liq bo‘lib, u muammoga bir nechta original va nostandart yechimlar topish qobiliyatini (ravonlik, moslashuvchanlik, o‘ziga xoslik) kreativlikning bosh mezoni sifatida belgilaydi . J. Ravenning progressiv matritsalari esa madaniy va lisoniy to‘siqlardan xoli bo‘lgan holda (non-verbal test), boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining vizual-mantiqiy fikrlash hamda mavhum (abstrakt) kreativ g‘oyalarni vizuallashtirish salohiyatini aniq baholash imkonini beradi . Ushbu metodologik vositalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual salohiyatini tashxislash bilan

birga, pedagogik ta’sirlarni individuallashtirish strategiyalarini belgilashga xizmat qiladi.

3. Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy Boshlang‘ich ta’lim konseptorual asoslarida o‘quvchilarni kreativ faollikka jalb qilish g‘oyasi yetakchi o‘rin tutadi. Bunda an’anaviy «axborot beruvchi» ta’limdan voz kechilib, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlariga asoslangan hamkorlik muhiti birinchi planga chiqadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasi doirasida ta’lim mazmuni o‘quvchining shaxsiy ijtimoiy tajribasini boyitishga va milliy qadriyatlarni o‘zlashtirishga qaratilishi lozim. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ta’lim mazmuniga singdirilishi natijasida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari shunchaki yodlangan ma’lumot emas, balki hayotiy kompetensiyaga aylanadi. Innovatsion didaktik o‘yinlar va texnologiyalardan foydalanish esa o‘quvchiga intellektual erkinlik beradi, bu esa o‘z navbatida kreativlikning tabiati hisoblangan shaxsiy motivatsiyani uyg‘otadi.

4. Tahlil va natijalar.

O‘quvchilarning kreativ faolligini ta’minlash va individual dunyoqarashini shakllantirish uchun ta’lim jarayonida ma’lum pedagogik shart-sharoitlar majmuini yaratish zarur. Bizning tadqiqotlarimiz davomida quyidagi didaktik mexanizmlar tizimlashtirildi. (1-rasm)

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim nazariyasiga tayanilgan holda, kreativlikni shakllantirish shartlari quyidagi tizimli talablarni taqozo etadi:

1. Taqdim etilayotgan o‘quv materiallarida qadriyatli va fikriy-mulohazali bilimlarni aks ettiruvchi muammoli tarkibiy bo‘limlarning mavjudligi;

2. O‘quvchi shaxsi uchun uning shaxsiy tajribasiga singdirilgan bilimlarning individual ahamiyati birinchi o‘ringa chiqishi.

5. Xulosa va takliflar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativlikni shakllantirishga qaratilgan shaxsga yo‘naltirilgan o‘quv muhiti didaktik o‘yinlar, loyihaviy faoliyat hamda o‘z-ara tahlil usullarini o‘z ichiga olishi kerak. Bu kabi metodlar o‘quvchilarning kreativ faolligini ifoda etish shakli bo‘lib, ular erkin qarorlar qabul qilish va ijodiy tashabbus ko‘rsatish ko‘nikmalarini amalda egallaydilar.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ ko‘nikmalari tuzilishi yaxlit integrativ birlik bo‘lib, o‘z ichiga irodaviy, mazmunli-jarayonli, sezgir-iqtiyoriy va analitik bo‘limlarni qamrab oladi. Bunda analitik qobiliyat alohida o‘rin tutadi.

Xulosa sifatida, kreativ faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi maxsus o‘quv muhitini tashkil etish orqali o‘quvchilarda quyidagi ijobiy natijalar va sifatlar shakllanishi aniqlandi:

1. Muloqot jarayonida o‘ziga xos (original) g‘oyalarni ilgari surish qobiliyati;
2. Standart bo‘lmagan kommunikativ va intellektual vazifalarni mustaqil sheshish ko‘nikmasi;
3. Hamkorlikka (kollaboratsiyaga) asoslangan ijodiy iskerlik komponentlari;
4. Tanqidiy va analitik fikrlash elementlarining tizimli ravishda yuksalishi;
5. Murakkab hayotiy yoki oquv to‘sqinliklarini modellashtirish va ularni prognoz qilish qobiliyatining tarkib topishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi "Xalq ta’limi tizimida uzluksiz metodik xizmat ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida"gi 822-sonli Qarori (Boshlang‘ich ta’lim konsepsiyasi).

3. Ehsonova F. (2021). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlashni shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlari. Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar, 4(2), 911–916.

4. Bekimbetova G. (2023). Zamonaviy ta’lim tizimida "4K" modelini amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari. Uzluksiz ta’lim, (3), 42–47.

5. Piaget J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press.

6. Eysenck H. J. (1994). The Measurement of Intelligence. London: Medical Technical Publishing.

7. Guilford J. P. (1967). The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill.

8. Raven J., Raven J. C., & Court J. H. (2003). Manual for Raven's Progressive Matrices and Vocabulary Scales. San Antonio, TX: Harcourt Assessment.

9. Slavin R. E. (1995). Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice (2nd ed.). Boston: Allyn & Bacon.

10. Kagan S. (1994). Cooperative Learning. San Clemente, CA: Kagan Cooperative Learning.

MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM MUASSASALARIDA O'SMIRLAR MA'NAVIY TARBIYASIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR O'QUVCHILAR O'RTASIDA O'TKAZILGAN SO'ROVNOMA NATIJALARI TAHLILI

Yusupov K.
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog'iston filiali mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: ma'naviy tarbiya, o'smirlar, oila tarbiyasi, maktab muhiti, internet, tengdoshlar ta'siri, milliy qadriyatlar, kelajak markazi.
Ключевые слова: духовное воспитание, подростки, семейное воспитание, школьная среда, Интернет, влияние сверстников, национальные ценности, центр будущего.
Key words: spiritual upbringing, adolescents, family upbringing, school environment, the Internet, peer influence, national values, Center for the Future.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tasarrufidagi Xo‘jayli tumani, Nukus shahri va Kegeyli tumani Kelajak markazlarining 5–8-sinf o‘quvchilari o‘rtasida anketa savolnoma tahlil materiallari. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'smirlar oilasi maktab, internet va madaniy axborot texnologiyalari, tengdoshlar hamda muhitning ta'sirini aniqlashdan iborat. So'rovnomada 202 nafar o'quvchi ishtirok etgan. Tadqiqot manbalarining ma'naviy tarbiyasi, milliy qadriyatlari, maktab tarbiyasi va maktab tarbiyasining ahamiyatini ko'rsatish. Shu bilan birga ayrim yo'nalishlarda qo'shimcha pedagogik ta'sir va boshqa ishlari zarurligi aniqlandi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлены результаты анкетирования учащихся 5–8 классов Центров будущего Ходжалинского района, города Нукуса и Кегельского района Министерства дошкольного и школьного образования Республики Каракалпакстан. Основная цель исследования – определить влияние семьи, школы, интернета и культурных информационных технологий, сверстников и окружающей среды на подростков. В опросе приняли участие 202 ученика. Источниками исследования послужили духовное воспитание, национальные ценности, школьное образование и важность школьного образования. При этом было установлено, что в некоторых областях необходимы дополнительные педагогические мероприятия и иная работа.
SUMMARY:
This article presents an analysis of survey data collected from students in grades 5–8 at the "Kelajak" (Future) Centers in the Khojayli district, Nukus city, and Kegeyli district—institutions under the jurisdiction of the Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Karakalpakstan.

The primary objective of the study was to identify the influence of family, school, the internet, cultural information technologies, peers, and the surrounding environment on adolescents. A total of 202 students participated in the survey. The study highlights aspects related to moral upbringing, national values, and the significance of school-based education. Additionally, the findings indicated a need for supplementary pedagogical interventions and further activities in certain areas.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda yosh avlodning ma’naviy barkamolligini ta’minlash davlat va jamiyat oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki har qanday mamlakatning kelajagi yoshlarning bilim darajasi, ma’naviy-axloqiy fazilatlari, milliy qadriyatlarga sodiqligi va fuqarolik pozitsiyasiga bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, o‘smirlik davri inson hayotining eng mas’uliyatli bosqichlaridan biri bo‘lib, ushbu davrda shaxsning dunyoqarashi, hayotiy qadriyatlari, xulq-atvori va ma’naviy qarashlari shakllanadi. Shu sababli o‘smirlarning ma’naviy tarbiyasiga ta’sir etuvchi omillarni chuqur o‘rganish va ularning tarbiyaviy imkoniyatlarini samarali yo‘lga qo‘yish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O‘smirlar ma’naviy kamolotining shakllanishida oila, maktab, mahalla, tengdoshlar muhiti, internet va ommaviy axborot vositalari hamda milliy qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu omillar yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitishi, ijtimoiy faolligini oshirishi va barkamol shaxs sifatida voyaga yetishishiga xizmat qilishi bilan birga, ayrim holatlarda salbiy ta’sir ko‘rsatishi ham mumkin. Ayniqsa, internet tarmog‘i va global axborot makonining kengayishi natijasida yoshlar turli g‘oya va qarashlar ta’siriga tez duch kelmoqda. Bu esa ularda mustahkam ma’naviy immunitetni shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida yoshlarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil qilish, ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda maktabdan tashqari ta’lim muassasalari, xususan Kelajak markazlari muhim o‘rin egallaydi. Mazkur markazlarda tashkil etilayotgan turli to‘garaklar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, ijodiy va sport mashg‘ulotlari o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish, bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish hamda ularning ma’naviy kamolotini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tasarrufidagi Kelajak markazlarida tahsil olayotgan 202 nafar 5–8-sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘smirlar ma’naviy tarbiyasiga ta’sir

etuvchi asosiy omillarni aniqlash, ularning tarbiyaviy imkoniyatlarini baholash hamda ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari oila, maktab, internet, tengdoshlar muhiti, shaxsiy ma'naviyat va milliy qadriyatlarning o'smirlar ma'naviy kamolotidagi o'rnini aniqlashga hamda maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy ishlar samaradorligini baholashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodikasi

Tadqiqotda anketa-so'rovnoma metodidan foydalanildi. So'rovnomada jami 202 nafar o'quvchi ishtirok etdi.

Ishtirokchilar tarkibi:

- 5-sinf – 76 nafar (37.6%)
- 6-sinf –45 nafar (22.2%)
- 7-sinf – 46 nafar (22.7%)
- 8-sinf – 35 nafar (17.3%)

Jinsiy tarkibi:

- Qizlar – 113 nafar (55.9%)
- O'g'il bolalar – 89 nafar (44,1%)

Anketa so'rovnomasi 6 ta asosiy yo'nalish bo'yicha ishlab chiqilib, jami 12 ta savolni o'z ichiga oldi:

1. Oila tarbiyasi;
2. Maktab muhiti;
3. Internet va axborot olish (OAV);
4. Do'stlar va tengdoshlar ta'siri;
5. Shaxsiy man'naviyat;
6. Ijtimoiy-madaniy omillar.

Har bir savol uchun bitta to'g'ri javob varianti oldindan belgilab qo'yildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

1. Oila tarbiyasining o'smirlar ma'naviyatiga ta'siri.**Tadqiqotning birinchi yo'nalishi oila tarbiyasining o'mirlar ma'naviy kamotiga ta'sirini aniqlashga qaratildi. Ma'lum, oila farzandini shakllantirgan eng muhim ijtimoiy institut bo'lib, unda berilgan tarbiyaga asoslangan axloq, xulq-atvori va ma'naviy qarashlarining rivojlanishida hal qiluvchi o'rin tutadi.**

Birinchi savolda respondentlardan ota-onaning yaxshi tarbiyasi nimada namoyon bo'ladi. Olingan soniga ko'ra, A variantini 9 nafar (4.5%), B variantini 27 nafar (13,4%), C variantini 156 nafar (77,2%) hamda D variantini 12 nafar (5,9%) o'quvchi tanladi. Savolning to'g'ri javobi C varianti bo'lib,

respondentlarning mutlaq ko'pchiligi ota-ona tarbiyasi mehr-muhabbat, e'tibor va nazoratning uyg'unligi orqali namoyon bo'lishini to'g'ri e'tirof etgan. Ushbu natija o'zining ishtirokida sog'lom tarbiyaviy tasavvurlar yetarli darajada shakllanganligini ko'rsatadi. Ularning ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati va o'rnini to'g'ri anglashlari ishtirokchilarning savollarga bergan javoblaridan ma’lum.

Ikkinchi savolda ota-onaning shaxsiy namunasi farzand tarbiyasiga qay darajada ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Natijalarga ko'ra, 132 nafar respondent (65,3%) to'g'ri javob variantini tanlagan bo'lsa, 70 nafar o'quvchi (34,7%) boshqa javoblarni belgilagan. Ushbu ko'rinishdagi o'quvchilarning o'ziga xos xususiyati, odobi va kundalik hayotdagi namunasini tarbiyaning muhim omili sifatida ko'rsatishi, javob beruvchilarning qariyb uchdan bir qismi bu masalada etarlicha ishtirokga ega emasligi aniqlandi. Bu esa ota-onaning shaxsiy namunasining tarbiyaviy ahamiyatini yanada kengroq yaratadi, oila va ta'lim hamkorligida targ'ibot-tashviqot ishlarini olibborish zarurligini ko'rsatadi.

2.Maktab muhitining o'smirlar ma'naviy tarbiyasidagi ahamiyati. **Tadqiqotning yo'nalishi maktab muhitining o'smirlar ma'naviy tarbiyasiga ta'sirini aniqlashga qaratildi. Maktab milliy bilim beruvchi, balki o'quvchilarning axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy xususiyatlarini shakllantiradi muhim tarbiya maskani. barcha, o'qituvchining shaxsiy namunasi, maktabdagi ma'naviy-ma'rifiy muhit ham o'quvchilarning muhim shaxs sifatida kamol topishida o'rin tutadi.**

Uchinchi savolda o'qituvchining o'quvchiga ta'siri haqida qarashlar o'rganildi. Natijalarga ko'ra, 92 nafar respondent (45,5%) savolning to'g'ri javobi bo'lgan B variantini tanlagan. Shu bilan birga, 93 nafar o'quvchi (46,0%) A variantini belgilagan. Bu dastur o'quvchilarning bir qismi o'qituvchini faqat bilim uchun belgilangan qabul qilishni ko'rsatadi. Bu esa o'qituvchi nafaqat ta'lim beradi, balki o'quvchilar uchun tarbiyachi, maslahatchi va shaxsiy namuna vazifasini ham ko’rsatadi. Respondentlarning jamoaviy ishlab chiqarish jihatni to'g'risida o'qituvchining tarbiyaviy rolini yanada kengroq targ'ib etish zarurligini ko'rsatadi.

To'rtinchi savolda ta’lim muassasalarida amalga oshirilayotgan tarbiyaviy ishlarning ahamiyati baholandi. So'rovnoma yordamga ko'ra, respondentlarning 159 nafari (78,7%) tarbiyaviy yordamni o'quvchilarning odob-atvori, xulq-atvori va ma'naviy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qilishini to'g'ri ko'rsatgan. Ushba yuqori ko'rinishdagi o'quvchilarning maktabda tashkil etilayotgan tarbiyaviy faoliyatning ahamiyatini to'g'ridan-to'g'ri ta'minlash va uni rivojlantirish omili sifatida namoyon bo'ladi.

Olingan ma’lumotlar maktabning o'smirlar tarbiyasidagi o'rnini yuqori baholaydi. O'quvchilarning katta qismi maktabdagi tarbiyaviy ishlarning ahamiyatini anglab yetgan bo'lsa-da, o'qituvchining shaxsiy namunasi va tarbiyaviy ta'siridagi tasavvurlarni yanada yaxshilash zarur. Shu maqsadda maktablarda o'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mavqeini yorituvchi ma'naviy-ma'rifiy, davra targ'ibot ishlarini muntazam tashkil etish zarur. Shuningdek oila va maktabdan tashqari ta'lim muassasasi hamkorligini mustahkamlash zarurligini tasdiqlaydi.

3.Internet va ommaviy axborot vositalarining o'smirlar ma'naviyatiga ta'siri. **Tadqiqotning ushbu yo'nalishi internet va axborot texnologiyalarining o'smirlar ma'naviy tarbiyasiga ta'sirini o'rganishga qaratildi. Bugungi kunda internet yoshlarning ajralmas qismiga aylanib, axborot olish, bilimlarini bo'lishish, muloqot qilish, dunyoqarashini oshirish hamda bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda.**

Internet orqali o'smirlar turli ta'limiy, ma'rifiy va madaniy resurslardan foydalanishga ega bo'lib, bu intellektual va ma'naviy rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, internet tarmog'ida mavjud bo'lgan ayrim yomon mazmundagi axborotlar, yot g'oyalar, zo'ravonlik yoki axloqiy me'yorlarga zid materiallar yoshlarning ma'naviy-axloqiy qarashlari va xulq-atvoriga salbiy ta'sir ham ko'rsatishi mumkin.

Beshinchi savolda internetning insonning fikrlashi va xulq-atvoriga ta'siri haqidagi o'quvchilarning qarashlari o'rganildi. Natijalarga ko'ra, 120 nafar respondent (59,4%) internet insonning fikri, dunyoqarashi va xulq-atvoriga yuqori darajada ta'sir ko'rsatishini to'g'ri e'tirof etgan. Ushbu natijalar o'zining axborot vositalarii internetning ijtimoiy axborot manbai, balki shaxsiy ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida o’z aksini topadi. Shu bilan birga, respondentlarning 82 nafari (40,6%) boshqa javob variantlarini tanlagan. Ushbu holat ayrim o'quvchilarda internetning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish haqidagi tasavvurlar yetarli darajada shakllanmagan yoki ular internetning ushbu ta'sirini to'liq anglab etmagan.

Oltinchi internetdan to‘g‘ri foydalanishning maqsadi aniqlangandi. Natijaga ko'ra, respondentlarning 153 nafari (75,7%) internetdan foydali va zarur ma'lumotlarni izlash, bilim olish hamda o'z ustida ishlashni kengaytirishni to'g'ri javob sifatida tanlagan. Bu ko'rinishdagi o'quvchilarning ishtiroki internetning ta'limiy va ma'rifiy sifatini yaxshi anglash hamda undan maqsadli foydalanish uchun intilishlarini ko'rsatadi.

Tadqiqot internetning o'smirlar hayotida milliy ko'ngilochar vosita, balki muhim ta'lim va tarbiyaviy manba sifatida ham o'rin egallashini tasdiqlaydi.

O'zining katta qismi internetdan bilim va foydali axborotlarni izlash orqali olishni afzal ko'rmoqda. Bu asosiy texnologiyalarning yoshlar ma'naviy kamolidagi o'rni alohida ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, ayrim respondentlarning internetdan asosan o'yin-kulgilarni o'tkazish vositalari sifatida ma'qullashi bu yoshlar o'rtasida media madaniyatini yanada rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Shu sababli o'quvchilarda internetdan foydalanish, maqsadli va samarali yordam ko'rsatish, axborotlarni tanqidiy tahlil qilish madaniyatini rivojlantirish hamda savodxonlikda ma'naviy-axloqiy yordamlar berish zarur.

4.Tengdoshlar va do'stlar ta'sirining o'smirlar ma'naviy tarbiyasidagi o'rni. **Tadqiqotning to'rtinchi yo'nalishi o'smirlar ma'naviy kamolotida tengdoshlar va do'stlar ta'sirining ahamiyatini o'rganishga qaratildi. O'smirlik bilan shaxsiy munosabatlari kengayib, tengdoshlar bilan muloqot va do'stlik aloqalari muhim kasb etadi. Aynan shu davrda o'zmirlarning do'stlari, o'rtoqlari xulq-atvorlariga ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchliroq ta'sir qiladilar.**

Yettinchi savolda o'quvchilarning yaxshi do'st haqidagi tasavvurlari o'rganildi. Natijalarga ko'ra, respondentlarning 168 nafari (83,2%) yaxshi do'stning eng muhim sifatida qo'llab-quvvatlash, yordam berish va qiyin vaziyatlarda yonida bo'lishni e'tirof etgan. Bu tadqiqot muntazam ravishda eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu natija o'zining ishtiroki bilan bog'liq munosabatlarini ishonch, samimiy, mehr-oqibat va o'zaro yordam natijasida paydo bo'lgan ko'rinishi. Bu esa ularda sog'lom ijtimoiy munosabatlar va ma'naviy munosabatlarning shakllanayotganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, respondentlarning 34 nafari (16,8%) boshqa javob variantlarini tanlagan. Bu holat ayrim o'quvchilarda do'stlikning asl mazmuni va ma'naviy-axloqiy asoslari to'g'risida tasavvurlar etarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi. Ularning ayrimlarini do'stlikni faqat vaqt o'tkazish, umumiy xarakterga ega bo'lish yoki manfaatlar bilan bog'lagan bo'lishi mumkin.Ushbu natija o'quvchilarda haqiqiy do'stlik, o'zaro hurmat, sadoqat va mas'uliyat kabi xususiyatlarning mazmunini yanada chuqurroq-anglab etishishlariga muntazam pedagogik muhit yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Sakkizinchi savolda do‘stlarning noto‘g‘ri ta’siridan qanday saqlanish yo'llari aniqlashtirildi. So'rovnomaga ko'ra, respondentlarning 117 nafari (57,9%) bunday vaziyatlarda mustaqil fikrlash va to'g'ri qaror qabul qilish eng muhimi deb ijobiy ta'kidlagan. Ushbu natija o'quvchilarning ma'lum tanqidiy va mustaqil fikrlash ko'rinishi shakllanganidan dalolat beradi. Respondentlarning (42.1%) esa boshqa javob variantlarini tanlaganligi sababli, ayrim o'quvchilarda

ta'sirlarga qarshi turish bo'yicha etarli bilim va ko'nikmalarning so'st shakllanganligni ko'rsatadi.

Olingan manbalardan ko'rish mumkinki, o'sha do'stlikni o'smirlar yaxshi anglaydilar va haqiqiy do'stlikni o'zaro yordam bilan qo'llab-quvvatlash bilan bog'laydilar. Shu bilan birga, tengdoshlarning noto'g'ri ta'sirlariga bir qismi do'stlar guruhiga moslashish uchun noto'g'ri yordam-ni ham qabul qilish mumkin deb hisoblaydi. Bu esa o'smirlik davrida tengdoshlar fikrining ota-ona yoki o'qituvchi ta'siridan ustun kelishi bilan izohlanadi. Lekin o'smir-yoshlarda mustaqil fikrlash va ongli qaror qabul qilish masalalarida ma'naviy-ma'rifiy sog'lom fikrlashni yanada mustahkamlash zarur. «Haqiqiy do'st qanday bo'lishi kerak?»,«Men mustaqil qaror qabul qila olaman» va h.b mazmunidagi treninglar, davra suhbatlari va orqali o'quvchilarning odob-ahloq hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

5.Shaxsiy ma'naviyat va o'zini tarbiyalashning o'smirlar kamolotidagi ahamiyati. **Tadqiqotning beshinchi yo'nalishi o'smirlarning shaxsiy ma'naviyati va o'zini-o'zi tarbiyalashga bo'lgan munosabatini o'rganishga qaratildi. Ma'naviy barkamol shaxsni ro'yobga chiqarishda aqlan va jismonan insonning o'z ustida ishlashi, xulq-atvorini ta'minlash va ma'naviy insonga amal qilishi ham muhim kasb etadi. Shu bois o'quvchilarning yaxshi xulq va o'zini tarbiyalash haqidagi tasavvurlarini baholashning muhim jihatlaridan biri bo'ldi.**

To'qqizinchi savolda respondentlarning yaxshi xulqli o'quvchi haqidagi qarashlari o'rganildi. Natijalarga ko'ra, 174 nafar respondent (86,1%) yaxshi xulqli o'quvchini odobli, rostgo'y, mas'uliyatli va boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo'ladigan darajada baholagan. Bu tadqiqot muntazam ravishda eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu natija o'quvchilarning ishtirokida odob-axloq, rostgo'ylik, hurmat va insonparvarlik kabi ma'naviy xususiyatlar haqida to'g'ri kelib chiqishlar shakllanganligini ko'rsatadi. Jamiyat va shaxsiy hayotidagi ahamiyatini yaxshi anglashlari tufayli, ijobiy xulq-atvorning ko'rinishi.

Shu bilan birga, respondentlarning 28 nafari (13,9%) boshqa javob variantlarini tanlagan. Bu holat ayrim o'quvchilarda yaxshi xulq-atvorning mazmun-mohiyati haqidagi tasavvurlar to'liq shakllanmaganligini ko'rsatadi. Ular yaxshi xulqni faqat tashkilot intizom, shaxsiy manfaatdor yoki alohida shaxs bo'lgan yordam bilan bog'lanishi mumkin, jismoniy ma'naviy fazilatlarning keng qamrovli mazmuni respondentlar tomonidan bir xil darajada anglab yetilmaganligi tushuniladi.Ushbu holat o'quvchilar o'rtasida odob-axloq, insonparvarlik, mas'uliyat, halollik va o'zaro hurmat kabi xususiyatlarni

yanada chuqurroq yaxshilashga yordam beradigan ma'naviy-ma'rifiy ta'limiy mashg'ulotlar zarurligini ko'rsatadi.

O'ninchi savolda yaxshi xulqli bo'lish yo'llari aniqlashtirildi. So'rovnoma ustida ishlashga ko'ra, respondentlarning 165 nafari (81,7%) yaxshi inson bo'lib voyaga yetishish va rivojlantirish uchun o'zi muntazam ishlash hamda o'zini tarbiyalash zarurligini ta'kidlagan. Ushbu natijasi o'quvchilarning katta qismi shaxsiy va ma'naviy kamolot insonning o'z sa'y-harakati, intilishi va o'zini rivojlantirishga bo'lgan mas'uliyati bilan bog'liq sharhlarni ko'rish mumkin.

Shu bilan birga, respondentlarning 37 nafari (18,3%) boshqa javob variantlarini tanlagan. Bu holat ayrim o'quvchilarda xulq-atvor va shaxsiy kamolotning yordamida insonning o'z ustida ishlashi muhim omil haqida tasavvurlaning sust rivojlanganligini ko'rsatadi. Ularning ayrimlarini faqat zararli harakatlardan o'zlarini nazorat qilish hatti-harakatlari bilan bog'lash mumkin.Ushbu natija o'quvchilarda o'zini-zi tarbiyalash, shaxsiy mas'uliyat va maqsad sari intilish ko'rinishini rivojlantirish zarurligini oshirish. Shu maqsadda maktab va maktabdan tashqari ta'lim maqsadlarida o'zini o'zi rivojlantirish, shaxsiy o'sish va ma'naviy kamolotga bag'ishlangan treninglar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etish mumkin.

6.Ijtimoiy-madaniy muhit va milliy qadriyatlarning o'smirlar ma'naviy tarbiyasidagi o'rni. **Tadqiqotning oltinchi yo'nalishi o'smirlar ma'naviy tarbiyasiga ijtimoiy-madaniy muhit va milliy qadriyatlarning ta'sirini o'rganishga qaratildi. Milliy an'analar, urf-odatlar, qadriyatlar hamda madaniy meros yosh avlodning ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim bosqishlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, maktabdan tashqari ta'lim muassasasida tashkil etilayotgan turli tadbirlar, to'g'ridan-to'g'ri va ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etishga qaratilgan mashg'ulotlar ularning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.**

O'n birinchi savolda milliy an'analar va urf-odatlarning o'smir-yoshlar ma'naviy rivojlanishidagi ahamiyati o'rganildi. So'rovnomaga ko'ra, respondentlarning 135 nafari (66,8%) milliy an'analar va urf-odatlar yoshlarning ma'naviy kamolotini rivojlantirish, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini yaxshilash hamda ma'naviy qadriyatlarni asrab-avaylashga xizmat qilishini to'g'ri e'tirof etgan.

Ushbu natijalar o'zining omillari milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarning tarbiyaviy ahamiyatini anglashini ko'rsatadi. Barcha, milliy an'analar yosh avlodda Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat, kichiklarga

izzat, mehr-oqibat, hamjihatlik va milliy g'urur kabi muhim ma'naviy-axloqiy fazilatlarni boshqarishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, respondentlarning 67 nafari (33.2%) miqdorida ushbu savolga to'g'ri javob bermaganligi ayrim o'quvchilarda milliy ma'lumotlarning ma'naviy tarbiyadagi o'rni haqidagi tasavvurlar etarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi. Bu holat ta'lim-tarbiya jarayonida milliy an'analar va urf-odat mazmun-mohiyatini o'smir-yoshlar o'rtasida kengroq tushunchalarni shakllantirish, ularni yoshlar ongiga muntazam singdirib borish lozim.

O'n ikkinchi savolda to'garaklar faoliyatining o'quvchilar hayotidagi ahamiyati baholandi. Natijalarga ko'ra, respondentlarning 183 nafari (90,6%) o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishi, ijtimoiy faolligini hisobga olgan holda shaxsiy kamolotiga xizmat qilishini to'g'ri e'tirof etgan. Bu ko'rinishdagi o'quvchilarning ishtiroki to'g'araklarning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatini anglab yetganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, respondentlarning 19 nafari (9,4%) to'g'ridan-to'g'ri faoliyatining ushbu va ahamiyatini to'liq anglab yetmagan yoki savolga noto'g'ri javob bergan. Bu holat ayrim o'quvchilarda to'garaklarning shaxsiy hayoti, ijtimoiylashuv va bo'sh vaqtni samarali tashkil etishdagi o'rni haqida imkoniyatlar darajasida shakllanganligini ko'rsatadi. Hozirgi natijada o'quvchilar o'rtasida to'garaklar faoliyatining mazmuni bo'yicha targ'ibot-tushuntirish ishlarini ishlab chiqarish zarurligini anglatadi.

Olingan ijtimoiy-madaniy muhit va milliy o'smirlar ma'naviy tarbiyasining muhim yordami bilan tasdiqlaydi. O'quvchilar milliy an'analar va urf-odatlarning ma'naviy ahamiyatini anglab yetayotgan bo'lsalar- bu va jismoniy jihatdan yanada zarur,milliy qadriyatlarni targ'ib etuvchi resurslar, uchrashuvlar, ma'naviyat soatlari va madaniy jihatdan muhim kapital ega.

Kelajak markazlari va maktablardan tashqari ta'lim dasturlari to'garaklar o'quvchilarining imkoniyatlari va iste'dodlarini rivojlantirish, ularni foydali faoliyatga jalb etish hamda ma'naviy-axloqiy yordam kamol toptirishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Umuman olganda, tadqiqotda milliy omillar, ur-odatlar maktabdan tashqari ta'lim faoliyati o'smirlar ma'naviy tarbiyasiga tasir ko'rsatishini tasdiqladi. Kelajak markazlarida faoliyat yuritayotgan to'g'araklar ma'naviy, ijtimoiy va shaxsiy hayotda muhim o'rin tutishi aniqlandi. Bu esa ushbu yo'nalishdagi yanada ta'minlash va qamrovini zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot natijalari Qoraqalpog‘iston Respublikasi Xo‘jayli tumani, Nukus shahri va Kegeyli tumanidagi Kelajak markazlarida tahsil olayotgan 202

nafar 5–8-sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma asosida o‘smirlar ma’naviy tarbiyasiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘smirlar ma’naviy kamolotida eng muhim omillardan biri oila tarbiyasi hisoblanadi.Respondentlarning aksariyati ota-onaning mehr-muhabbati, e’tibori va nazorati farzand tarbiyasining asosiy omili ekanligini to‘g‘ri baholagan. Bu esa oilada sog‘lom ma’naviy muhit shakllanayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ayrim o‘quvchilarda ota-onaning shaxsiy namunasi tarbiyadagi ahamiyatini yetarli darajada anglamaslik holatlari ham kuzatildi.

Tadqiqot natijalari maktab muhitining ham o‘smirlar ma’naviy tarbiyasida muhim o‘rin tutishini tasdiqladi. O‘quvchilarning katta qismi maktabda amalga oshirilayotgan tarbiyaviy ishlarning ahamiyatini e’tirof etgan bo‘lsada, o‘qituvchining tarbiyachi va shaxsiy namuna sifatidagi rolini to‘liq anglab yetmagan o‘quvchilar ham mavjudligi aniqlandi. Bu esa maktablarda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni yanada kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Internet va ommaviy axborot vositalari bo‘yicha olingan natijalar o‘quvchilarning aksariyati internetdan foydali ma’lumot olish va bilimlarini oshirish maqsadida foydalanayotganligini ko‘rsatdi. Biroq ayrim respondentlarda internetning ma’naviy rivojlanishga ta’siri haqidagi tushunchalar yetarli shakllanmaganligi aniqlandi. Bu esa media savodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirish zarurligini anglatadi.

So‘rovnoma natijalari tengdoshlar va do‘stlar ta’siri o‘smirlar hayotida muhim o‘rin egallashini ko‘rsatdi. Respondentlarning aksariyati haqiqiy do‘stlikni o‘zaro yordam, qo‘llab-quvvatlash va sadoqat bilan bog‘lagan. Shu bilan birga, ayrim o‘quvchilarda tengdoshlarning salbiy ta’siriga qarshi turish ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatildi.

Shaxsiy ma’naviyat va o‘zini-o‘zi tarbiyalash masalalarida respondentlarning katta qismi yaxshi xulq, odob-axloq, halollik va mas’uliyat kabi fazilatlarni to‘g‘ri baholagan. O‘quvchilarning aksariyati insonning ma’naviy kamoloti o‘z ustida muntazam ishlash bilan bog‘liqligini e’tirof etgan. Bu esa o‘smirlarda o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoj shakllanayotganligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning eng yuqori natijalaridan biri to‘garaklar faoliyatiga oid savollarda kuzatildi. Respondentlarning 90,6 foizi to‘garaklar o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ijtimoiy faolligini oshirish va shaxsiy kamolotiga xizmat qilishini ta’kidlagan. Bu esa Kelajak markazlari va maktabdan tashqari ta’lim muassasalari o‘smirlar ma’naviy tarbiyasida muhim pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o‘smirlar ma’naviy tarbiyasining samaradorligi oila, maktab, internet muhiti, tengdoshlar, milliy qadriyatlar hamda maktabdan tashqari ta’lim muassasalari faoliyatining o‘zaro uyg‘un hamkorligiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlar asosida ma’naviy-tarbiyaviy ishlarni yanada takomillashtirish, o‘quvchilarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash va ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash bo‘yicha tizimli choralarni kuchaytirish zarurligi aniqlandi.

Pedagogik tavsiyalar:

1.Oila bilan ishlash bo‘yicha tavsiyalar

-Ota-onalar uchun “Farzand tarbiyasida shaxsiy namunaning o‘rni”, “Oilada ma’naviy muhit yaratish” mavzularida seminar-treninglar tashkil etish.

-Oila, maktab va Kelajak markazlari hamkorligini mustahkamlash.

-Ota-onalarni farzandlarning bo‘sh vaqtini nazorat qilish va mazmunli tashkil etishga jalb qilish.

2.Maktab va pedagoglar faoliyatini takomillashtirish

-O‘qituvchilarning tarbiyachi sifatidagi rolini kuchaytirishga qaratilgan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni ko‘paytirish.

-“Ustoz – ma’naviyat targ‘ibotchisi” loyihalarini joriy etish.

-Sinf soatlari va ma’naviyat darslarida hayotiy misollar asosida tarbiyaviy mashg‘ulotlar tashkil etish.

3.Media savodxonlikni rivojlantirish

-O‘quvchilar uchun “Xavfsiz internet”,“Media madaniyat”, “Tanqidiy fikrlash” mavzularida treninglar o‘tkazish.

-Internetdagi zararli axborotlarni aniqlash va ulardan himoyalanish ko‘nikmalarini shakllantirish.

-Raqamli texnologiyalardan ma’naviy-ma’rifiy maqsadlarda foydalanish madaniyatini rivojlantirish.

4.Tengdoshlar bilan ishlash

-“Haqiqiy do‘stlik”, “Liderlik va jamoada ishlash”, “Salbiy ta’sirlarga qarshi turish” mavzularida treninglar tashkil etish.

-O‘quvchilar o‘rtasida mentorlik va tengdoshlar ko‘magiga asoslangan loyihalarni yo‘lga qo‘yish.

-Psixologlar ishtirokida kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish mashg‘ulotlarini o‘tkazish.

5.Shaxsiy ma’naviyatni rivojlantirish

-O‘zini-o‘zi tarbiyalash, maqsad qo‘yish va shaxsiy rivojlanishga bag‘ishlangan treninglar tashkil etish.

-“Bir oyda bir fazilat”, “Yaxshi inson bo‘lish yo‘lida” kabi ma’naviy loyihalarni amalga oshirish.

-O‘quvchilarning o‘z ustida ishlash motivatsiyasini kuchaytiruvchi tanlov va aksiyalarni yo‘lga qo‘yish.

6. Milliy qadriyatlar va to‘garaklar faoliyatini rivojlantirish

-Milliy an’ana va urf-odatlarga bag‘ishlangan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar sonini oshirish.

-To‘garaklar qamrovini kengaytirish va yangi yo‘nalishlarni tashkil etish.

-Mahalla, nuroniylar va madaniyat muassasalari bilan hamkorlikda uchrashuvlar o‘tkazish.

-Kelajak markazlarida “Milliy qadriyatlar haftaligi”,“Ma’naviyat festivali”, “Ustoz va shogird” loyihalarini muntazam tashkil etish.

Umuman olganda o‘smir-yoshlar ma’naviy tarbiyasini yanada takomillashtirish uchun “Oila–Maktab–Kelajak markazi–Mahalla” hamkorligiga asoslangan kompleks pedagogik modelni amaliyotga joriy etish,barcha tarbiyaviy subyektlarning o‘zaro hamkorligini kuchaytirish hamda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tizimli ravishda olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018.
2. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – Toshkent, 2020.
3. Mavlonova R. Pedagogika – Toshkent, 2022.
4. Hasanboyev J. Pedagogika nazariyasi va tarixi – Toshkent, 2021.
5. Jo‘rayev R. Axborot madaniyati va media savodxonlik – Toshkent, 2021.
6. Raqamli pedagogika asoslari – Toshkent, 2023.
7. Botirova D.B. Yosh davrlar pedagogik psixologiyasi – Toshkent, 2021.
8. G‘oziev E.G‘. Yosh psixologiyasi – Toshkent, 2020.
9. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi – Toshkent, 2021.
10. Vohidov M. Shaxs va ma’naviyat – Toshkent, 2019.
11. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va tarbiya – Toshkent, 2020.
12. Maktabdan tashqari ta’lim pedagogikasi – Toshkent, 2023.

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

O‘ZBEK MILLIY ESTRADA QO‘SHIQLARI VOSITASIDA BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Azizov R.K.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogika milliy instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: ma’naviy-axloqiy tarbiya, milliy estrada san’ati, bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi, badiiy-estetik did, milliy qadriyatlar, vatanparvarlik tuyg‘usi, tarbiyaviy salohiyat, pedagogik shart-sharoit, musiqiy ta’lim, ijodiy faoliyat.
Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, национальное поп-арт, будущий учитель музыки, художественно-эстетический вкус, национальные ценности, чувство патриотизма, образовательный потенциал, педагогические условия, музыкальное образование, творческая деятельность.
Key words: spiritual-moral upbringing, national pop music art, future music teacher, artistic-aesthetic taste, national values, sense of patriotism, educational potential, pedagogical conditions, music education, creative activity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘zbek milliy estrada qo‘shiqchiligining tarbiyaviy salohiyati va undan bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish jarayonida foydalanish masalalari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Muallif estrada qo‘shig‘ining o‘ziga xos badiiy-emotsional tabiatini, uning yosh avlod ongi va qalbiga ta’sir etish mexanizmlarini yoritib, milliy estrada namunalarini tanlash mezonlarini hamda ularni pedagogika oliy ta’lim muassasalari ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning metodik yo‘nalishlarini ishlab chiqqan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируется образовательный потенциал узбекского национального эстрадного пения и вопросы его использования в процессе совершенствования духовно-нравственного воспитания будущих учителей музыки. Автор освещает уникальную художественно-эмоциональную природу эстрадного пения, механизмы его воздействия на умы и сердца молодого поколения, разрабатывает критерии отбора образцов национальной эстрады и методические направления их внедрения в образовательный процесс высших педагогических учебных заведений.
SUMMARY:
This article analyzes-from a scientific-pedagogical perspective—the educational potential of Uzbek national pop music and the issues surrounding its use in enhancing the spiritual and moral upbringing of future music teachers. The author examines the distinctive artistic and emotional nature of pop songs and the mechanisms by which they influence the minds and hearts of the younger generation; furthermore, the author establishes criteria for selecting examples of national

pop music and outlines methodological approaches for integrating them into the educational process at higher pedagogical institutions.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yosh avlodning ma’naviy-axloqiy barkamolligini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Jamiyatimizda milliy g‘oya, milliy istiqlol mafkurasi va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tarbiya tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishda ta’lim muassasalari, xususan, pedagogika yo‘nalishi zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi. Bu jarayonda san’at turlari, ayniqsa musiqa san’ati alohida o‘rin tutadi, chunki musiqa insonning hissiy-emotsional olamiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi, uning qalbiga eng tez yo‘l topuvchi vosita hisoblanadi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi nafaqat notalarni o‘qitish yoki cholg‘u asbobida chalishni o‘rgatuvchi mutaxassis, balki o‘quvchi shaxsining ma’naviy-axloqiy qiyofasini shakllantiruvchi tarbiyachi hamdir. Shu bois pedagogika oliy ta’lim muassasalarida musiqa yo‘nalishi talabalarining o‘zlarida yuksak ma’naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida kamol toptirish alohida dolzarblik kasb etadi.

Zamonaviy madaniy makonda estrada san’ati yoshlar orasida eng ommabop musiqa yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Estrada qo‘shig‘ining ommabopligi, tinglovchiga tezkor va kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatish xususiyati uni tarbiyaviy jihatdan ikki tomonlama omilga aylantiradi: bir tomondan, u yuksak badiiy did va ma’naviy qadriyatlarni singdirish vositasi bo‘lishi mumkin bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mazmun jihatdan sayoz, milliy ruhdan yiroq namunalar orqali yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ham mumkin. Ayni shu ziddiyatli holat o‘zbek milliy estrada qo‘shiqchiligining eng yaxshi namunalarini ilmiy asosda tanlash, tizimlashtirish va ulardan bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari tayyorlash jarayonida maqsadli foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Mavzuning ilmiy-nazariy jihatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, pedagogika fanida musiqa orqali ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari, jumladan xalq og‘zaki ijodi va mumtoz maqom san’ati vositasidagi tarbiyaviy ishlar yetarlicha yoritilgan. Biroq milliy estrada qo‘shiqchiligining o‘ziga xos tarbiyaviy salohiyatini bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari tayyorlash tizimida maqsadli va tizimli tarzda qo‘llash masalasi hozirgacha alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Aynan shu holat mazkur mavzuning ilmiy dolzarbligini belgilaydi va uni maxsus tadqiq etishni taqozo qiladi.

Estrada so‘zi lotincha “estrado” – “platforma”, “sahna” degan ma’noni anglatib, keng auditoriyaga mo‘ljallangan, ommabop, tinglovchiga tezkor his-tuyg‘u orqali ta’sir etuvchi sahna san’ati turini bildiradi. Estrada qo‘shig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari qatoriga uning ixcham musiqiy-she’riy shakli, kuyning

yodda qolarli va oson idrok etilishi, matn bilan ohangning uyg‘un birikuvi, ijrochilik mahoratining yuqori emotsionallikka asoslanishi kiradi. Aynan mana shu xususiyatlar estrada qo‘shig‘ini yoshlar ongi va qalbiga ta’sir etishning kuchli vositasiga aylantiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, estrada qo‘shig‘ining tarbiyaviy salohiyati uning uch jihatdagi ta’sir mexanizmi orqali namoyon bo‘ladi: birinchidan, badiiy-estetik ta’sir kuy va ohangning go‘zalligi orqali tinglovchida go‘zallikni his etish, badiiy did va nafosat tuyg‘usini tarbiyalash; ikkinchidan, hissiy-emotsional ta’sir qo‘shiq mazmunidagi kechinmalar orqali insonparvarlik, mehr-oqibat, sadoqat kabi tuyg‘ularni uyg‘otish; uchinchidan, g‘oyaviy-mazmuniy ta’sir qo‘shiq matnida ifodalangan fikr va g‘oyalar orqali tinglovchining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatish.

Milliy estrada qo‘shig‘ini boshqa ommaviy musiqa namunalaridan farqlab turuvchi asosiy belgi uning o‘zbek xalq musiqasi, mumtoz maqom san’ati intonatsiyalari bilan uzviy bog‘liqligi, milliy til boyligi va milliy mentalitetga xos qadriyatlarni o‘zida mujassam etganligidir. Bunday qo‘shiqlarda ona-Vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat, oilaviy sadoqat, mehnatsevarlik, do‘stlik va insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat kabi mavzular ustuvor o‘rin tutadi. Shu bois milliy ruhdagi estrada qo‘shiqlari nafaqat estetik zavq manbai, balki muhim tarbiyaviy vosita sifatida ham qaralishi lozim.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya nuqtai nazaridan estrada qo‘shig‘ining afzalligi shundaki, u boshqa ta’lim shakllariga xos quruq va’z-nasihat uslubidan farqli o‘laroq, tarbiyaviy ta’sirni badiiy obraz, kechinma va hissiyot orqali, ya’ni bilvosita, ammo ancha chuqur va uzoq muddatli tarzda amalga oshiradi. Bu esa uni bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari tayyorlash jarayonida qo‘llashning nazariy asosini tashkil etadi.

Shuningdek, estrada qo‘shig‘ining tuzilishi band va naqorotlarning almashinuvi, matnning ixchamligi va ohangdorligi uni yodlash va takror-takror tinglash uchun qulay qiladi. Ushbu takroriylik pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga ega, chunki har qanday qadriyat yoki g‘oyaning shaxs ongida barqaror o‘rnashishi, odatda, uzoq muddatli va bir necha bor takrorlanuvchi ta’sir natijasida yuzaga keladi. Demak, estrada qo‘shig‘ining o‘ziga xos badiiy shakli tarbiyaviy jarayonning uzluksizligini ta’minlovchi qo‘shimcha omil sifatida ham xizmat qiladi.

O‘zbek milliy estrada san’atining shakllanish tarixi o‘tgan asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Bu davrda vokal-instrumental ansambllar va yakkaxon ijrochilar ijodida xalq og‘zaki ijodi, mumtoz maqom san’ati an’analari zamonaviy estrada uslublari bilan uyg‘unlashgan holda rivojlana boshladi. Milliy estrada qo‘shiqchiligining dastlabki namunalarida ham xalq kuylariga xos intonatsiyalar,

ham zamonaviy garmonik yechimlar mushtarak tarzda namoyon bo‘lgan, bu esa yangi janrning milliy xususiyatini saqlab qolishga xizmat qilgan.

Mustaqillik yillariga kelib o‘zbek estrada san’ati sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Ushbu davrda ijod qilgan ko‘plab sozanda va xonandalarning repertuarida Vatanga muhabbat, mustaqillik quvonchi, ona tabiat go‘zalligi, oilaviy qadriyatlar mavzulari yetakchi o‘rin egallay boshladi. Bunday qo‘shiqlar nafaqat badiiy jihatdan yuksak, balki g‘oyaviy-mazmuniy jihatdan ham teran bo‘lib, keng jamoatchilik, xususan yoshlar tomonidan yaxshi qabul qilindi va ularning vatanparvarlik hamda milliy g‘urur tuyg‘ularini tarbiyalashda muhim omilga aylandi.

Milliy estrada qo‘shiqchiligining tarixiy taraqqiyotini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, eng ommabop va uzoq umr ko‘rgan asarlar aynan milliy ildizlarga tayangan, xalqning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini teran ifodalagan namunalar bo‘lgan. Bu holat estrada janrining vaqtinchalik moda mahsuli bo‘lib qolmasdan, balki milliy madaniyatning tarkibiy qismiga aylanishi mumkinligini isbotlaydi.

Shu davrlarda faoliyat yuritgan vokal-instrumental ansambllar va xonandalarning ijodiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, milliy estrada asari qanchalik xalq kuylari, dostonchilik an’analari va mumtoz she’riyat namunalariga tayansa, u shunchalik uzoq umr ko‘radi va turli avlodlar tomonidan qadrlanadi. Ta’lim jarayoni nuqtai nazaridan aynan mana shunday “vaqt sinovidan o‘tgan” qo‘shiqlar bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining repertuar ombori uchun eng ishonchli manba hisoblanadi, chunki ularning tarbiyaviy-badiiy qiymati bir necha o‘n yillik amaliyot davomida allaqachon isbotlangan.

So‘nggi yillarda ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali tarqalayotgan ba’zi estrada namunalarida mazmun yengilligi, milliy ruhning susayishi kabi salbiy tendensiyalar ham kuzatilmoqda. Bu holat pedagoglar, jumladan bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari oldiga estrada namunalarini ilmiy-badiiy mezonlar asosida saralash, yuqori sifatli milliy namunalarni ta’lim jarayoniga tanlab kiritish vazifasini qo‘yadi. Demak, milliy estrada merosining tarixiy taraqqiyotini bilish bo‘lajak o‘qituvchiga nafaqat nazariy bilim, balki amaliy tanlov mezonlarini shakllantirish imkonini ham beradi.

Globallashuv sharoitida milliy va xorijiy ommaviy madaniyat namunalarining bir-biriga aralashib ketishi milliy estrada san’atining o‘ziga xosligini saqlab qolish masalasini yanada dolzarblashtirmoqda. Ayni shu jarayonda bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining vazifasi nafaqat milliy estrada merosini o‘zlashtirish, balki uni zamonaviy ijodiy shakllar bilan uyg‘un holda rivojlantirish, milliy ohang va mazmunni yo‘qotmagan holda yangi avlod didiga mos ijodiy yechimlar topishga ko‘maklashishdan iborat bo‘lishi lozim. Bu esa milliy estrada san’atini

oʻrganish jarayonini nafaqat retrospektiv, balki istiqbolga yoʻnaltirilgan tarzda tashkil etishni taqozo qiladi.

Boʻlajak musiqa oʻqituvchisi shaxsi murakkab tuzilishga ega boʻlib, unda ikki asosiy tarkibiy qism kasbiy-pedagogik kompetentlik va shaxsiy ma'naviy-axloqiy fazilatlar uzviy birlikda namoyon boʻlishi lozim. Musiqa oʻqituvchisi oʻquvchiga nafaqat musiqiy bilim va koʻnikmalarni oʻrgatuvchi, balki oʻz shaxsiy namunasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi orqali tarbiyaviy ta'sir koʻrsatuvchi shaxs sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu bois uning oʻzida vatanparvarlik, mas'uliyatlilik, insonparvarlik, badiiy did va milliy gʻurur kabi sifatlar yuksak darajada shakllangan boʻlishi talab etiladi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning yosh xususiyatlari (odatda 17–23 yosh oralig'i) ularning shaxsiy qadriyatlar tizimi va dunyoqarashi shakllanishining faol davriga toʻgʻri keladi. Aynan shu davrda yoshlar oʻz-oʻzini anglash, kasbiy va hayotiy yoʻnalishni tanlash, ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish kabi murakkab jarayonlarni boshdan kechiradi. Ushbu davrda ular uchun estrada musiqasi kabi hissiy jihatdan yaqin va tushunarli san'at turlarining tarbiyaviy ahamiyati beqiyos darajada ortadi, chunki bu yosh guruhi rasmiy-didaktik ta'sir usullariga nisbatan hissiy-badiiy ta'sir vositalarini yaxshiroq qabul qiladi.

Milliy estrada qoʻshiqlari boʻlajak musiqa oʻqituvchisi bilan uning tengdoshlari kelajakdagi oʻquvchilari oʻrtasida oʻziga xos "ma'naviy koʻprik" vazifasini bajarishi mumkin. Talaba oʻzi yaxshi koʻrgan, tushunadigan va hissiy jihatdan yaqin boʻlgan musiqa namunalari orqali ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni chuqurroq idrok etadi, keyinchalik esa xuddi shu vositadan oʻz pedagogik faoliyatida foydalanish koʻnikmasiga ega boʻladi.

Boʻlajak oʻqituvchida estrada qoʻshiqlari misolida badiiy-tanqidiy fikrlashni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Talaba nafaqat qoʻshiqni tinglovchi, balki uni tahlil qiluvchi, uning badiiy-mazmuniy qiymatini baholay oluvchi mutaxassis sifatida shakllanishi lozim. Bu koʻnikma unga kelajakda oʻz shogirdlariga qanday musiqiy namunalarni tavsiya etish, qaysi qoʻshiqlar tarbiyaviy jihatdan foydali, qaysilari esa mazmunan sayoz ekanligini farqlash imkonini beradi.

Psixologik jihatdan yana bir muhim omil – talabaning kasbiy oʻz-oʻzini anglashi (professional oʻzlik) jarayonidir. Boʻlajak oʻqituvchi oʻzini kelajakdagi tarbiyachi sifatida his qila boshlagach, u tinglagan va tahlil qilgan har bir qoʻshiqqa endi shunchaki tinglovchi emas, balki uni oʻquvchilarga qanday taqdim etish mumkinligini oʻylovchi mutaxassis nigohi bilan qaray boshlaydi. Ushbu ikki pozitsiya shaxsiy tinglovchi va boʻlajak pedagog pozitsiyalari

o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash oliy ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar asosida milliy estrada qo‘shiqlaridan bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish vositasi sifatida samarali foydalanishning bir qator pedagogik shart-sharoitlarini belgilash mumkin. Bular:

– repertuarni ilmiy asoslangan mezonlar bo‘yicha tanlash. Ta’lim jarayoniga kiritiladigan estrada qo‘shiqlari quyidagi talablarga javob berishi lozim: badiiy-estetik qiymatga ega bo‘lishi (yuksak musiqiy va she’riy sifat); g‘oyaviy-mazmuniy yo‘nalganlik (milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ifodalashi); talabalarning yosh va psixologik xususiyatlariga muvofiqligi; milliy musiqa an’analari bilan uzviy bog‘liqligi.

– tahliliy-muhokama shaklidagi mashg‘ulotlarni tashkil etish. Bunda talabalar tanlangan estrada qo‘shig‘ining matni, ohangi, ijrochilik uslubini guruh bo‘lib muhokama qiladilar, qo‘shiqda ifodalangan g‘oya va qadriyatlarni aniqlaydilar, uni boshqa janr namunalari bilan qiyoslaydilar. Bunday mashg‘ulotlar talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

– talabalarning ijodiy-amaliy faoliyatga jalb etilishi. Bunga talabalarning o‘zlari tomonidan milliy estrada uslubida kichik ijodiy ishlar (matn yozish, kuy bastalash) tayyorlashi, sinf va kurs miqyosida tarbiyaviy-ma’rifiy tadbirlar, konsert-uchrashuvlar tashkil etishi, mavzuga oid ijodiy loyihalar ustida ishlashi kiradi. Amaliy faoliyat orqali olingan bilim va tuyg‘ular nazariy bilimga qaraganda ancha barqaror va chuqur o‘zlashtiriladi.

– fanlararo integratsiyani ta’minlash. Milliy estrada qo‘shiqlari mavzusi nafaqat maxsus musiqiy fanlar, balki adabiyot, Vatan tarixi, milliy g‘oya va ma’naviyat asoslari kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi, mavzuning har tomonlama va chuqur o‘zlashtirilishiga xizmat qiladi.

– o‘qituvchining shaxsiy namunasi va pedagogik mahorati. Professor-o‘qituvchi o‘zi ham milliy san’at namunalariga hurmat bilan qarovchi, ularni chuqur bilimdon shaxs sifatida namoyon bo‘lishi, o‘z faoliyati orqali talabalarga ijobiy ma’naviy ta’sir ko‘rsatishi lozim. Zero, tarbiyachining shaxsiy namunasi har qanday nazariy uslubdan ko‘ra kuchliroq tarbiyaviy vosita hisoblanadi.

– zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan oqilona foydalanish. Raqamli platformalar, audio-video materiallar bazasi va multimediali taqdimotlardan foydalanish talabalarga milliy estrada namunalarini keng ko‘lamda tinglash, turli davr va ijrochilarning uslublarini qiyoslash imkonini beradi. Shu bilan birga, o‘qituvchi talabalarni internet makonidagi sifatsiz yoki mazmunan zararli kontentdan farqlashga, faqat ishonchli va sifatli manbalardan foydalanishga o‘rgatishi zarur.

– natijalarni muntazam monitoring qilish va teskari aloqani ta’minlash. Tarbiyaviy jarayonning samaradorligi faqat bir martalik tadbirlar bilan emas, balki uzluksiz kuzatuv, talabalar bilan muntazam suhbat va o‘z-o‘zini baholash mashqlari orqali ta’minlanadi. O‘qituvchi har bir semestr yakunida talabalarning mavzuga munosabati, bilim va ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni qayd etib borishi, zarur hollarda ish uslubiga tuzatishlar kiritishi lozim.

Yuqorida ko‘rsatilgan pedagogik shart-sharoitlarni amaliyotga tatbiq etish uchun aniq metodik yo‘nalish va namunaviy mashg‘ulot tuzilishini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish maqsadida o‘qituvchi turli xil interaktiv metodlardan ham foydalanishi mumkin: “klaster”, “bahs-munozara”, “rolli o‘yin” kabi usullar yordamida talabalar milliy estrada qo‘shig‘idagi g‘oyani turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqadilar. Masalan, “rolli o‘yin” metodida talabalarning bir qismi “tanqidchi”, boshqa qismi “tarafdor” rolini o‘ynab, tanlangan qo‘shiqning tarbiyaviy qiymati yuzasidan bahs yuritishlari mumkin. Bunday yondashuv talabalarning tanqidiy fikrlash va o‘z fikrini asoslab bera olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, shu bilan birga mavzuga bo‘lgan qiziqishni yanada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda o‘zbek milliy estrada qo‘shiqlari o‘zining badiiy-emotsional ta’sirchanligi, ommabopligi va milliy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqligi tufayli bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirishning samarali vositasi bo‘la oladi. Milliy estrada san’atining tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan eng yaxshi namunalari vatanparvarlik, insonparvarlik, oilaviy sadoqat kabi qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan bo‘lib, ulardan pedagogik jarayonda ilmiy asosda foydalanish yosh mutaxassislarning ma’naviy dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. –Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

2. Mavlonova R., Voxidova N. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

3. Hasanboyeva O. Yoshlarda ma’naviy-axloqiy tarbiyaning nazariy-metodologik asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.

4. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. –Toshkent: Moliya, 2015.

5. Matyoqubov O. Maqomot. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.

6. Nishonova N. Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashning pedagogik asoslari // Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy jurnali. – Toshkent, 2021. – №4.

7. Zaripova B. Milliy musiqa merosidan ta’lim jarayonida foydalanish metodikasi // Uzluksiz ta’lim jurnali. – Toshkent, 2022. – №2.

8. Xoliqberdiyev T. Estrada san’ati va yoshlar tarbiyasi // O‘zbekiston san’ati jurnali. – Toshkent, 2020. – №3.

9. Qurbonova M. Musiqa ta’limi jarayonida milliy qadriyatlarni singdirish metodikasi // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. – Toshkent, 2023. – №1.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СРЕДЕ

Уразимова Т.В.
кандидат искусствоведения, доцент
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Tayanch so‘zlar: pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion yondashuvlar, badiiy muhit, subyektlarning (pedagog-o‘quvchi) o‘zaro ta’siri, samaradorlikni baholash, kreativlik va raqamli transformatsiya.
Ключевые слова: педагогические условия, инновационные подходы, художественная среда, взаимодействие субъектов (преподаватель-ученик), оценка результатов, креативность и цифровая трансформация.
Key words: pedagogical conditions, innovative approaches, artistic environment, interaction of subjects (teacher-student), effectiveness assessment, creativity, and digital transformation.

РЕЗЮМЕ:
Badiiy muhitda subyektlarning (pedagog-o‘quvchi) samarali o‘zaro ta’siri uchun pedagogik shart-sharoitlar hissiy-qulay muhitni yaratish, interfaol ish shakllari, dialogik o‘zaro ta’sir va loyiha faoliyatini o‘z ichiga oladi. Samaradorlikni baholashning innovatsion yondashuvlari miqdoriy ko‘rsatkichlardan sifat tahliliga o‘tishni, shu jumladan, keys-usullar, portfel, o‘z-o‘zini baholash va ishtirokchilarning shaxsiy-ijodiy o‘sishini kuzatishni o‘z ichiga oladi. Samaradorlikning asosiy ko‘rsatkichi «muvaffaqiyat vaziyati»ni yaratish bo‘lib, bunda o‘zaro ta’sir natijasi har bir ishtirokchining o‘ziga xos ijodiy mahsuloti va subyekt tajribasining ko‘payishi hisoblanadi.
РЕЗЮМЕ:
Педагогические условия эффективного взаимодействия субъектов (преподаватель-ученик) в художественном окружении включают создание эмоционально комфортной обстановки, интерактивные формы работы, диалогическое взаимодействие и проектную деятельность. Инновационные подходы к оценке эффективности включают переход от количественных показателей к качественному анализу, в том числе кейс-методы, портфолио, самооценку и мониторинг личностного и творческого роста участников. Главным показателем эффективности является создание «ситуации успеха», в которой результатом взаимодействия является уникальный творческий продукт каждого участника и увеличение опыта субъекта.
SUMMARY:
The pedagogical conditions for effective interaction between subjects (teacher-student) in an artistic environment include creating an emotional-favorable climate, interactive forms of work,

dialogic interaction, and project activities. Innovative approaches to performance evaluation involve shifting from quantitative indicators to qualitative analysis, including the use of case studies, portfolio, self-assessment, and monitoring of participants' personal and creative growth. The main indicator of effectiveness becomes the creation of a «successful situation», where the result of interaction is a unique creative product and an increase in the subjective experience of each participant.

Эффективное взаимодействие в художественной среде базируется на субъект-субъектном подходе, предполагающем партнерство педагога и обучающегося. Условия включают создание творческой атмосферы, учет индивидуальных стилей, демократический стиль общения и диалоговый характер взаимодействия. Основные принципы - творческая активность, свобода самовыражения, эмоциональная вовлеченность и ценностно-ориентированное восприятие искусства, все это должно базироваться на демократическом стиле общения, создании творческой атмосферы, диалоге культур и личностной ориентированности. Педагогическими условиями выступают: обогащение среды культурными смыслами, использование активных методов обучения (проекты, мастер-классы), стимулирование самостоятельности и рефлексии обучающихся.

Педагогические условия эффективного взаимодействия в первую очередь зависят от непосредственного создание творческой образовательной среды: наличие стимулов для художественной деятельности, психологическая комфортность и безопасность. Обеспечение условий для раскрытия творческого потенциала. Здесь важно уделять внимание аспекту субъект-субъектность. Педагог и обучающийся – равноправные партнеры, совместно созидающие культурные ценности на основе учета его личностных особенностей и уровня способностей. В развивающемся образовательном процессе не последнюю роль играет наличие демократический стиля в методах проведения обучения. Свобода творческого самовыражения, доверие и уважение, исключающие авторитарность. Также необходимо уделять внимание личностной ориентированности, то есть занятие строиться с учетом индивидуальных особенностей, интересов и творческого стиля каждого участника. Эстетическая направленность (художественная среда) занятия влияет на процесс протекания всего цикла занятий в насыщенном искусством пространстве, способствующем эстетическому развитию. Принцип ценностно-смыслового единства, это воспитание через осознание эстетических ценностей. Диалогичность и эмоциональная вовлеченность всего контенгента. Взаимодействие строится как диалог между участниками, а также между личностью и искусством. В процессе занятий нужно уделять внимание индивидуализации и учету

стилей, адаптация методов обучения к индивидуальным художественным стилям участников. И последнее это принцип диалога культур, то есть взаимодействие через понимание художественных образов. Эффективность зависит от коммуникативной культуры педагога, его способности выступать наставником-фасилитатором.

Педагогические условия обеспечения взаимодействия (условия эффективности): 1) Создание стимулирующей среды, т.е. организация открытого художественно-эстетического пространства, мотивирующего к творчеству. Создание творческой атмосферы (арт-пространства), эстетически насыщенной среды, стимулирующей воображение и обеспечивающей психологический комфорт. 2) Содержательная интеграция, связь учебного материала с реальным художественным контекстом и актуальными культурными процессами. Использование цифровых инструментов, т.е. внедрение AR/VR технологий и нейросетей как инструментов сотворчества, расширяющих границы традиционных техник. 3) Применение интерактивных форм, таких как мастер-классы, творческие мастерские, арт-проекты, выставки, совместные перформансы. Открытость социальной среде, выход взаимодействия за пределы класса (участие в реальных городских проектах, онлайн-галереях и сетевых сообществах). 4) Активная позиция педагога, которая заключается в роли фасилитатора, тьютора, творческого партнера, обеспечивающего психологический комфорт. Субъект-субъектная позиция, где педагог выступает в роли модератора или наставника (тьютора), работающего совместно с учеником над арт-проектом. 5) Рефлексия деятельности, включение участников в анализ собственного творческого пути и восприятия искусства. Обязательный анализ не только результата (работы), но и эмоциональных переживаний, возникших в процессе творчества.

Организация такого взаимодействия позволяет перейти от трансляции знаний к сотворчеству, способствуя личностному и художественному росту всех субъектов процесса.

Эффективное взаимодействие в художественно-образовательной среде сегодняшнего дня базируется на сочетании классической педагогики искусства и цифровых технологий.

Основные принципы взаимодействия:

1. Принцип диалогичности, который включает в себя переход от монолога педагога к равноправному творческому обмену идеями между учителем и учеником.

2. Принцип событийности, организация обучения как яркого эстетического опыта (выставки, перформансы), а не просто набора уроков.

3. Принцип полихудожественности, т.е. интеграция различных видов искусств (живопись, музыка, цифровой дизайн) для создания целостной картины мира.

4. Принцип индивидуальной траектории, который базируется на учете личного темпа, стиля и эмоционального состояния обучающегося в процессе творчества.

Инновационные подходы к оценке творчества и эстетического вкуса на сегодняшний день характеризуются переходом от субъективного анализа к использованию объективных данных и технологий искусственного интеллекта.

Современная система оценки базируется на четырех ключевых кретериях и показателей оценки:

- ► Когнитивно-креативный подход - это способность к генерации нестандартных идей (дивергентное мышление), гибкость и оригинальность.
- ► Эстетико-аксиологический подход, умение распознавать художественную ценность, наличие сформированных эстетических идеалов и чувства меры.
- ► Деятельностно-практический подход, уровень владения техниками и инструментами, способность воплотить замысел в законченный продукт.
- ► Эмоционально-рефлексивный подход – это глубина сопереживания художественному образу и способность к самоанализу собственного творчества.

Инновационные подходы к оценке творческих способностей и эстетического вкуса студентов смещаются от количественных тестов к качественному анализу через портфолио, саморефлексию и проектную деятельность. Ключевые критерии включают когнитивно-эмоциональный (нешаблонность, гибкость мышления), личностно-креативный (оригинальность, воображение) и деятельностный (процесс создания продукта, его целостность) аспекты.

Основные инновационные критерии и показатели:

Когнитивно-эмоциональный критерий:

• Показатели: Беглость мышления (способность генерировать много идей), оригинальность (нешаблонность), гибкость (быстрая смена стратегий).

• Методы: Кейс-стадии, решение открытых задач (ТРИЗ).

Личностно-креативный критерий:

• Показатели: Зоркость в поиске новых решений, воображение, эмоциональная отзывчивость на эстетические объекты.

• Инструменты: Диагностические задания на преобразование образов, проективные методики.

Мотивационно-ценностный критерий (эстетический вкус):

• Показатели: Наличие устойчивого интереса к искусству, сформированность эстетического идеала, способность к аналитической оценке.

• Инструменты: Эстетические беседы, анализ предпочтений.

Деятельностно-процессуальный критерий:

• Показатели: Умение воплощать замысел, техническая сложность продукта, целостность художественного образа.

• Инструменты: Портфолио, творческие проекты, мастер-классы.

Рефлексивный критерий (инновационный подход):

• Показатели: Умение аргументировать свой выбор, самооценка творческого продукта, способность к переосмыслению.

• Инструменты: Эссе, дневники творческого роста.

Инновационные подходы также включают использование цифровых инструментов для создания и оценки мультимедийных работ (видео, цифровое рисование), что позволяет оценить не только результат, но и процесс развития творческого потенциала [1].

Инновационные методы и инструменты

Внедрение современных подходов:

- ► Цифровой след и AI-аналитика, включает в себя использование нейросетей для анализа работ на предмет композиционной гармонии, колористического баланса и новизны относительно существующих баз данных.
- ► Психофизиологический мониторинг, применение айтрекинга (отслеживание взгляда) и анализа биоритмов мозга для измерения уровня эстетического отклика и вовлеченности при восприятии искусства.
- ► Геймифицированная диагностика, основывается на оценке способностей через интерактивные среды (VR/AR), где фиксируется не только результат, но и стратегия творческого поиска.
- ► Портфолио на блокчейне, прозрачная фиксация динамики развития навыков в течение длительного времени, исключающая фальсификацию достижений.

Инновационные подходы к оценке творчества и эстетического вкуса характеризуются переходом от субъективного анализа к использованию технологий искусственного интелекта, нейропсихологии и динамического мониторинга.

Современные методы и инструменты оценки

- ► Цифровое портфолио (E-Portfolio): динамическое прослеживание прогресса в облачных средах, где фиксируется не только результат, но и процесс создания (черновики, итерации).
- ► Геймифицированная диагностика: использование VR/AR-симуляций для создания творческих сред, где система фиксирует поведенческие паттерны и скорость принятия нестандартных решений.
- ► Нейрооценка: применение портативных ЭЭГ-датчиков для фиксации состояния «потока» и когнитивного усилия в процессе творчества.
- ► Критериальный аудит на основе ИИ: использование нейросетей для предварительной оценки эстетических параметров (баланс, гармония) с последующей верификацией экспертами.

Инновационные подходы к оценке творчества и эстетического вкуса сегодняшнего дня характеризуются переходом от субъективного анализа к использованию технологий искусственного интеллекта, нейропсихологии и динамического мониторинга.

В современной науке ключевым трендом является оценка творческого пути (learning path). Инновационные системы мониторят, как обучающийся справляется с ошибками, как трансформирует идею под влиянием критики и насколько эффективно использует доступные технологические ресурсы. Инновационные системы мониторят, как обучающийся справляется с ошибками, как трансформирует идею под влиянием критики и насколько эффективно использует доступные технологические ресурсы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Инновации в педагогике и образовании: научно-педагогические основания трансформаций в образовании в условиях изменяющегося социума: Монография / [Ансимова О.К., Баранова О.В., Безпалова А.Г. и др.]; Под ред. Джилкишиевой М.С., Подкопаева О.А. – Самара: НИЦ ПНК, 2024. – 242 с.

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

ER JETPEGENLER JINAYATSHILIĠINIŃ SEBEPLERI HÁM SHÁRT-SHARAYATLARI

Tilewov E.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı docenti, pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Tayanch so'zlar: voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, jinoyat qonunchiligi, e'tibordan chetda qolganlik, jinoyatchilikning oldini olish, bolalar huquqlari, ta'lim, atrof-muhit.
Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, преступность несовершеннолетних, уголовно-правовая, безнадзорная, профилактика правонарушений, права ребенка, воспитание, окружающая среда.
Key words: Juvenile delinquency, crime, criminal law, neglect, crime prevention, child rights, upbringing, environment

РЕЗЮМЕ:
Maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlari, atrof-muhitning voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olishga ta'siri, shuningdek, ularning jinoiy oqibatlari tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются причины и условия преступности несовершеннолетних, влияние окружающей среды на предотвращение преступности несовершеннолетних, а также их уголовно-правовые последствия.
SUMMARY:
The article analyzes the causes and conditions of juvenile delinquency, the influence of the environment on the prevention of juvenile delinquency, and its criminal-legal consequences.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebepleri hám sharayatların ilimiy jaqtan talqılaw bul túrdegi jınayatshılıqtıń mánisin durıs túsiniw, onıń aldın alıw, profilaktika ilajların jetilistiriw hám de jas óspirim shaxstı qayta tárbiyalaw mexanizmlerin islep shıǵıwda úlken áhmiyetke iye. Sebebi er jetpegenler tárepinen islenip atırǵan jınayatlar tosınnan bolatuǵın hádiyse emes, al belgili bir sociallıq, ekonomikalıq, ruwxıy, psixologiyalıq, shańaraqlıq hám huqıqıy faktorlar tásirinde qáliplesetuǵın unamsız sociallıq process bolıp esaplanadı.

Kriminologiyada jınayatshılıq sebepleri degende shaxsta jınayıy minez-qulıqtı júzege keltiriwshi, onıń huqıqqa qarsı háreket etiwine túrtki beriwshi sociallıq-

ruwxıy, ruwxıy-ádep-ikramlılıq hám huqıqıy faktorlar túsiniledi. Shárayatlar bolsa jınayat sebeplerin tikkeley júzege shıǵarıwǵa, jınayat islewge qolaylı ortalıq jaratıwǵa xızmet etetuǵın jaǵdaylar bolıp tabıladı. Demek, sebep hám shárayat óz ara baylanıslı bolsa da, olar mazmun jaǵınan birdey emes. Sebep jınayıy minez-qulıqtıń ishki yamasa sociallıq deregin ańlaca, sharayat mine usı sebeptiń ámelde jınayatqa aylanıwına járdem beriwshi sırtqı jaǵday sıpatında kórinedi.

Ózbekstan Respublikasınıń "Jas óspirimler arasında qadaǵalawsızlıq hám huqıqbuzarlıqlardıń profilaktikası haqqında"ǵı Nızamında da profilaktika jumısınıń tiykarǵı wazıypalarınan biri sıpatında jas óspirimlerdiń qadaǵalawsızlıǵı, qarawsızlıǵı, olar tárepinen huqıqbuzarlıqlar yamasa basqa da sociallıq emes is-háreketler isleniwiniń aldın alıw, olarǵa imkaniyat beretuǵın sebepler hám sharayatlardı anıqlaw jáne saplastırıw belgilengen. Bul norma jas óspirimler jınayatshılıǵına qarsı gúresiwde tek ǵana islengen qılmısqa huqıqıy baha beriw jeterli emesligin, al jınayatqa alıp keliwshi faktorlardı aldınnan anıqlaw hám saplastırıw zárúrligin kórsetedi.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebeplerin úyreniwde, eń dáslep, usı kategoriyadaǵı shaxslardıń jas, ruwxıy hám sociallıq ózgesheliklerin esapqa alıw kerek. Er jetpegen shaxs ele tolıq sociallasıp úlgermegen, onıń huqıqıy sanası, ádep-ikramlılıq kóz qarasları, turmıslıq poziciyası hám sociallıq juwapkershilik sezimi qáliplesiw procesinde boladı. Sonıń ushın ol sırtqı tásirlerge tez beriliwsheń, teńlesleriniń pikirine baylanıslı, qızıǵıwshań, geyde bolsa sezimlik qarar qabıl etiwge beyim boladı. Bul psixologiyalıq ózgeshelikler óz betinshe jınayat sebebi bolmasa da, unamsız sociallıq ortalıq penen qosılǵanda jınayıy minez-qulıqtıń qáliplesiwine xızmet etiwi múmkin.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń eń tiykarǵı sebeplerinen biri shańaraqtaǵı tárbiyadaǵı kemshilikler esaplanadı. Shańaraq balanıń birinshi sociallıq ortalıǵı, ádep-ikramlılıq tárbiya mektebi hám huqıqıy sanası qáliplesetuǵın dáslepki mákan bolıp esaplanadı. Eger shańaraqta miyrim-shápáát, juwapkershilik, intizam, hadallıq, miynet súygishlik sıyaqlı qádiriyatlar qáliplestirilse, bala jámiyettegi huqıqıy hám ádep-ikramlılıq normaların sanalı túrde qabıl etedi. Kerisinshe, shańaraqtaǵı kelispewshilikler, ata-ana qadaǵalawınıń joqlıǵı, biypárwalıq, zorlıq, ishkilik, materiallıq qıyınshılıq yamasa balanıń ruwxıy mútájliklerine itibarsızlıq onı deviant minez-qulıqqa beyimlestiriwi múmkin.

Shańaraqtaǵı unamsız ortalıq er jetpegen shaxstıń sanasında jámiyetke, nızamǵa, úlkenlerge hám ádep-ikramlılıq qádiriyatlarǵa isenimsizlik payda etedi. Bunday jaǵdayda bala ózin jámiyetten shette seziniwi, qatarları arasında "óz ornın tabıw" ushın nızamsız háreketlerge qosılıwı yamasa kúsh, zorlıq, turpayılıq arqalı ózin kórsetiwge háreket etiwi múmkin. Ásirese, ata-ana tárepinen balanıń bos

waqtı, dosları, internetten paydalanıwı hám bilimlendiriw procesi qadaǵalanbasa, onda huqıqbuzarlıqqa beyimlilik kúsheyedi.

Bala huqıqlarınıń kepillikleri haqqındaǵı nızamshılıq balanıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerin qorǵawdı mámleketlik siyasattıń áhmiyetli baǵdarı sıpatında belgileydi. "Bala huqıqlarınıń kepillikleri haqqında"ǵı Nızamında bul tarawdaǵı nızamshılıq usı Nızam hám basqa da nızamshılıq hújjetlerinen ibarat ekeni kórsetilgen. Bul bolsa balanı tek tárbiya obekti sıpatında emes, al huqıqları mámleket tárepinen kepillengen ǵárezsiz jámiyetlik subekt sıpatında kóriw zárúrligin ańlatadı.

«Bala huqıqların qorǵaw boyınsha mámleketlik siyasattıń tiykarǵı baǵdarları tómendegilerden ibarat:

balanıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerin támiyinlew;

balanıń ómiri hám densawlıǵın qorǵaw;

balanıń kemsitiliwine jol qoymaw;

balanıń abırayı hám qádir-qımbatın qorǵaw;

balalardıń huqıqları hám imkaniyatlarınıń teńligin támiyinlew;

bala huqıqları kepilliklerińiń huqıqıy tiykarların jetilistiriw;

bala huqıqlarınıń kepillikleri haqqındaǵı nızamshılıqqa ámel etiliwin támiyinlew;

bala huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerin támiyinlew jáne qorǵaw boyınsha mámleketlik uyımlar hám olardıń lawazımlı shaxsları jumısınıń ashıq-aydınlıǵın hám járiyalılıǵın támiyinlew;

balalardıń fizikalıq, intellektuallıq, ruwxıy hám ádep-ikramlılıq jaqtan jetilisiwine járdemlesiw;

bala huqıqların qorǵaw tarawında jumıstı ámelge asırıwshı kadrlardı tayarlaw, olardıń mamanlıǵın arttırıw hám olardı qayta tayarlaw;

balalarda watandı súyiwshilik, puqaralıq, keńpeyillik hám tınıshlıqtı súyiwshilik sezimlerin tárbiyalaw;

balanı Ózbekstan xalqınıń tariyxıy hám milliy dástúrleri, ruwxıy qádiriyatları hám jáhán mádeniyatı jetiskenlikleri menen tanıstırıw;

balanıń shaxsın, onıń ilimiy, texnikalıq hám kórkem dóretiwshiligin rawajlandırıw;

balalar baslamaların qollap-quwatlaw;

balada huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı qáliplestiriw;

bala huqıqların támiyinlew maqsetinde mámleketlik uyımlar hám mámleketlik emes kommerciyalıq emes shólkemler arasında birge islesiw;

bala huqıqların qorǵaw tarawında jumıstı ámelge asırıwshı xalıqaralıq shólkemler menen birge islesiwdi rawajlandırıw;

balalardıń sociallıq kónlikpesine, jas óspirimler arasında huqıqbuzarlıqlardı azaytıwǵa járdemlesiw».

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń ekinshi áhmiyetli sebebi - bilimlendiriw-tárbiya mákemelerindegi profilaktikalıq jumıslardıń jeterli dárejede shólkemlestirilmegeni bolıp tabıladı. Mektep, akademiyalıq licey, kásip-óner mektebi hám basqa bilimlendiriw mákemeleri er jetpegen shaxstıń sociallasıwında áhmiyetli orın tutadı. Bilimlendiriw mákemesi balaǵa bilim beriw menen birge, onıń huqıqıy mádeniyatın, ádep-ikramlılıq kóz qarasların, sociallıq juwapkershiligin hám puqaralıq poziciyasın qáliplestiriwi kerek. Eger bilimlendiriw mákemesinde tárbiyalıq jumıslar rásmiylik tiykarında alıp barılsa, mashqalalı oqıwshılar menen individual islesiw sisteması kúshsiz bolsa, klass basshısı, psixolog, profilaktika inspektorı hám ata-analardıń birge islesiwi nátiyjesiz bolsa, bul jaǵday jas óspirimler arasında huqıqbuzarlıqlardıń kóbeyiwine sharayat jaratadı.

Úshinshi sebep - huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattıń tómenligi. Jas óspirim jınayattıń huqıqıy aqıbetlerin, jınayıy juwapkershiliktiń mazmunın, jábirleniwshige jetkeriletuǵın zıyandı, óziniń keleshegine tásirin tolıq ańlamawı múmkin. Ol geyde jınayattı "sherlik," "qızıǵıwshılıq," "doslar arasında abıray tabıw" yamasa "jazasız qalatuǵın háreket" sıpatında qabıl etedi. Bul jaǵday huqıqıy tárbiyanıń jeterli emesligi, jınayat hám huqıqbuzarlıq arasındaǵı ayırmashılıqtıń túsindirilmewi, nızamǵa húrmet sezimi qáliplespegenligi menen baylanıslı.

Tórtinshi sebep - sociallıq-ekonomikalıq qıyınshılıqlar. Kem támiyinlengenlik, shańaraqta jumıssızlıq, turaq jay mashqalaları, ata-ananıń migraciyada bolıwı, balanıń mehir hám qadaǵalawdan shette qalıwı Er jetpegen shaxstıń minez-qulqına unamsız tásir kórsetiwi múmkin. Álbette, kámbaǵallıqtıń ózi jınayat sebebi emes. Biraq materiallıq jetispewshilik, sociallıq ádalacızlıq sezimi, ózin basqalardan kem kóriw, tez bayıw tilegi hám qadaǵalawsız ortalıq penen qosılǵanda, ol jınayatqa beyimlikti kúsheytetuǵın sharayatqa aylanadı.

Jas óspirimler arasında múlkke qarsı jınayatlar, urlıq, tonawshılıq, aldawshılıqqa járdem beriw sıyaqlı jaǵdaylardıń ayırımları áyne materiallıq mútájlik, nadurıs sociallıq salıstırıw yamasa jeńil dáramat tabıwǵa umtılıw menen baylanıslı boladı. Ásirese, sociallıq tarmaqlarda baylıq, dábdebeli turmıs, ańsat pul tabıw ideyalarınıń úgit-násiyatlanıwı jaslardıń sanasında real miynet hám hadal dáramatqa biypárwalıq qatnasın kúsheytiwi múmkin.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń besinshi sebepi - bos waqıttı mazmunlı shólkemlestirmew. Jas óspirimniń sabaqtan keyingi waqtı qadaǵalawsız qalsa, ol túrli unamsız tásirlerge túsiw itimalı artadı. Sport, kórkem óner, kitapqumarlıq, ilimiy dógerekler, kásip-óner úyreniw, sociallıq paydalı miynet sıyaqlı is-háreketler balanıń unamlı energiyasın durıs baǵdarlasa, biykarshılıq, kóshe ortalıǵı hám

rásmiy emes toparlar kerisinshe, onıń deviant minez-qulqın kúsheytiwi múmkin. Sonıń ushın profilaktika jumısında balanıń bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriw jınayatshılıqtıń aldın alıwda áhmiyetli faktor esaplanadı.

Altınshı sebep - qatarlar toparı hám rásmiy emes ortalıq tásiri. Jas óspirimler kóp jaǵdaylarda ǵárezsiz jeke poziciyası tolıq qáliplespegenligi sebepli teńlesleriniń pikirine qattı baylanıslı boladı. Ayırım jaǵdaylarda jınayat islewge jeke mútájlik emes, al doslar arasında "batır," "kúshli," "qorıqpaytuǵın" kóriniw tilegi sebep boladı. Topar quramında islengen jınayatlarda hár bir qatnasıwshı óziniń jeke juwapkershiligin tolıq sezbewi, ayıpkerlikti toparǵa "bólistirip" jiberiwi múmkin. Bul jaǵday jas óspirimler jınayatshılıǵında toparlıq ózgesheliktiń joqarılıǵın kórsetedi.

Jetinshi sebep - úlken jastaǵılar tárepinen jas óspirimlerdi jınayatqa tartıw. Ayırım jaǵdaylarda er jetpegen shaxs jınayattıń intakeri emes, al úlken jastaǵılar tásirinde háreket etiwshi qatnasıwshı sıpatında kórinedi. Úlkenler er jetpegenlerdiń huqıqıy tájiriybesizligi, iseniwsheńligi, jazadan qorıqpawı yamasa materiallıq mápke tez beriliwinen paydalanıwı múmkin. Jınayat kodeksinde jas óspirim shaxstı jámiyetke qarsı is-háreketlerge tartıw jınayat sıpatında belgilengeni bul faktordıń jámiyetlik qáwipli ekenligin kórsetedi.

Segizinshi sebep - málimleme ortalıǵı hám internet tásiri. Házirgi dáwirde er jetpegenler internet, sociallıq tarmaqlar, onlayn oyınlar, messendjerler hám videoplatformalar arqalı úlken kólemdegi málimlemeni qabıl etpekte. Bul málimlemeler arasında zorlıq, agressiya, nızamǵa itibarsızlıq, jeńil bayıw, aldawshılıq sxemaları, náshebentlik yamasa ádep-ikramlılıqqa jat minez-qulıqtı úgit-násiyatlaytuǵın materiallar da ushırasadı. Jas óspirimde sın kóz qarastan pikirlew hám media sawatlılıq jeterli bolmasa, ol bunday xabardı haqıyqıy turmıs norması sıpatında qabıl etiwi múmkin.

Internet ortalıǵı menen baylanıslı jáne bir qáwip - kiberbulling, jeke maǵlıwmatlardı tarqatıw, onlayn qáwip-qáter, virtual toparlar arqalı jınayatqa iytermelew hám elektron aldawshılıq bolıp esaplanadı. Jas óspirim shaxs ayırım jaǵdaylarda internettegi háreketleri de huqıqıy aqıbetke iye ekenin túsinbeydi. Sol sebepli zamanagóy profilaktika jumısları tek ǵana dástúriy sáwbetler hám bayanatlar menen sheklenip qalmastan, sanlı qáwipsizlik, internet mádeniyatı hám málimleme tutınıwı juwapkershiligin de qamtıp alıwı kerek.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń toǵızınshı sebepi - máhálle hám jámiyetlik qadaǵalawdıń tómenlewi. Жәмийетимизде máhálle bala tárbiyası, sociallıq qadaǵalaw, shańaraq penen islesiw, mashqalalı jaslardı qollap-quwatlawda áhmiyetli institut bolıp esaplanadı. Eger máhálle, bilimlendiriw mákemesi, profilaktika inspektorı hám ata-analar arasında úzliksiz birge islesiw bolmasa,

qáwip toparındağı balalar óz waqtında anıqlanbaydı. Nátiyjede olardağı unamsız minez-qulıq tereńlesip, huqıqbuzarlıq yamasa jınayatqa aylanıwı múmkin.

Yuridikalıq ádebiyatlarda jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebepleri kóbinese ulıwma, arnawlı hám individual dárejelerde tallanadı. Uliwma sebepler jámiyettegi social-ekonomikalıq, ruwxıy hám huqıqıy mashqalalar menen baylanıslı. Arnawlı sebepler er jetpegenler ortalıǵına tán faktorlar - shańaraq, mektep, qatarlar, bos waqıt, internet hám máhálle tásirinde kórinedi. Individual sebepler bolsa belgili bir balanıń minezi, ruwxıy jaǵdayı, tárbiyası, mútájlikleri, qızıǵıwshılıqları hám turmıslıq tájiriybesi menen baylanıslı.

Usı kóz qarastan, jas óspirimler jınayatshılıǵın tek ǵana "tárbiyasızlıq" yamasa "nızamdı bilmew" menen túsindiriw ilimiy jaqtan durıs emes. Bul jınayatshılıq túri kóp faktorlı ózgeshelikke iye. Onda shańaraq ortalıǵı, bilimlendiriw sisteması, sociallıq teńsizlik, huqıqıy mádeniyat, internet tásiri, psixologiyalıq jaǵday, topar basımı hám profilaktika sistemasındağı kemshilikler óz-ara qosılıp ketedi. Sonıń ushın onıń aldın alıw da kóp subyektli hám kompleksli xarakterge iye bolıwı shárt.

Ózbekstan Respublikası Joqarı sud Plenumınıń "Jas óspirimlerdiń jınayatları haqqındağı isler boyınsha sud ámeliyatı haqqında"ǵı qararında sudlar tárepinen bul kategoriyadağı islerdi kóriwde nızamlardı durıs qollanıw, jas óspirim shaxstıń huqıqların támiyinlew, onıń shaxsın hám is jaǵdayların hár tárepleme úyreniw zárúr ekenligi atap ótilgen. Bul qatnas jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebeplerin sud dodalawında da anıqlaw áhmiyetli ekenligin kórsetedi.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebep hám sharayatların saplastırıwda ata-analardıń huqıqıy mádeniyatın arttırıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Kópshilik jaǵdaylarda ata-analar perzentiniń huqıqbuzarlıqqa beyimligin kesh túsinedi yamasa onı "óspirimlik dáwirindegi ápiwayı jaǵday" dep bahalaydı. Ayırım ata-analar bolsa balanı tek jazalaw, qorqıtıw yamasa qorqıtıw arqalı tárbiyalawǵa háreket etedi. Bunday usıllar kóbinese keri nátiyje beredi. Sonıń ushın ata-analarǵa bala psixologiyası, huqıqıy juwapkershilik, internet qáwip-qáterleri hám tárbiyada qarım-qatnas mádeniyatı boyınsha túsindiriw jumısları alıp barılıwı kerek.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń aldın alıwda bilimlendiriw mákemelerinde huqıqıy tárbiyanı ámeliy mazmunda shólkemlestiriw de áhmiyetli. Oqıwshılarǵa tek ǵana nızam statyaların yadlatıw emes, al turmıslıq jaǵdaylar, keysler, sud ámeliyatı mısalları, huqıq hám minnetlemeler, jınayat aqıbetleri, jábirleniwshiniń huqıqları, kiberqáwipsizlik hám jeke juwapkershilik túsindiriliwi kerek. Bunday jantasıw Er jetpegen shaxsta nızamǵa húrmet, huqıqıy pikirlew hám sociallıq juwapkershilikti qáliplestiredi.

Sonıń menen birge, jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebeplerin saplastırıwda tek ǵana huqıq qorǵaw uyımlarına súýeniw jeterli emes. Shańaraq, mektep, máhálle, jaslar shólkemleri, psixologlar, sociallıq xızmetkerler, medicina mákemeleri hám mámleketlik emes shólkemler óz-ara birge islesiwde jumıs alıp barıwı kerek. Sebebi jas óspirimler jınayatshılıǵı huqıqıy mashqala bolıw menen birge, sociallıq-pedagogikalıq hám psixologiyalıq mashqala bolıp tabıladı.

Jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebepleri hám sharayatlarınıń analizi sonı kórsetedi, bul mashqalanı sheshiwde erte profilaktika, individual qatnas, shańaraq penen islesiw, bilimlendiriw mákemesinde salamat ortalıq jaratıw, bos waqıttı mazmunlı shólkemlestiriw, huqıqıy tárbiya, psixologiyalıq járdem hám internet qáwipsizligi tiykarǵı baǵdarlar bolıwı kerek. Bul ilajlar óz-ara baylanıslı halda ámelge asırılǵanda ǵana nátiyjeli nátiyje beredi.

Juwmaqlap aytqanda, jas óspirimler jınayatshılıǵınıń sebepleri hám sharayatları kóp qırlı hám quramalı xarakterge iye. Olardı tek shaxstıń unamsız minez-qulqı menen baylanıstırıp túsindiriw durıs emes. Kerisinshe, bul hádiyse shańaraqlıq tárbiya, bilimlendiriw ortalıǵı, sociallıq-ekonomikalıq jaǵday, huqıqıy sana, internet tásiri, psixologiyalıq jaǵday, teńlesler toparı hám profilaktika sistemasındaǵı kemshilikler menen tıǵız baylanıslı. Sol sebepli jas óspirimler jınayatshılıǵın azaytıw ushın jınayat islengennen keyin jaza qollanıwdan góre, jınayatqa alıp kelgen sebep hám sharayatlardı aldınnan anıqlaw hám saplastırıw áhmiyetlirek.

Jas óspirim shaxs jámiyettiń ele tolıq qáliplespegen, tárbiya hám qollap-quwatlawǵa múttáj aǵzası esaplanadı. Sol sebepli oǵan baylanıslı profilaktikalıq siyasat adamgershilik, ádillik, bala huqıqların qorǵaw hám qayta sociallasıw principlerine tiykarlanıwı kerek. Nátiyjeli profilaktika sisteması jas óspirimdi jınayatshı sıpatında emes, al sociallıq járdem, tárbiya, huqıqıy túsindiriw hám psixologiyalıq qollap-quwatlaw arqalı durıs jolǵa qaytarılıwı múmkin bolǵan shaxs sıpatında bahalawı kerek.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. T.. Yuridik adabiyotlar publish, 2024 yil.

2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi. T.. Yuridik adabiyotlar publish, 2024 yil.

3. O‘zbekiston Respublikasining «Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida»gi Qonuni. 2010 yil 29-sentabr.

4. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni. 2008 yil 7-yanvar.

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sud Plenumining «Voyaga yetmaganlarning jinoyatlari haqidagi ishlar bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 21-sonli qarori. 2000 yil 15-sentabr.

BILIMLENDIRIW MÁKEMELERINDE JASLAR BELSENDILIGIN ARTTIRIW MEXANIZMLERI HÁM MASHQALALARI

Mambetkarimova G.P.
NMPI magistrantı

Tayanch so‘zlar: yoshlar, ta’lim muassasalari, yoshlar faolligi, ijtimoiy faollik, ta’lim, tarbiya, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, mexanizmlar, muammolar, takliflar.
Ключевые слова: молодежь, образовательные учреждения, активность молодежи, социальная активность, образование, воспитание, поддержка молодежи, механизмы, проблемы, предложения.
Key words: youth, educational institutions, youth engagement, social activity, education, upbringing, youth support, mechanisms, problems, proposals.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada ta’lim muassasalarida yoshlar faolligini oshirishning mavjud mexanizmlari va bu jarayonda uchrayotgan muammolar tahlil etilgan. Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning ta’lim olishi va ijtimoiy tashabbuslarini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish masalalari yoritilgan. Shuningdek, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются существующие механизмы повышения активности молодежи в образовательных учреждениях и проблемы, возникающие в данном процессе. Освещаются вопросы поддержки молодежи, создания необходимых условий для получения образования и развития ее социальных инициатив. Также разработаны предложения и рекомендации, направленные на повышение социальной активности молодежи.
SUMMARY:
The article analyzes existing mechanisms for increasing youth engagement in educational institutions and the problems arising in this process. It highlights the importance of supporting young people, creating favorable conditions for education, and developing their social initiatives. The article also presents proposals and recommendations aimed at increasing youth social activity.

Búgingi kúnde jámiyettiń rawajlanıwı hám onıń turaqlı keleshegin támiyinlewde jas áwladtıń ornı hám áhmiyeti barǵan sayın artıp barmaqta. Sebebi jaslar hár qanday jámiyettiń tiykarǵı sociallıq qatlamı hám onıń keleshektegi rawajlanıwın belgilep beriwshi áhmiyetli kúsh esaplanadı. Mámlekettiń intellektuallıq, ekonomikalıq, sociallıq hám ruwxıy potencialı

kóp tárepleme jaslardıń bilim hám qábiletinen nátiyjeli paydalanıwǵa baylanıslı. Sonlıqtan jaslardı hár tárepleme qollap-quwatlaw, olardıń bilim alıwı, kásiplik hám jeke potencialın júzege shıǵarıwı ushın zárúr sharayatlardı jaratıw áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Ásirese, olardıń baslama hám ideyaların xoshametlew, jámiyetlik turmısta belsene qatnasıwı ushın keń imkaniyatlar jaratıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Jaslarda ǵárezsiz pikirlew, juwapkershilik, iniciativa, watansúyiwshilik hám insanıylıq sıyaqlı pazıyletlerdi qáliplestiriw jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwına xızmet etedi [1]. Sonıń menen birge, olardıń bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriw, sport, mádeniyat, ilim hám dóretiwshilik jumısqa tartıw sociallıq belsendilikti arttırıwdıń áhmiyetli qurallarınan esaplanadı. Jaslardıń pikir hám usınısların inabatqa alıw, olardı jámietlik jumıslarǵa keńnen tartıw da sociallıq juwapkershilik sezimin kúsheytedi. Sebebi, búgin jaslarǵa jaratılǵan imkaniyat hám itibar erteńgi jámiyet rawajlanıwına kirgizilgen áhmiyetli investiciya bolıp esaplanadı. Sonıń ushın jas áwladtı qollap-quwatlaw, olar ushın múnásip bilimlendiriw, sociallıq hám ruwxıy ortalıq jaratıw turaqlı rawajlanıwdıń áhmiyetli shártlerinen biri bolıp esaplanadı.

Sonıń menen birge, jaslardıń hár tárepleme rawajlanıwı hám jámiyetlik turmısta belsene qatnasıwın támiyinlew mámleketlik siyasattıń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında jaslardıń huqıqları menen máplerin qorǵaw, olardıń bilim alıwı, kásiplik tayarlıqtan ótiwi hám óz qábiletlerin kórsetiwi ushın zárúr sharayatlardı jaratıwǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan. Bilim alıw huqıqınıń kepilleniwi jaslardıń bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıw menen bir qatarda, olardıń sociallıq belsendiligin qáliplestiriw ushın da áhmietli tiykar bolıp xızmet etedi [2]. Ásirese, bilim beriw menen birge, bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń baslama hám ideyaların qollap-quwatlaw, olardı jámietlik jumıslarǵa tartıw úlken orın tutadı. Bilimlendiriw mákemesi jaslardıń óz pikirin erkin bildiriwi, erkin qarar qabıl etiwi, jámáátte islewi hám túrli sociallıq joybarlarda qatnasıwı ushın qolaylı ortalıq jaratıwı kerek. Sonday-aq, oqıwshı hám studentlerdiń sociallıq baslamaların xoshametlew olarda juwapkershilik, jetekshilik hám shólkemlestiriwshilik qábiletlerin rawajlandıradı.

Bilimlendiriw mákemeleri jaslardıń ekilemshi sociallasıw institutı sıpatında olardıń jámiyetlik belsendiligin qáliplestiriwde, baǵdarlawda hám institucionallıq dárejede qollap-quwatlawda sheshiwshi rol atqaradı. Mektep, texnikum hám joqarı oqıw ornları shaxsqa tek ǵana akademiyalıq bilimlerdi berip qoymastan, al onı jámiyettegi túrli sociallıq rollerdi atqarıwǵa, jámáátlik birge islesiwge hám puqaralıq juwapkershilikke tayarlaydı. Zamanagóy

pedagogikalıq paradigmalar boyınsha, bilimlendiriw mákemesi endi tek bilim jetkeriwshi oray emes, al jaslardıń sociallıq, mádeniy hám baslamashılıq potencialın júzege shıǵarıwshı ashıq sociallıq platformaǵa aylanıwı kerek [3]. Ózbekstanda sońǵı jılları bilimlendiriw sistemasında jaslardıń belsendiligin arttırıwǵa qaratılǵan bir qatar innovaciyalıq mexanizmler engizildi, biraq ámeliyatta bul mexanizmlerdiń nátiyjeliligi hám olardıń aldında turǵan sistemalı mashqalalar tereń tallawdı talap etedi.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde jaslar (oqıwshılar) nıń belsendiligin arttırıwdıń eń tiykarǵı hám keń kólemli mexanizmi bul – mámleketimiz basshısı tárepinen alǵa qoyılǵan "Bes áhmiyetli baslama" bolıp esaplanadı. Bul baslamalar sheńberinde oqıwshılardıń muzıka, kórkem óner, ádebiyat, sport hám málimleme texnologiyaları tarawlarındaǵı qızıǵıwshılıqların qollap-quwatlaw, sonday-aq, qızlardıń bántligin támiyinlew arqalı olardıń jámiyetlik belsendiligi arttırılmaqta. Ámeliy baqlawlar sonı kórsetedi, mekteplerde shólkemlestirilgen dógerekler, "Jas kitapqumar" tańlawları, sport jarısları hám IT-parkler menen integraciyalasqan baǵdarlamalar oqıwshılardıń bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriwde unamlı nátiyje bermekte. Mektep oqıwshılarınıń ózin-ózi basqarıw uyımları, atap aytqanda, "Sárdarlar keńesi" jumısınıń janlandırılıwı bolsa jaslarda baslanǵısh jetekshilik hám shólkemlestiriwshilik kónlikpelerin qáliplestiriwge xızmet etpekte.

Professional bilimlendiriw hám joqarı bilimlendiriw mákemelerinde jaslar belsendiligin arttırıw mexanizmleri jáne de quramalı hám kóp qırlı xarakterge iye. Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde "Studentler keńesleri," "Jaslar awqamı" baslanǵısh shólkemleri, "Jaslar parlamenti" hám ilimiy-dóretiwshilik dógerekler jaslar belsendiliginiń tiykarǵı drayverleri bolıp esaplanadı. Sonday-aq, joqarı oqıw ornılarında shólkemlestirilgen "Jaslar texnoparkleri," inkubaciya orayları hám volontyorlıq orayları jaslardıń ilimiy, innovaciyalıq hám jámiyetlik belsendiligin bir ekosistemada birlestiriwge xızmet etpekte.

Biraq, bar mexanizmlerdiń ámeliy nátiyjeliligin sın kózqarastan tallawda, bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń belsendiligin arttırıw procesine ayrıqsha tosqınlıq etip atırǵan bir qatar sistemalı mashqalalar hám kemshilikler ayqın kózge taslanadı. Eń áhmiyetli mashqalalardan biri bul – tárbiyalıq hám sociallıq jumıslardaǵı hádden tıs byurokratiyalasıw hám rásmiylestiriwshilik (qaǵazpazlıq) illet bolıp tabıladı. Kóplegen bilimlendiriw mákemelerinde jaslar menen islesiw procesi nátiyjege emes, al esabatqa baǵdarlanǵan. Ilajlar, májilisler hám joybarlar jaslardıń real talaplarınan kelip shıǵıp emes, al joqarı turıwshı uyımlarǵa usınılatuǵın "sulıw esabat" hám "jaqsı kórsetkish" ushın ótkeriledi. Bunday "esap beriw ushın belsendilik" jaslarda bilimlendiriw

mákemesindegi sociallıq ilajlarǵa isenimsizlik, ironiya hám passivlikti keltirip shıǵaradı [4]. Sociologiyalıq sorawlar sonı kórsetedi, studentlerdiń úlken bólegi joqarı oqıw orınlarında ótkeriletuǵın ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlardı zerigerli, májbúriy hám olardıń real qızıǵıwshılıqlarına juwap bermeytuǵın process sıpatında bahalaydı.

Ekinshi áhmiyetli mashqala - jaslar menen islesiwde "joqarıdan tómenge" (top-down) qatnasınıń ústinligi hám jaslardıń haqıyqıy qızıǵıwshılıqların esapqa almaw bolıp esaplanadı. Bilimlendiriw mákemeleriniń administraciyası kóbinese jaslarǵa tayar scenariyler hám formatlardı (máselen, uzaq dawam etetuǵın bayanat jıynalısları, standart koncert baǵdarlamaları) usınadı. Z áwlad wákilleri bolsa interaktivlik, erkin pikirlesiw, joybarlaw basqarıwı, hakatonlar, TEDx formatındaǵı shıǵıwlar hám sanlı sheshimlerdi qáleydi. Áwladlar arasındaǵı bul qádiriyatlar hám kommunikaciya formatındaǵı ayırmashılıq (generation gap) bilimlendiriw mákemesi administraciyası hám jaslar arasında kórinbes diywal payda etpekte. Jaslardıń ózleri baslama kóteriwshi bolıp, ideyaların alǵa qoymaqshı bolǵanda, olar kóbinese hákimshilik tosqınlıqlar, ruqsat beriwdiń quramalı tártip-qaǵıydaları hám finanslıq qollap-quwatlawdıń joq ekenligine dus keledi [5].

Úshinshi sistemalı mashqala - jaslar menen islesiw boyınsha juwapker kadrlardıń (maslahatshiler, dekan orınbasarları, jetekshiler) professionallıq kompetenciyalarındaǵı jetispewshilik bolıp esaplanadı. Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde "Jaslar menen islesiw, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq boyınsha rektor maslahatshisi" lawazımı engizilgen bolsa da, ámeliyatta bul lawazımǵa kóbinese zamanagóy psixologiya, sociologiya, joybar basqarıw (project management) hám dizayn pikirlew (design thinking) kónlikpelerine iye bolmaǵan, dástúriy hákimshilik basqarıw usılına úyrengen burınǵı basshılar tayınlanadı. Olar jaslar menen "birge islesiwshi" hám "mentor" sıpatında emes, al "qadaǵalawshı" hám "buyrıq beriwshi" sıpatında múnásibet ornatadı. Bul bolsa jaslardıń erkin pikirlewi hám sociallıq baslamaların buwıp qoyadı.

Tórtinshi mashqala – bilimlendiriw mákemesi, shańaraq hám máhálle arasındaǵı sociallıq birge islesiwdiń úzliksizligi tuwra jolǵa qoyılmaǵanı bolıp esaplanadı. Mektep yamasa joqarı oqıw ornında qáliplestirilip atırǵan jámiyetlik belsendilik kóbinese bilimlendiriw mákemesi diywallarınan sırtqa shıqpaydı. Jaslardıń bilimlendiriw mákemesindegi belsendiligi olardıń jasaw ornındaǵı (máhálledegi) sociallıq turmısına integraciyalanbaydı. Nátiyjede, jas "eki túrli ortalıq" (bilimlendiriwdegi belsendi ortalıq hám máhálledegi passiv yamasa dástúriy ortalıq) ortasında qalıp, onıń jámiyetlik belsendiligi turaqlı xarakterge iye bolmaydı.

Bul sistemalı mashqalalardı saplastırıw hám bilimlendiriw mákemelerinde jaslar belsendiligin jańa, sapa basqıshına alıp shıǵıw ushın tómendegi ilimiy-ámeliy sheshimlerdi usınıw múmkin.

Birinshiden, bilimlendiriw mákemelerinde jaslar menen islesiw procesin tolıq sanlastırıw hám byurokratiyanı qısqartıw zárúr. "Jaslar dápteri" hám "Studentler dápteri" málimleme sistemaların joqarı oqıw ornı hám mekteplerdiń ishki basqarıw sistemaları (ERP) menen tolıq integraciyalaw arqalı esabatlardı avtomatlastırıw kerek. Jaslar maslahatshilerin qaǵazpazlıqtan qutqarıp, olardıń tiykarǵı waqtın tikkeley jaslar menen sóylesiw, mentoring hám kouching ótkeriwge baǵdarlaw kerek. Ilajlardıń nátiyjeliligi qatnasıwshılar sanı yamasa jumsalǵan qaǵaz muǵdarı menen emes, al joybardan keyingi sociallıq tásir (social impact) hám jaslardıń qanaatlanıw dárejesi (feedback) arqalı bahalanıwı shárt.

Ekinshiden, "jaslarǵa baǵdarlanǵan" (student-centered) basqarıw modeline tolıq ótiw talap etiledi. Bilimlendiriw mákemelerindegi barlıq ruwxıy-aǵartıwshılıq hám sociallıq ilajlar rejesin dúziwde "qatnasıqlı byudjetlestiriw" principin engiziw kerek. Yaǵnıy, ilajlardıń mazmunı hám formatı jaslardıń ózleri tárepinen ótkerilgen sorawnamalar hám ashıqtan-ashıq sóylesiwler tiykarında belgileniwi, qarjılar bolsa, áyne jaslar usınıs etken joybarlarǵa ajıratılıwı kerek. Bilimlendiriw mákemelerinde dástúriy ushırasıwlardıń ornına "Pikirlew maydanları," "Startap inkubatorları," "Debat klubları" hám "Xakaton"lar sıyaqlı zamanagóy, jaslar qızıqtıratuǵın interaktiv formatlardı keńnen engiziw zárúr.

Úshinshiden, jaslar menen islesiw boyınsha juwapker kadrlar institutın túp-tiykarınan reformalaw hám olardıń mamanlıǵın arttırıw mexanizmin jaratıw kerek. Jaslar maslahatshilerin tayarlawda dástúriy pedagogikalıq kurslardan tısqarı, zamanagóy "Soft skills" (jumsaq kónlikpeler), joybar basqarıwı (Agile, Scrum metodologiyaları), jaslar psixologiyası, konfliktologiya hám sanlı marketing boyınsha arnawlı treningler shólkemlestiriliwi zárúr. Olardıń jumısın bahalaw kriteriyaları (KPI) qayta kórip shıǵılıp, tiykarǵı itibar jaslardıń real sociallıq joybarları sanı, startaplar sanı hám volontyorlıq saatlarına qaratılıwı kerek.

Tórtinshiden, bilimlendiriw mákemesi, shańaraq hám máhálle arasındaǵı "sociallıq úsh múeshlik" birge islesiwin bekkemlew maqsetinde "Ashıq bilimlendiriw mákemesi" koncepciyasın rawajlandırıw zárúr. Mektep hám joqarı oqıw orınları óz infrastrukturasın (kitapxanalar, sport zalları, kovorking orayları) sabaqtan tısqarı waqıtta máhálle jasları hám ata-analar ushın ashıq sociallıq maydanǵa aylandırıwı kerek. Bul arqalı bilimlendiriw mákemesi tek

ǵana óz oqıwshılarınıń emes, al pútkil mikroortanıń jámiyetlik belsendiligin arttırıwshı orayǵa aylanadı.

Bilimlendiriw mákemelerinde jaslar belsendiligin arttırıw mexanizmlerin tallawda ulıwma orta hám joqarı bilimlendiriw menen bir qatarda, professional bilimlendiriw sistemasındaǵı ózine tán ózgesheliklerge ayrıqsha itibar qaratıw lazım. Ózbekstanda ámelge asırılgan bilimlendiriw reformaları nátiyjesinde 11 jıllıq uliwma orta bilim beriw bazasında kásip-óner bilimlendiriw sisteması qayta tiklendi. Biraq, ámeliy baqlawlar sonı kórsetedi, kásip óner mektebi oqıwshılarınıń sociallıq belsendiligi mektep hám joqarı oqıw ornı studentlerine salıstırǵanda tómen dárejede qalmaqta. Bunıń tiykarǵı sebebi sonda, professional bilimlendiriw mákemelerinde oqıw procesi kóbirek kásiplik kónlikpelerdi iyelewge (hard skills) baǵdarlanǵan bolıp, sociallıq hám puqaralıq kompetenciyalardı (soft skills) qáliplestiriw ekinshi dárejeli wazıypa sıpatında qalıp ketpekte. Sonday-aq, "dual bilimlendiriw" sistemasınıń engiziliwi oqıwshılardıń waqtınıń úlken bólegin óndiris kárxanalarında ótkeriwdi talap etedi, bul bolsa olardıń bilimlendiriw mákemesindegi jámiyetlik jumıslarda hám sociallıq joybarlarda turaqlı qatnasıwına belgili dárejede tosqınlıq jaratadı. Bul mashqalanı sheshiw ushın professional bilimlendiriw mákemelerinde sociallıq belsendilikti bahalawdıń arnawlı modullerin óndiris kárxanaları menen birgelikte shólkemlestiriw, yaǵnıy jaslardıń jumıs ornındaǵı sociallıq baslamaların da esapqa alatuǵın birden-bir mexanizm jaratıw talap etiledi.

Bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń belsendiligine tásir etiwshi jáne bir áhmiyetli, biraq kóbinese itibardan shette qalatuǵın faktor bul - "jasırın bilimlendiriw" (hidden curriculum) fenomeni hám oqıw procesindegi sociallıq-psixologiyalıq ortalıq bolıp esaplanadı. Jasırın tálim degende bilimlendiriw mákemesiniń rásmiy oqıw baǵdarlamalarında jazılmaǵan, biraq pedagoglar hám administraciyanıń minez-qulqı, oqıwshılar/studentler menen sóylesiw usılı, mákemedegi qádiriyatlar hám rásmiy emes qaǵıydalar arqalı jaslarǵa ótkeriletuǵın sociallıq tájiriybe túsiniledi.

Sanlı transformaciya sharayatında jaslar belsendiligin xoshametlewdiń innovaciyalıq mexanizmlerinen biri bul - "Sanlı portfolio" (e-portfolio) hám gamifikaciya (oyınlastırıw) texnologiyaların bilimlendiriw procesine integraciyalaw bolıp tabıladı. Házirgi kúnde bilimlendiriw mákemelerinde engizilip atırǵan elektron kúndelikler hám LMS (Learning Management System) platformaları tiykarınan akademik bahalardı baqlaw ushın qollanılmaqta. Biraq, zamanagóy xalıqaralıq tájiriybe sonı kórsetedi, jaslardıń sociallıq belsendiligin arttırıw ushın olardıń tek ǵana akademiyalıq emes, al sociallıq, mádeniy, sport hám volontyorlıq jetiskenliklerin atap ótetuǵın birden-bir sanlı platformalar

zárúr. Bunday "Sanlı portfolioda jastıń ótkergen sociallıq joybarı, kewillilik saatları, debat klubındağı qatnasıwı arnawlı ballar yamasa "beydj"ler (nıshanlar) menen bahalanadı. Gamifikaciya elementleriniń qollanılıwı, yağnıy belsendi jaslardıń reytingin qáliplestiriw hám olardı sanlı sıylıqlar menen xoshametlew "Z áwladı" wákilleriniń básekige hám vizual nátiyjelerge bolǵan psixologiyalıq beyimligine tolıq sáykes keledi. Bul mexanizm jaslarda sociallıq belsendilikti turaqlı hám qızıqlı processke aylandırıw imkaniyatın beredi.

Bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń belsendiligin finanslıq jaqtan erkin etiwde "Studentler qorı" (Studentler qarjıları) mexanizmi engizilgeni joqarıda atap ótildi. Biraq, bul mexanizmniń ámeliyattağı nátiyjeliligin analizlegende, studentlerde finanslıq sawatlılıq hám joybarlaw basqarıwı kónlikpeleriniń jetispewshiligi menen baylanıslı qatań psixologiyalıq hám ámeliy tosqınlıqlar bar ekenligi anıqlandı. Kópshilik jaǵdaylarda Studentler keńesi aǵzaları qor qarjıların qalay nátiyjeli bólistiriwdi, joybar smetasın dúziwdi hám finanslıq esabat beriwdi bilmeydi. Nátiyjede, qarjılar kóbinese dástúriy koncertler yamasa sport jarısların ótkeriwge jumsalıp, innovaciyalıq sociallıq startaplar yamasa uzaq múddetli sociallıq joybarlarǵa baǵdarlanbay qalmaqta.

Bunnan tısqarı, studentlerde "mámleketlik puldı nadurıs jumsap qoyıw" qorqınıshı (finanslıq fobiya) bar bolıp, bul olardı qáwipli, biraq nátiyjeli bolıwı múmkin bolǵan jańa joybarlardan tıyılıwǵa májbúr etedi. Bul mashqalanı saplastırıw ushın bilimlendiriw mákemelerinde Studentler keńesi aǵzaları ushın "Joybar finanslıq basqarıwı" hám "Sociallıq isbilermenlik" boyınsha májbúriy ámeliy treningler shólkemlestiriw, sonday-aq, hár bir iri joybarǵa tájiriybeli finanslıq mentorlardı (máselen, ekonomika fakulteti oqıtıwshıları yamasa sırtqı ekspertler) biriktiriw mexanizmin engiziw zárúr.

Jáne bir áhmiyetli tárepi - bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń sociallıq belsendiligin arttırıwda inklyuziv qatnas jasawdı támiyinlew bolıp tabıladı. Haqıyqıy sociallıq belsendilik barlıq jaslardı, sonıń ishinde, sociallıq qorǵawǵa mútáj, mayıplıǵı bolǵan, jetim-jesir yamasa "Temir dápter"ge kirgizilgen jaslardı da qamtıp alıwı kerek. Ámeliy tallawlar sonı kórsetedi, kóplegen bilimlendiriw mákemelerinde ótkeriletuǵın sociallıq hám mádeniy ilajlar tiykarınan belsendi, qábiletli hám fizikalıq jaqtan salamat jaslarǵa baǵdarlanǵan bolıp, marjinal topardağı jaslar bul processlerden shette qalmaqta. Bul bolsa olardıń sociallıq ajıralıwın (alienaciyasın) jáne de kúsheytedi. Bilimlendiriw mákemelerinde inklyuziv sociallıq belsendilikti támiyinlew ushın ilajlardıń infrastrukturası hám formatın barlıq jaslar ushın beyimlestiriw (máselen, mayıplıǵı bolǵan studentler ushın panduslar, arnawlı úskeneler, surdo-awdarmashılar), sonday-aq, "teńles-teńleske" (peer-to-peer) mentorlıq baǵdarlamaları arqalı passiv

jaslardı belsendi jaslar jámiyetshiligine integraciyalaw mexanizmlerin iske qosıw talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, bilimlendiriw mákemelerinde jaslardıń belsendiligin arttırıw mexanizmleri tek ǵana ilajlar ótkeriw menen sheklenip qalmay, al kásip-óner bilimlendiriwiniń ózgesheliklerin esapqa alǵan halda, "jasırın bilimlendiriw" arqalı unamlı psixologiyalıq ortalıq jaratıw, sanlı portfoliolar hám gamifikaciya arqalı motivaciyanı arttırıw, studentlerdiń finanslıq erkinligin psixologiyalıq hám ámeliy jaqtan qollap-quwatlaw, inklyuziv ortalıqtı támiyinlew jáne xalıqaralıq tájiriybeni integraciyalaw sıyaqlı kompleksli hám kóp qırlı qatnastı talap etedi. Tek ǵana usınday tereń institucionallıq transformaciya arqalı bilimlendiriw mákemelerin jaslardıń haqıyqıy sociallıq belsendilik mektebine aylandırıw múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 20 апрелдаги ПФ–66-сон “Янги Ўзбекистон ёшлари – 2030 Стратегиясини тасдиқлаш ҳамда ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш чора –тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. ҚММБ: 06/26/66/0404-сон 23.04.2026-й.

2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (2023 yil 30 apreldagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy qonuni bilan tasdiqlangan yangi tahriri). – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2023. – 128 b.

3. Қодиров М. Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишнинг ижтимоий-педагогик асослари. – Тошкент: Фан ва технология, 2021. – Б. 145-148. (Ta'lim muassasasining ijtimoiy platforma sifatidagi roli).

4. Раҳимова М. Ёшлар ижтимоийлашувида оила ва мактаб ҳамкорлиги: муаммо ва ечимлар. – Тошкент: Шарқ, 2021. – Б. 112-115. (Rasmiyatchilik va uning yoshlar ongiga salbiy ta'siri tahlili).

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Yoshlar parlamenti va "Ijtimoiy fikr" jamoatchilik fikrini o‘rganish markazining 2023 yilgi "Oliy ta'lim muassasalarida yoshlar faolligi: holati va istiqbollari" mavzusidagi sotsiologik tadqiqot hisoboti. – Тошкент, 2023. – Б. 45-48. (Avlodlar tafovuti va yoshlar qiziqishlari).

JAS ÁWLADTA JÁMIYETLIK BELSENDILIK HÁM PUQARALÍQ POZICIYASÍN QÁLIPLESTIRIWDIŃ PEDAGOGIKALÍQ TIYKARLARÍ

Mambetkarimova G.P.
NMPI magistrantı

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy faollik, fuqarolik pozitsiyasi, yosh avlod, fuqarolik mas’uliyati, ijtimoiy tashabbuskorlik, fuqarolik tarbiyasi, huquqiy tarbiya, ma’naviy-axloqiy tarbiya, ijtimoiy munosabatlar, pedagogik asoslar.
Ключевые слова: социальная активность, гражданская позиция, молодое поколение, гражданская ответственность, социальная инициативность, гражданское воспитание, правовое воспитание, духовно-нравственное воспитание, социальные отношения, педагогические основы.
Key words: social activity, civic position, younger generation, civic responsibility, social initiative, civic education, legal education, moral and spiritual education, social relations, pedagogical foundations.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada yosh avlodda ijtimoiy faollik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning pedagogik asoslari yoritilgan. Ijtimoiy faollikning mazmun-mohiyati, uning ma’naviy-axloqiy, huquqiy va psixologik jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, yoshlarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, tashabbuskorligi va ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishning pedagogik ahamiyati asoslangan..
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются педагогические основы формирования социальной активности и гражданской позиции молодого поколения. Анализируются содержание социальной активности, ее нравственно-духовные, правовые и психологические аспекты. Обоснована педагогическая значимость развития социальной ответственности, инициативности и активного участия молодежи в общественной жизни.
SUMMARY:
The article examines the pedagogical foundations of developing social activity and civic position among the younger generation. The content of social activity and its moral, legal, and psychological aspects are analyzed. The pedagogical importance of developing social responsibility, initiative, and active participation of young people in social life is substantiated.

Dúnyada ósip kiyatırǵan áwladta jámiyetlik belsendilikti qáliplestiriw hám rawajlandırıwdıń innovaciyalıq tálim-tárbiya túrlerin islep shıǵıw, jas áwladta tınıshlıqtı súyiwshilik, adamgershilik, awızbirshilik hám jámiyetlik

juwapkershilik sıyaqlı pazıyletlerdi qáliplestiriw arqalı olardıń erkin turmısqa tayarlıǵın támiyinlewge úlken itibar qaratılmaqta. Ásirese, zamanagóy bilimlendiriw talapları tiykarında jas áwladtı tek ǵana keleshek kásibin tańlawǵa maqsetli baǵdarlaw emes, al olardıń jámiyetlik turmısta belsene qatnasıwın, jámiyetlik baslama kórsetiwin hám túrli jámiyetlik qatnasıqlarda erkin poziciyaǵa iye bolıwın támiyinleytuǵın pedagogikalıq mexanizmlerdi jetilistiriw úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Usı kózqarastan, xalıqaralıq bilimlendiriw standartlarına muwapıq bilim alıwshılarda jámiyetlik belsendilikti rawajlandırıw, olardıń jámáát hám jámiyet turmısına qatnasıwı, birge islesiw qábileti, baslama kóteriwi hám jámiyetlik juwapkershiligin arttırıw bilimlendiriw-tárbiya procesiniń áhmiyetli wazıypalarınan biri sıpatında sáwlelenbekte. Jas áwladtı milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalaw, olarda insanıylıq hám tınıshlıqtı súyiwshilik ideyaların bekkemlew arqalı jámiyetlik belsendi shaxstı qáliplestiriw búgingi pedagogikalıq processtiń tiykarǵı baǵdarlarınan esaplanadı.

Birlesken Milletler Shólkeminiń bir qatar rezolyuciyalarında dúnyada tınıshlıq hám qáwipsizlikti támiyinlew, urıs hám zorlıqtıń hár qanday kórinislerine qarsı bolıw múnásibetin qáliplestiriw, jaslardı milliy hám ulıwmainsanıylıq qádiriyatlar tiykarında tárbiyalaw máselelerine ayrıqsha itibar berilmekte.

Bul kózqaraslar jas áwladta jámiyetlik belsendilik, tınıshlıqtı súyiwshilik, adamgershilik, birge islesiw hám jámiyet aldındaǵı juwapkershilik sezimlerin rawajlandırıw zárúrligin belgilep bermekte. Sol sebepli jas áwladta jámiyetlik belsendilikti qáliplestiriwdiń nátiyjeli pedagogikalıq sharayatları, forma hám metodların jetilistiriw áhmiyetli ilimiy-pedagogikalıq wazıypalardan biri esaplanadı.

Búgingi bilimlendiriw procesinde jaslardıń jámiyetlik belsendiligin rawajlandırıw tek ǵana olarǵa belgili bilimlerdi beriw menen sheklenip qalmastan, al shaxstıń jámiyette óz ornın ańlawı, óz pikirin erkin bildiriwi, jámáát penen birge islesiwi, jámiyetlik baslamalardı qollap-quwatlawı hám hár qıylı jámiyetlik jumıslarda belsene qatnasıwın támiyinlewdi de názerde tutadı. Usı mániste, jaslarda bekkem puqaralıq kompetenciyaların, jámiyetlik juwapkershilikti hám belsendi turmıslıq múnásibetti qáliplestiriw zamanagóy tálim-tárbiyanıń áhmiyetli nátiyjelerinen biri esaplanadı. Keyingi jıllarda qabıl etilgen normativlik-huqıqıyhújjetlerdiń mazmun-mánisi de jas áwladta jámiyetlik belsendilikti úzliksiz túrde qáliplestiriw, olardıń puqaralıq poziciyası hám jámiyetlik turmıstaǵı qatnasın kúsheytiw zárúrligin kórsetpekte. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 31-dekabrdegi 1059-sanlı qararı

menen tastıyıqlanǵan "Úzliksiz ruwxıy tárbiya koncepciyası"nda "puqaralıq poziciyası, ózine hám átirapındaǵılarǵa jáne jámiyetke múnásibeti tiykarlarınıń qáliplesiwi," sonday-aq, "belsendi puqaralıq poziciyasın kúsheytiw" sıyaqlı indikatorlar[1] dıń belgilep qoyılǵanınıń ózi usı máseleniń aktuallıǵın tastıyıqlaydı.

Sonnan kelip shıǵıp, ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyanı nátiyjeli shólkemlestiriw procesinde jas áwladtıń jámiyetlik belsendiligin belgileytuǵın túsiniklerdiń mazmunın ilimiy-teoriyalıq jaqtan ashıp beriw áhmiyetli. Atap aytqanda, "jámiyetlik belsendilik," "puqaralıq poziciyası" hám "belsendi puqaralıq poziciyası" túsinikleriniń mazmunı, óz ara baylanıslılıǵı hám ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw pedagogikalıq procestiń mazmun-mánisin tereńirek ańlaw imkaniyatın beredi. Sebebi jámiyetlik belsendi shaxs óziniń jámiyettegi ornın ańlaǵan, átirapında júz berip atırǵan sociallıq processlerge biypárwa bolmaǵan, jámiyet máplerin esapqa alıp, baslama kórsete alatuǵın hám belgili bir juwapkershilikti óz moynına alıwǵa tayar shaxs sıpatında kórinedi. Bunday pazıyletlerdiń qáliplesiwi bolsa jaslardıń puqaralıq poziciyası, jámiyetlik juwapkershiligi hám jámiyetke tiyislilik sezimi rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı.

Búgingi zamanagóy ilimiy ádebiyatlarda "puqara," "puqaralıq," "sociallıq belsendilik" sıyaqlı kategoriyalardıń mazmunı keń kólemli ózgeshelikke iye bolıp, olar shaxstıń huqıqıy, ruwxıy-ádep-ikramlılıq, sociallıq hám mádeniy táreplerin óz-ara úylesimlilikte kórsetedi. Bul túsinikler shaxstıń tek ǵana belgili huqıq hám minnetlemelerge iye ekenligin emes, al jámiyette júz berip atırǵan sociallıq proceslerge múnásibetin, óz baslamasın kórsetiwin hám ulıwma mápler jolında jedel háreket etiwin de sáwlelendiredi. A.S.Gayazovtıń pikirinshe, puqaralıqtıń ulıwma modeli ideologiyalıq, kásiplik, puqaralıq-siyasiy, milliy-mádeniy, ruwxiy, ádep-ikramlılıq, ekologiyalıq hám valeologiyalıq ózgeshelikler menen belgilenedi [2, 155-156-b.]. Bul ilimiy kózqaras puqaralıq túsinigıniń kóp qırlı tábiyatqa iye ekenin kórsetip, onı shaxstıń sociallıq belsendiligi menen úzliksiz baylanısta izertlew zárúrligin tiykarlaydı.

A.S.Gayazov tárepinen alǵa qoyılǵan zamanagóy puqaranıń kelbetin sıpatlawshı sıpatlardıń mazmunına múrájáát etkende, ayırım táreplerge ayrıqsha túsinik beriw maqsetke muwapıq. Sonıń ishinde, insan salamatlıǵı hár bir shaxstıń turmıslıq iskerligi ushın zárúr bolǵan universal ózgesheliklerden biri bolıp esaplanadı. Biraq obektiv sebeplerge kóre fizikalıq imkaniyatları sheklengen shaxstı puqaralıq sıpatlarına iye bolmaǵan insan sıpatında bahalaw durıs emes. Tap usı kóz-qarastı kásiplik bilimlendiriwge de qollanıw múmkin. Yaǵnıy, belgili bir kásiplik bilim yamasa bilim dárejesiniń jeterli emesligi

shaxsta sociallıq hám puqaralıq sıpatlardıń qáliplesiwine tosqınlıq etiwshi tiykarǵı faktor sıpatında qaralmawı kerek. Insannıń puqaralıq hám sociallıq belsendiligi onıń bilim dárejesi menen ǵana emes, al jámiyettegi processlerge múnásibeti, iniciativası, juwapkershiligi hám jámiyetlik turmısta qatnasıwǵa tayarlıǵı menen de belgilenedi.

V.T. Lisovskiy bolsa puqaranıń sapa ózgesheliklerin jáne de keńirek mazmunda talqılaydı, olardı bárinen burın ulıwma insanıylıq, ruwxıy-gumanistlik, milliy hám basqa da qádiriyatlardı ańlaw hám olarǵa ámel etiw, Watan hám xalıqqa bolǵan joqarı mehir-muhabbat sezimin iyelew, jámiyet hám mámleket aldındaǵı minnet hám wazıypalardı durıs ańlaw, olarǵa sadıqlıq penen qatnasta bolıw sıyaqlı tárepler menen baylanıstıradı. Sonday-aq, ol shaxstıń puqaralıq minez-qulqı hám ámeliy iskerligi ushın sociallıq juwapkershilikti seziwi, jámiyette tınıshlıq, keńpeyillik hám birge islesiw ortalıǵın ornatıwǵa umtılıwı, hadal hám dóretiwshilik turmıs keshiriwge umtılıwı, shaxslararalıq hám milletlerarallıq qarım-qatnas mádeniyatın iyelewi sıyaqlı ózgesheliklerdi de áhmiyetli belgiler sıpatında ajıratıp kórsetedi [3].

Jas áwladta puqaralıq hám sociallıq belsendilik túsinikleriniń qáliplesiwine baylanıslı ilimiy ádebiyatlardı úyreniw hám tallaw bul túsiniklerdiń mazmun-mánisinde ayrıqsha itibar talap etiletuǵın bir qatar táreplerdi belgilew imkaniyatın berdi. Atap aytqanda, sociallıq belsendiliktiń ádep-ikramlılıq, mádeniy, aksiologiyalıq hám psixologiyalıq tiykarların óz aldına kórip shıǵıw zárúr. Sebebi jas áwladta sociallıq belsendiliktiń rawajlanıwı tek ǵana olardıń sırtqı belsendi háreketleri menen emes, al shaxstıń ruwxıy dúnyası, qádiriyatlarǵa múnásibeti, ádep-ikramlılıq kózqarasları hám psixologiyalıq tayarlıǵı menen de belgilenedi. Biziń pikirimizshe, jámiyetlik belsendilikti qáliplestiriw procesinde shaxsta puqaralıq paziyletlerdiń payda bolıwı, ózin sociallıq qatnasıqlardıń biyǵárez hám tolıq subekti sıpatında ańlawı úlken áhmietke iye.

Alımlar V.V. Ryabov hám E.I. Xavanovlardıń ilimiy kózqaraslarında puqaralıqtıń tikkeley qádiriyat sıpatındaǵı mazmunı ayrıqsha atap ótilmegen bolsa da, olardıń qatnasında bul túsiniktiń qádiriyatlı táreplerin ańlaw imkaniyatı bar. Atap aytqanda, avtorlar óz izertlewlerinde "qádiriyat" kategoriyasınan arnawlı paydalanbaǵan. Biraq olar puqaralıq hám watandı súyiwshilikti mazmunı jaǵınan bir-birinen parıqlanıwshı ǵárezsiz túsinikler sıpatında kórip, puqaralıqtı shaxstıń Watanǵa sadıqlıǵı menen baylanıstıradı. Bizge belgili, Watanǵa sadıqlıq, oǵan tiyislilik hám onıń rawajlanıwı ushın juwapkershilik sezimi insannıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq qádiriyatlarınıń quramına kiredi. Usı

kózqarastan, bul jantasıwda puqaralıq túsinigińiń qádirli mazmunı tikkeley emes bayan etilgen, dep esaplaw múmkin [4, 13-15-b.].

Sonday-aq, puqaralıq túsinigin úyreniwde onıń psixologiyalıq ózgesheliklerin de itibardan shette qaldırmaw áhmiyetli. Sebebi, shaxstıń óz wazıypası hám minnetlemelerin ańlaw, olardı iqtiyariy túrde orınlaw, jámiyettegi waqıyalarǵa qatnası hám sociallıq aktivlik kórsetiwi belgili bir psixologiyalıq procesler menen tikkeley baylanıslı. Puqaralıq minnetlerdiń psixologiyalıq táreplerin izertlewde shaxs psixologiyası metodologiyalıq tiykar wazıypasın atqaradı. Belgili psixolog alım R. S. Nemovtıń kóz qarasına qaraǵanda, shaxs - psixologiyalıq qásiyetler sistemasında kórinetuǵın, sociallıq jaqtan qáliplesken, insannıń ózi hám basqalar ushın áhmiyetli bolǵan qatnasıqları hám de salıstırmalı turaqlı shaxslar aralıq baylanısların kórsetiwshi insan sıpatında táriyiplenedi [5]. Bul táriyp shaxstıń sociallıq ortalıq penen qatnası, onıń átiraptaǵılar menen óz ara tásiri hám jámiyettegi minez-qulqı sociallıq belsendiliktiń qáliplesiwinde áhmiyetli orın tutatuǵının kórsetedi.

G.M.Kodjaspirovanıń anıqlamasında bolsa puqaralıq shaxstıń áhmiyetli ádep-ikramlılıq sıpatı sıpatında qaralıp, ol mámleket, jámiyet hám xalıq aldındaǵı puqaralıq minnet hám wazıypalardı ańlaǵan halda, sanalı hám belsendi túrde orınlawdı názerde tutadı. Sonıń menen birge, puqaralıq shaxstıń óz huqıqlarınan aqılǵa uǵras paydalanıwı, mámleket nızamlarına qatań ámel etiwi hám olarǵa húrmet penen qatnasta bolıwı arqalı da kórinedi [6]. Bunday ózgesheliklerjas áwladta jámiyetlik belsendilikti qáliplestiriw procesi ushın da úlken áhmiyetke iye. Sebebi, jámiyetlik belsendi shaxs óz huqıq hám minnetlemelerin ańlaydı, jámáát hám jámiyet turmısındaǵı proceslerge juwapkershilik penen qatnasta boladı hám óz iskerligi arqalı sociallıq ortalıqqa belgili bir tásir kórsetiwge umtıladı. Usı kózqarastan, sociallıq sezimler kategoriyası menen baylanıslı bolgan shaxslıq ózgesheliklerhaqqında V.G. Onushkin hám E.I. Ogaryovlardıń kózqarasları da ayrıqsha itibarǵa ılayıq.

Puqaralıq máselesi pedagogikalıq izertlewlerde de áhmiyetli ilimiy mashqala sıpatında úyrenilgen. Atap aytqanda, pedagog alım V.A. Slastenin puqaralıqtı shaxstıń ishki erkinligi, mámleket hákimiyatına húrmeti, Watanǵa muhabbatı hám tınıshlıqqa umtılıwı, óz qádir-qımbatın ańlawı, tártip-qaǵıydaǵa ámel etiwi, watansúyiwshilik sezimleri hám milletler aralıq birlik mádeniyatın ózinde jámlegen bir pútin jeke qásiyet sıpatında talqılaydı [7]. Bul kózqarastan kórinip turǵanınday, puqaralıq tek ǵana huqıqıy statustı ańlatıp qoymastan, shaxstıń ruwxiy, ádep-ikramlılıq, sociallıq hám psixologiyalıq ózgesheliklerin de qamtıp alıwshı quramalı sıpatlar kompleksi esaplanadı.

Joqarıda keltirilgen ilimpazlardıń "puqara" hám "puqaralıq" túsiniklerine baylanıslı ilimiy kózqarasların qollap-quwatlaǵan halda sonı atap ótiw múmkin, búgingi kúnde usı ilimiy fenomenniń mazmun-mánisin jáne de tereń úyreniw, onıń shaxs hám jámiyet turmısındaǵı áhmiyetin ashıp beriwge qaratılǵan ilimiy izleniwler dawam etpekte. Zamanagóy jámiyet sharayatında insanlardıń puqaralıqqa baylanıslı kózqarasları, sociallıq qatnasıqlarda qatnasıwı hám belsendilik dárejesi bar sociallıq-mádeniy ortalıq, jámiyette qáliplesken qádiriyatlar hám de tárbiyalıq tásirler tiykarında qáliplesip barmaqta.

Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, shaxstıń jámiyetlik turmıstaǵı qatnası hám oǵan múnásibeti hár qıylı formalarda kóriniwi múmkin. Máselen, sociologiyalıq izertlewlerde bunday qatnasıqlar shártli túrde dóretiwshi, narazı, konformist-tutınıwshı, passiv hám passiv-biypárwa yamasa passiv-bahalawshı túrlerge ajıratıladı [8, 102-b.]. Bul klassifikaciya adamlardıń sociallıq haqıyqatlıqqa múnásibeti, iniciativası hám jámiyetlik turmıstaǵı qatnası birdey dárejede emesligin kórsetedi. Tálim-tárbiya procesinde bolsa jaslarda biypárwalıq hám passivlikti emes, al sociallıq iniciativa, birge islesiw, juwapkershilik, erkin pikirlew hám belsendi háreket etiw sıpatların rawajlandırıwǵa tiykarǵı áhmiyet qaratıw kerek. Sebebi, bunday sıpatlar shaxstıń jámiyette múnásip orın iyelewi hám sociallıq qatnasıqlarda nátiyjeli qatnasıwına xızmet etedi.

Demek, biziń pikirimizshe, shaxstiń belsendi sociallıq múnásibeti oniń jámiyet turmısında sanalı hám maqsetli qatnasıwı, jeke talap hám máplerin jámiyetlik mápler menen úylestire alıwı, jámiyette qáliplesken ruwxiy-ádep-ikramlılıq hám sociallıq qádiriyatlardı ańlawı hám olardı ámeliy iskerliginde kórsetiwi menen belgilenedi. Bunday belsendilik shaxstıń haqıyqatlıqqa erkin qatnas jasawı, sociallıq proceslerge tiyislilik sezimi, juwapkerli qararlar qabıl etiwi, baslama kórsetiwi hám belgili maqsetler jolında ámeliy háreket etiwinde óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan jas áwladta sociallıq belsendilikti qáliplestiriw olardı jámiyetlik turmısqa biypárwa bolmaǵan, óz pikir hám kóz-qaraslarına iye, sociallıq juwapkershilikti sezetuǵın, birge islesiwge tayar hám jámiyetlik máplerdi ańlaytuǵın shaxs sıpatında tárbiyalawdıń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı.

Bir sóz benen aytqanda, puqaralıq jámiyetiniń turaqlılıǵı hám rawajlanıwında social belsendi insan faktorı sheshiwshi áhmiyetke iye. Rawajlanıwdı gózlegen hár qanday jámiyet, bárinen burın, insannıń ishki imkaniyatları hám ruwxıy potencialına súyenedi. Insan qálbinde bar bolǵan awızbirshilik, saqawat, keńpeyillik, miyrim-shápáát, óz-ara húrmet hám birge islesiw sıyaqlı unamlı pazıyletlerdi sociallıq turmısta kórsetiw ushın zárúr sharayatlardı jaratıw jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan tálim-

tárbiya procesinde usı pazıyletlerdi maqsetli rawajlandırıw arqalı jámiyetlik belsendi, juwapkershilikli hám jámiyetlik turmısqa qatnas sezimi joqarı bolǵan jaslardı tárbiyalaw áhmiyetli pedagogikalıq wazıypa sıpatında kórinedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги «Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1059-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.01.2020 й., 09/20/1059/4265-сон, 19.06.2020 й., 09/20/391/0777-сон).

2. Гаязов А.С. Образование и образованность: гражданин в современном мире. - М.: Наука, 2003. - 256 с.

3. Основы концепции воспитания студентов вузов / под ред. В.Т. Лисовского. - СПб.: Изд-во во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. - 200 с.

4. Рябов В.В., Хаванов Е.И. Основы гражданственности. // Гражданин и право. - № 9. - сентябрь 2006. - С. 13-15.

5. Немов Р.С. Психология: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений: в 3 кн. - М.: ВЛАДОС, 2000. - Кн.1: Общие основы психологии. - 688 с.

6. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник. - М.: Гардарики, 2004. - 528 с.

7. Сластенин В.А. Педагогика: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; под ред. В.А. Сластенина. — М.: Академия, 2006. - 576 с.

8. Гражданское образование – педагогический, социальный и культурный феномен. СПб., 2006. – 167.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNI OG‘IR NUTQ NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR BILAN ISHLASHGA TAYYORLASH BOSQICHLARI VA INTEGRATIV KONSEPSIYALARI

Achilova S. Dj.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Maxsus pedagogika” kafedrasi. p.f.f.d (PhD), dotsent.

Tayanch so‘zlar: logopediya, dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni,duduqlanish nutq nuqsoni, integratsion yondashuv, korreksiya, logopedik massaj, logopedik texnologiya, logopedik ritmika, logopedik o‘yin, ritm, koordinatsiya.
Ключевые слова: логопедия, дизартрия, ринолалия, заикание, интегративный подход, коррекция, логопедический массаж, логопедические технологии, логопедическая ритмика, логопедическая игра, ритм, координация.
Key words: speech therapy, dysarthria, rhinolalia, stuttering, integrative approach, correction, speech therapy massage, speech therapy techniques, speech-rhythm therapy, speech therapy games, rhythm, coordination.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada bo‘lajak logopedlarni og‘ir nutq nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashga tayyorlash bosqichlari va integrativ konsepsiyalari mazmuni yoritilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladigan nutq nuqsonlardan bular, dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni hamda eng ko‘p kuzatiladigan dislaliya nutq nuqsonlari mavjud. Har bir nutq nuqsonlarini kelib chiqish sabablari turlicha bo‘lib, ularning namoyon bo‘lishi ham turlicha bo‘ladi. Bolaning nutqini tushunarsiz holda talaffuz qilishi ko‘pincha dizartriya nutq nuqsoni va rinolaliya nutq nuqsonida kuzatiladi. Hayajonda tututilib gapirishi yoki fikrni to‘xtalib-to‘xtalib yetkazib bera olmasligi bu ko‘p hollarda duduqlanish nutq nuqsoni kuzatiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлены этапы и интегративные подходы к подготовке будущих логопедов к работе с детьми, имеющими тяжелые нарушения речи. К числу речевых нарушений у детей дошкольного возраста относятся дизартрия, ринолалия, заикание и наиболее распространенное нарушение - дислалия. Каждое из этих расстройств имеет свои причины и проявляется по-разному. Нечеткая или неразборчивая речь часто сопутствует дизартрии и ринолалии, тогда как заикание характеризуется речевыми запинками или невозможностью бегло излагать мысли из-за прерывистости и вынужденных пауз.
SUMMARY:
This article outlines the stages and integrative approaches involved in preparing future speech-language pathologists to work with children who have severe speech disorders. Speech disorders in preschool-aged children include dysarthria, rhinolalia, stuttering, and the most common disorder-dyslalia. Each of these conditions has distinct causes and manifests in different ways. Indistinct

or unintelligible speech often accompanies dysarthria and rhinolalia, whereas stuttering is characterized by speech disfluencies or an inability to express thoughts fluently due to interruptions and involuntary pauses.

Kirish. Har bir ta'limni rivojlanishi va takomillashuvi albatta shu jamiyatning ta'limga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq. Davlat siyosatida ta'limga bo‘lgan ijobiy munosabat uning kelajakda yanada rivojlanishiga, xalqaro tajribalarni o‘rganishga, xalqaro tajribalarni ta'limga moslashtirishga hamda yoshlarni ongini yanada ijobiy tomonga o‘stirishga imkon beradi. O‘tmishdan ma'lumki, jamiyatni rivojlanishi har doim ta'lim -tarbiyaga bog‘liq bo‘lgan. Har bir davlatning o‘ziga xos bo‘lgan e'tiqodi, uni ta'lim va tarbiyaga uzviy holda rivojlanishiga ta'sir ko‘rsatadi. Kichik yoshdan boshlab bolalarni hayotga moslashtirish, o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalarni shakllantirishda kattalarning o‘rni alohida sanaladi. Agar kattalar bolalarni kichik yoshidan boshlab, hurmat, e'tiqod, tarbiya, muomila-muloqat madaniyatni rivojlantirib borilsa bu bolalar davlatga-jamiyatga o‘z ijobiy ta'sirini ko‘rsatadi. Ayrim hollarda kichik yoshdagi bolalarda muomila-muloqat madaniyatni rivojlanishiga nutq nuqsonlari to‘sqinlik qilishi mumkin. Nutq nuqsonni namoyon bo‘lishi bolada kelajakda tengdoshlari bilan to‘ri munosabatga kirishishga ham to‘sqinlik qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladigan nutq nuqsonlardan bular, dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni hamda eng ko‘p kuzatiladigan dislaliya nutq nuqsonlari mavjud. Nutq nuqsonlarini kelib chiqish sabablari turlicha bo‘lib, ularning namoyon bo‘lishi ham turlicha bo‘ladi. Bolaning nutqini tushunarsiz holda talaffuz qilishi ko‘pincha dizartriya nutq nuqsoni va rinolaliya nutq nuqsonida kuzatiladi. Hayajonda tututilib gapirishi yoki fikrni to‘xtalib-to‘xtalib yetkazib bera olmasligi bu ko‘p hollarda duduqlanish nutq nuqsoni kuzatiladi. Bu toifadagi nutq nuqsonlar "Og‘ir nutq nuqsonlar" deyiladi. Har bir og‘ir nutq nuqsonlarni kichik yoshdan boshlab to‘g‘ri tashkil etilgan maxsus logopedik mashg‘ulotlar natijasida oldini olish mumkin. Va albatta, bolaning eng yaqin insonlarning ko‘magi ham katta rol o‘ynaydi.

Ko‘pgina olimlar og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganishda ularni alohida, ketma-ketlikda o‘rganish lozim deb sanaydi. A.Ippollitova, Z.Nelyubova, F.Rau, N.Serebrova, S.Taptapova, M.Xvatsev, G.Chirkinalar o‘zlarining ilmiy-tadqiqot ishlarida nutq nuqsonlarni nazariy va amaliy jihatdan chuqur o‘rganish, nutq nuqsonini to‘g‘ri bartaraf etishdan oldin eng avvalo to‘g‘ri tashhis qo‘yish korreksion ishning muhim vazifalaridan biri deb hisoblaganlar.

L.Mo‘minova, M.Ayupova, Z.Axmedova, X.Po‘latovalar o‘zlarining ilmiy tadqiqot ishlari nutq nuqsonlarni to‘g‘ri aniqlagan holda korreksion-logopedik ishlarni tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqganlar.

Maktabgacha yoshdagi va maktab yoshida kuzatiladigan og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganish, ularning kelib chiqish sabablarini o‘rganish, ularni turlarini aniqlash eng muhim vazifalardan biri sanaladi. Chunki, korreksion-logopedik ishlarni to‘g‘ri tashkil etish uchun aynan yuqoridagi ishlarga bog‘liq hisoblanadi.

Oliy ta’limda bo‘lajak logopedlarni tayyorlashda, ularni bilim, malaka va ko‘nikmalarini rivojlantirish natijasida ular og‘ir nutqsonlarni o‘rganishga bo‘lgan eng asossiy fundamenti tayyorlanadi. Bo‘lajak logopedlar amaliyota kuzatiladigan turli xil nutq nuqsonlarni o‘rganish uchun, ular haqida to‘liq ma’lumot olish uchun maxsus fanlarni o‘qish va o‘rganish zarurdir. Maxsus fanlarning ilk o‘rganish davri bu birinchi kursdan boshlab: mutaxassislikka kirish, maxsus pedagogika, maxsus psixologiya fanlari katta rol o‘ynaydi. Keyinchalik ikkinchi kursdan boshlab logopediya fani kiritib boriladi. Logopediya fanining asoslarida bo‘lajak logopedalar logopediyaning maqsadi va vazifalari, maxsus tamoyillari bilan alohida tanishib chiqadilar. Va eng asosiysi, bo‘lajak mutaxassis logoped sifatida nutq nuqsonlar bilan tanishishni boshlaydi. Uchinchi kursdan boshlab, Logopediya, Logopedik texnologiya, Logopedik massaj, Logopedik o‘yin, Logopedik ritmika kabi fanlar orqali nazariy bilimlarni o‘rganadilar.

Natija va umumiy muhokama:

Logopediya – bu nutq nuqsonlarni o‘rganuvchi va bartaraf etishda qaratilgan maxsus fandir. Bu maxsus fan maktabgacha yoshdagi hamda maktab yoshidagi bolalarda kuzatiladigan nutq nuqsonlarni bartaraf etish sanaladi.

Logopedik texnologiya – bu nutqiy nuqsonlarni bartaraf etish va nutqni rivojlantirishga qaratilgan, muayyan ketma-ketlikda amalga oshiriladigan ilmiy asoslangan pedagogik usul, metod va harakatlar majmui sanaladi. U tashhislash, tuzatish va rivojlantirish jarayonlarining samaradorligini va aniq natijani ko‘rsatadi.

Logopedik massaj – bu nutq apparatining (yuz, lab, til, jag‘) mushaklari, qon tomirlari va to‘qimalariga maxsus mexanik ta’sir o‘tkazish(logopedik xondlar, shpatellar...) orqali ularning tonusini me’yorlashtiruvchi faol korreksion usuldir. U asosan dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni kabi nutq buzilishlarida artikulyatsion motorikani yaxshilash maqsadida qo‘llaniladi.

Logopedik o‘yin – bolalarda nutqiy ko‘nikmalarni (tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va avtomatlashtirish, lug‘at boyligini oshirish, grammatik tuzilishni shakllantirish) qiziqarli, tabiy va o‘yin shaklida rivojlantirishga xizmat qiladigan

didaktik vositadir. U bolaning diqqati, xotirasi va nutq faolligini oshirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Logopedik ritmika – bu nutq, harakat va musiqani birlashtiruchi, nutq va harakatni o‘zaro sinxronlashtirishga (muvofiqlashtirishga) qaratilgan kompleks mashg‘ulotlar tizimidir. U nutqiy buzilishlari bor bolalarda umumiy va nozik motorika, nutq tempi, ritm va harakat koordinatsiyasini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi.

Bu maxsus fanlarning barchasi nutqiy rivojlanishida turli xildagi qiyinchiliklarga duch kelgan bolalarga kompleks yondashuv va samarali yordam ko‘rsatish maqsadini ko‘zlaydi. Barcha fanlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, korreksion logopedik ish tashkil qilish vaqtida ularning ketma-ketligi bilan olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Har bir og‘ir nutq nuqsonning o‘zgia xos tomonlari bo‘lib, ushbu nutq nuqsonni bartaraf etish vaqtida uning kelib chiqish sabablari, bolaning rivojlanishiga ta’siri, tengdoshlari va kattalar bilan bo‘lgan muloqatiga ta’sir darajasi ham inobatga olinadi.

M.Ayupova, S.Achilova, Sh.Aripova, N.Abidovalar og‘ir nutq nuqsonlarini erta aniqlash va tashxislash; fonetik-fonematik rivojlanishni shakllantirish, nutqni shakllantirishda kompleks yondashuv (logoped, psixolog va ota-ona hamkorligi); logoped kadrlarini tayyorlash va milliy logopediya nazariyasini rivojlantirish masalalarini yoritib berganlar.

Maxsus pedagogikadan ma’lumki, har bir fan alohida-alohida bosqichlar asosida talabalar tomonidan nazariy va amaliy tomondan o‘rganiladi. Nazariy bilimlar bilan amaliy bilimlarni uyg‘un holda to‘g‘ri va aniq o‘zlashtirish uchun, o‘qituvchi tomonidan berilgan ma’lumotlar bosqichlari to‘g‘ri belgilanishi kerak. Har bir nazariy bilimlar ayniqsa, og‘ir nutq nuqsonlar oddiydan murkkabga qarab bosqichlaridan iboratdir. Milliy olimlarimizdan L.Mo‘minova, M.Ayupova, Z.Axmedovalar ilmiy izlanishlarni olib borish vaqtida og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganish, ularni qaysi yosh davrda kuzatilishini va metodik yordamni to‘g‘ri tashkil qilish uchun metodik bosqichlarni belgilab o‘tganlar. Birinchi bosqich, to‘g‘ri tashxis qo‘yish. Ikkinchi bosqich, to‘g‘ri metodik ishni belgilash. Uchinchi bosqich, bola bilan to‘g‘ri nutqiy muloqatga kirishish. Har bir uchala bosqich o‘z navbatida metodik – qo‘shimcha ma’lumotlarni ham kiritadi. Va bosiqlar boyitib boriladi.

Talabalarga og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganishda boshqa fanlar bilan bog‘lab ish olib borilishi, ularni bolaning yakka xususiyatidan kelib chiqgan holda qo‘llash yaxshi natija beradi.

Bo‘lajak logoped talabalar og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganish jarayonida maxsus fanlarni integratsion yondashgan holda maxsus fanlarni o‘zlashtirish jarayonida,

ularning metodi, tamoyillari, qo‘llash jarayonidagi jihozlar va eng asosiysi nutq nuqsonni bartaraf etish vaqtida maxsus fanlarni bir-biri bilan bog‘langan holda to‘g‘ri qo‘llay olishni bilish zarurdir.

Nazariy va amaliy bilimlar o‘zaro bog‘liq deb oladigan bo‘lsak, og‘ir nutq nuqsonlarni o‘rganish vaqtida Logopediya, Logopedik texnologiya, Logopedik ritmika, Logopedik massaj kabi fanlar doimo birgalikda korreksion-logopedik ishni olib borishda katta natija beradi. Nazariy va amaliy bilimlarni bir-biri bilan bog‘lash jarayonida integratsion yondashuv metodlari yaxni natija beradi. Ma’lumki, integratsion metodlarda bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha metodlar va yondashuvlarni bog‘lashdir.

Integratsion yondashuvda texnologiya quyidagi vazifani bajaradi:

Tizimlilik: Massaj, ritmika va o‘yinlar tarqoq holda emas, balki yagona texnologik karta asosida o‘tkaziladi.

Individuallashtirish: Har bir bolaning og‘ir nuqson darajasiga moslashtirilgan shaxsiy korreksion traektoriya yaratiladi.

Monitoring: Jarayonning samaradorligini ob’ektiv o‘lchash va o‘zgartirib borish imkonini beradi.

Integratsion yondashuvning sinergetik modeli (Amaliy misol)

Talabalar uchun eng muhim tushuncha – bu fanlarning bir-birini qanday to‘ldirishini ko‘ra bilishdir. Masalan, motor alaliya nutq nuqsonini (nutqning umumiy rivojlanmasligi) tashxisi qo‘yilgan bolaga kompleks yondashuvni ko‘rib chiqamiz:

1. Logopediya (Tashxis va reja): Mutaxassis bolaning nutq va motorika darajasini o‘rganadi va individual korreksion dastur tuzadi.

2. Logopedik massaj (Tayyorgarlik): Mashg‘ulotning dastlabki 10-15 daqiqasida til va yuz mushaklariga logopedik zond bilan yoki qsho‘ barmoqlari bilan massaj qilinadi. Natijada mushaklar tayyorlanadi, patologik tonus pasayadi.

3. Logopedik texnologiya (Asosiy qism): Kompyuter dasturi yoki maxsus artikulyatsion mashqlar orqali bolaning ko‘z va qo‘l harakatlari bilan nutqni bog‘lovchi mashqlar bajariladi.

4. Logopedik ritmika (Dinamik qism): Olingan artikulyatsion harakatlar musiqiy ritm ostida umumiy harakatlar (qarsak chalish, to‘pni urish) bilan birlashtiriladi. Bu nutqni avtomatlashtiradi.

5. Logopedik o‘yin (Mustahkamlash): Jarayon "So‘zlarni topish", "Sehrli quti" kabi o‘yinlar bilan yakunlanadi. Bola o‘zi sezmagan holda yangi so‘zlarni o‘rganadi va nutq faolligi ortadi.

Bu yerda ko‘rinib turibdiki, hech bir fan bir-biridan ajralgan holda ishlamaydi. Massajsiz texnologiya samarasiz bo‘lardi, logopedik ritmikasiz o‘yin chuqurlikka

ega bo‘lmasdi, logopediya esa bularning barchasini boshqaruvchi "miya" vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib, og‘ir nutq nuqsonlarini o‘rganish va tuzatish jarayonida integratsion yondashuv – bu shartlilik emas, balki zamonaviy ilmiy-amaliy zaruratdir. Talabalar shuni anglab yetishlari kerakki, yuqori malakali logoped-defektolog faqat nutqiy mashqlarni biladigan mutaxassis emas, balki bolaning nevrologik, fiziologik, psixologik va pedagogik holatini kompleks baholay oladigan universal mutaxassisdir.

Logopediya yo‘nalishni belgilaydi, logopedik texnologiya jarayonni ilmiy asosda tashkil etadi, logopedik massaj fiziologik poydevor yaratadi, logopedik ritmika miya va harakatni sinxronlashtiradi, logopedik o‘yin esa bolaning ichki motivatsiyasini va kognitiv faolligini ta’minlaydi.

Ushbu beshta maxsus fanning yagona korreksion-pedagogik jarayondagi integratsiyasi og‘ir nutq nuqsonlarini bartaraf etishda, bolani jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishda va uning hayot sifatini yuksaltirishda eng samarali va ilmiy asoslangan yo‘l hisoblanadi. Kelajak mutaxassislari mazkur integratsion yondashuvni chuqur o‘zlashtirgan taqdirdagina, o‘zlarining amaliy faoliyatlarida yuqori natijalarga erishishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Боксис Р. М. О сущности и лечении заикания у детей дошкольного возраста. //лечение душевнобольных. – М., 1940. 279-290- стр

2. Achilova S.J. Logopediya // darslik. Chirchiq 2025 yil.

3.Achilova S.J. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida og‘ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda logopedik shoxobchaning o‘rni. “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ijtimoiyemotsional ta’lim metodikalarini joriy etish: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallar to‘plami 2025-yil 16-sentabr.481-483 bet.

4. Achilova S.J. Factors And Principles Of Preparing Future Speech Therapists To Work With Children With Severe Speech Impairments. 6th International black sea scientific research and innovation congress. 386-390 bet.2025.

5.Achilova Sevara Djasirkulovna Mechanisms of creating a professional information environment in preparing future logical therapists to work with children with severe speech disorders. Modern American Journal of Social Sciences and Humanities ISSN (E): 3067-8153 Volume 01, Issue 07, October, 2025.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=UIwzmp8AAAAJ&citation_for_view=UIwzmp8AAAAJ:qjMakFHDy7sC

РАҚАМЛИ МЕДИАМАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ПАРАДИГМАЛАРИ БИЛАН ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

Нарманов А.Х.
Чирчиқ давлат педагогика университети
“Факультетлараро ижтимоий фанлар” кафедраси
п.ф.ф.д(PhD), в.б.доцент

Таянч сўзлар: рақамли медиамаданият, замонавий таълим, ривожлантириш, таҳлил, таълим парадигмалари.
Ключевые слова: культура цифровых медиа, современное образование, развитие, анализ, образовательные парадигмы.
Key words: digital media culture, modern education, development, analysis, educational paradigms.

РЕЗЮМЕ:
Bo‘lajak o‘qituvchilardan axborotni tanqidiy tahlil qilish, media muhitda mas’uliyatli harakat qilish, sun’iy intellekt va raqamli platformalardan pedagogik maqsadda oqilona foydalanish, o‘quvchilarda mediasavodxonlik va raqamli xavfsizlik madaniyatini shakllantirish kabi fikrlar bayon etilgan. Tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilardan axborotni tanqidiy tahlil qilishning amaliy hamda nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Представлены следующие идеи: критический анализ информации будущими учителями, ответственное поведение в медиасреде, рациональное использование искусственного интеллекта и цифровых платформ в педагогических целях, а также формирование культуры медиаграмотности и цифровой безопасности среди учащихся. Результаты исследования служат укреплению практических и теоретических основ критического анализа информации будущими учителями.
SUMMARY:
The study outlines requirements for future educators, such as the critical analysis of information, responsible behavior in the media environment, the prudent use of artificial intelligence and digital platforms for pedagogical purposes, and the fostering of a culture of media literacy and digital safety among students. The research findings contribute to strengthening the practical and theoretical foundations of critical information analysis for future teachers.

Kirish. Raqamli jamiyat sharoitida ta’lim tizimida yuz berayotgan o‘zgarishlar faqat o‘qitish vositalari yoki texnologiyalarining yangilanishi

bilan cheklanmay, ta'limning maqsadi, mazmuni, ishtirokchilari roli, o'quv faoliyati shakllari va natijalarini baholash mezonlarini ham tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. An'anaviy ta'limda asosiy e'tibor tayyor bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy ta'lim paradigmalari mustaqil axborot izlash, raqamli muhitda tanqidiy fikrlash, mediakontentni tahlil qilish, sun'iy intellekt va onlayn platformalardan maqsadli foydalanish, axborot xavfsizligi va raqamli etikaga rioya etish kabi yangi kasbiy sifatlarni shakllantirishni talab qilmoqda. Shu jihatdan raqamli mediamadaniyat bo'lajak o'qituvchining alohida texnik ko'nikmasi emas, balki zamonaviy ta'lim paradigmalari ta'sirida shakllanadigan, uning pedagogik faoliyati, kasbiy mas'uliyati va o'quvchilarni raqamli muhitga tayyorlash qobiliyati bilan bevosita bog'liq integrativ sifat sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli mazkur paragrafda raqamli ta'lim, mediata'lim va sun'iy intellekt davridagi paradigmal o'zgarishlarning raqamli mediamadaniyat mazmuni, vazifalari va pedagogik natijalariga ta'siri tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Raqamli jamiyat sharoitida ta'lim tizimida kechayotgan o'zgarishlar faqat yangi texnik vositalardan foydalanish yoki dars jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bilan cheklanmaydi. Bu o'zgarishlar ta'limning maqsadi, mazmuni, metodlari, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabat, bilim manbalari, o'quv faoliyati shakllari hamda ta'lim natijalarini baholash mezonlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shu ma'noda hozirgi davrda ta'lim tizimi an'anaviy ta'lim paradigmasidan raqamli ta'lim paradigmasiga o'tish bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu o'tish jarayoni bo'lajak o'qituvchilarda raqamli mediamadaniyatni rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi, chunki raqamli muhitda samarali faoliyat yuritish uchun faqat texnologiyadan foydalanish emas, balki axborotni tanqidiy baholash, mediakontentni tahlil qilish, raqamli muloqot madaniyatiga rioya etish va sun'iy intellekt vositalaridan mas'uliyatli foydalanish talab etiladi.

An'anaviy ta'lim paradigmasi mohiyatan o'qituvchi, darslik va auditoriya markazida tashkil etilgan ta'lim modeli sifatida namoyon bo'ladi. Unda bilim asosan tayyor holda beriladi, talaba esa ushbu bilimni qabul qiluvchi, eslab qoluvchi, qayta bayon etuvchi va nazorat jarayonida namoyon qiluvchi subyekt sifatida qaraladi. Bunday paradigmada o'qituvchi bilimning asosiy manbai, ta'lim jarayonini boshqaruvchi va baholovchi shaxs hisoblanadi. Darslik, ma'ruza, izohlash, savol-javob, yozma nazorat va reproduktiv mashqlar ta'limning asosiy vositalari sifatida xizmat qiladi. Albatta, an'anaviy paradigmaning o'z tarixiy ahamiyati mavjud: u tizimli bilim berish, fan asoslarini izchil o'rgatish,

o‘quv intizomini ta’minlash va ta’lim jarayonini muayyan meyorlar asosida tashkil etish imkonini bergan. Biroq raqamli axborot oqimi kuchaygan hozirgi sharoitda bunday yondashuv talabaning mustaqil izlanishi, tanqidiy fikrlashi, axborotni saralashi va mediamuhitda faol ishtirok etishi uchun yetarli imkoniyat yarata olmaydi.

Muhokama. An’anaviy ta’lim paradigmasida axborot manbalari nisbatan cheklangan va barqaror bo‘lgan. Talaba asosan o‘qituvchi tavsiya qilgan adabiyotlar, darsliklar va ma’ruza materiallariga tayangan. Bu holatda axborotni tanlash, uning ishonchliligini tekshirish, manbalarni qiyoslash, mediaxabarlarni tahlil qilish kabi ko‘nikmalar ta’lim jarayonining markaziy vazifasiga aylanmagan. Chunki axborot oqimi ustidan nazorat ko‘proq o‘qituvchi va ta’lim muassasasi tomonidan amalga oshirilgan. Raqamli jamiyatda esa vaziyat mutlaqo o‘zgardi: talabalar internet, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar, sun’iy intellekt tizimlari, elektron kutubxonalar, bloglar, videokontent va turli mediamanbalar orqali juda katta hajmdagi axborotga mustaqil kirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Shuning uchun endi asosiy masala axborotni topish emas, balki uni saralash, ishonchliligini baholash, mazmunini tanqidiy tahlil qilish va ta’limiy maqsadda to‘g‘ri qo‘llashdan iborat bo‘lib qoldi.

Raqamli ta’lim paradigmasi aynan mana shu yangi ijtimoiy-axborot voqeligi asosida shakllanadi. Unda ta’lim jarayoni ochiq, interaktiv, ko‘p manbali, moslashuvchan va texnologiyalar bilan boyitilgan muhitda tashkil etiladi. Raqamli ta’lim paradigmasida talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki axborotni izlovchi, tanlovchi, qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi, muhokama qiluvchi va yangi bilim yoki mediamahsulot yaratuvchi faol subyekt sifatida qaraladi. O‘qituvchining roli ham o‘zgaradi: u faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini loyihalovchi, raqamli resurslarni saralovchi, talabaning mustaqil izlanishini yo‘naltiruvchi, mediamuhitda xavfsiz va madaniy faoliyat yuritishga o‘rgatuvchi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi pedagogik rahbarga aylanadi.

An’anaviy va raqamli ta’lim paradigmalari o‘rtasidagi asosiy farq bilimga munosabatda namoyon bo‘ladi. An’anaviy paradigmada bilim ko‘proq tayyor mazmun sifatida qabul qilinsa, raqamli paradigmada bilim izlanish, tahlil, muloqot, tajriba, raqamli vositalar bilan ishlash va yangi ma’no yaratish jarayonida shakllanadi. An’anaviy paradigmada “o‘qituvchi - bilim manbai” tamoyili ustuvor bo‘lsa, raqamli ta’limda “o‘qituvchi - yo‘naltiruvchi, talaba - faol ishtirokchi, raqamli muhit - ta’limiy imkoniyatlar maydoni” tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilardan nafaqat o‘z fani bo‘yicha bilimdonlikni, balki raqamli muhitda axborot bilan ishlash,

mediakontentni baholash, o‘quvchilarni raqamli xavflardan himoya qilish va axborot oqimini pedagogik maqsadga yo‘naltira olish qobiliyatini talab etadi.

Raqamli ta’lim paradigmasi o‘quv faoliyati mazmunini ham kengaytiradi. Endilikda ta’lim jarayonida elektron ta’lim resurslari, LMS platformalari, onlayn kurslar, videoma’ruzalar, interaktiv simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar, sun’iy intellekt asosida ishlaydigan yordamchi vositalar, raqamli baholash tizimlari va mediakontent yaratish platformalaridan foydalanish tabiiy holga aylanmoqda. Bu vositalar ta’lim jarayonini vizual, interaktiv va individuallashtirilgan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Biroq raqamli vositalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’lim sifatini oshirmaydi. Ularning samarasi o‘qituvchining pedagogik maqsadi, metodik tayyorgarligi, mediamadaniyati va raqamli resursni ta’lim mazmuniga qanchalik to‘g‘ri integratsiya qilishiga bog‘liq.

An’anaviy ta’lim paradigmasidan raqamli ta’lim paradigmasiga o‘tish o‘qituvchining kasbiy funksiyalarini ham qayta belgilaydi. An’anaviy modelda o‘qituvchi bilimni tushuntiruvchi va nazorat qiluvchi shaxs sifatida maydonga chiqsa, raqamli ta’limda u mediamuhitni pedagogik boshqaruvchi, raqamli resurslar kuratori, onlayn muloqot tashkilotchisi, axborot xavfsizligi bo‘yicha maslahatchi, AI vositalaridan oqilona foydalanishni o‘rgatuvchi va o‘quvchilarda tanqidiy mediatafakkurni shakllantiruvchi mutaxassisga aylanadi. Bu o‘zgarish bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorgarligida raqamli mediamadaniyatni alohida o‘rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Chunki o‘qituvchi o‘zi raqamli mediamadaniyatga ega bo‘lmasdan turib, o‘quvchilarda mediasavodxonlik, raqamli xavfsizlik, axborot tanlash madaniyati va sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantira olmaydi.

Olingan natijalar. Raqamli ta’lim paradigmasi, shuningdek, baholash tizimiga ham yangicha yondashuvni talab etadi. An’anaviy ta’limda baholash ko‘pincha bilimni eslab qolish, qoidalarni bilish, berilgan savollarga javob berish yoki tayyor ma’lumotni qayta bayon etish bilan bog‘liq bo‘lgan. Raqamli ta’lim sharoitida esa baholash talabaning axborotni qanday topishi, manbani qanday tanlashi, mediakontentni qanday tahlil qilishi, raqamli resursdan qanday foydalanishi, sun’iy intellekt javobini qanday tekshirishi, raqamli mahsulot yaratishi, jamoaviy onlayn faoliyatda qanday ishtirok etishi va o‘z faoliyatini qanday refleksiv baholashini ham qamrab olishi zarur. Demak, raqamli ta’lim paradigmasi ta’lim natijasini faqat bilim darajasi bilan emas, balki bilimni amaliyotda qo‘llash, raqamli muhitda mustaqil harakat qilish va ijtimoiy-pedagogik mas’uliyatni namoyon etish bilan belgilaydi.

Yakuniy bosqich natijalari tajriba-sinov ishlarining keyingi qismida miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilish uchun tayyorlandi. Bunda talabalarning quyi, o‘rta va yuqori darajalar bo‘yicha taqsimlanishi, tajriba va nazorat guruhlaridagi o‘zgarishlar, shakllantiruvchi bosqichda qo‘llangan metodik ta’minotning ta’siri va pedagogik modelning samaradorligi matematik-statistik tahlil vositalari orqali asoslanishi nazarda tutildi. Shu jihatdan yakuniy bosqich baholash, umumlashtirish va keyingi ilmiy tahlilga o‘tish vazifasini bajardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – 09.10.2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – 06.10.2020.

3. Tomczyk Ł. Digital competence among pre-service teachers: A global perspective on curriculum change as viewed by experts from 33 countries // Evaluation and Program Planning. – 2024. – Article 102449. – DOI: 10.1016/j.evalprogplan.2024.102449.

4. Köstler V., Wolff M.-S. Promoting Digital Competencies in Pre-Service Teachers: The Impact of Integrative Learning Opportunities // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 3. – Article 337. – DOI: 10.3390/educsci15030337.

5. Gilishtaganova O.M. Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiyalarning ahamiyati // Science Shine. – 2025. – Issue 13(48), Vol. 1.

6. Hafizov A. Professional ta’lim muassasalari maxsus fan o‘qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish metodikasi // Academic Research in Modern Science. – 2025. – T. 4, № 26.

INTEGRATSIYALASHGAN YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK MUHANDISLARDA KASBIY-TEXNIK QOBILIYATLARNI TECHNODRILL METODI ORQALI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Raxmatullayeva D.R.
Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti, “Ta’limda boshqaruv” kafedrasi mudiri, p.f.d. (DSc), prof.
Karimov M.G.
Kasbiy ta’limni rivojlantirish instituti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: TechnoDrill metodi, raqamli ta’lim, integratsiyalashgan yondashuv, bo‘lajak muhandis, kasbiy-texnik qobiliyat, muhandislik ta’limi, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy ta’lim.
Ключевые слова: метод TechnoDrill, цифровое образование, комплексный подход, инженер будущего, профессиональные и технические навыки, инженерное образование, компетентностный подход, профессиональное образование.
Key words: TechnoDrill method, digital education, integrated approach, future engineer, vocational-technical skills, engineering education, competency-based approach, vocational education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada raqamli ta’lim vositalari yordamida bo‘lajak muhandislarda integratsiyalashgan yondashuv asosida kasbiy-texnik qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan TechnoDrill interaktiv metodining nazariy-metodologik asoslari, didaktik imkoniyatlari va amalga oshirish texnologiyasi yoritilgan. Maqolada kompetensiyaviy, integratsiyalashgan va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar hamda tajribaga asoslangan ta’lim konsepsiyalari tahlil qilinib, ular asosida TechnoDrill metodining pedagogik mohiyati asoslab berilgan hamda maqolada metodning tuzilishi, didaktik tamoyillari, amalga oshirish bosqichlari asoslab, yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы, дидактические возможности и технологии внедрения интерактивного метода «ТехноДрилл», направленного на развитие профессионально-технических навыков будущих инженеров на основе комплексного подхода с использованием цифровых образовательных инструментов. В статье анализируются компетентностно-ориентированный, интегрированный и деятельностно-ориентированный подходы, а также концепции обучения на основе опыта, обосновывается педагогическая сущность метода «ТехноДрилл», а также обосновывается и объясняется структура метода, дидактические принципы и этапы его внедрения.
SUMMARY:

This article outlines the theoretical-methodological foundations, didactic potential, and implementation technology of the TechnoDrill interactive method, which aims to develop professional-technical skills in future engineers through an integrated approach utilizing digital educational tools. By analyzing competency-based, integrated, and activity-oriented approaches, as well as concepts of experience-based learning, the article substantiates the pedagogical essence of the TechnoDrill method and details its structure, didactic principles, and implementation stages.

Raqamli iqtisodiyot, Industry 4.0 va Industry 5.0 sharoitida muhandislik ta'limi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – zamonaviy ishlab chiqarish muhitida samarali faoliyat yurita oladigan, murakkab texnik tizimlarni tahlil qilish, loyihalashtirish va boshqarish qobiliyatiga ega raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash hisoblanadi. Bunday sharoitda an'anaviy bilim berishga asoslangan ta'lim modeli yetarli samara bermaydi. Chunki muhandislik faoliyati ko'proq amaliy tajriba, texnik fikrlash, tahlil qilish, integratsiyalash va innovatsion yechimlar qabul qilish kompetensiyalarini talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak muhandislarda kasbiy-texnik qobiliyatlarni shakllantirishda integratsiyalashgan va amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika nazariyasida integratsiyalashgan yondashuv ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarining o'zaro muvofiqlashtirilishi orqali o'quvchilarda yaxlit kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik tizim sifatida qaraladi. Muhandislik ta'limida mazkur yondashuv texnik fanlar, axborot texnologiyalari, ishlab chiqarish amaliyoti va raqamli ta'lim vositalarini o'zaro integratsiya qilish orqali o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Bunda nazariy bilimlar alohida fanlar doirasida emas, balki real muhandislik vazifalarini hal qilish jarayonida kompleks ravishda o'zlashtiriladi.

Mazkur yondashuvni amalga oshirishda **TechnoDrill** metodi samarali interaktiv pedagogik texnologiyalardan biri sifatida taklif etiladi. «TechnoDrill» atamasi ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, **«Techno»** – texnika, texnologiya va muhandislik muhitini, **«Drill»** esa mashq qilish, ko'nikmani muntazam mustahkamlash va amaliy tayyorgarlik jarayonini anglatadi. Demak, TechnoDrill metodi – muhandislik ta'limida texnik mashqlar, modellar va ishlab chiqarishga yaqinlashtirilgan amaliy vazifalar orqali kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirishga qaratilgan innovatsion ta'lim metodidir.

Metodning asosiy g'oyasi o'quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi sub'ekt sifatida emas, balki texnik muammoni mustaqil tahlil qiluvchi, yechim izlovchi, tajriba o'tkazuvchi va natijalarni baholovchi faol ishtirokchi sifatida shakllantirishdan iborat. Bu jihat konstruktivizm, tajribaga asoslangan o'qitish (Experiential Learning), kompetensiyaviy yondashuv va muammoli ta'lim nazariyalari bilan uyg'unlashadi. O'quvchi har bir texnik mashq orqali ma'lum bir

nazariy tushunchani amaliy muhitda sinab ko‘radi, texnik jarayonlar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlaydi va o‘z bilimlarini yangi vaziyatlarga tatbiq etishni o‘rganadi.

TechnoDrill metodining muhim xususiyati shundaki, har bir amaliy mashq muayyan kasbiy kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, elektr zanjirini yig‘ish, PLC kontrollerini dasturlash, sensorlarni sozlash, CAD tizimida detalni modellashtirish yoki ishlab chiqarish jarayonini raqamli simulyatsiya qilish kabi topshiriqlar o‘quvchilarda bir vaqtning o‘zida texnik bilim, raqamli kompetensiya, tahliliy fikrlash va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu esa integratsiyalashgan yondashuvning asosiy maqsadi bo‘lgan kompleks kasbiy-texnik qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodning yana bir muhim afzalligi texnik jarayonlarni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish mexanizmiga asoslanganligidir. An’anaviy ta’limda o‘quvchilar ko‘pincha butun texnologik tizimni bir vaqtda o‘rganishga harakat qiladilar, bu esa murakkab jarayonlarni tushunishni qiyinlashtiradi. TechnoDrill metodida esa har bir texnik tizim funksional qismlarga ajratiladi, har bir qism bo‘yicha alohida mashqlar bajariladi va keyinchalik ular yagona tizim sifatida integratsiya qilinadi. Natijada o‘quvchilar nafaqat alohida elementlarning vazifasini, balki ularning o‘zaro bog‘liqligini ham anglaydilar.

O‘zbekiston texnikumlari sharoitida ushbu metodning ahamiyati yanada yuqori hisoblanadi. Chunki texnikumlarda tayyorlanayotgan bo‘lajak muhandislar va texnik mutaxassislar mehnat bozoriga tez moslashishi, ishlab chiqarish uskunalari bilan ishlay olishi, raqamli texnologiyalardan foydalanishi va mustaqil texnik qarorlar qabul qila olishi talab etiladi. TechnoDrill metodi aynan shu ehtiyojlarga javob beradigan ta’lim texnologiyasi bo‘lib, u raqamli ta’lim vositalari, virtual laboratoriyalar, simulyatsiya platformalari va dual ta’lim elementlari bilan integratsiya qilinganda yanada yuqori pedagogik samaradorlikka erishish imkonini beradi.

TechnoDrill metodining pedagogik samaradorligi uning muayyan didaktik tamoyillarga tayanishini taqozo etadi. Metodning mazmuni faqat texnik mashqlarni bajarish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarda kasbiy kompetensiyalarni tizimli shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan mazkur metod kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivizm, tajribaga asoslangan ta’lim (Experiential Learning), muammoli o‘qitish (Problem-Based Learning) hamda integratsiyalashgan ta’lim nazariyalarining o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi.

Metodning birinchi didaktik tamoyili **integratsiyalashganlik** hisoblanadi. Muhandislik faoliyati turli fanlar va texnologiyalarning o‘zaro bog‘liqligini talab qilgani sababli o‘quv jarayonida ham umumkasbiy, maxsus va raqamli

kompetensiyalar yagona tizim sifatida shakllantirilishi lozim. TechnoDrill metodida har bir texnik mashq bir nechta kompetensiyalarni bir vaqtning o‘zida rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, PLC kontrollerini dasturlash topshirig‘ini bajarish jarayonida o‘quvchi elektrotexnika, algoritmlashtirish, avtomatlashtirish, sensorlar bilan ishlash va dasturiy ta’minot bo‘yicha bilimlarini bir vaqtning o‘zida qo‘llaydi. Bu esa bilimlarning fanlar kesimida emas, balki kompleks kasbiy faoliyat asosida shakllanishini ta’minlaydi.

Ikkinchi tamoyil – **amaliyotga yo‘naltirilganlik**. Muhandislik ta’limida nazariy bilimlarning haqiqiy ishlab chiqarish muhiti bilan uzviy bog‘lanishi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli TechnoDrill metodida har bir mashq real texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish qurilmalari yoki ularning raqamli modellari asosida tashkil etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish, texnik muammolarni hal qilish va ishlab chiqarish sharoitida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Metodning yana bir muhim tamoyili **bosqichma-bosqich murakkablashtirish** hisoblanadi. Psixologiya va pedagogikadagi kognitiv rivojlanish nazariyalariga muvofiq, o‘quvchilar murakkab bilimlarni sodda elementlar orqali o‘zlashtiradi. Shu asosda TechnoDrill metodida texnik tizimlar avval alohida funksional elementlar ko‘rinishida o‘rganiladi, keyin esa ular yagona texnologik jarayon sifatida integratsiya qilinadi. Masalan, avtomatlashtirilgan konveyer tizimi avval sensorlar, ijro mexanizmlari, kontroller va boshqaruv algoritmi darajasida alohida o‘rganiladi, keyin esa ushbu qismlar yagona avtomatlashtirilgan tizim sifatida ishga tushiriladi. Bu o‘quvchilarning tizimli muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi tamoyil – **muammoli va tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish.** Har bir mashqda o‘quvchilarga tayyor algoritm emas, balki texnik muammoni mustaqil tahlil qilish imkoni beriladi. Mashqlar davomida ular turli yechimlarni taqqoslaydi, texnik xato sabablarini aniqlaydi, eksperiment o‘tkazadi va eng maqbul yechimni tanlaydi. Bu esa muhandislik faoliyati uchun muhim bo‘lgan

analitik fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va innovatsion yondashuv ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Beshinchi tamoyil – **raqamli ta’lim texnologiyalari bilan integratsiya**. Zamonaviy muhandislik ta’limi raqamli platformalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu sababli TechnoDrill metodini amalga oshirishda Learning Management System (LMS), virtual laboratoriyalar, CAD/CAM dasturlari, Digital Twin texnologiyalari, sun’iy intellekt vositalari, simulyatsiya platformalari va elektron portfoliolardan kompleks foydalanish nazarda tutiladi. Bu raqamli vositalar o‘quvchilarga bir xil texnik vazifani turli muhitlarda bajarish, o‘z xatolarini tahlil qilish va o‘quv natijalarini mustaqil monitoring qilish imkonini beradi.

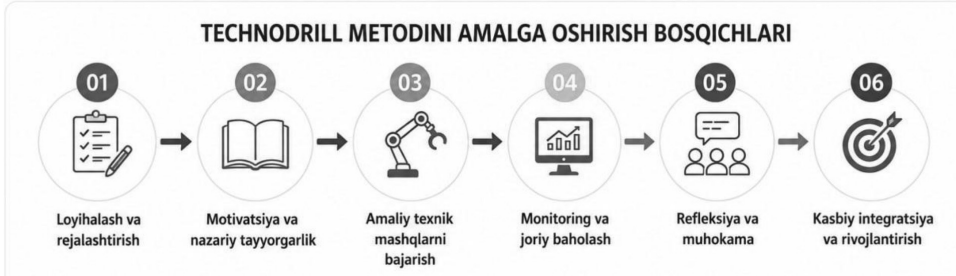
TechnoDrill metodini amalga oshirish texnologiyasi o‘zaro bog‘liq olti bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich muayyan pedagogik vazifani bajaradi.

Birinchi bosqich – **loyihalash va rejalashtirish**. Ushbu bosqichda o‘qituvchi mashqning maqsadini, shakllantiriladigan kasbiy kompetensiyalarni, zarur texnika vositalarini, raqamli platformalarni hamda baholash mezonlarini aniqlaydi. Mashqning mazmuni davlat ta’lim standartlari, kasb standartlari va ish beruvchilar ehtiyojlari asosida ishlab chiqiladi.

Ikkinchi bosqich – **motivatsiya va nazariy tayyorgarlik**. Bu bosqichda o‘quvchilarga texnik muammoning mazmuni, uning ishlab chiqarishdagi ahamiyati va bajarish algoritmi tushuntiriladi. Videomateriallar, virtual simulyatsiyalar, raqamli modellar va infografikalar orqali texnik jarayon haqida dastlabki tasavvur shakllantiriladi.

Uchinchi bosqich – **amaliy texnik mashqlarni bajarish**. Bu TechnoDrill metodining asosiy bosqichi hisoblanadi. O‘quvchilar individual yoki kichik guruhlarda texnik topshiriqlarni bajaradilar. Zaruratga qarab ular real laboratoriya jihozlari yoki virtual simulyatorlardan foydalanadilar. O‘qituvchi esa maslahatchi va fasilitator vazifasini bajaradi.

To‘rtinchi bosqich – **monitoring va joriy baholash.** Mashqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarning harakatlari kuzatiladi, yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi va raqamli baholash vositalari orqali natijalar qayd etiladi. Bu bosqichda baholash faqat yakuniy natijaga emas, balki topshiriqni bajarish jarayoniga ham qaratiladi.

Beshinchi bosqich – **refleksiya va muhokama.** Mashq yakunlangach o‘quvchilar o‘z ishlarini tahlil qiladi, uchragan qiyinchiliklarni muhokama qiladi, texnik xatolarning sabablarini izohlaydi va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqadi. Refleksiya jarayoni o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Oltinchi bosqich – **kasbiy integratsiya va rivojlantirish.** Bu bosqichda egallangan bilim va ko‘nikmalar keyingi, yanada murakkab texnik vazifalar bilan bog‘lanadi. O‘quvchilar loyihalar, keyslar yoki ishlab chiqarishga yaqinlashtirilgan vazifalarni bajarish orqali o‘z kompetensiyalarini yangi vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa kasbiy-texnik qobiliyatlarning barqaror shakllanishini ta’minlaydi.

Shunday qilib, TechnoDrill metodining didaktik tamoyillari va amalga oshirish texnologiyasi muhandislik ta’limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy integratsiya qilish, raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish, o‘quvchilarning mustaqil texnik fikrlashini rivojlantirish hamda mehnat bozori talablariga mos kompleks kasbiy-texnik kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Metodning bosqichma-bosqich tashkil etilishi uni kasbiy ta’lim muassasalari sharoitida joriy etish uchun amaliy va metodik jihatdan maqbul yondashuv sifatida tavsiflaydi. Shuningdek, TechnoDrill metodi bo‘lajak muhandislarda integratsiyalashgan yondashuv asosida kasbiy-texnik qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik texnologiya sifatida nazariy va amaliy jihatdan asoslangan. Ushbu metod texnik mashqlarni tizimli tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiya qilish, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va o‘quvchilarning mustaqil muhandislik fikrlashini rivojlantirish orqali kasbiy ta’lim sifati hamda mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. D.Raxmatullayeva, M.Karimov “Kasbiy ta’lim tashkiloti o‘quvchilarida integrativ yondoshuv asosida kasbiy-texnik qobilyatlarini shakllantirish texnologiyasi” / Ta’lim, fan va innovatsiya jurnali. -T.:2025 -B. 125-129.

2. D.Raxmatullayeva, M.Karimov “Technodrill” nomli mualliflik metodi. -T.: 2026.

3. D.Raxmatullayeva xalqaro tajriba asosida bitiruvchilar bandligini ta’minlash strategiyalari // Oliy ta’lim va mehnat bozori hamkorligini rivojlantirish tadqiqotlari: yutuqlar, muammolar, yechimlar xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent 13–14-aprel

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA CDIO VA SANOAT HAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

G‘afforov X.R.
Buxoro davlat texnika universiteti professori.

Tayanch so‘zlar: CDIO, sanoat hamkorligi, muhandislik ta'limi, xorijiy tajribalar, o‘quv dasturlari chaqqonligi, loyiha asosida o‘qitish, barqaror rivojlanish.
Ключевые слова: CDIO, промышленное сотрудничество, инженерное образование, зарубежный опыт, гибкость учебных программ, проектное обучение, устойчивое развитие.
Key words: CDIO, industry collaboration, engineering education, international best practices, curriculum agility, project-based learning, sustainable development.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate) xalqaro ta'lim tizimi va sanoat hamkorligini rivojlantirish tendensiyalarini xorijiy tajribalar asosida tahlil qiladi. CDIO tizimi Massachusets Texnologiya Institutida ishlab chiqilgan bo‘lib, bugungi kunda 30 dan ortiq mamlakatdagi 140 dan ortiq universitetlarni o‘z ichiga oladi. Maqolada Finlyandiya, Hindiston, Avstraliya va Niderlandiyaning ilg‘or tajribalari jadvallar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, CDIO standartlarining sanoat ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirilishi bitiruvchilarning ishga joylashish ko‘rsatkichlarini oshirishga, intellektual mulk ob'ektlarini yaratishga va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga xizmat qiladi. Maqolada “O‘quv dasturlari chaqqonligi” (curriculum agility) va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash kabi yangi tendensiyalar ham yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются тенденции развития международной образовательной системы CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate) и промышленного сотрудничества на основе зарубежного опыта. Система CDIO, разработанная в Массачусетском технологическом институте, в настоящее время охватывает более 140 университетов в более чем 30 странах. В статье анализируются передовой опыт Финляндии, Индии, Австралии и Нидерландов с использованием сравнительных таблиц. Результаты исследования показывают, что согласование стандартов CDIO с потребностями промышленности способствует повышению уровня трудоустройства выпускников, созданию объектов интеллектуальной собственности и достижению целей устойчивого развития. В статье также освещаются новые тенденции, такие как «гибкость учебных программ» (curriculum agility) и интеграция технологий искусственного интеллекта.
SUMMARY:
This article analyzes the development trends of CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate) international educational framework and industry collaboration based on international best practices. The CDIO framework, originally developed at the Massachusetts Institute of

Technology, currently encompasses over 140 universities across more than 30 countries. The article examines advanced practices from Finland, India, Australia, and the Netherlands through comparative tables. The research findings indicate that aligning CDIO standards with industry needs contributes to improving graduate employability rates, creating intellectual property assets, and achieving Sustainable Development Goals. The article also highlights emerging trends such as "curriculum agility" and the integration of artificial intelligence technologies into engineering education.

Kirish. XXI asrda jahon iqtisodiyoti va sanoati misli ko‘rilmagan sur'atlar bilan rivojlanmoqda. To‘rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) deb atalgan ushbu davrda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, bulutli hisoblashlar, "narsalar interneti" va qo‘shimcha ishlab chiqarish (3D bosib chiqarish) kabi innovatsion yechimlar ishlab chiqarish jarayonlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Bunday tezkor o‘zgarishlar fonida muhandislik ta'limi oldida jiddiy muammo – akademik nazariya va sanoat amaliyoti o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish vazifasi turibdi.

Statistik ma'lumotlarga ko‘ra, jahonning yetakchi texnika universitetlarining 40% dan ortig‘i bitiruvchilarida sanoat talab qiladigan amaliy ko‘nikmalarning yetishmovchiligi muammosiga duch kelmoqda. Aynan shu muammoni hal etish maqsadida XX asr oxiri – XXI asr boshlarida muhandislik ta'limini isloh qilish bo‘yicha bir qator xalqaro tashabbuslar paydo bo‘ldi. Ularning eng nufuzlisi va keng tarqalgani CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate) tizimidir.

CDIO tashabbusiga 2000-yilda Massachusets Texnologiya Instituti (MIT), Chalmers Texnologiya Universiteti, Linköping Universiteti va Shvetsiya Qirollik Texnologiya Instituti tomonidan asos solingan . Ushbu konsepsiyaning asosiy g‘oyasi – muhandislik mahsulotlarining to‘liq hayotiy siklini (loyihalashdan tortib, ishlab chiqarish va ekspluatatsiyagacha bo‘lgan jarayonni) ta'lim jarayoniga integratsiyalashdan iborat. CDIO tizimi 12 ta standart va "CDIO Syllabus" (o‘quv dasturi mazmuni) asosida ishlaydi. Syllabus 1.0 versiyasida 4 ta asosiy yo‘nalish va 99 ta batafsil kompetensiya belgilangan bo‘lsa, keyingi versiyalarda (2.0 va 3.0) barqaror rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat, raqamli kompetensiyalar kabi zamonaviy talablarga javob beruvchi yangi elementlar qo‘shildi.

Bugungi kunda CDIO 30 dan ortiq mamlakatdagi 140 dan ortiq universitetlarni o‘z ichiga oladi. Geografik jihatdan bu tarmoq Yevropa (Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Finlandiya, Niderlandiya, Daniya, Rossiya, Ukraina va boshqalar), Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada), Osiyo (Xitoy, Hindiston, Singapur, Qozog‘iston, O‘zbekiston), Avstraliya va Janubiy Amerikani (Braziliya, Chili) qamrab olgan . So‘nggi yillarda Afrikada ham CDIO markazlari tashkil etilmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribalarini tahlil qilish asosida CDIO va sanoat hamkorligini rivojlantirishning global tendensiyalarini aniqlash, shuningdek, ushbu tajribalarni O‘zbekiston

milliy ta'lim tizimiga tatbiq etishning ilmiy asoslangan tavsiyalarini ishlab chiqishdan iborat.

Maqolaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

CDIO va sanoat hamkorligining nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirish;

Xorijiy mamlakatlar (Finlyandiya, Hindiston, Avstraliya, Niderlandiya, Belgiya) tajribasini qiyosiy tahlil qilish;

CDIO-sanoat hamkorligining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash;

O‘zbekiston oliy texnika ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati – CDIO va sanoat hamkorligi bo‘yicha xorijiy tajribalarni tizimli tahlil qilish, ularni hududiy va tarmoq kontekstlarida qiyosiy o‘rganish, shuningdek, muhandislik ta'limida "o‘quv dasturlari chaqqonligi" va sun'iy intellekt integratsiyasi kabi yangi tendensiyalarni ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi – maqola yozilishida qiyosiy-tahliliy, tizimli tahlil, statistik ma'lumotlarni umumlashtirish, monografik o‘rganish va jadvallashtirish usullaridan foydalanilgan. Empirik asos sifatida Xalqaro CDIO tashkilotining rasmiy materiallari, 2023-2025 yillarda bo‘lib o‘tgan CDIO konferensiyalari ma'ruzalari va nashr etilgan ilmiy maqolalar tahlil qilindi.

Asosiy qism. CDIO va sanoat hamkorligining nazariy asoslari.

CDIO tizimi 12 ta standart va "CDIO Syllabus" (o‘quv dasturi mazmuni) asosida ishlaydi. Sanoat hamkorligini rivojlantirishda quyidagi standartlar alohida ahamiyatga ega :

Standart 6: “Muhandislik ta'limi ishchi makonlari” – talabalar loyiha faoliyati uchun zamonaviy jihozlangan laboratoriya va ustaxonalar bilan ta'minlanishi;

Standart 7: “Integratsiyalashgan o‘quv tajribalari” – fanlararo integrasiya orqali real loyihalarni amalga oshirish;

Standart 8: “Faol o‘qitish” – talabalarning mustaqil va ijodiy faoliyatini rag‘batlantiruvchi metodlar.

CDIO tizimining asosiy falsafasi – “Universitet va sanoat o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlik” tamoyiliga asoslangan. Sanoat vakillari o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etadi, amaliyot bazalari yaratadi va talabalar loyihalarini real muammolar bilan ta'minlaydi

Xorijiy mamlakatlar tajribasi.

Quyida beshta mamlakat – Finlandiya, Hindiston, Avstraliya, Niderlandiya va Belgiyaning CDIO va sanoat hamkorligi borasidagi ilg‘or tajribalari tahlil qilinadi.

Finlyandiya: theFIRMA loyiha-ofisi modeli

Finlyandiyaning Turku Amaliy Fanlar Universitetida (TUAS) 2015-yilda tashkil etilgan "theFIRMA" loyiha-ofisi CDIO va sanoat hamkorligining eng muvaffaqiyatli modellaridan biri hisoblanadi . Ushbu markaz talabalarga real buyurtmalar asosida veb-saytlar, mobil ilovalar, grafik dizayn va foydalanuvchilarni o‘qitish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Hindiston: RIT sanoat-institut hamkorlik ekotizimlari

Hindistonning Ramco Texnologiya Institutida (RIT) joriy etilgan Industry-Institute Collaboration Ecosystem (IICE) modeli CDIO standartlarining to‘liq sanoat integratsiyasini namoyish etadi . Ushbu model doirasida yangi mahsulotlarni loyihalash markazi (New Product Development Centre) va qo‘shimcha ishlab chiqarish (Additive Manufacturing) texnologiyalari bo‘yicha zamonaviy laboratoriyalar tashkil etilgan.

Avstraliya: Monash universiteti va CDIO 2025 konferensiyasi

2025-yil noyabr oyida Monash universiteti (Melburn) 21-Xalqaro CDIO konferensiyasiga mezbonlik qildi . Konferensiyada sanoat yetakchilari, professor-o‘qituvchilar va talabalar ishtirokida muhandislik ta'limining kelajagi muhokama qilindi. Xususan, "Agar sehrli tayoqchangiz bo‘lganda, ta'limda nimalarni o‘zgartirgan bo‘lardingiz?" degan savolga talabalarning javoblari yangi istiqbollarni ochib berdi .

Niderlandiya va Belgiya: Community Service Engineering modeli

Gaaga Amaliy Fanlar Universiteti (Niderlandiya) va Thomas More (Belgiya) tomonidan ishlab chiqilgan "Community Service Engineering" (CSE) modeli CDIO tizimining ijtimoiy yo‘naltirilgan innovatsiyalardagi qo‘llanilishini ko‘rsatadi . Ushbu model nozik ijtimoiy guruhlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan muhandislik yechimlarini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan.

1-jadval:

Turli mamlakatlarda CDIO-sanoat hamkorligi modellari

Mamlakat/ Universitet	Model nomi	Asosiy xususiyatlari	CDIO standartlari	Natijalar
Finlyandiya (Turku UAS)	theFIRMA loyiha-ofisi	Talabalar real buyurtmalar asosida ishlaydi; IT, dizayn, trening loyihalari	Std 6, 7, 8	Talabalar kasbiy ko‘nikmalarni egallaydi; sanoat arzon yechimlarga ega bo‘ladi

Hindiston (Ramco IT)	IICE modeli	Mahsulotlarni loyihalash markazi; qo‘shimcha ishlab chiqarish laboratoriyalari	Std 3, 5, 7, 9, 10	Ishga joylashish ko‘rsatkichi oshdi; intellektual mulk yaratildi
Avstraliya (Monash)	Konferensiya va tarmoq	Xalqaro hamkorlik; talabalar paneli; CDIO Academy	Std 1-12	Hamkorlikdagi innovatsiyalar; talabalar loyihalari
Niderlandiya Belgiya (THUAS, Thomas More)	CSE modeli	Ijtimoiy yo‘naltirilgan loyihalar; transdisciplinar yondashuv	Syllabus 2.0; dizayn tafakkuri	Nozik guruhlar uchun texnik yechimlar; xalqaro hamkorlik

2-jadval:

CDIO standartlarining sanoat hamkorligidagi roli

CDIO Standarti	Mazmuni	Sanoat hamkorligidagi ahamiyati	Amaldagi mamlakatlar
Standart 3	Fanlararo o‘quv dasturlarini integratsiyalash	Sanoat talablariga mos o‘quv dasturlarini shakllantirish	Hindiston, Finlandiya
Standart 5	Loyiha asosidagi o‘qitish (PBL)	Real loyihalar orqali tajriba orttirish	Avstraliya, Finlandiya
Standart 6	Zamonaviy o‘quv makonlari	Sanoat jihozlariga teng laboratoriyalar	Hindiston, Finlyandiya
Standart 7	Integratsiyalashgan o‘quv tajribalari	Fanlararo va tarmoqlararo hamkorlik	Niderlandiya, Belgiya
Standart 8	Faol o‘qitish	Talabalar mustaqilligi va kreativligi	Barcha mamlakatlar

3-jadval:

Rivojlanayotgan tendensiyalar (2023–2025)

Tendensiya	Mazmuni	CDIO bilan bog‘liqligi	Misollar
Sun’iy intellekt va ta’lim	AI vositalarini o‘quv jarayoniga integratsiyalash	Yangi kompetensiyalar; o‘qitish metodikasini o‘zgartirish	Monash CDIO 2025

«O‘quv dasturlari chaqqonligi» (Curriculum Agility)	O‘quv dasturlarini sanoat o‘zgarishlariga tez moslashtirish	Taklif etilayotgan 13-standart	Xalqaro CDIO konferensiyasi, 2024
«Kelajak universiteti» konsepsiyasi	2050 yilga mo‘ljallangan universitet modeli	Tadqiqotlar integratsiyasi; raqamli o‘qitish	Eindhoven TU, Niderlandiya
Technician track (texnik xodimlarni rivojlantirish)	CDIO programmalarida texnik xodimlarning rolini kuchaytirish	CDIO 3.0 va 4.0 ga tayyorgarlik	Tıyunis va Singapur konferensiyalari
Barqaror rivojlanish (SDG)	Atrof-muhit, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni integratsiyalash	CDIO Syllabus 3.0	Hindiston IICE modeli

Xorijiy tajribalarning tahlili va umumlashtirish.

Yuqoridagi jadvallar va xorijiy tajribalar asosida quyidagi tendensiyalarni aniqlash mumkin:

O‘quv dasturlarining moslashuvchanligi (Curriculum Agility): Zamonaviy sanoatning tez o‘zgarishi sharoitida an'anaviy o‘quv dasturlari eskirib qolmoqda. CDIO hamjamiyatida 2024-yildan boshlab "Curriculum Agility" – o‘quv dasturlarining chaqqonligi va moslashuvchanligi taklif etilayotgan yangi standart sifatida muhokama qilinmoqda . Bu standart sanoat vakillarining o‘quv jarayonida doimiy ishtirok etishiga asoslanadi.

Sun'iy intellekt va raqamli transformatsiya: 2025-yilgi CDIO konferensiyasida sun'iy intellekt va yangi texnologiyalar alohida mavzu sifatida ajratilgan . Bu CDIO tizimiga "AI kompetensiyalari"ni qo‘shish tendensiyasini ko‘rsatadi.

Sanoat-institut hamkorlik ekotizimlari (IICE): Hindiston tajribasi shuni ko‘rsatadiki, CDIO standartlarining to‘liq sanoat integratsiyasi nafaqat talabalarning ishga joylashish ko‘rsatkichlarini oshiradi, balki intellektual mulk va yangi mahsulotlarni yaratishga olib keladi .

Ijtimoiy va barqaror rivojlanish yo‘nalishi: CDIO nafaqat texnik, balki ijtimoiy muammolarni hal qilishda ham qo‘llanilmoqda (Community Service Engineering modeli). Bu SDG (Barqaror Rivojlanish Maqsadlari) bilan uyg‘unlikda ishlashni taqozo etadi .

Talaba markazli va inklyuziv yondashuv: Monash universiteti konferensiyasida talabalarning paneli va "CDIO Academy" talabalar loyihalari

markaziy o‘rinni egalladi. Bu CDIO tizimida talabalarning faol subyekt sifatidagi rolini kuchaytiradi .

XULOSA. Xorijiy tajribalar tahlili CDIO va sanoat hamkorligini rivojlantirishning beshta asosiy tendensiyasini aniqlash imkonini berdi:

O‘quv dasturlarining chaqqonligi (Curriculum Agility) – sanoat o‘zgarishlariga tez moslashish qobiliyati;

Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar integratsiyasi – muhandislik ta'limining yangi kompetensiyalar bilan boyitilishi;

Sanoat-institut hamkorlik ekotizimlarining shakllanishi – universitet va sanoat o‘rtasidagi uzoq muddatli strategik hamkorlik;

Ijtimoiy va barqaror rivojlanish yo‘nalishining kuchayishi – texnik ta'limning ijtimoiy mas'uliyati;

Talaba markazli va inklyuziv yondashuv – talabalarning ta'lim jarayonida faol ishtiroki.

Ushbu tendensiyalar muhandislik ta'limining nazariy va amaliy tarkibiy qismlarini uyg‘unlashtirishga, bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirishga va sanoatning real ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Finlyandiya, Hindiston, Avstraliya, Niderlandiya va Belgiya tajribalari shuni ko‘rsatadiki, CDIO standartlarini to‘liq joriy etish va sanoat bilan tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish yuqori samara beradi.

O‘zbekiston oliy texnika ta'lim muassasalari uchun ushbu xorijiy tajribalarni o‘rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, theFIRMA kabi loyiha-ofislarini tashkil etish, IICE ekotizimini yaratish, shuningdek, sun'iy intellekt va barqaror rivojlanish yo‘nalishlarini o‘quv dasturlariga kiritish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Monash University. (2025). Monash Engineering hosts 21st International CDIO Conference in Melbourne.
https://www.monash.edu/engineering/about/news/articles/2025/monash-engineering-hosts-21st-international-cdio-conference-in-melbourne

2. Turku University of Applied Sciences.(2025). Building Scalable Industry Collaboration in Engineering Education Through the CDIO Framework. Proceedings of the 21st International CDIO Conference, 274-283. https://cdio.org/knowledge-library/documents/building-scalable-industry-collaboration-engineering-education-through

3. Ramco Institute of Technology. (2025). Transforming Technical Education Through Industry-Institute Collaboration Ecosystem. Proceedings of the 21st International CDIO Conference, 364-378. https://cdio.org/knowledge-library/documents/transforming-technical-education-through-industry-institute

4. Lyng, R., & Nortcliffe, A. (2024). Potential practices for establishing curriculum agility through industrial engagement. 20th International CDIO Conference. https://repository.canterbury.ac.uk/item/98qy7/potential-practices-for-establishing-curriculum-agility-through-industrial-engagement

5. Hallenga-Brink, S., & Dekelver, J. (2016). CDIO as Blueprint for Community Service Engineering Education. Proceedings of the 12th International CDIO Conference. https://publinova.nl/en/product/cdio-as-blueprint-for-community-service-engineering-education

6. D. Serikbayev nomidagi Sharqiy Qozog‘iston Texnika Universiteti. (2022). CDIO халықаралық бастамасы. https://ektu.kz/cdio.aspx

7. Malmqvist, J., Hugo, R., & Kjellberg, M. (2015). A Survey of CDIO Implementation Globally - Effects on Educational Quality. Proceedings of 11th International CDIO Conference.

https://research.chalmers.se/publication?id=218617

8. El Gaidi, K. (2003). Reforming engineering education: the CDIO initiative. Industry & Higher Education, 17(6), 431-434.

https://katalog.lib.cas.cz/EdsRecord/edb,12278623

9. Gaffarov, X. R. Texnika oliy ta’lim muassasalarida cdio (conceive, design, implement, operate) yondashuvi asosida integrativ ta’lim muhitini shakllantirish va uni joriy etish usullari. Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. № 04-son, 2026. 222-227 b.

10. Gaffarov, X. R. Texnik ta’lim tizimida CDIO (Conceive, Design, Implement, Operate) yondashuvining o‘rni va ahamiyati. Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў/ Илимий-методикалық журнал № 05-son, 2026. 56-62 b.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI MONITORING QILISH VA DIAGNOSTIKASI MODELI

Niyazov A.T.
Nukus davlat pedagogika institutining "Sport fanlari" kafedrasi mudiri, professor, p.f.f.d. (PhD)

Tayanch so'zlar: akmeologik yondashuv, jismoniy tayyorgarlik, pedagogik monitoring, diagnostika, akmeologik mezon, integral indeks, jismoniy sifatlar, talaba.
Ключевые слова: акмеологический подход, физическая подготовленность, педагогический мониторинг, диагностика, акмеологический критерий, интегральный индекс, физические качества, студент.
Key words: acmeological approach, physical readiness, pedagogical monitoring, diagnostics, acmeological criterion, integral index, physical qualities, student.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning jismoniy tayyorgarligini akmeologik yondashuv asosida monitoring qilish va diagnostika qilishning yaxlit modeli asoslangan. Model to'rt o'zaro bog'langan blokdan - diagnostik-o'lchov, analitik-baholovchi, korreksion-rivojlantiruvchi va prognostik bloklardan iborat bo'lib, ular uzluksiz tsiklik jarayonni tashkil etadi. Talabalarning jismoniy tayyorgarligini baholash uchun akmeologik mezonlar va ko'rsatkichlar tizimi hamda uch daraja - past, o'rta va yuqori (akmeologik) daraja ishlab chiqilgan. Bir o'quv yili davomida uch bosqichli monitoring o'tkazildi. Natijalar tajriba guruhida jismoniy tayyorgarlik integral indeksining barqaror o'sishini va yuqori darajaga erishgan talabalar ulushining sezilarli ortishini ko'rsatadi. Taklif etilgan model talabaning individual jismoniy rivojlanish trayektoriyasini boshqarish imkonini beradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье обоснована целостная модель мониторинга и диагностики физической подготовленности студентов высших учебных заведений на основе акмеологического подхода. Модель состоит из четырёх взаимосвязанных блоков - диагностико-измерительного, аналитико-оценочного, коррекционно-развивающего и прогностического, образующих непрерывный циклический процесс. Для оценки физической подготовленности студентов разработаны система акмеологических критериев и показателей и три уровня - низкий, средний и высокий (акмеологический). В течение одного учебного года проведён трёхэтапный мониторинг. Результаты показывают устойчивый рост интегрального индекса физической подготовленности и существенное увеличение доли студентов, достигших высокого уровня, в экспериментальной группе. Предложенная модель позволяет управлять индивидуальной траекторией физического развития студента.
SUMMARY:
The article substantiates an integral model of monitoring and diagnostics of university students' physical readiness based on the acmeological approach. The model consists of four interrelated blocks - diagnostic-measurement, analytic-evaluative, corrective-developmental, and prognostic -

forming a continuous cyclical process. A system of acmeological criteria and indicators and three levels - low, medium, and high (acmeological) - have been developed to assess students' physical readiness. A three-stage monitoring was carried out during one academic year. The results show a steady increase in the integral index of physical readiness and a significant rise in the proportion of students reaching the high level in the experimental group. The proposed model makes it possible to manage the individual trajectory of a student's physical development.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning jismoniy tayyorgarligi nafaqat jismoniy tarbiya fanining natijasi, balki bo‘lajak mutaxassisning kasbiy faoliyatga tayyorligini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Talabaning jismoniy holatini izchil kuzatib borish, uning o‘zgarish dinamikasini aniqlash va shu asosda pedagogik jarayonni boshqarish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Biroq amaldagi baholash amaliyoti ko‘p hollarda bir martalik nazorat sinovlaridan iborat bo‘lib, u talabaning jismoniy rivojlanishini uzluksiz kuzatish, individual dinamikani tahlil qilish va istiqbolini bashoratlash imkonini bermaydi. Natijada har bir talabaning shaxsiy imkoniyatlariga mos yakka tartibdagi rivojlanish trayektoriyasi ta’minlanmaydi. Bu ziddiyat jismoniy tayyorgarlikni akmeologik yondashuv asosida - ya’ni har bir talabani o‘zining eng yuqori individual («akme») darajasiga yo‘naltirish nuqtai nazaridan - uzluksiz monitoring qilishning yaxlit modelini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi - akmeologik yondashuv asosida talabalarning jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish va diagnostika qilishning modelini ishlab chiqish hamda uning samaradorligini tajriba-sinov yo‘li bilan tekshirishdan iborat.

Akmeologiyaning nazariy asoslari B.G. Ananyev [1], N.V. Kuzmina [2], A.A. Bodalev [4], A.A. Derkach [3] ishlarida yaratilgan bo‘lib, ularda shaxsning kamolot cho‘qqisiga («akme») erishish qonuniyatlari va bunga xizmat qiluvchi diagnostik yondashuvlar asoslangan [10]. Pedagogik monitoring nazariyasi esa A.S. Belkin [5], S.E. Shishov, V.A. Kalney [6] tadqiqotlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda ta’lim jarayonini uzluksiz kuzatish, o‘lchash va baholashning tizimli usullari taklif etiladi.

Jismoniy sifatlarni o‘lchash va sport metrologiyasi masalalari V.M. Zatsiorskiy [7], V.I. Lyax [8], M.A. Godik [9] hamda mahalliy olim F.A. Kerimov [11] ishlarida chuqur o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda jismoniy tayyorgarlikni baholashning test metodikalari va statistik apparati asoslangan [12]. Xorijiy tadqiqotlarda talabalar va yoshlarning jismoniy tayyorgarligini standartlashtirilgan test batareyalari orqali baholash hamda uning dinamikasini uzoq muddat kuzatib borish samarali vosita sifatida asoslangan [13; 14; 15]. Shunga qaramay, akmeologik yondashuv, pedagogik monitoring va sport

metrologiyasi tamoyillarini birlashtiruvchi, talabaning individual jismoniy «akme» trayektoriyasini boshqarishga qaratilgan yaxlit model hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bu holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llanildi: ilmiy-metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va modellashtirish; jismoniy tayyorgarlikni baholash uchun nazorat testlari (sinovlari); pedagogik monitoring (kirish, oraliq va yakuniy bosqichlar); olingan ma’lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash (Pirsonning χ^2 mezoni). Tajriba-sinov bir o‘quv yili davomida o‘tkazildi, unda jami 124 nafar talaba ishtirok etdi: tajriba guruhi (TG) - 64 nafar, nazorat guruhi (NG) - 60 nafar.

Ishlab chiqilgan monitoring modeli o‘zaro bog‘langan to‘rt blokdan iborat bo‘lib, ular uzluksiz takrorlanuvchi tsiklni tashkil etadi (1-jadval). Har bir blokning vazifasi va diagnostik vositalari aniqlangan. Talabalarning jismoniy sifatlari beshta nazorat testi orqali baholandi va natijalar asosida jismoniy tayyorgarlikning 100 balli integral indeksi hisoblab chiqildi. Har bir talaba past, o‘rta yoki yuqori (akmeologik) darajaga ajratildi.

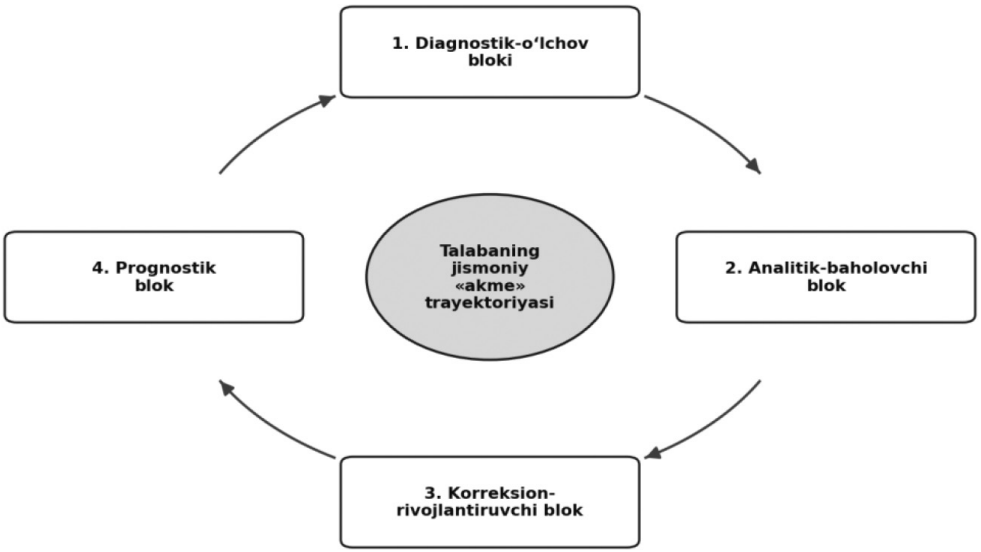
1-jadval

Jismoniy tayyorgarlikni monitoring qilish modelining tarkibiy bloklari

Model bloki	Asosiy vazifasi	Diagnostik vositalar va usullar
Diagnostik-o‘lchov bloki	Jismoniy sifatlar va funksional holatni o‘lchash	Nazorat testlari batareyasi (tezkorlik, chidamlilik, kuch, tezkor-kuch, egiluvchanlik); antropometrikıy va funksional o‘lchovlar
Analitik-baholovchi blok	Natijalarni akmeologik mezonlar bilan qiyoslab, darajani aniqlash	Integral indeksni hisoblash; darajalarga ajratish; individual jismoniy profilni tuzish
Korreksion-rivojlantiruvchi blok	Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etuvchi individual dasturni amalga oshirish	Differensial mashqlar majmuasi; yuklamani individuallashtirish; o‘z-o‘zini nazorat qilish
Prognostik blok	Individual jismoniy «akme» trayektoriyasini bashoratlash	Dinamikani ekstrapolyatsiya qilish; maqsadli ko‘rsatkichlar va bosqichlarni belgilash

Ishlab chiqilgan monitoring modelining tsiklik tuzilishi 1-rasmda keltirilgan. Modelda diagnostika, tahlil, korreksiya va prognoz bosqichlari uzluksiz aylanma jarayon sifatida bir-birini to‘ldirib boradi va natijada talabaning individual jismoniy «akme» trayektoriyasini boshqarishga xizmat qiladi.

Talabalarning jismoniy tayyorgarligini baholash uchun akmeologik mezonlar va ularning darajaviy ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi (2-jadval).

1-rasm.
Jismoniy tayyorgarlikni monitoring qilish modelining tsiklik sxemasi

Har bir jismoniy sifat bo‘yicha past, o‘rta va yuqori (akmeologik) daraja chegaralari belgilandi.

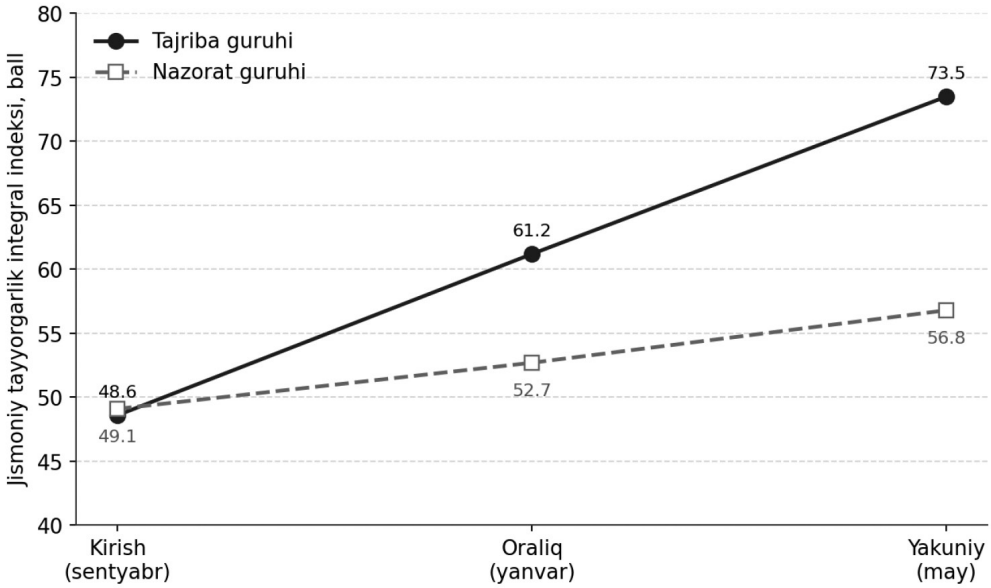
2-jadval

Jismoniy tayyorgarlik darajalarini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Jismoniy sifat	Nazorat testi	O‘lchov birligi	Past	O‘rta	Yuqori (akmeologik)
Tezkorlik	100 m yugurish	Soniya	>14,8	14,8–13,8	<13,8
Chidamlilik	3000 m yugurish	Daqiqa	>13,30	13,30–12,00	<12,00
Kuch	Turnikda tortilish	Marta	<8	8–12	>12
Tezkor-kuch	Joyidan uzunlikka sakrash	Sm	<210	210–240	>240
Egiluvchanlik	Oldinga egilish	Sm	<6	6–12	>12

** Ko‘rsatkichlar yigitlar uchun namunaviy tarzda keltirilgan; qizlar uchun me’yorlar alohida belgilanadi.*

Natijalar va muhokama.Uch bosqichli monitoring natijalari integral indeksning dinamikasini kuzatish imkonini berdi (3-jadval va 2-rasm). Tajriba guruhida indeks kirish bosqichidagi 48,6 balldan yakuniy bosqichda 73,5

2-rasm.

ballga, ya'ni 24,9 ballga oshdi. Nazorat guruhida esa o'sish atigi 7,7 ballni tashkil etdi.

3-jadval.

Jismoniy tayyorgarlik integral indeksining monitoring bosqichlari bo'yicha dinamikasi

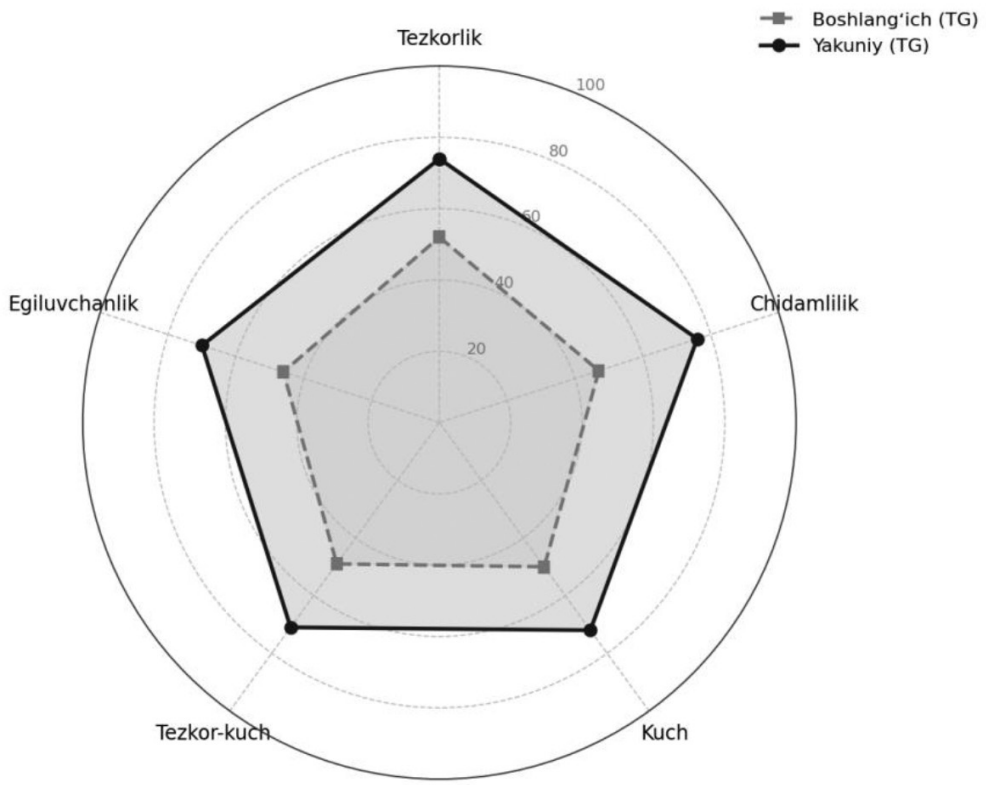
Monitoring bosqichi	Tajriba guruhi, ball	Nazorat guruhi, ball	Farq (TG–NG)
Kirish (sentyabr)	48,6	49,1	−0,5
Oraliq (yanvar)	61,2	52,7	+8,5
Yakuniy (may)	73,5	56,8	+16,7
Umumiy o'sish	+24,9	+7,7	—

Jismoniy tayyorgarlik integral indeksining dinamikasi.Jismoniy sifatlar bo'yicha tajriba guruhining boshlang'ich va yakuniy profillari 4-rasmda taqqoslangan. Barcha besh sifat — tezkorlik, chidamlilik, kuch, tezkor-kuch va egiluvchanlik bo'yicha sezilarli ijobiy o'zgarish kuzatildi, ayniqsa chidamlilik va tezkorlik ko'rsatkichlarida.

Tajriba guruhi jismoniy sifatlari profilining dinamikasi.

Monitoringning yakuniy bosqichida tajriba va nazorat guruhlaridagi darajalar taqsimoti 3-rasmda aks ettirilgan. Tajriba guruhida yuqori (akmeologik) darajaga erishgan talabalar ulushi 42,2 % ni tashkil etdi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 18,3 % ga teng bo'ldi.

Yakuniy bosqichda jismoniy tayyorgarlik darajalarining taqsimoti.

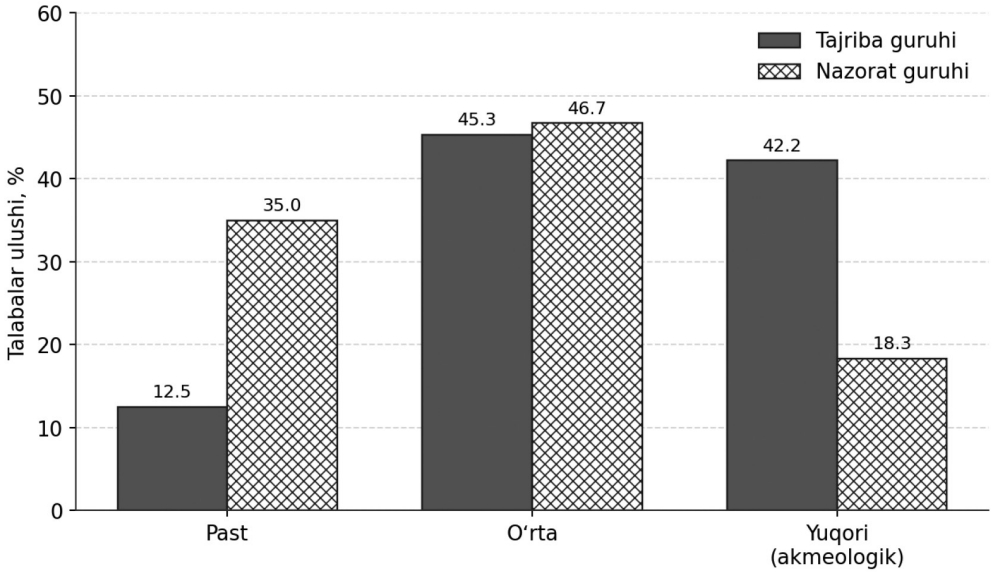

3-rasm.

Olingan natijalarning statistik ishonchliligi Pirsonning χ^2 mezoni bilan tekshirildi. Yakuniy bosqichda guruhlarning darajalar bo‘yicha taqsimotini taqqoslashda empirik qiymat $\chi^2emp = 13,9$ ni tashkil etdi, bu esa erkinlik darajasi $df = 2$ va ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ dagi kritik qiymat $\chi^2krit = 5,99$ dan katta. Demak, guruhlar orasidagi farq tasodifiy emas, balki taklif etilgan monitoring modeli ta’sirining natijasidir.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, modelning samaradorligi uning tsiklik va uzluksiz tabiatida namoyon bo‘ladi: har bir monitoring bosqichida olingan ma’lumot keyingi bosqichda pedagogik ta’sirni korreksiya qilish uchun asos bo‘ladi. Bu esa jismoniy tarbiya jarayonini har bir talabaning individual imkoniyatlariga moslashtirish va uni «akme» darajasi sari izchil yo‘naltirish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi. Birinchidan, akmeologik yondashuv asosidagi monitoring modeli o‘zaro bog‘langan to‘rt blok — diagnostik-o‘lchov, analitik-baholovchi, korreksion-

4-rasm.

rivojlantiruvchi va prognostik bloklarning yaxlit tsiklik tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, ishlab chiqilgan akmeologik mezonlar va integral indeks talabaning jismoniy tayyorgarlik darajasini xolisona aniqlash va uning dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Uchinchidan, tajriba-sinov natijalari va statistik tahlil (χ^2emp = 13,9 > χ^2krit = 5,99) modelning yuqori pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, taklif etilgan model talabaning individual jismoniy «akme» trayektoriyasini boshqarishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Tadqiqotning kelgusi yo‘nalishi modelni raqamli monitoring platformasi ko‘rinishida avtomatlashtirish bilan bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ananyev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya. – SPb.: Piter, 2001. – 288 s

2. Kuzmina N.V. Predmet akmeologii. – SPb.: Politexnika, 2002. – 189 s.

3. Derkach A.A., Zazikin V.G. Akmeologiya: uchebnoe posobie. – SPb.: Piter, 2003. – 256 s.

4. Bodalev A.A. Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: xarakteristiki i usloviya dostijeniya. – M.: Flinta; Nauka, 1998. – 168 s.

5. Belkin A.S. Pedagogicheskiy monitoring obrazovatelnogo protsessa. – Ekaterinburg: UrGPU, 1998. – 128 s.

6. Shishov S.E., Kalney V.A. Monitoring kachestva obrazovaniya v shkole. – M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 1999. – 354 s.

7. Zatsiorskiy V.M. Fizicheskie kachestva sportsmena. – M.: Fizkultura i sport, 1970. – 200 s.

8. Lyax V.I. Dvigatelnыe sposobnosti cheloveka: osnovы teorii i metodiki razvitiya. – M.: Terra-Sport, 2000. – 192 s.

9. Godik M.A. Sportivnaya metrologiya: uchebnik. – M.: Fizkultura i sport, 1988. – 192 s.

10. Maksimova V.N. Akmeologiya: novoe kachestvo obrazovaniya. – SPb.: RGPU im. A.I. Gertsena, 2002. – 99 s.

11. Kerimov F.A. Sport metrologiyasi. – Toshkent: O‘zDJTU, 2018. – 320 b.

12. Salomov R.S. Sport mashg‘ulotining nazariy asoslari. – Toshkent: O‘zDJTI, 2005. – 218 b.

13. Ruiz J.R., Castro-Piñero J., España-Romero V. et al. Field-based fitness assessment in young people: the ALPHA health-related fitness test battery for children and adolescents // British Journal of Sports Medicine. – 2011. – Vol. 45, № 6. – P. 518–524.

14. Ortega F.B., Ruiz J.R., Castillo M.J., Sjöström M. Physical fitness in childhood and adolescence: a powerful marker of health // International Journal of Obesity. – 2008. – Vol. 32, № 1. – P. 1–11.

15. García-Hermoso A., Izquierdo M., Ramírez-Vélez R. Tracking of physical fitness levels from childhood and adolescence to adulthood: a systematic review and meta-analysis // Translational Pediatrics. – 2022. – Vol. 11, № 4. – P. 474–486.

MAKTAB JISMONIY TARBIYA TIZIMIGA PEDAGOGIK INNOVATSIYALARNI BARQAROR JORIY ETISH

Allanazarov M.E.
Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: maktab jismoniy tarbiyasi, pedagogik innovatsiya, tabaqalashtirilgan ta’lim, pedagogik monitoring, formativ baholash, raqamli texnologiya, jismoniy savodxonlik, inklyuziv ta’lim.
Ключевые слова: школьное физическое воспитание, педагогическая инновация, дифференцированное обучение, педагогический мониторинг, формативное оценивание, цифровая технология, физическая грамотность, инклюзивное образование.
Key words: school physical education, pedagogical innovation, differentiated instruction, pedagogical monitoring, formative assessment, digital technology, physical literacy, inclusive education.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada maktab jismoniy tarbiya tizimiga pedagogik innovatsiyalarni maqsadli, bosqichma-bosqich va barqaror joriy etish masalalari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘quvchiga yo‘naltirilgan va tabaqalashtirilgan ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, raqamli vositalar, formativ baholash, pedagogik monitoring hamda inklyuziv yondashuvlarning didaktik imkoniyatlari yoritiladi. Innovatsiyani tanlash, kichik miqyosda sinash, natijalarni baholash va maktab amaliyotiga mustahkam kiritishga xizmat qiluvchi tashkiliy-pedagogik ketma-ketlik taklif etiladi. O‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, moddiy sharoit, ma’lumotlar xavfsizligi, o‘quvchilar o‘rtasidagi ishtirok tengligi va innovatsiyaning mahalliy sharoitga mosligi asosiy shartlar sifatida asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье теоретически анализируются вопросы целенаправленного, поэтапного и устойчивого внедрения педагогических инноваций в систему школьного физического воспитания. Раскрываются дидактические возможности личностно ориентированного и дифференцированного обучения, обучения в сотрудничестве, цифровых средств, формативного оценивания, педагогического мониторинга и инклюзивных подходов. Предлагается организационно-педагогическая последовательность, предусматривающая выбор инновации, её апробацию в малом масштабе, оценку результатов и устойчивое закрепление в школьной практике. В качестве основных условий обосновываются профессиональная готовность учителя, материальные условия, безопасность данных, равенство участия учащихся и соответствие инновации местным условиям.
SUMMARY:

The article provides a theoretical analysis of the purposeful, phased, and sustainable implementation of pedagogical innovations in the school physical education system. It examines the didactic potential of learner-centred and differentiated instruction, cooperative learning, digital tools, formative assessment, pedagogical monitoring, and inclusive approaches. An organizational and pedagogical sequence is proposed for selecting an innovation, piloting it on a small scale, evaluating the results, and firmly integrating it into school practice. Teachers' professional preparedness, material conditions, data security, equitable student participation, and the adaptation of innovations to local conditions are substantiated as key prerequisites.

Kirish. Maktab jismoniy tarbiyasi o‘quvchilarning harakat ko‘nikmalari, jismoniy sifatlari, sog‘lom turmushga oid bilimlari va ijtimoiy tajribasini rivojlantiruvchi yaxlit pedagogik tizimdir. Zamonaviy maktabda o‘quvchilarning salomatlik holati, jismoniy tayyorgarligi, qiziqishi va harakat tajribasi sezilarli darajada farqlanadi. Shu sababli barcha o‘quvchilarga bir xil topshiriq, yuklama va baholash mezonini qo‘llash dars natijadorligini cheklashi mumkin. Mamlakatimiz olimlarining jismoniy tarbiya nazariyasi, metodikasi va jismoniy holat monitoringiga oid ishlarida mashq vositalarini o‘quvchining yoshi, tayyorgarligi hamda pedagogik maqsadga muvofiq tanlash zarurati asoslangan [2; 4; 5].

Pedagogik innovatsiya aniqlangan muammoni hal etishga yo‘naltirilgan g‘oya, metod, tashkiliy shakl, baholash vositasi yoki boshqaruv tartibining rejalashtirilgan o‘zgarishini anglatadi. Yangi jihoz va raqamli qurilma shu o‘zgarishning ehtimoliy vositalari qatoriga kiradi. Innovatsion ta’lim texnologiyalariga oid ilmiy-metodik ishlarda yangilikning maqsad, mazmun, o‘qituvchi faoliyati, o‘quvchi faoliyati va kutiladigan natija bilan o‘zaro bog‘lanishi muhimligi ko‘rsatilgan [1]. Jismoniy tarbiya metodikasining zamonaviy talqini ham mashqni bajarish natijasi bilan bir qatorda bilim, motivatsiya, mustaqil faoliyat va xavfsiz xulqni rivojlantirishga e’tibor qaratadi [3].

Xalqaro yondashuvlarda sifatli jismoniy tarbiya bolaga yo‘naltirilganlik, inklyuzivlik, xavfsizlik, muntazam baholash va umr davomida jismoniy faol bo‘lishga tayyorlash tamoyillari bilan tavsiflanadi [11; 17]. Mazkur tamoyillarni maktab amaliyotiga ko‘chirish uchun innovatsiyaning tashqi jozibadorligidan ko‘ra, uning didaktik vazifasi, amalga oshirish sharoiti va o‘lchanadigan natijalari aniq belgilanishi talab etiladi. Maqolaning maqsadi maktab jismoniy tarbiya tizimiga pedagogik innovatsiyalarni joriy etishning mazmuni, ustuvor yo‘nalishlari, bosqichlari va samaradorlik shartlarini ilmiy manbalar asosida yoritishdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyoslash, tizimlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism. Maktab jismoniy tarbiya tizimi maqsad, o‘quv dasturi, dars va darsdan tashqari faoliyat, o‘qitish metodlari, baholash, pedagog kadrlar, moddiy baza, tibbiy-pedagogik nazorat hamda oila bilan hamkorlik kabi o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tuziladi. Shu tuzilma innovatsiyani tizimdagi muayyan muammoni yechuvchi va boshqa qismlar bilan muvofiqlashtiriladigan o‘zgarish sifatida ko‘rishni talab qiladi. Masalan, video orqali qayta aloqa berish rejalashtirilsa, uning qaysi harakat ko‘nikmasini rivojlantirishi, videoni kim va qachon ko‘rishi, qanday mezon asosida tahlil qilishi, qurilmasi yo‘q o‘quvchi qanday ishtirok etishi hamda tasvirlar qancha vaqt saqlanishi oldindan belgilanadi.

Pedagogik innovatsiyaning birinchi ustuvor yo‘nalishi o‘quvchiga yo‘naltirilgan va tabaqalashtirilgan ta’limdir. Bunda sinf tarkibi boshlang‘ich diagnostika orqali o‘rganiladi, topshiriqlar murakkabligi va jismoniy yuklama bir necha darajada ishlab chiqiladi, o‘quvchiga maqsadga eltuvchi mos variantni tanlash imkoniyati beriladi. Harakatni hali o‘zlashtirmagan o‘quvchi soddalashtirilgan sharoitda asosiy tuzilmani bajaradi, tayyorgarligi yuqori o‘quvchi murakkablashtirilgan vazifa yoki sherigiga uslubiy yordam berish rolini oladi. Shaxsga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya monitoringiga oid tadqiqotlarda o‘quvchining motivi, qobiliyati, faolligi va individual-psixologik xususiyatlarini kuzatish zarurati qayd etilgan [6]. Qishloq maktablaridagi sharoit va o‘quvchilar tayyorgarligining farqlanishiga bag‘ishlangan ishlar ham tabaqalashtirishni moddiy baza hamda hududiy imkoniyatlar bilan bog‘lashga asos beradi [7].

Tabaqalashtirish sog‘liq holati bo‘yicha tibbiy cheklovlarga rioya qilish, yuklamani xavfsiz boshqarish va har bir o‘quvchining o‘sishini ko‘rsatish imkonini yaratadi. Baholashda sinf uchun yagona yakuniy normativ bilan birga individual taraqqiyot, harakat texnikasi, nazariy tushunish, mashg‘ulotdagi faollik va xavfsizlik qoidalariga rioya etish hisobga olinadi. Mazkur yondashuv o‘quvchini boshqalar natijasi bilan doimiy solishtirishga bog‘liq bosimni kamaytiradi, o‘z natijasini tahlil qilish va real maqsad belgilash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Jismoniy holatni muntazam kuzatishga oid mahalliy tadqiqotlar monitoring natijalarini yuklama va metodikani tuzatish vositasi sifatida qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi [4; 5].

Ikkinchi yo‘nalish darsni hamkorlik, muammoli vazifa va o‘yin modeli asosida tashkil etish bilan bog‘liq. Hamkorlikda o‘qitishda kichik guruh a’zolari bajaruvchi, kuzatuvchi, vaqtni nazorat qiluvchi va qayta aloqa beruvchi rollarni navbat bilan egallaydi. Vazifa guruhning umumiy natijasi hamda har bir ishtirokchining shaxsiy mas’uliyatini birlashtiradi. Ilmiy

sharhlar hamkorlik modeli jismoniy, kognitiv, ijtimoiy va hissiy o‘quv natijalarini bir jarayonda rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanini ko‘rsatadi [12]. Mazmunli jismoniy tarbiya tajribalarini o‘rgangan tadqiqotchilar zavq, ijtimoiy hamkorlik, shaxsiy ahamiyat, yetarli murakkablik va harakat kompetentligini asosiy omillar qatoriga kiritadi [13].

Amaliyotda bu yondashuv stansiyalar bo‘yicha ishlash, vaziyatli sport o‘yinlari, tengdoshlar o‘qitishi, harakat muammosini birgalikda hal qilish va kichik loyiha shakllarida qo‘llanadi. Masalan, basketbol bo‘limida texnik elementlarni ajratilgan holda takrorlashdan keyin o‘quvchilarga son jihatdan teng bo‘lmagan hujum vaziyati beriladi. Guruh bo‘sh hudud yaratish usulini sinaydi, natijani kuzatadi va keyingi urinish uchun qaror qabul qiladi. O‘qituvchi xavfsizlikni nazorat qiladi, yo‘naltiruvchi savollar yordamida o‘quvchilarni mustaqil yechimga olib boradi va xulosani aniqlashtiradi. Shu tariqa harakat bajarilishi taktika, muloqot va refleksiya bilan uyg‘unlashadi.

Uchinchi yo‘nalish raqamli vositalardan didaktik maqsad asosida foydalanishdir. Sport sohasidagi axborot texnologiyalariga bag‘ishlangan mahalliy qo‘llanmalarda raqamli ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va taqdim etish imkoniyatlari tizimlashtirilgan [8]. Maktab jismoniy tarbiyasida qisqa videoyozuv, sekinlashtirilgan takror, QR-kodli topshiriq, elektron kundalik, oddiy qadam o‘lchagich, mobil ilova va interaktiv trenajyor o‘quvchiga tezkor qayta aloqa berishi mumkin. Mamlakatimiz tadqiqotchilarining so‘nggi ishlarida mobil ilova orqali darsni rejalashtirish, mustaqil mashg‘ulotni qo‘llab-quvvatlash va natijalarni qayd etish imkoniyatlari [10], interaktiv trenajyorlar orqali mashq jarayonini kuzatish masalalari [9] yoritilgan.

Raqamli vosita tanlashda “qaysi qurilma mavjud?” savolidan oldin “qaysi pedagogik muammo hal qilinadi?” savoli qo‘yiladi. Harakat texnikasidagi xatoni ko‘rsatish uchun o‘n soniyalik video yetarli bo‘lishi mumkin; murakkab platforma qo‘shimcha vaqt va texnik xizmat talab qiladi. Xorijiy tadqiqotlarda texnologiyani maqsadli qo‘llashga o‘qituvchining raqamli-pedagogik kompetensiyasi, vaqt, qurilmaga kirish, texnik yordam va maktab siyosati ta’sir qilishi aniqlangan [14]. Shu bois darsning internet va qurilmasiz bajariladigan zaxira varianti, o‘quvchi ma’lumotlarini himoya qilish tartibi, ekran oldida sarflanadigan vaqt chegarasi va barcha o‘quvchilar uchun teng ishtirok sharti ishlab chiqiladi.

To‘rtinchi yo‘nalish formativ baholash va pedagogik monitoringni yangilashdir. An’anaviy nazorat ko‘pincha yugurish vaqti, sakrash masofasi yoki takrorlar sonini qayd etishga tayanadi. Zamonaviy baholash tizimi harakat kompetentligini, bilimni, motivatsiyani, hamkorlikni, xavfsiz faoliyatni

va mustaqil mashq rejasini tuzish qobiliyatini ham qamrab oladi. Jismoniy savodxonlik konsepsiyasi harakat kompetentligi, ishonch, motivatsiya, bilim va jismoniy faol hayotda qatnashish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishga xizmat qiladi [15]. Natijada o‘qituvchi “qancha bajardi?” savoli bilan bir qatorda “qanday bajardi?”, “nima uchun shu usulni tanladi?”, “o‘z xatosini aniqlay oldimi?” va “keyingi maqsadi qanday?” savollariga javob oladi.

Formativ baholash dars boshidagi qisqa diagnostika, jarayondagi kuzatuv va yakuniy refleksiyani birlashtiradi. O‘qituvchi ikki-uchta aniq mezondan iborat kuzatuv varag‘ini tuzishi, o‘quvchilar esa shu mezonlar bo‘yicha o‘zini yoki sherigini baholashi mumkin. Masalan, to‘p uzatishda tayanch holati, qarash yo‘nalishi va uzatish aniqligi kuzatiladi. Qaydlar keyingi topshiriq darajasi va rivojlantiruvchi qayta aloqa mazmunini tanlash uchun ishlatiladi. Davriy monitoring natijalari sinf, jins, tayyorgarlik darajasi va alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘yicha ishtirok tafovutlarini ko‘rsatishi mumkin. Shu ma’lumot maktabga resurs, jadval va metodik yordamni aniqroq rejalashtirish imkonini beradi.

Beshinchi yo‘nalish inklyuziv va sog‘lomlashtiruvchi yondashuvlarni kuchaytirishdir. Sifatli jismoniy tarbiya har bir o‘quvchi uchun xavfsiz, mazmunli va faol ishtirok imkonini yaratadi [11]. Topshiriqning masofasi, tezligi, jihoz og‘irligi, maydon hajmi, qoidasi va sheriklar sonini o‘zgartirish orqali bir mazmunning bir necha kirish darajasi yaratiladi. Harakat imkoniyati cheklangan o‘quvchi uchun moslashtirilgan jihoz, qo‘shimcha vaqt, muqobil harakat yoki jamoada funksional rol belgilanadi. Ishtirok tengligi umumiy ta’lim maqsadiga mos va har bir bola erisha oladigan yo‘lning mavjudligi orqali baholanadi.

Jismoniy tarbiya darsi o‘quvchining haftalik harakat faolligi tizimida muhim o‘rin egallaydi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining 2020-yilgi tavsiyalarida 5–17 yoshdagi bolalar va o‘smirlar uchun hafta davomida kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha yoki yuqori intensivlikdagi jismoniy faoliyat ko‘rsatilgan [16]. Maktab bu ko‘rsatkichga dars, faol tanaffus, sport to‘garagi, maktabga faol qatnov va oilaviy harakat faoliyatini muvofiqlashtirish orqali hissa qo‘shadi. Pedagogik innovatsiya shu shakllarni o‘zaro bog‘lab, o‘quvchiga shaxsiy faollik maqsadini belgilash va unga erishishni kuzatish vositasini berishi mumkin.

Innovatsiyani amaliyotga kiritish besh izchil bosqichni talab qiladi. Dastlab diagnostik-tahliliy bosqichda maktabning sport bazasi, dars jadvali, o‘qituvchilar kompetensiyasi, o‘quvchilarning tayyorgarligi, ishtirok darajasi va mavjud muammolar o‘rganiladi. Muammo kuzatiladigan shaklda

belgilanadi: masalan, stansiya ishida navbat kutish vaqtining uzunligi, ayrim guruhlarning faol urinishlari kamligi yoki qayta aloqa yetishmasligi. Boshlang‘ich holat qisqa kuzatuv, so‘rov, test va dars xronometraji orqali qayd etiladi.

Ikkinchi, loyihalash bosqichida bitta ustuvor muammo va unga mos innovatsiya tanlanadi. Maqsad, kutiladigan natija, baholash mezoni, mas’ullar, zarur resurs, xavfsizlik tartibi va muddat yozma ravishda belgilanadi. Masalan, “sakkiz hafta davomida stansiyali va tengdoshlar qayta aloqasiga asoslangan metodika orqali har bir o‘quvchining faol mashq vaqtini ko‘paytirish” shaklidagi maqsad kuzatish imkonini beradi. O‘qituvchi uchun qisqa trening, dars ishlanmalari, mezon varaqalari va zaxira ssenariysi shu bosqichda tayyorlanadi.

Uchinchi bosqich kichik miqyosdagi pedagogik sinovdan iborat. Innovatsiya bir sinf yoki bitta tematik modul doirasida qo‘llanadi. Yakuniy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda darsning motor zichligi, o‘quvchilar ishtiroki, topshiriqni tushunish, texnik uzilishlar, o‘qituvchi sarflagan vaqt va xavfsizlik holatlari qayd etiladi. O‘quvchilarning qisqa fikr-mulohazasi metodning qabul qilinishi va mazmunli tajriba yaratish darajasini tushunishga yordam beradi [13]. Sinov davri yakunida boshlang‘ich va yakuniy ma’lumotlar qiyoslanadi, kutilmagan oqibatlar alohida tahlil qilinadi.

To‘rtinchi bosqichda metodika tuzatiladi va institutsionallashtiriladi. Natija ijobiy bo‘lsa, tajriba shaxsiy tashabbus doirasidan maktabning metodik ish tizimiga o‘tkaziladi. Dars ishlanmalari umumiy elektron yoki bosma bankka joylashtiriladi, mezonlar birxillashtiriladi, yangi o‘qituvchiga mentor biriktiriladi, zarur xarajat yillik reja va budjetga kiritiladi. Metodik birlashma kamida bir o‘quv davrida qo‘llash sifatini kuzatadi. Shu tartib innovatsiyaning alohida ochiq dars yoki qisqa muddatli tadbir sifatida qolib ketish xavfini kamaytiradi.

Beshinchi bosqich barqaror monitoring va qaror qabul qilishni qamrab oladi. Baholash uchun o‘quv natijasi, faol ishtirok, guruhlar o‘rtasidagi tenglik, o‘qituvchi yuklamasi, xarajat, xavfsizlik va o‘quvchi munosabati kabi bir nechta ko‘rsatkich tanlanadi. Ma’lumotlar innovatsiyani kengaytirish, mahalliy sharoitga moslashtirish, soddalashtirish yoki to‘xtatish haqidagi qarorga asos bo‘ladi. Yangilikni saqlash qarori dalillar bilan asoslanadi. Kutilgan natijani bermagan usulni qayta ko‘rib chiqish pedagogik boshqaruvning tabiiy qismidir.

Maktablar resursi turlicha bo‘lgani uchun innovatsiyalar uch darajali portfel asosida rejalashtirilishi mumkin. Kam resursli darajada stansiya kartalari,

tengdoshlar qayta aloqasi, o‘zini baholash varag‘i, milliy harakatli o‘yinlar va tabaqalashtirilgan topshiriqlar qo‘llanadi. O‘rta darajada o‘qituvchi telefoni orqali qisqa video, QR-kod, elektron jadval va oddiy qadam o‘lchagichlardan foydalaniladi. Yuqori texnik darajada mobil platforma, kiyiladigan sensor yoki interaktiv trenajyor joriy etilishi mumkin. Didaktik maqsad, o‘qituvchi tayyorgarligi, o‘quvchi faoliyati va qayta aloqa sifati samaradorlikni belgilaydi; vositaning narxi ikkilamchi omil bo‘lib qoladi [9; 10; 14].

Innovatsion jarayonning asosiy xavflari qatoriga texnologiyani maqsad sifatida qabul qilish, o‘qituvchiga ortiqcha hisobot yuklash, kuchli o‘quvchilar ustunligini oshiruvchi raqobat, qurilmaga kirishdagi tengsizlik, shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi va xavfsizlik nazoratining susayishi kiradi. Bu xavflar pedagogik ekspertiza, kichik miqyosdagi sinov, aniq ma’lumotlar siyosati, muqobil topshiriqlar, o‘qituvchiga metodik yordam va muntazam tahlil orqali boshqariladi. Maktab rahbariyati yangi vositani xarid qilish bilan birga o‘qituvchiga rejalashtirish va hamkasblar bilan tajriba almashish uchun vaqt, texnik yordam hamda xatolardan xulosa chiqarish imkoniyatini yaratadi.

Xulosa. Maktab jismoniy tarbiya tizimiga pedagogik innovatsiyalarni joriy etish o‘quv maqsadi, o‘qitish metodikasi, baholash, kadrlar tayyorgarligi va tashkiliy boshqaruvni o‘zaro muvofiqlashtirishni talab qiladi. O‘quvchiga yo‘naltirilgan tabaqalashtirish, hamkorlik modeli, raqamli qayta aloqa, formativ baholash, pedagogik monitoring va inklyuziv moslashtirish jismoniy tarbiya darsining ta’limiy qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi ustuvor yo‘nalishlardir. Ularning har biri aniq pedagogik muammoga, maktabning real resursiga va kuzatiladigan natijaga bog‘lanishi lozim.

Innovatsiyani barqaror joriy etish uchun diagnostika, loyihalash, kichik miqyosdagi sinov, tuzatish, institutsionallashtirish va davomiy monitoring ketma-ketligi amaliy ahamiyatga ega. Bunda o‘quvchilarning harakat natijalari bilan birga motivatsiya, bilim, hamkorlik, xavfsizlik, mustaqil faoliyat va ishtirok tengligi baholanadi. O‘qituvchining kasbiy va raqamli-pedagogik kompetensiyasi, metodik birlashma faoliyati, rahbariyat yordami, oila bilan aloqa hamda ma’lumotlarni himoya qilish tartibi jarayonning tayanch shartlarini tashkil etadi.

Kelgusida maktablarda qo‘llanayotgan innovatsiyalarni bir xil mezonlar asosida uzoq muddat kuzatish, shahar va qishloq maktablari sharoitini qiyoslash, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarning ishtirokini o‘rganish hamda kam xarajatli metodlarning samaradorligini eksperimental tekshirish maqsadga muvofiq. Shu asosda mahalliy sharoitga mos, dalillarga

tayangan va kengaytirish imkoniga ega jismoniy tarbiya amaliyotini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Muslimov N.A. va boshq. Innovatsion ta'lim texnologiyalari: o'quv-metodik qo'llanma. – Toshkent: Sano-Standart, 2015. – 208 b.

2.Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. I jild. – Toshkent: ITA-PRESS, 2014. – 296 b.

3.Salomov R.S., Sharipov A.K. Jismoniy madaniyat nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: Ilmiy-texnika axboroti-press, 2023. – 168 b.

4.Xankeldiyev Sh.X. Fizicheskiy status uchashcheysya molodeji. – Toshkent, 2018. – 432 s.

5.Xankeldiyev Sh.X., Uraimov S.R. Regionalniye osobennosti fizicheskogo statusa. – Farg'ona, 2021. – 182 s.

6.Qodirov J.M. Shaxsga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya ta'limi jarayonida pedagogik monitoringni amalga oshirish omillari // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2023. – № 1. – B. 99–102. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss1/a22.

7.Ubaydullayev R.M. Qishloq qizlari jismoniy tayyorgarligini tabaqalashtirilgan metodika orqali baholash // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2023. – № 6. – B. 270–273. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss6/a147.

8.Tolametov A.A. Sportda axborot texnologiyalari: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Zamon poligraf, 2023. – 244 b.

8.Uraimov S.R., Abdubannobov M.Sh. Umumiy ta'lim maktablarida interaktiv trenajyorlardan foydalanish orqali jismoniy mashg'ulotlarni takomillashtirish // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2025. – № 2. – B. 37–40. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a8.

9.Uraimov S.R., G'ofurov S.G'. Umumiy ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya uchun innovatsion mobil ilova yaratish va uning samaradorligini o'rganish // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2025. – № 2. – B. 41–45. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a9.

10.UNESCO. Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy-Makers. – Paris: UNESCO, 2015.

11.Casey A., Goodyear V.A. Can Cooperative Learning Achieve the Four Learning Outcomes of Physical Education? A Review of Literature // Quest. – 2015. – Vol. 67, No. 1. – P. 56–72. – DOI: 10.1080/00336297.2014.984733.

12.Beni S., Fletcher T., Ní Chróinín D. Meaningful Experiences in Physical Education and Youth Sport: A Review of the Literature // Quest. – 2017. – Vol. 69, No. 3. – P. 291–312. – DOI: 10.1080/00336297.2016.1224192.

13.Bodsworth H., Goodyear V.A. Barriers and Facilitators to Using Digital Technologies in the Cooperative Learning Model in Physical Education // Physical Education and Sport Pedagogy. – 2017. – Vol. 22, No. 6. – P. 563–579. – DOI: 10.1080/17408989.2017.1294672.

14.Cairney J., Dudley D., Kwan M., Bulten R., Kriellaars D. Physical Literacy, Physical Activity and Health: Toward an Evidence-Informed Conceptual Model // Sports Medicine. – 2019. – Vol. 49, No. 3. – P. 371–383. – DOI: 10.1007/s40279-019-01063-3.

15.World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. – Geneva: WHO, 2020.

16.SHAPE America. National Physical Education Standards. – Reston, VA: SHAPE America, 2024.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»

№ 4

Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:
А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:
А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:
П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179ª жай
Тел.: +998 61 224-01-34, факс: ***+998 61 224-23-00***
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz
www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Мугаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 05.08.2026. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №